

Red. Bo Lönnqvist,
Anna-Maria Åström
& Susanne Österlund-Pötzsch

Naturen och platserna

Vardagens föränderliga
rum under 1900-talet

1

SLS | APPELL

NATUREN OCH PLATSERNA

Red. Bo Lönnqvist,
Anna-Maria Åström
& Susanne Österlund-Pötzsch

Naturen och platserna

Vardagens föränderliga
rum under 1900-talet

1

Denna bok är nr 877 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond I inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2024.
Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-lcke-kommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (CC BY-NC-ND 4.0)

Pdf-utgåva.

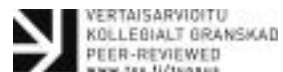
Omslag och grafisk form: Antti Pokela
Ombrytning: Christel Westerlund/Ekenäs TypoGrafii

Typsnitt: Scotch Display, Alda

ISBN 978-951-583-612-0 (tryckt utgåva, Finland) sfs.fi
ISBN 978-91-989129-3-7 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se
ISBN 978-951-583-637-3 (epub), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-637-3>
ISBN 978-951-583-638-0 (pdf), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-638-0>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
ISSN 0039-6842 (tryckt)
ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 39(480)

Innehåll

FREDRIK NILSSON	
Förord	7
BO LÖNNQVIST & ANNA-MARIA ÅSTRÖM	
Den kultiverade naturen – en introduktion	17
<i>I. Temat vardag – en exposé</i>	27
<hr/>	
BO LÖNNQVIST	
<i>II. Skogen – natur och byte</i>	37
<hr/>	
BO LÖNNQVIST	
Jakt på varg, björn och fåglar	40
BO LÖNNQVIST	
Älgjakt	52
NIKLAS HULDÉN	
Pälsdjursfarmningen – en föränderlig näring	65
<i>III. Skogen – livsformer och arbetskulturer</i>	85
<hr/>	
BO LÖNNQVIST	
Skogsliv och kulturmönster	88
BO LÖNNQVIST	
Skogsfolket	102
BO LÖNNQVIST	
Järnfolket	118
BO LÖNNQVIST	
Sågarbetarliv	137

IV. Lantbruk och stadsliv 154

NIKLAS HULDÉN

Odlingens landskap – sådd och skörd 157

SANNA LILLBROÄNDA-ANNALA

Småstadens rum i förändring 173

SONJA HAGELSTAM

Förorten – ett urbant rum i utkanten 188

V. Rörelse och kommunikation 207

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH

Färdmedel, platser och rum 210

FREDRIK NILSSON

Cykling – upptäcktsfärder och prövande av gränser 231

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH

Brevet – en ingång till vardagens rum 245

FREDRIK NILSSON

Telefonin – en outhärlig och hotfull teknologi 265

VI. Borta och hemma 282

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH

Migration och det utvidgade rummet 285

ANNA-MARIA ÅSTRÖM

Med tåg i Europa 304

SUSANNE ÖSTERLUND-PÖTZSCH

Hembygdens rörelser 328

Källor och litteratur 345

Bildkällor 372

Medverkande 374

Förord

Den här boken är ett resultat av forskningsprojektet Vardagens rum – svensk kultur i Finland under 1900-talet. Projektet finansierades av Svenska litteratursällskapet i Finland och pågick åren 2017–2021. Vardagens rum har resulterat i tre volymer: *Naturen och platserna*, *Hushållet och tingen* och *Hemma, borta, bortom*. Volymerna utgör en sammanhållen helhet samtidigt som varje volym ger ett specifikt bidrag till kunskapen om den svenska kulturen i Finland under en tidsperiod som omfattar det moderna samhällets genombrott. Mitt förord ingår i samtliga volymer i serien.

I regel beskrivs det moderna samhället som radikalt annorlunda än bondesamhället och något schablonartat kan förändringen tecknas på följande vis: den tilltagande urbaniseringen, industrialiseringen och de förbättrade kommunikationsmöjligheterna innebar att gamla traditioner och vanor förändrades; individen fick ett större utrymme att välja livsväg när traditionella bygemenskaper vittrade samman och migration och mobilitet ersatte ett statiskt tillstånd (jfr Junila & Westin 2006; Meinander 2016:63). Det moderna samhället medförde alltså en omorganisering av vardagslivet med stora kulturella återverkningar. Förändringens vindar blåste emellertid med varierad styrka och under 1900-talet visade den svenska kulturen i Finland prov på såväl kontinuitet som en tilltagande komplexitet. Volymerna belyser därför både sega strukturer och föränderlighet.

Går det att tala om en särskild och distinkt finlandssvensk kultur? Om det finns en finlandssvensk kultur, hur förhåller sig denna till en finsk kultur? Frågorna pockar på uppmärksamhet och det ska med enfaset understrykas att samtliga volymer betraktar den finlandssvenska kulturen som en heterogen och asymmetrisk entitet. Här ryms en intellektuell och ekonomisk elit, men också småföretagare, industriarbetare och anställda inom skola, vård och omsorg. Den svenska kulturen i Finland är alltså heterogen i socialt och ekonomiskt hänseende (Åström et al. 2001; Meinander 2016:59–69; Klinkmann et al. 2017). Sannolikt gäller detta även, åtminstone till viss del, i politisk mening (Bengtsson & Grönlund 2005). Gränsen till en lika heterogen finsk kultur, om man bortser från språkliga skillnader, är dessutom porös och genomsläpplig – även om den emellanåt kan tyckas knivskarp. I exempelvis offentlig debatt och populärkultur framställs gränserna mellan det svenska och det finska inte sällan som distinkta, stabila och oföränderliga

(jfr Klinkmann 2017:301–322; Sandell 2022). På ett vardagsplan är bilden inte lika entydig; med växlande intensitet upprättas och utvecklas samarbeten över språkgränserna samtidigt som social interaktion är både nödvändig och konstant (Hedberg 2006:151–157; Himmelroos 2020:115).

Det går alltså inte att tala om en enhetlig finlandssvensk kultur, varken i dag eller under 1900-talet. Det går inte heller att dra skarpa gränser mellan minoritets- och majoritetskulturen. Däremot existerar en stark föreställning om en distinkt finlandssvensk kultur och grundelementen i denna formades under decennierna kring sekelskiftet 1900 (Lönnqvist 2001). Vardagens rum har inte haft för avsikt att dissekera denna föreställda gemenskap, men flera bidrag tangerar oundvikligen, direkt eller indirekt, föreställningen som sådan. I en del fall beror det på att det material som behandlas inte kan förstås utan att relateras till den föreställda gemenskapen.

När volymerna trots dessa förbehåll fokuserar på den svenska kulturen i Finland så görs det med utgångspunkt i att det finns svenskspråkiga vardagliga rum och dessa finns huvudsakligen i fyra regioner: Nyland, Österbotten, Åboland och Åland. Från dessa regioner finns ett omfattande etnografiskt, svenskspråkigt material som gör det möjligt att närma sig en mångfasetterad svensk kultur i Finland under 1900-talet. Kulturens heterogenitet har samtidigt medfört att projektet naturligt nog inte har haft möjlighet att fånga vardagens alla olika aspekter.

I volym 1 undersöks kontinuitet och förändring i natursyn och naturbruk med särskilt fokus på jakt, skogsbruk, jordbruk och djurhållning samt boendeformer och kommunikationsmönster. Det är ett kulturellt arv från tidigare sekler som lyfts fram och volymen utgör på så sätt en viktig fond för innehållet i de övriga två volymerna samtidigt som den berör frågor som är synnerligen aktuella även i dag. Volym 2 riktar uppmärksamheten mot vardagens materiella sidor och det ramverk som boende och hemmiljöer utgör. En viktig utgångspunkt är därvidlag att kultur i form av värderingar, normer och drömmar om en annan, kanske bättre framtid tar fysisk form genom föremål och boendeformer av skilda slag. Genom att undersöka vardagens materialiteter närmar sig volymen 1900-talets urbana vardagskultur och de metamorfoser denna genomgått genom att sakta sträcka sig mot moderniteten. Volym 3 studerar den föränderliga vardagen ur ett kulturhistoriskt och rumsligt perspektiv där föreställningsvärldar och tankearenor möts. Tre övergripande rumsliga begrepp blir här viktiga: hemma, borta och bortom. I konkret mening innebär detta att tvätt, brödbak och huskurer hamnar i blickfånget, men även ämnen som skolgång, föreningsliv och idrott belyses. Utöver detta tar volymen upp kulturella föreställningar och praktiker rörande sällskapande och äktenskap samt döden, och därtill relationen till majoritetsspråket och Sverige.

Samtidigt som volymerna har olika tyngdpunkter finns det trådar som löper genom dem alla. Till exempel diskuteras hemmets betydelse och kulturella ordning i samtliga volymer, men ur olika perspektiv. Andra aspekter som återkommer är frågor om rörelse och kommunikation, samt lokal, regional, finlandssvensk och transnationell gemenskap och identitet. Även dessa frågor diskuteras med till viss del olika utgångspunkter i respektive volym.

Vardagens rum bygger vidare på tidigare studier av det svenska i Finland (se t.ex. skriftserien *Folklivsstudier*) samt äldre samlingsverk. Inom finsk etnologi har den finska folkkulturen belysts i några översiktsverk (t.ex. Vuorela 1975; Vuorela & Schellbach-Kopra 1976; Talve 1979). Även de svenskspråkiga delarna av Finland har behandlats i några översiktsverk, men då med fokus på äldre tidsperioder. Ett tidigt exempel är *Det svenska Finland (1919–1923)* i tre volymer som publicerades under ledning av etnologen Gabriel Nikander. En senare ansats utgörs av det omfattande samlingsverket *Nordisk kultur* (Brøndum-Nielsen et al. 1931–1956), men detta har som titeln antyder ett bredare fokus. I detta sammanhang bör även Ragna Ahlbäcks *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland* (1945) nämnas. Vardagens rum ska alltså betraktas som en fortsättning på dessa översiktsverk och genom att huvudsakligen fokusera på 1900-talet adderas ytterligare bitar till ett större pussel.

Det bör också nämnas att inom finsk etnologi har temat vardag lyfts fram i åtskilliga studier såsom *Toinen sivilisaatio* (Junkala & Kiuru, toim. 1998), *Arjen säikeet. Aikakuvia arkielämään, sivilisaatioon ja kansankulttuuriin* (Lönnqvist, toim. 2000), *Autenttinen ihminen. Tulkintoja irtautumisen etnografiasta* (Lönnqvist & Aro, toim. 2006) och *Paikallisuuden juuret ja versot. Jatkuvuuksia Judinsalon maalaismaisemassa* (Junkala & Määttä, toim. 2002). I samtliga studier riktar man uppmärksamheten mot kulturella ordningar, makt och disciplinering, men tar också upp diskontinuitet, det lösryckta och irrationella, samt överskridanden av gränser mellan dessa – och sålunda aktualiseras också moderniteten och vardagen.

Kultur – ett omtvistat och omfattande begrepp

Åtskilliga begreppsutredningar konstaterar att kulturbegreppet är labyrintiskt, flerdimensionellt och föränderligt (t.ex. Fornäs 2012). Begreppet kan dessutom vara laddat i ideologisk mening, vilket bland annat kommer till uttryck i den estetiska uppdelningen fin- respektive fulkultur. Lika laddat blir kulturbegreppet när det knyts till frågor om civilisation och odling – vissa kulturer uppfattas därvidlag som mer utvecklade eller avancerade än andra. Volymerna i vårt projekt har emellertid *inte* influerats av det estetiska eller ideologiska kulturbegreppet, utan har sin hemvist i ett antropologiskt kulturbegrepp: kultur som synonymt med värderingar, normer, attityder och föreställningsvärldar som delas av flera, som uttrycks och lärs in genom vardag-

liga vanor och traditioner, genom muntligt berättande, och genom vardagens materiella inramning. Detta kulturbegrepp är relationellt, performativt och processuellt, vilket innebär att kultur betraktas som något som görs, känns och uttrycks samtidigt som det ständigt förändras (Christensen et al. 2017).

Kultur är i denna mening alltså inte en fråga om estetik, genetik eller biologi, det är inte något vi föds med, det är inte stabilt och det omges inte av en tydlig gräns. Kultur är däremot i konstant tillblivelse genom vardagslivets vanor. Indirekt knyter projektet därmed an till grundtanken i en etnologisk klassiker. I *Den kultiverade människan* (1979) undersöker Jonas Frykman och Orvar Löfgren hur industrisamhällets människa skiljde sig från människan i bondesamhället. Frykman och Löfgren menar att rekonstruktionen av människors tankevärldar, känslor och upplevelser inte ska begränsas till en kartläggning av ett kulturellt system eller dolda tankestrukturer. Kulturforskarens uppgift är i stället att klargöra hur sådana världsbilder produceras, fixeras och förändras. Människan beskrivs som en systembyggare som lär sig "filtrera, etikettera, förtränga och tolka den ström av oordnade intryck vi möter i vår vardag" (1979:16–17). Med utgångspunkt i ett sådant dynamiskt kulturbegrepp betraktas människan som en kreativ kulturbyggare och inte enbart som en passiv kulturbärare. Men friheten att skapa är inte villkorslös – för att tala med den amerikanske kulturhistorikern Robert Darnton: "I likhet med språket erbjuder kulturen individen en mångfald av latent möjligheter, den fungerar som en osynlig men flexibel bur där man tillåts utveckla sin frihet på givna villkor" (1987:17). Projektet *Vardagens rum* har eftersträvat att synliggöra denna flexibla bur genom att närma sig vardagen som ett laboratorium för kulturstudier.

Vardagen – ett laboratorium för studier av kultur

Sökandet efter mönster av delade värderingar, normer, attityder och föreställningsvärldar utgör huvudfåran inom traditionsvetenskaperna och vardagen är deras laboratorium. Men varför har just vardagen blivit traditionsvetenskapernas laboratorium och med vilka vetenskapliga verktyg har de närmat sig vardagen?

Vardagen är som framgått inte något nytt tema i de finländska traditionsvetenskaperna. Forskare inom det som i dag kallas etnologi och folkloristik steg under tidigt 1900-tal fram, såväl nationellt som internationellt, som experter på vardagslivets kulturella organisation. Vid denna tid var historikerna upptagna med politisk historia och eftersom uråldriga folkliga seder och bruk ansågs utgöra fundamentet för nationen så behövde folkets historia sitt särskilda studium (jfr Nilsson 2021). Intresset för det folkliga kulturarvet rymde sålunda en kulturhistorisk och ideologisk dimension. Genom att studera förmodat gamla seder och bruk skulle djupt liggande värderingar och

föreställningsvärldar, typiska för den undersökta regionen, synliggöras. Den regionala särarten ansågs i sin tur spegla nationens särart.

Arbetsättet var huvudsakligen etnografiskt och deskriptivt; vardagen dokumenterades och beskrevs. Traditionsarkiven i Finland och övriga Norden är därför fyllda med uppmätningar och fotografier av gårdsmiljöer och byar, men också av nedtecknade minnen om livet förr samt folksagor, sägner och ibland folkmusik (Ekrem et al. 2014). Till viss del kan de detaljrika dokumentationernas dominans i förhållande till analysen förklaras med brådska: uppdraget var att fånga resterna av ett kulturarv som tycktes vara på väg att försvinna när det moderna samhället bröt fram (Gustavsson 2014). I Finland accentuerades brådskan av att den svenska kulturen verkade hotas av att tryckas tillbaka av den finska. Här var två viktiga institutioner i färd med insamlingsarbetet, nämligen Svenska litteratursällskapets folkkultursarkiv och Kulturhistoriska institutet vid Åbo Akademi (KIVÅ). Den tidiga etnologin (och till viss del även folkloristiken) kom sedermera att kritiseras för att vara alltför empiriskt orienterad; den kunde beskriva folkliga seder och bruk men inte förstå dem eller förklara förändring. Människorna på landsbygden var enligt denna idé passiva kulturbärare. När ett antropologiskt kulturbegrepp introduceras förändrades situationen succesivt. De kulturhistoriskt orienterade och deskriptiva traditionsvetenskaperna fick såväl en metod som ett välbehövligt perspektiv på vardagslivet, vilket varit betydelsefullt i studier av kulturella processer i det moderna samhället (jfr Storå 1990:4–5, 13–14).

Det gamla bondesamhället stod länge i fokus inom den traditionsvetenskapliga forskningen, men under senare delen av 1900-talet och i början av 2000-talet har undersökningsytan vidgats genom studier av bland annat industrisamhället (Lönnqvist et al. 1997), minoriteter, etniciteter och kulturmöten (Kuczynski 2017) samt populärkulturella uttrycksformer (Klinkmann 2011; Löfgren 2018) och dessutom har småstaden respektive urbana livsformer fått ett växande utrymme (t.ex. Lillbroända-Annala 2010; Åström & Lillqvist 2012). Vardagen och vardagslivet har dock förblivit i centrum för den traditionsvetenskapliga forskningen. För en mer ingående diskussion av vardagsbegreppet hänvisas till Bo Lönnqvists översikt "Temat vardag – en exposé" i volym 1.

I takt med att allt fler aspekter av vardagen blivit föremål för studier, har en teoretisk upptäckarglädje tilltagit och etnologi respektive folkloristik är numera teoridrivna vetenskaper. Influenserna kan spåras till såväl nyare kulturhistoria som till sociologi, socialantropologi och europeisk etnologi – från och med 1980-talet även till historisk antropologi och mentalitetshistoria. Ämnena har också inspirerats av de så kallade vetenskapliga vändningarna under de sista decennierna av 1900-talet, som den språkliga, materiella och affektiva vändningen. Volymerna präglas av denna teoretiska upptäckar-

glädje och här saknas utrymme att lyfta fram de många olika analytiska verktyg som används. Tre grundläggande förhållningssätt av fundamental betydelse inom traditionsvetenskaperna (jfr Jönsson & Nilsson, red. 2017) förenar projektet som helhet: ett fokus på människans förmåga till meningskapande (människan som kulturbyggare), en holistisk ambition som söker efter kollektiva mönster och en hermeneutisk, tolkande metod.

Rum och tid, berättelser och materialiteter

I de kulturanalyser som görs i volymerna betraktas vardagliga detaljer som ledtrådar till hur människor under 1900-talet skapade mening och ordning i livet. Detaljerna kan vara till synes triviala, men är betydelsebärande i kulturellt och existentiellt hänseende. Här förtjänar det att påpekas att det förflutna är mer heterogent och brokigt än vad som vanligtvis antas och det är därför viktigt att se historien som en mångfasetterad process (Svensson & Walette, red. 2012:88–89). Projektet har inte haft för avsikt att reducera denna brokighet, utan att lyfta fram den kulturella variationen i det förflutna.

En förutsättning för att förstå människan som kulturskapande varelse är att hon placeras i sitt rumsliga och tidsliga sammanhang. Med rum avses nationellt, regionalt och lokalt avgränsade enheter som landsbygd, byar, städer och hem eller hemliga miljöer. Sådana rum kan stå i konfliktfyllda förhållanden till varandra – hur regioner skapas, hur de upprätthålls och nöter mot varandra är viktigt att undersöka när det gäller det svenska i Finland (Karjalainen 1997; Roberts, ed. 2012). Rum sätter också ramar för vad som är möjligt att tänka, säga och göra: människors praktiker är bundna till kontext och därmed situerade. Men samtidigt som människors praktiker är situerade, så fylls såväl rum som tid med kulturell mening genom människors praktiker (de Certeau 1988). Etnicitet, genus och klass kan exempelvis påverka hur människor upplever eller uppfattar urbana rum, hur de anpassar sig för att smälta in eller göra motstånd, hur de etablerar säkra, skyddade eller lugna rum i en föränderlig, kanske hotfull omgivning. Med utgångspunkt i denna dialektiska förståelse av rum visar volymerna hur kulturella praktiker formas av rumsliga logiker, men också hur människor tar platser i besittning, laddar dem med kulturell mening och hur detta meningskapande förändras över tid.

Vid sidan av rum utgör tid ett viktigt element i volymerna. De behandlar 1900-talets svenska kultur i Finland, men kulturella processer låter sig inte delas in i ett tydligt före och efter år 1900 respektive år 2000. I volymerna finns det därför analyser som påbörjas före år 1900 och analyser som i en del fall sträcker sig in på 2000-talet. Tyngdpunkten ligger dock på 1900-talets första hälft, även om hela 1900-talet behandlas i volymerna som helhet. Den tidsliga dimensionen rymmer ytterligare andra aspekter än den kronologiska.

Människor skapar meningsfulla sammanhang genom att vara i konstant rörelse mellan historien, nuet och framtiden, vilket bland annat innebär att livet läggs till rätta genom biografiska reflektioner och livsberättelser (jfr Marander-Eklund & Östman 2011) samt genom att definiera, vårda och värna betydelsebärande föremål och andra materialiteter (jfr Miller 2008). Denna analytiska förståelse av tid lagrad i berättelser och materialitet är närvarande i volymerna. Tiden är viktig också genom att vardagslivet delas in i olika faser där övergångsriter såsom bröllop och begravningar ger stadga och en känsla av kontinuitet. Vardagslivet har dessutom sin särskilda organisering av tid i form av arbete, vila, väntan, och denna organisering är också kulturellt betydelsebärande (Marander-Eklund & Nilsson 2018). Slutligen manifesteras tid också genom traditionsbegreppet som utgör en viktig epistemologisk kärna inom både etnologi och folkloristik. Kulturen upptas och överförs från en generation till en annan, men också mellan grupper med olika bakgrund. Kulturen traderas och får gestalt via olika kommunikationsformer. Även när det gäller traditionen står handlandet i fokus, hur traditionen upprätthålls och omstöps (Stanley 2013), vilket bland annat kommer till synes i volym 1 och 3.

Om folkloristik har fokuserat på berättelser och berättande så har etnologin ägnat sig åt kulturens materiella uttryck. Så kan ytterst schablonartat relationen mellan dessa båda traditionsvetenskaper tecknas, men det är verkligen en förenkling. Folkloristiken har alltid omfattat kulturens materiella sidor och etnologin har alltid närmat sig kulturen genom berättelser om densamma. Genom den så kallade materiella vändningen har kulturanalysen dock berikats med nya perspektiv (t.ex. Damsholt et al. 2009) som bland annat medfört ett intresse för hur artefakter ger upphov till berättelser, känslor, rum och mentala föreställningsvärldar (t.ex. Nilsson 2000, 2018). Grundläggande är att den materiella sidan av vardagslivet är signifikant också när det gäller den mening människor ger sina liv. Identitetsprocesser skapas, praktiseras, konsumeras, traderas och förkastas i relation till materialiteter (jfr Radley 1990; Pels et al. 2002; Paterson 2006). I volymerna har därför olika former för meningsproduktion undersökts i relation till vardagens materialiteter.

Metod och material

I volymerna undersöker vi 1900-talets kultur i huvudsakligen svenska områden i Finland. I Svenska litteratursällskapets arkiv och i Kulturvetenskapliga arkivet Cultura ligger ett stort material av uppteckningar lagrat, ett resultat av både deltagande observation och minnestradition. Av dessa arkiv har Svenska litteratursällskapets arkiv, i synnerhet det som tidigare gick under namnet Folkkultursarkivet, varit det viktigaste för projektet. Material från

Museiverket har till viss del också använts. Längre var det allmogekulturen som dokumenterades, men från 1960-talet har insamlingen till följd av en ökad teoretisk medvetenhet även omfattat andra typer av lokalsamhällen.

Materialet har skapats i form av intervjuer med informanter eller som frågelistsvar. Eftersom de är svar på frågor som inte sällan är formulerade med utgångspunkt i teoretiska överväganden bör de också uppfattas som delar av dialoger och därmed som situerade praktiker. En ytterligare aspekt som bör uppmärksammas är att det oftast är fråga om minnesmaterial, vilket kräver en medvetenhet om minnesproblematik (Atia & Davies 2010; Demo & Bradford 2012; Stanley 2013; Wright 2010). Källkritiska överväganden är därför nödvändiga. Genom att sammanfoga olika fragment kan, under förutsättning att materialet kontextualiseras, delar av kulturen i det förflutna rekonstrueras. Robert Darnton påpekar att en sådan metod har sin egen stringens: "Den utgår från förutsättningen att även individuella yttranden ryms inom ett allmänt idiom, att vi lär oss klassificera upplevelser och finna mening i tingen genom att tänka inom de ramar vår kultur tillhandahåller" (1987:10). Källor ska alltså läsas kritiskt – de är inte en spegelbild av verkliga händelser, men kan spegla det idiom (den flexibla bur) som berättaren befinner sig inom eller förhåller sig till. Detta förhållningssätt till samlingarna genomsyrar volymerna.

I allt nyttjande av etnologiskt-folkloristiskt material ingår en etisk aspekt där informanternas och insamlarnas integritet respekteras, vilket har beaktats i vårt projekt. Här bör det dock påpekas att etiska överväganden också är situerade praktiker. När samlingarna skapades problematiserades möjligtvis sanningshalten i det som berättades, men några etiska diskussioner rörande informanterna, som tidigare benämndes sagesmän, fördes knappast. Inte heller reflekterade man kring individens rätt till sin berättelse. Numera betonas däremot det som inom muntlig historia kallas delad auktoritet (t.ex. Thor Tureby & Johansson 2020). Detta ska inte uppfattas som att forskarens tolkningsföreträde undermineras, men däremot ställs högre krav på ödmjuk lyhördhet när ett material ska samlas in och/eller analyseras. Inom projektet som helhet och i varje enskilt bidrag har vi därför strävat efter att vara lyhörda inför såväl informanternas rätt till sin egen berättelse som forskarens ansvar för de etiska frågor som ansluter sig till materialet; det är i mötet mellan dessa båda viljeinriktningar som 1900-talets svenska kultur i Finland kartläggs. Detta innebär att olika bedömningar av frågan har gjorts i verkets olika delar.

*

De tre volymerna utgör, som nämnades inledningsvis, självständiga men sammanhängande verk. Som helhet ger de en inblick i den svenskspråkiga befolk-

ningens liv i Finland, hur den genom olika sätt att handla, känna och tänka skapat meningsfulla sammanhang. Bilden av finlandssvenskarnas heterogena kultur fördjupas genom detta tredelade bokslut samtidigt som volymerna visar på det etnologisk-folkloristiska materialets relevans för humanistisk forskning. Också ett till en språkgrupp begränsat – ofta rätt insulärt och rent av språkideologiskt styrt – material kan ge betydelsefullt underlag för flera humanistiska discipliner. Vardagens rum har, vilket nämnts tidigare, inte haft som ambition att ge ut en sammanfattning av den svenska kulturen i Finland, utan förhoppningsvis öppnar volymerna för diskussion och vidare forskning.

Avslutningsvis riktar vi ett stort tack till Svenska litteratursällskapet i Finland som gjorde projektet möjligt genom ekonomiskt stöd. Ett lika stort tack riktas till arkivpersonalen vid Svenska litteratursällskapets arkiv och Cultura vid Åbo Akademi: med praktiskt stöd, ett serviceinriktat arbetssätt och stor kunskap har vi i projektet känt oss som hemma i arkivens vardagliga rum.

Fredrik Nilsson

Bo Lönnqvist & Anna-Maria Åström

Den kultiverade naturen – en introduktion

I volymen **Naturen och platserna** står landskap och landsbygd i brännpunkten. Det handlar om platser där natur- och lantbruksnäringar idkats men också om landskapet som symbol för småskalighet, hembygd och harmoni. Det rurala och naturliga ses vanligen som motpol till det urbana och kulturella. Staden är det globala, alternativa och liberala, medan landsbygden är det traditionella som bygger upp det nationella. En gammal stereotyp för staden är den upplysta världen, medan landsbygden är ett kulturellt "bakom" med knätofs och fäbodrar – en förlorare i utvecklingshänseende. Schablonen har dock krackelerat. I dag förekommer en selektiv "nynaturalisering" på många fronter i vardagen. Exempel på *doing rural* inkluderar allt från klimatsmart tänkande, återvinning, ekologisk odling på tak och balkonger i staden, till havredryck i cappuccinon. Lantisar har blivit smarta, stadsbor har mjölkskam. Livsmedelsval är inte bara anskaffning av föda utan pregnant identitetsmarkörer. Ett primitivare, naturnära liv på sommarhuset med vedeldning, grönsaksland och kompostering ger tidvis ett rumsligt lugn för både nostalgi och ideologi. Landsbygden uppfattas numera som garant för en hållbar livsstil med kvalitativa resurser som det gäller att försvara. Detta i en samtida komplex och hotad vardagsvärld (Fischer 2008; Trummer 2018).

Kultur och natur är alltså värdeladdade begrepp. Människans erövring av naturen har till exempel skapat brist och obalans, vilket i sin tur har lett till en motreaktion där äkthet, naturlighet och bevarande av naturtillstånd har blivit dominant ideologier. Dessutom har konsumtion av naturliga material och ekologiskt tänkande blivit allt mer aktuellt. I sådana processer förvandlas oavbruten natur till materialiserad kultur. Hur kultur materialiseras har varit i etnologins fokus sedan ämnet tog form under 1800-talet, men det materiella

fick förnyad aktualitet under 2000-talet (Braun et al. 2015). I föreliggande volym utforskas relationen mellan natur och kultur såsom den manifesterats hos den svenskspråkiga befolkningen i Finland. Det är alltså landsbygden som står i fokus och hur landsortsbefolkningen genom sina näringar stått i kontakt med naturen, främst under förra hälften av 1900-talet. Men volymen skildrar också vägen bort från landsbygden till staden. I slutet av boken behandlas frågan om hur man ser på den kultur man härstammar från. Vi närmar oss de svenska bygderna ur de synvinklar som upptas i våra folk-kultursarkiv och som i hög grad baserar sig på minnen. Genom att peka på förhållningssätt till naturen som dominerade under förra seklet framstår nutida inställning till naturen i ny relief, vilket ger volymen aktualitet.

NATUREN SOM MATERIAL – MATERIALET SOM NÄRINGAR

Denna volym handlar inte minst om vardagslivet i kontakt med den omgivande naturen. Författarna tar fasta på hur naturen inom olika näringar har bearbetats. Skogen, den odlade marken och de vilda djuren upptas i första delen av boken medan andra delen fokuserar på människors liv och rörelsemönster. Författarna har tagit sig an att bearbeta det rikliga material om dessa fenomen som finns i våra folkkultursarkiv. Utan den insats som etnologerna gjort genom ambitiösa fältarbeten hade volymen inte blivit så omfattande. Volymen är avsedd att presentera några försvinnande eller försvunna miljöer och kulturelement i Svenskfinland. Samtidigt ställs arkivens samlingar av råmaterial i en bredare epistemologisk och forskningshistorisk kontext (se faktaruta t.h.).

I kapitel II och III framträder främst manligt präglade arbetskulturer. Skötsel av nötboskap, som föll på kvinnornas och delvis barnens lott, behandlas i andra volymen. I många sammanhang har beskrivningarna av landsbygdens näringar främst beaktat de materiella villkoren medan de handlande människorna fått en rätt undanskymd roll. Avsikten här är att presentera de medagerandes syn på de kulturella fenomen som ska belysas. Informanternas egna berättelser ges därför stort utrymme.

Det som naturen bjöd togs tillvara. Inte bara timmer utan mycket annat togs från skogen. Skogen var också en plats där dess håvor nyttjades direkt: där fanns jaktens villebråd och där fanns beten för den idisslande kon. Man kan följaktligen se naturen som ett förråd eller råvaruresurs för olika ändamål.

Men vardagen utspelar sig också i andra speciella rum när man rör sig från plats till plats och när man kommunicerar med varandra. Hembygden, gården och staden är symboliskt viktiga miljöer som behandlas i denna volym och som också har analyserats tidigare i Svenska litteratursällskapets böcker; det etnologiska studiet har varit mångsidigt och innefattar även

Etnologen och arkivarien Ragna Ahlbäck var en produktiv fältforskare som gärna använde sig av olika dokumentationsmetoder. Här med filmkamera i Solf, Österbotten, på 1970-talet.

Folklivsforskningens metoder

Som den första professorn i nordisk kulturhistoria och folklivsforskning kom Gabriel Nikander från 1920-talets början att styra forskningens mål och metoder, form och innehåll. En ansenlig del av den etnologiska forskning som under 1920–1950-talen drevs inom ramen för Svenska litteratursällskapet utfördes av Nikanders elever. Hans dotter Ragna Ahlbäck, första arkivarien vid Folkkultursarkivet, framhöll vikten av etnografisk forskning som komplement till historieforskningen: urkundernas innehåll blev begripligare genom insikter från fältstudier. Hon framhöll även att bondekulturen var odokumenterad, och därför inriktades arbetet först på att kartlägga den, objekt för objekt. Ahlbäckas *Kulturgeografiska kartor* från 1945 berättar åskådligt om regionalism, gränser och spridningsmekanismer. Hennes sista större arbete blev *Bonden i svenska Finland. Teori och praktik inom åkerbruk och boskapskötsel* (1983).

Den historisk-geografiska metoden dominerade den europeiska och nordiska etnologin och folkloristiken från 1920-talet och fram till 1970-talet, i Finland in på 1990-talet (*Atlas över svensk folkkultur* 1957 och 1976; Vuorela 1976; Sarmela 1994). Metoden gick ut på att undersöka föremåls och fenomenens spridning

och på basen av sammanställningar av spridningsvägar och förtätade ytor med likartade föremålsbestånd och sedvänjor kartlägga kulturområden med historiskt djup. Genom kartan skapades föreställningen om en enhetlig regional folkkultur och karteringen dominerade även fältarbetet och föremålsforskningen. Inom det kulturgeografiska paradigmet och dess rot i evolutionismen växte riktningar som diffusionism, som ägnade kulturens spridning stor uppmärksamhet, och funktionalism som såg samhälle och kultur som helheter.

Också Svenska litteratursällskapets insamlingsmetoder kom på 1960-talet att styras av denna kulturgeografiska riktning. Svenskfinland uppfattades som ett tydligt avgränsbart kulturområde, mellan nordiskt-svenskt och finskt-ugriskt. Metoden gick ut på att kartlägga enskilda fenomen i den materiella och andliga kulturen. Här hade man hjälp av dialektforskningen, vars tematik i intervjuer ofta följde folklivsforskningens val av ämnen. Först mot slutet av 1960-talet inleddes nya insamlingar som riktade sig till samtliga befolkningskategorier så att finlandssvenskarnas kulturella heterogenitet blev tydlig.

industrimiljöer och undersökningar av språkliga förhållanden och centrum i städerna.¹ Förr lärdes yrkena oftast ut i praktiken, och därför får de som själva varit med om detta utrymme här. När nya näringar uppkommit, som lönearbete och friare yrken, har naturen och landsbygden övergetts och nya platser tillkommit, också i stadsmiljö.

PLATSER, RÖRLIGHET OCH HEMBYGDSTROHET

Människan har en benägenhet att rota sig i platser. Miljöer och platser kan väcka olika minnen till liv och de kan i sig framstå som mycket tydliga i minnet. Det har framhållits att platser har en förmåga att "lagra" minnet av den naturliga omgivningen eller kulturlandskapet där man verkat. Olika platser tillskrivs mening av dem som haft nära relationer till dem (Climo & Cattell 2002:21). I frågebrevet har man fäst vikt vid detta genom att be informanterna beskriva olika platser, sina ägor eller den gård de bebott, utägorna och hur man rört sig i sådana miljöer och på sådana platser. Urbana platser kan lagra minnen på liknande sätt.

Bofasthet i kombination med arbete har varit en utgångspunkt för den här volymen, en annan har varit rörlighet. Bort från hemmet och tillbaka utgjorde självklara rörelsemönster i vardagen. Att transportmedlen var utvecklade hindrade inte människor från att företa kortare och längre resor. Rörelsen och kommunikationen utökades under 1900-talet på olika sätt för att i slutet av seklet resultera i storskalig turism. I denna volym vänds blickarna mot den tidiga rörligheten på landsbygden. Småningom utvecklades också platsberoende kommunikationssätt som telefonin.

Ortsbundenheten och mobiliteten utgjorde en prisma i vars mitt var och en verkade. Närbelägna småstäder blev platser att kontrastera sig mot. Och så småningom tog en ny urban flyttrörelse form, förortsprocessen, då människor även flyttade bort från städernas centrum. Emigrationen innebar en mer permanent utflyttning.

Vår strävan är inte att ge nostalgiska glimtar av svunna tider. Den karghet som framkommer i många skildringar från seklets början vittnar om hur annorlunda miljöförhållandena var vid seklets slut. De visar hur det kan ha varit möjligt att få sitt levebröd och leva i en vardag som krävde skicklighet och mod inför en hård natur. Den mentala och materiella verkligheten bearbetades utgående från inlärd rutiner och genom olika samarbetsformer. Här var natur- och materialkänedom det viktigaste.

¹ Några exempel på titlar i Svenska litteratursällskapets serier Folklivsstudier och Meddelanden från Folkkultursarkivet: *Kökar* (1955), *Fiskare och fiskemiljöer* (1974), *Kustbygd* (1980), *Kaskö* (1985), *Industrisamhälle och arbetarkultur* (1997), *Gränsfolkets barn* (2001) och *Stadens hjärta* (2012). De flesta volymer är antologier.

När avsikten är att blicka tillbaka på ett helt eller halvt sekel är det bra att hålla i minnet att ett århundrade är en avgränsad tidsperiod som får sin mening först av eftervärlden. En lineär kronologi med epoker är en abstraktion som sällan motsvarar förmimelsen av tid, påpekar Jürgen Osterhammel i sitt panorama över 1800-talet, *Die Verwandlung der Welt* (2009). Ett århundrade motsvarar inte någon sinnerfarenhet, utan är en skapelse för kalendern. I stället för lineära historier, i ett kontinuum av tid, finns övergångar och transformationer. Varje transformation har sin egen temporala struktur, sina egna vändpunkter, sina rumsliga differentieringar. Det är viktigt att blottlägga sådana tidsstrukturer. De lineära, enspåriga och monokulturella nationalhistorierna är inte naturliga, utan konstruerade. En översikt som bygger på samtidighet kan ändå avslöja substantiella "osamtidigheter" i många fenomen. Då förändras perspektivet.

Som en nyckel till ett mera djupgående studium lämpar sig därför begreppet transformation. Med transformation i blickpunkten öppnar sig ibland ett århundrade, ibland ett annat, ibland ett halvt och stundom rentav framtiden. I *Naturen och platserna* har en strävan varit att hitta sådana transformationer – inte att teckna regelrätta utvecklingslinjer.

I det följande relateras tidigare översiktsverk i syfte att placera denna volym i ett finländskt och nordiskt sammanhang. Varje verk svarar mot sin tid och sin idébakgrund.

ETNOLOGISKA STANDARDVERK SOM KUNSKAPSBANKER

I de etnologiska standardverken uppfattas folkkulturen ofta som rotad i naturen genom olika näringsfång. Så har till exempel de finska etnologerna Toivo Vuorela och Ilmar Talve indelat sina samlingsverk i huvudkapitel där de olika näringsfången presenteras. Toivo Vuorelas avhandlar i *Suomalainen kansankulttuuri* (1975) erämarkskulturen, jakten, fisket, jordbruket och boskapsskötseln innan han övergår till mathushållningen, medan Ilmar Talve i *Suomen kansankulttuuri* (1979) först upptar de traditionella näringarna, fortskaffningsmedlen och textilierna, för att i verkets andra del behandla den andliga kulturen, som festsederna. Beskrivningarna är detaljrika och båda verken utgår från en struktur som framhåller olika redskap och arbetssätt. Talve följer även den historiska utvecklingen av deras bruk i vardagen.

Frågan om hur landsbygdens befolkning fått sin näring ur naturen har således varit ett av huvudämnena inom den finländska etnologin. En övervägande del av forskningen har koncentrerats på bondeskiktet, de självägande jordbrukarna, medan landsbygdsamhällets andra grupper blivit mer översiktligt behandlade. Toivo Vuorela avhandlar till exempel torpare, backstugusittare och inhysingar på drygt en sida.

Bonden, byn och bondesamhällets kultur var även centrala objekt för den finlandssvenska folklivsforskningen. Influenserna från Sverige är uppenbara; Gabriel Nikander, den första professorn i folklivsforskning i Finland, hade täta kontakter med bland annat Nordiska museet.² Urbaniseringen av kustbygderna var kring sekelskiftet 1900 i full gång. Detta ledde till en flykt från landsbygden samt förfinskning av kusten. Ur ett minoritetspolitiskt perspektiv var det därför viktigt att dokumentera en till synes försvinnande svensk landsbygdskultur i Finland. Det etnografiska intresset för landsbygden till följd av industrialismen, urbaniseringen och en utdöende svensk allmogekultur i symbios med minoritetspolitik, innebar att folklivsforskningen riktade sitt intresse mot ett *territorium*, inte en språkgrupp.³

Ett mycket tidigt exempel på en etnologisk-folkloristisk översikt utgörs *Det svenska Finland*, som utgavs under redaktion av Nikander 1919–1923. Det är ett tredelat samlingsverk över den svenska bosättningen i Finland under 1900-talets två första decennier. Genom att tillämpa naturvetenskaplig och humanistisk forskning behandlar första delen av det första bandet, *Bygden*, geografiska och biologiska särdrag samt landskap och naturtyper, medan den andra halvan ägnas byar, gårdar, herresäten, industrisamhällen, städer, samfärdsel och turistväsande. Det innebär att den urbana och borgerliga kulturen också uppmärksammas. Det andra bandet, *Folket och odlingen*, presenterar fornfynd, ortnamn, bosättningsområden, befolkningen, folklynet, folksederna, folkdikningen och språket. Verket tillkom under en tid när det finlandssvenska konsoliderades i landet genom en målinriktad process (Lönnqvist 2001:16–26).⁴ Här beskrivs befolkningen inom ett visst område och de särkulturer som uppkommit på basen av näringarna. Kontexten är den nationalitetsprocess som förekom överallt i Europa.

Ett motsvarande samlingsverk för Sveriges del, samtida med Talves och Vuorelas verk, är benämnt *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Boken gavs ut av Mats Hellspång och Orvar Löfgren 1974. Utgångspunkten är olika samhällstyper och problematiken vecklas ut

2 Folkminnes- och folklivsforskningen har rötter i 1600-talets svenska stormaktstid där bonden står för kärnan; Vasaätten har en sädeskärve (vase) i sin vapenbild. För Nikander och hans samtida i finlandssvensk kulturpolitik blev den agrara allmogekulturen också en fråga om samhällsklass och språk.

3 Den territoriella forskningen kartlade den materiella kulturen enligt historiskt-ekologiskt betingade varianter. De sociala, ekonomiska och politiska samhällsförändringarna, i synnerhet från och med 1920-talet, avspeglas inte i Svenska litteratursällskapets insamling och forskning förrän mot slutet av 1960-talet.

4 Den tredje delen kartlägger näringsliv, "folkhygien", folkkupplysning, högre undervisning, tonkonst, teater och skönlitteratur. Sist följer en översikt av den svenska nationalitetsrörelsen, skriven av etnosociologen K. Rob. V. Wikman. Det är knappast någon överdrift att fastslå att detta magistrala verk kom att prägla föreställningen om Svenskfinland, både i politiskt och vetenskapligt avseende. Följande översikt utkom i krigets skugga, *Den svenska folkstammen i Finland* (Sommerschield 1940). Bygdebegreppet blev svenskhetnschat också i städerna, det identifikationsanbud som gavs var en revitaliserad bondekultur.

Insamlingsexpeditioner där fältforskare med olika expertis deltar ger goda möjligheter att skapa ett brett och mångsidigt material. I den så kallade Korsnäsexpeditionen 1930 deltog bland andra flera av Svenskfinlands aktivaste etnologer, folklorister och filologer. Första raden fr.v. Berndt J. Schauman, Karl-Gustav Hedberg, Maximilian Stejskal, Einar Strandberg, Yngvar Heikel, Valter W. Forsblom. Andra raden sittande fr.v. Torsten Rosbäck, Alfhild Forslin, Bo Nikander, Erik Lagus, Erla Lund, Ellen Lindvall, Vivi Peters (två oidentifierade), stående K. Rob. V. Wikman, Jan-Erik Eriksson, Helmer Smeds. Bakre raden fr.v. Sven Andersson, John Gardberg (tre oidentifierade).

ur ett kronologiskt-historiskt perspektiv. Samhällstyperna är desamma som i det finlandssvenska verket femtio år tidigare. Första delen fokuserar på byar och herrgårdar, fiskelägen och sjöfartsamhällen, bruks- och industrisamhällen samt städer. Den andra delen ägnas den sociala organisationen, vilket blir ett annat sätt att skildra den historiska utvecklingen. Böndernas, torparnas, kustfiskarnas och järnvägsarbetarnas livsformer beskrivs. Här ses människan i sin miljö – det är livsformerna i sin historiska kontext som fokuseras och inte enbart ett ramverk av materiella utgångspunkter. Tvärtom är också medvetenheten om de olika naturmiljöerna – sambandet mellan den ekologiska miljön och kulturen – utgångspunkten, det är dessa som utgör förutsättningar för de näringar skribenterna tar upp (Hellspång & Löfgren 1974:12). I jämförelse med Talves och Vuorelas verk är den sociokulturella dimensionen mycket utförligare beskriven, medan föremålskulturen inte intar någon framträdande plats. I Sverige utkom vid samma tid också Nils-Arvid Bringéus *Arbete och redskap* (1971) som även den påminner om Vuorelas och Talves verk.

Flera av bidragen i denna volym baseras på material som insamlats genom frågelistor eller frågebrev, vilket utgör den ena stommen i Svenska litteratursällskapets arkiv. Den andra utgörs av stipendiaternas samlingar. Under de tre första årtiondena av 1900-talet gjordes insamlingar främst av fältarbetsstipendiater, från 1920-talet främst av etnografer och folklorister utbildade vid Åbo Akademi och på 1930-talet i form av expeditioner med flera deltagare, bland annat hembygdsforskningsexpeditioner i studentnationernas regi. Återkommande teman sedan begynnelsen var byggnadsskick och maritim kultur.

Den första regelrätta insamling som riktades till allmänheten genom frågebrev gjordes 1937 när Svenska litteratursällskapets Folkkultursarkiv bildades. Arkivet hade då två amanuenser, en för dialektologi, den andra för etnografi. Insamlingen hade en tydlig dialektologisk inriktning. Åren 1937–1947 utsändes tre listor av "Ordamening" och sex frågelistor som behandlade materiell och social kultur samt festbruk och folktro. Den första listan om materiell kultur (transport, kost, byggnadsskick, inredning m.m.) 1938–1939 upptog 147

detaljerade frågor, främst kring enskilda föremål. Det var benämningar, utformning och spridning man intresserade sig för. Resultatet av svaren blev nitton samlingar, cirka 12 000 kartotekskort med ordförklaringar och cirka 3 500 fotografier och teckningar. I insamlingen deltog tjugofem frivilliga ordsmeddelare. Målet var att finna belägg för en företeelse på varje ort.

Materialet publicerades av amanuensen Ragna Ahlbäck i *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland* (1945) och i *Atlas över svensk folkkultur* (Stockholm 1957).

Efter det fullständiga avbräck i insamling och forskning som krigen 1939–1944 innebar upptogs arbetet med frågebrev på nytt på 1950-talet. Kontakten med ordsmeddelarna hade i vissa fall överlevt. Temat för det första frågebrevet, 1954, var ordstäv och talesätt. År 1960 hade åtta frågebrev sänts ut, samtliga gällde ord- och sakforskning. Vid samma tid intensifierades insamlingen genom stipendier och utbildade filologer och etnologer engagerades. För att utöka antalet bygdemeddelare arrangerades den första pristävlingen 1958–1959, en metod som också gav synlighet i

Det dagliga livet är både den mest betydelsefulla och den minst iakttagna delen av folkets historia, konstaterade tidigt den danske kulturhistorikern Troels Frederik Troels-Lund. Vardagslivet, denna "historiens underström", glider fram ljudlöst men rymmer ett rikare innehåll än den politiska historien. Troels-Lund valde, då han grep sig an verket *Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede* (1908–1914), en metafor med rötter i romantiken: det är "den resande" bland folket i eget land som når förståelse för "folkets egen erindran om sig själv".

Verkets inledning, rubricerat "Om Kulturhistorie", är ett manifest om "Hverdagslivet indtil dets smaaligste Enkeltheder". Det är de "dagligdags Vaner og Brug hos de smaa Folk" som granskas.⁵ Det andra centrala området är den politiska historien. Vid sidan av den löper "Kulturudviklingens Historie" och de två tillsammans bildar kulturströmmen. Så skulle en nordisk kulturhistoria se ut. De fjorton volymerna rymmer det som sedan genom hela 1900-talet uppfattats som vardagsliv: bostad, klädedräkt och mat, årets och livets

⁵ Samma tematik upptogs senare i det brett utplagda samlingsverket *Nordisk kultur* (1931–1956). Viktiga verk är även Wallin, *Bohag, heminredning och dräkt* (1946), Rosell, *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset* (2007), Liby, *Vardagsbestyr på Grönsö. Människor och arbete bakom den representativa fasaden* (2019).

tidningar och tv. Samarbetet med en trogen kår av ortsmiddelare fortsatte.

Under åren 1960–1983 utsändes inte mindre än 58 frågelistor. Målsättningen var fortsättningsvis att kartlägga landsbygdens traditionsbundna kultur. Från 1970-talet aktualiserades nya teman som land och stad, emigration, näring (lantbrukets mekanisering), transport och handel (cykeln, posten), fritid och bildning (föreningsrörelsen, böcker och tidningar) samt traditioner inom skolan. Det var den kollektiva kulturen som intresserade. Tematiken utgick fortfarande från ett agrart Svensksfinland, frågelistor om yrkesgrupper eller individuella arbetsprofiler riktades inte till ett industrialiserat samhälle.

Tyngdpunkten försköts dock alltmer från det materiella mot det sociala, som då man riktade blickarna på livet i staden och begreppet hembygd. Några teman var fattigvård, vardagssystem, ungdomskultur och modern folketro. Under perioden 1983–2017 sändes 83 listor ut. Nya ämnesgrupper var arbete, kropp och klädsel, vård och hälsa, migration, djur och natur, med rubriker som "Vett och etikett" (2005), "Läkarminnen" (2004), "Berätta din historia" (2015) och "Vackert väder i dag!" (2016). Vidare fanns

frågebrev om sällskapsdjur och om att uppleva tystnad. Nya ämnen var "Arbetslöshet" (1995), "Sommarstugor och fritidshus" (2009), "Personlig hygien" (2002), "Att bli gammal" (1994) och "Mina datorminnen" (2014).

Även om tematiken kan knytas till strömningar inom folklivsforskningen framträder forskarens egna preferenser och intressen tydligt. Ända in på 1960-talet togs ofta Nordiska museets frågelistor som förebild eller dialektkartläggningar i regi av Landsmålsarkivet i Uppsala. Efter 1956, då Finlands Nationalmuseum inledde sin verksamhet med frågebrev, kunde samma tema väljas på både finska och svenska.

Förutom en tydlig ämnesprofil har frågelistorna även en genomtänkt struktur. Ofta finns planen på en artikel eller bok med redan i frågelistans upplägg. Den svarande parten är orts- eller bygdemeddelaren, kallad informant, vars nedskrivna text utgör det empiriska materialet. De citerade brevvaren förmedlar inte bara fakta utan även personlig stil, kunskapsreferens, lokal och social relation. Frågelistmaterialet är sålunda som produkt individuellt, men som resurs mångsidigt, mångtydigt och ottömligt.

gång, helg och söcken. Men verket omfattar också aspekter som betydelse, tillblivelse, blandning, upplösning och nybildning. Verket är ordnat enligt levnadsfält eller delområden av vardagslivet, vilket inte hindrar författaren från att gå in på otaliga detaljer som till exempel speglingar av mentalitet, fruktan under en resa, dödsögonblick och testamente, skönhetsideal i rummet, påklädning, aptit och dukning, näsa och nysning, dunk i ryggen och öknamn. Hela verket kan ses både som ett kunskapsförråd av 1500-talets liv och som en aldrig sinande inspirationskälla för kulturhistoriker – också för de tre volymer som producerats inom ramen för projektet Vardagens rum.

Troels-Lunds sätt att presentera kulturhistorien tillämpas ännu till exempel på museerna i både klassificering och exposition, anpassad till nationella, regionala och kronologiska rum. Också den socialhistoriska strukturen, indelningen i allmogekultur och högreståndskultur, har bestått. Uppdelningen i andlig och materiell kultur har etablerats genom lärostolarna folkloristik och etnologi också i Finland. I den andra delen av den finska traditionsatlasen *Suomen perinneatlas* av Matti Sarmela (1994), som fann det gamla konceptet problematiskt, ses dock tydliga influenser av både kulturanthropologi och mentalitetshistoria. Det vardagliga rummet hos honom är geografiskt definierat, tidsmönstret kronologiskt och *förändring* nyckelordet.

Inspiration från Michel de Certeau (se kap. I) kan spåras hos projektets forskare. Det syns i de frågeställningar om handlings- och tankemönster som uttrycks i såväl materiell som mental verklighet, i livsstilar och språk: Vilka är vi? Hur ordnar, bearbetar och designar vi våra världar? Hur och genom vilka medier avgränsas vardagen i handling, i samarbete och konkurrens, i status och hierarki? Hur präglas ortsbundenhet å ena sidan och mobilitet å den andra av minnen och framtidsvyer? Vad innebär det att komma hem och vad är det främmande? Vilka behov fyller rutiner och ritualer, sympati och avståndstagande? Hur beaktas generationer och ålder till exempel i arrangemang av bostäder? Och – slutligen – hur rytmiserar sig den kulturella tiden?

Avsikten med denna volym är att visa på det traditionsvetenskapliga minnesmaterialets relevans. Hur svarar det på ovan nämnda frågor? Materialet presenteras på olika sätt – både genom berättelser nedtecknade av informanterna själva och genom analyser. I de tre sista kapitlen behandlas miljöbyten och längtan till det efterlämnade, vilket ger nya dimensioner i berättande och analys. Trofastheten till de ursprungliga platserna gör att återkomsten, både konkret och symboliskt, spelar en stor roll. Det är i hembygdskänslan som platsen får sitt starkaste fäste. Den kan fungera som en existentiell bas men också som en uppfordran att bidra till hembygden på olika sätt, inte minst genom festliga evenemang. I en sådan kontext finns det utrymme för såväl inre bekräftelse och begrundan som informativa presentationer. Inom hembygdsbegreppets ram möts åter natur och kultur i sällsamma kombinationer.

Volymens målsättning är att fördjupa vardagsmedvetenheten. Den etnologiska blicken riktas mot normer för handlandet, mentala ordningar, kulturmönster och livsformer på erfarenhets- och upplevelseplanet. Olika teman sammanbinds av fenomen som idéer, ting, människor och processer. Genom teoretiska analysredskap öppnas det mångbottnade i vardagen: kulturens processuella karaktär och ständiga omtolkningar betonas (Åström 2011). Olika slag av kunskaper, värden och kollektivt medvetande styr handlings- och tankemönster i vardagstillvaron. Genom att kartlägga kulturell variation och kulturella fenomen kan kulturens regler, värden och symboler identifieras, friläggas och tolkas.

Projektet Vardagens rum har haft som ambition att inte bara komplettera tidigare forskning utan att skapa något alldeles nytt genom att omtolka drag i 1900-talets kultur – med innovativa metoder och genom att problematisera traditionerna. Till en början var framhållandet av naturen oavsiktligt, men efterhand en medveten nytolkning. Också ett insamlat material som begränsats till en språkgrupp kan ge betydelsefulla resultat för andra humanistiska discipliner.

I.

Temat vardag – en exposé

Bo Lönnqvist

Temat vardag har länge beskrivits och analyserats inom kulturhistoria, mentalitetshistoria, historisk kulturforskning, kulturantropologi, kultursociologi och, från 1970-talet, även explicit inom folklivsforskningen och etnologin. Detta har föranlett oss att inom projektet Vardagens rum utveckla det etnologiska vetandet kring begreppet vardag med hjälp av särskilda teman och nyckelord. Konturerna är ingalunda självklara men nödvändiga att begrunda eftersom de griper in i etnologins bas: människan och kulturen i rum och tid. Under de senaste tjugo åren har allt större vikt lagts vid frågan om hur detta vetande gestaltas i relation till en fördjupad syn på omvärlden (Daniel 2001:7–25).

I europeisk kulturforskning lyftes begreppet vardag fram som idé och profilerades under 1970-talet, men det har en betydligt längre historia. Konceptet vardagsliv som det har omfattats av kultur- och traditionsvetenskaperna har sin rot i två olika riktningar i europeisk historieforskning: dels kan det härledas till den forskning om de lägre samhällsskiktens historia som bedrevs i Östtyskland på marxistisk-leninistisk grund under 1960- och 1970-talen, dels baseras konceptet på den s.k. annalistiska skolans civilisationshistoria som utformades i Frankrike under samma tid. I det följande presenteras de viktigaste pionjärerna inom fältet och deras tankegångar.

Den östtyske historikern Jürgen Kuczynski har med emfas hävdad att den stora historien, *l'histoire événementielle*, med nödvändighet måste ges en motpol i en folkets historia, *l'histoire petite*, och detta just genom vardagslivet. Kuczynski hade influerats av den franska annalistiska skolan som på 1970-talet, genom arkivalier från tidigare århundraden, studerade livet i lokala samhällen. Idealet var Emmanuel Le Roy Laduries monografi över livet i byn Montaillou i slutet av 1200- och början av 1300-talet, ett verk som lade fokus på vardagsliv, mentala verktyg, berättande samt enskilda individers strategi och praxis i olika livssituationer. Också Le Roy Laduries programmatiska uppdelning i elit och folk tilltalade synbarligen Kuczynski.

De centrala frågor som man utgående från en utpräglat marxistisk-leninistisk ideologi borde ställa lyder: hur levde det arbetande folket? vad åt man, hur klädde man sig, hur bodde man, hur kände och tänkte man? Det räcker inte med att belysa makroprocesser i ett kontinuitetsparadigm med fokus på klasskamp, kapitalism, feodalväsen, krig, teknologi, vetenskap och revolutioner. I arkivaliska källor ligger vittnesbörd om helt andra sidor av mänskligt liv gömda, andra revolutioner. Det var många generationers erfarenhet och den ständigt upprepande vardagen (reproduktionen) som gav människor säkerhet i ett liv av ständig diskontinuitet. Källorna om vardagslivet berättar mer om människan än förordningar och beslut (Kuczynski 1967, 1980; Burke 1992, 2004; Gadamer & Vogler 1973:150–194; Dressel 1996:297–312).

Kuczynskis ambition var inte enbart att beskriva vardagslivet som objekt utan främst att undersöka hur detta liv tänktes och utfördes. Vardagserfarenheten och den subjektiva handlingspraxisen utgjorde den röda tråden. Verket *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes* i fem band (1980–1985) är kronologiskt ordnat i fem perioder från 1600 till 1945. En absolut kronologi har dock inte kunnat upprätthållas, det finns också övergångsperioder. Bakgrunden, "den stora världen", tecknas i inledningarna. Kuczynskis paradigm innebär ett nyskapande, han upptäcker vardagen. Nya teman är till exempel atmosfär och miljö, ångest, våld, säkerhet, gemensamheter (samfund), kvinnans arbete, familj, yrkessammanslutningar, grundbehov som näring, klädsel, bostad, inredning samt arbetet och arbetsverktygen i bondevardagen och i hantverket.

Mindre väntade teman är oärliga människor, värdshuset, krigets och soldatens vardag, barnet, världsåskådning och världstillägnande, tradition och lokal inskränkthet. En flod av studier utgavs i Kuczynskis efterföljd. Också den finlandssvenska etnologin har följt inriktningen. Källorna är historiska

arkivalier. Dels studerades en viss historisk tid, ett avgränsat geografiskt eller administrativt område, dels ett visst levnadsfält eller en grupp människor. Den socialhistoriska aspekten avmystifierade bilden av en homogen kultur.

Begreppet "den andra civilisationen", det vill säga folkets kultur, präglades genom studier av de mest skilda teman, som ordspråk och populära irrläror, reformation, karneval, fantasi och disciplin, dödens skådespel, fabriken som livsform och strejken som fest. Epoktänkandet dominerade, det glömda söktes i detaljstudier av vardag och fest.

Dessa studier befäste den historiska antropologin. Problemställningarna och perspektiven var omfattande. Man fördjupade bilden av människan som aktör i historien, i kultur och levnadspraxis och genom den subjektiva erfarenheten. Man ställde traditionen mot det moderna och globalteorier kritiserades genom mikrohistoria. Ett tiotal standardteman utmejslades. I ett försök att återvinna vardagen som vetenskapligt begrepp presenterade etnologen Andreas E. Schmidt en begreppsanalytisk genomgång av tyngdpunkter i boken *Befragung des Alltags* (2018). Som svar på frågan om vad vardag är och vad som kännetecknar den lyfter han fram dikotomier som vardag–fest, rutiner–ritualer, privat–offentligt, fritid–identitet samt det återkommande, vanliga och differensen till "det andra" som inte är vardag. Schmidt riktar kritik mot att vardagens stabilitet, roller, identiteter och förtrogna vanor suddas ut av det moderna, universella och totalitära produktivitetsidealet. En återblick på problematiken kring vardagshistorien och en lägesbedömning presenteras också av historikern Alf Lüdke i tidskriften *Historische Anthropologie* (2003).

Folklivet som samfundsliv sammanhållet av äktenskap och familj, grannskap och församling utgjorde grunden för vardagslivet. Folklivet var ett statiskt tillstånd, baserat på jord och boskap, i en arbetsmiljö präglad av realiteter som mat och redskap. Den cykliska tiden gav stabilitet och säkerhet. Års- och livscykeln var hörnstenar i kulturarvet och traditionen.

Ett kulturhistoriskt samlingsverk som i likhet med Kuczynski kombinerar antropologi, etnologi och historia är *Orte des Alltags* från 1994. Här beskrivs vardagslivet i alla samhällsklasser under den förmoderna och moderna tiden i form av "miniatyrer". Tyngdpunkten ligger på det fysiska rummet: 1) åkern, gruvan, kvarnen, hamnen, kontoret, handelsboden, verkstaden, fabriken; 2) hovet, salongen, föreningen, kaféet; 3) boningsrummet, köket, barnkammaren; 4) kansliet, rådhuset; 5) läsecirkeln, teatern, festen; 6) skolan, universitetet, kasernen, rätten, fängelset; 7) sjukhuset och gravgården. Kuczynskis verk har inspirerat också projektet bakom *Vardagens föränderliga rum*, och motsvarande miljöer analyseras i samtliga tre volymer.

VARDAGENS PRIVATA RUM

Medan den franska mentalitetshistorien utevecklade teman och perspektiv från civilisationshistorien traderade den tyska historiska antropologin material och idéstoff från den klassiska kulturhistorien. Till denna historiska tradition hör Norbert Elias teorier om de socio- och psykogenetiska lagar som driver förvandlingen av förhållningssätt som ett led i civilisationsprocessen. Elias berömda verk *Über den Prozess der Zivilisation 1–2* (1937/1939; del 1 *Sedernas historia* 1989) behandlar kultur som prestation och kultur som beteende. Det anlägger ett evolutionistiskt makroperspektiv på förändringen av sedvanor som bordsskick, ätande, sovande, de naturliga behoven, synen på kroppen och aggressiviteten. Den gräns som Elias drar upp mellan den tyska civilisationsprocessen och den franska civilisationsmodellen via affektmodulering har en bakgrund i romantikens kulturkorpus. Uppdelningen utgör även basen för de vetenskaper som är aktuella här och den har också kommit att markera skillnader mellan olika studier av vardagsliv.

Medan den tyska etnologin valde att studera vardagslivet i alla dess former antropologiskt var det främst privatlivet som blev objekt för den franska mentalitetsforskningen, i tiden spårad till annalisternas geografiska kulturbegrepp. Det historiska ramverket, epoktänkandet, utgjorde strukturen i båda fallen. Det franska verket om privatlivets historia i fem band av Philippe Ariès och Georges Duby, *Histoire de la vie privée* (1984–1987), rymmer begreppen familj, hushåll och boende, samt dimensioner av såväl domesticering som intimisering, kön och ålder. Förutom hemmet som den kvinnliga maktens rum och arbetets privata plats som en manlig zon, inkluderas platser som kafé och pub till vardagens rum.

I detta processuella tänkande presenteras övergripande teman som modernitetens figurationer och privatiseringens former, kulturell diversitet, myt och verklighet, samt vardagen som metafor i form av en scen med aktörer, scenbilder, platser och kulisser. Det nyskapande låg i ambitionen att se, föreställa sig, tolka och återskapa kulturen i ett spektrum av både kontinuitet och innovation (Ariès 1988). Individerna skulle inte reduceras till nummer i en stor databank. Den franska och tyska forskningen byggde ofta på ett överflödande rikt material ur dokument- och bildarkiv. Detta gav också möjlighet till djupgående studier av till exempel relationen mellan elit och folk.

DEN FÖRLORADE "ANDRA" VARDAGEN – MICHEL DE CERTEAU

Upptäckten av den förträngda folkkulturen skärpte den teoretiska analysen av vardagen på ett nyskapande sätt. Detta skedde relativt sent, i början av 1980-talet och 2000-talet. En viktig aktör var Michel de Certeau (1925–1986),

en ifrågasättande historiker, i sin mångsidighet unik. För projektet Vardagens rum har hans idéer om vardagen varit av största vikt eftersom vår behandling av vardagen baseras på liknande tankegångar.

de Certeau sökte först och främst efter en metod som skulle göra rättvisa åt detta "andra". Detta genomsyrar hans kultursociologiska huvudverk *L'invention du quotidien 1. Arts de faire* (1974, *The practice of everyday life* 1984). Tesen är att de många kreativa handlingspraktiker som uttrycks i vardagen undandrar sig varje sinnebild eller representation och är inte heller gripbara med strängt vetenskapliga metoder. Det är mikronivån, det individuella, den konkreta vardagen, som gör det förgångna begripligt, inte historikerns "sanna historia" på makronivå. de Certeau försöker kombinera elementen och hävdar att detta förgångna inte enbart är givet utan konstruerat, men dock kan detta "andra" göras synligt just genom konstruktionen. Det förgångna produceras således om och om igen av historikern, som själv också är en del av historien.

En sådan narrativistisk utgångspunkt skapar problem bland annat vid användning av arkivaliska källor. de Certeaus ideal är metodologisk pluralitet, en perspektivväxling som får källmaterialet att ständigt framträda mera komplext. Samtidigt bidrar detta till en flerskiktig rekonstruktion av den socialhistoriska kontexten. Det förgångna är ingen enhet utan "det som motsätter sig tolkning" – ingenting givet, utan frånvarande, beslöjat, något som inte är synligt eller kan gripas. Forskaren liknas vid luffaren, clocharden, som i matrester och klädtrasor söker efter det betydelsebärande avfallet. Så fantiserar forskaren fram en värld, så kan han föreställa sig det hus han aldrig kan gå in i. Även om den historiografiska betydelsekonstruktionen bygger på en vetenskaplig modell är den begränsad och i denna begränsning ligger historieskrivningens egenart. Det vetenskapliga finns i ett ständigt sökande efter gränserna för mönstret.

de Certeaus historiesyn utgör grunden för hans kulturanalys. Den bärande tesen är att de kulturella praktikerna i vardagslivet bygger på utsagda och, i enlighet med antropologins kungstanke, dolda värdesystem. Dessa värdesystem strukturerar de grundläggande elementen i alldagligt liv. Individerna varseblir dem inte, systemen är omedvetna och oreflekterade, men avgörande för individens och gruppens identitet.

Kultur ska studeras utgående från vad som stöder och organiserar den: det muntliga, handlingen och det alldagliga. Detta sätt att se på kulturen utgör en protest mot den kolonisation av vardagslivet som makten i form av kulturindustrin och mediavärlden driver. I främsta rummet står berättarens identitet genom ordens ljudliga materialitet i samtalet. I både rum och tid finns det många skikt, men det är det oförutsägbara, det som inrymmer det misslyckade och motspänstiga, som kan avslöjas i vardagen. Var-

dagens historiker fångas av det osynliga, odisciplinerade, irrationella och det endast skenbart triviala.

Två centrala begrepp i de Certeaus analys av det "mycket vanliga" är *strategier* och *taktiker* med avseende på användningen av rummet – till exempel stadspromenader, ruttor och kartor, sittande i tåg eller fängelsecell.

de Certeaus operativa teoretiskt tänkta verktygsstrategi och taktik har ett identitetspolitiskt innehåll. Strategi legitimerar inom en institutionell ram en expansiv kalkyl över vilka möjligheter som finns vid ett visst tillfälle. Den utövas av maktpersoner med legitim myndighet. Mot denna överbyggnad ställer de Certeau taktiken. Den drivs som en av tiden beroende kalkyl, medveten eller omedveten. Den begränsas av institutionerna och aktören måste bara förlita sig på eller manipulera ett tillfälle för att vinna något. Begreppsvalet är karakteristiskt för de Certeaus tankebyggnad. Många vardagliga handlingar är till typen taktiska, med grund i uråldrig kunskap. de Certeau säger sig skapa ett landskap för forskning som formas av berättelser om vardagen, avgränsade av erfarenheter, umgänge, beroenden och kamp. Så ordnas rummet där berättandet röjer väg för "sättet att vandra".

de Certeau riktar kritik mot sociologins syn på smak och stil som statiska. I den "osynliga vardagen" är de tysta, repetitiva kedjorna av handlingar maskerade som självklara. I själva verket är de ett finstämt montage av gester, riter och koder, rytmer och val, av inlärdd praxis och inövade vanor. Detta "det vardagliga slaveriets system" underkastar vi oss mekaniskt, genom vanans makt, medan tankarna finns på annat håll. Rummet för detta är hemlivet, man gör "som man alltid gjort".

Det har varit motiverat att i denna inledning ge särskilt utrymme åt Michel de Certeau av flera skäl. För det första är hans tankebygge ett briljant exempel på antropologins kalejdoskopiska profil, *the anthropological lens*, som kan liknas vid etnologens blick. För det andra är det empiriska materialet hans arbeten bygger på dels detsamma som den historiska antropologins och etnologins dokument där individen ställs i centrum, dels fältarbete i mikromiljö. Detta är ju också kärnan i etnologins metod. Därför tål de Certeau att begrundas som en spelöppnare till de analysmöjligheter som materialet i *Vardagens föränderliga rum* erbjuder.

UPPTÄCKTEN AV VARDAGEN – ETNOLOGINS DILEMMA

Upptäckten av vardagen på 1970-talet var omvälvande också för folklivsforskningen. En djungel av teman och perspektiv ledde till omvärderingar av både metoder, klassificeringar, ämnesgränser och teoretiska begrepp. I Tyskland, där ämnet *Volkskunde* efter kriget var starkt ideologiskt befäktat, döptes ämnet om till europeisk etnologi, empirisk kulturvetenskap eller

kulturanthropologi. I Sverige förde man under amerikanskt inflytande fram kulturanalysen som ett perspektiv med möjlighet till olika teoretiska implikationer. Förutom termen "folk" beredde också begreppet "kultur" problem. Kunde man ersätta "folkkultur" med "vardag"? Och hur skulle vardagen relateras till det klassiska nyckelbegreppet kultur och dess otaliga variationer, som masskultur och subkultur? Och till etnicitet och identitet? Hur skulle vardagen beskrivas och analyseras? Etnologerna stod inför många frågor. I boken *Kultur und Alltagswelt* (1978) håller Frankfurt-etnologen Ina-Maria Greverus, med funktionalistisk blick och inspirerad av kulturanthropologin, de två begreppen folk och kultur åtskilda men likvärdiga. Vardagslivet öppnar en väsentligt ny dimension i innehållsanalysen: blicken riktas mot kulturelementens funktion för människorna, inte bara som element i en rekonstruktion av det förgångna. Vilka kompetenser utbildas och vilka mekanismer påskyndar eller förhindrar självständiga kulturer?

Greverus aspekt berör existentiella frågor, meningsskapande, avsikter och syften i handlandet: vardagen är en intersubjektiv, bekant värld, en verklighet som uppfordrar människorna i deras dagliga livspraxis till intentionalitet, lyder hennes tes. Deras subjektiva livspraxis bygger på kulturellt nedärvd kunskap och egen erfarenhet. Också traditioner som kreativa processer är inbyggda i vardagslivet. Greverus ser vardagen som en relation till omvärlden, det må gälla ekologiska proteströrelser eller kristider (Greverus 1978). Frågeställningarna och metoderna har blivit mera subjektcentrerade, vardagen ingår i individens levnadslopp. Mikrostudier som biografi, intervju, minnesstruktur, narrativitet och interaktion närmade etnologin till andra vetenskaper med hermeneutiska tolkningsmodeller. Språk, handling och händelser kan etnologen dock inte separera från den materiella kulturen, tingen.

PRAXIS OCH PREFERENS FÖR FÄLTARBETET

En beskrivning av vardagslivet där människan är subjekt inom olika levnadsfält eller delområden är ingalunda ett övergivet paradig. Autenticiteten i det mänskliga handlandet avslöjas i sin tur än mer i mentalitetsforskningen, formad i en kulturhistorisk kontext, och inom kulturanthropologin, utvecklad i en sociologisk kontext. Men för att kartlägga närheten mellan människa, natur och kultur behövs specifika metoder.

Såväl antropologins som folklivs- och folkminnesforskningens material och metod skiljer sig från kultur-, social- och mentalitetsforskningen men också från annalismen och den historiska antropologin. I folklivsforskningen är det fältarbetet som är den centrala metoden, vilket innebär studier av en fältsituation, ofta under en längre tid. Det sker genom deltagande observation och dokumentation i ord och bild. Metoden är en grund för kvalitativa

Bilder och bildarkiv

Hundratusentals bilder som vittnar om vardagskultur har samlats i traditionsarkiven och museerna. De är uttryck för ordning av ting och vetande, och de behandlas med samma vetenskapliga metoder och insikter som skriftligt material. Fotografier ska inte betraktas enbart som illustrationer som lättar upp texten, som populärvetenskap eller som ovetenskapliga, utan som en del av argumentationen, likvärdig med texten. Bilder är inte heller enbart avsedda för tidningsreportage och journalistisk research. Bilden i ett arkiv eller museum är som helhet en visuell konstruktion och därmed symbol för ett kulturellt arv. Inom amerikansk antropologi har man visat hur bild och data präglar forskarens blick. Bilden är sålunda paradoxalt nog inte bara bärare av fakta utan samtidigt en egen representation av sanning.

Hur är bilden konstruerad som dokument till exempel i växelverkan med en institutionell, museal eller vetenskaplig ideologi? Hur har det ideologiska och politiska begreppet

Svenskfinland, myntat i början av 1920-talet, styrt synen på finlandssvensk kultur i bild?

En forskare som använder bildmaterialet bör vara medveten om bildens komplicerade kontext. Det behövs en blick för historisk epistemologi, för samlandets, kategoriseringens och inventeringens mål. Viktiga riktlinjer ger antropologen Karin Becker (1997) genom sina kritiska reflexioner kring amerikanskt, tyskt och svenskt arkivmaterial och Karin Gustavsson (2014) i sin metodologiskt viktiga närläsning av den vetenskapliga och samhällliga kontexten kring fältforskningens praktik. Det gäller tankestilar, praktik och teknik, ordning och oordning – i stort "en förtätning av det förflutna".

Fotografiet har tre centrala dimensioner: För det första som dokument över ett objekt, ett landskap, en person eller en kulturell praxis, alltså som ersättning för eller motsats till ett betydelsefullt föremål. För det andra som kulturell artefakt, som sådan en integrerad del i

studier av livsföringen i alla dess former hos olika grupper. I forskningen ingår också intervjuer och samtal kring det fält som omfattar språk, minnen och sinnesförmågor, erfarenhet, föreställningar och världsbild. Genom denna metod skapas ett mångbottnat muntligt berättat material. En memorerad och ritualiserad del av detta kan definieras som tradition. Men också forskarens egna upplevelser och erfarenheter bildar en integrerad del av materialet. En lika viktig etnologisk-folkloristisk metod är att ta tillvara det skriftliga berättande som insamlats genom att informanter på fältet svarat på de frågebrev som sänts ut. Att forska i sådant unikt material, med inbyggda hermeneutiska strategier och praktiker, kräver en helt annan slags analys och presentation än till exempel skriftliga dokument som historiska och politiska processer efterlämnat.

Empiriska fakta tillkomna genom fältarbete och svar på frågebrev är basen inom etnologin och folkloristiken. Historieforskningens omsorgsfulla källkritik har i alla tider legat till grund för tolkningen. Även bild-, film- och uppteckningsanalys ingår. Metoderna har alltmer diversifierats i analyser av prisma informant, biografi och repertoar, performans och situation. Narratologi och berättandekultur är i dag bärande ramverk. Studiet av det berättade gäller inte enbart innehåll utan även själva formen. Formen kan avinnas en mening oberoende av vad berättelsen handlar om.

talrika områden av vardagslivet och rituella händelser, som materialitet, funktionalitet och historicitet. Bilden utgör ett metaperspektiv på hur människorna själva använt mediet för att forma och uttrycka kulturella värden och traditioner. För det tredje, för att vidga metaperspektivet, är fotografiet en nyckel till själva dokumentationsförandet i sig och hur det har förändrats över tid. De tre dimensionerna kan i en kritiskt reflexiv studie förbinda bilden som dokument med artefakten och värdeföreställningarna.

Bildmaterial bör alltså betraktas i ett ramverk av dokumentationsstil, forskningsorientering och klassifikationssystem för att förstås som en intellektuell konstruktion, diakront och synkront, till struktur och innehåll. Det kan gälla val av teman, komposition av bilden, arrangerade bilder, rekonstruktion av lokalitet, fotografens biografi och ideologiska värderingar gällande klasskillnader, estetisering och bildkonventioner. Aspekterna gäller bilder som insänts

i samband med svar på frågelistor och som härrör ur de mest skilda källor. Bilder är helt enkelt vittnen om individers aktiva kulturella produktion och kreativa praktik.

När bilder presenterar och tolkar visuell kultur i en etnologisk studie bör följande frågor beaktas: I vilken ordning har bilderna tagits, samlats och katalogiserats? Varför och hur har ett fotografi tagits och sparats för att fastställa eller rekonstruera en viss kontext? Hur presenteras denna kontext i publikationer eller utställningar? På detta sätt kan fotografiet ge information om hur vetandet har konstruerats. Det fotografiska materialets tillförlitlighet är på intet sätt given. Material måste "avslöjas" och kommenteras i text. Därmed öppnar sig också olika sätt att betrakta vardagen i bild och det osynliga synliggörs.

Under 1960-talet ägde en nyorientering rum inom etnologin: en kritisk kulturanalys genom empirisk forskning av vardagslivet utformades. Därmed drogs en gräns mellan offentligt och privat liv och mellan kulturhistoria och folklivsforskning. Vardagsliv är människors konkreta förhållningssätt i bestämda situationer. Genom fältarbete och kommunikation, "den etnologiska blicken", skapar etnologen autonomt sitt unika material. Det muntliga berättandet öppnar människors subjektiva erfarenheter, önskningar och behov, motståndskraft och kreativitet. Denna specifika kvalitet, liksom det individcentrerade perspektivet, anses vara en styrka inom etnologin och folkloristiken, medan historieforskningen ofta sett den som en svaghet (Brednich 2001:77–100).

Beskrivningar och analyser av den berättade vardagen ligger följaktligen utanför en konventionell kanon vars ramverk är kronologi, epoktänkande, sammanbindande kontinuitet och förklarande kausalitet. I de här volymerna är det sammanhållande kittet däremot förändring. Tid och rum måste till exempel fördjupas som kulturella begrepp på en nivå och problematiseras som empiriska fakta på en annan. Det antropologiska materialet analyseras som samtidighet och rumslighet på alla nivåer. Därtill fokuseras individens och gruppens roll och betydelse. Detta har varit inriktningen för forskningsprojektet Vardagens rum.

Det är först med Finlands utveckling till nationalstat som etnologin profilerades som en inhemsk vetenskap med språkpolitisk och traditionsbevarande agenda. De samlingar i Svenska litteratursällskapets och Åbo Akademis arkiv som använts inom projektet Vardagens rum är skapade just utgående från en sådan agenda där det föll sig naturligt att folklivsforskningen inriktades på den svenska befolkningen i sitt territorium. Det gäller frågeställningar, teman, fältarbetsmetoder och de epistemologiska paradigmen. För dessa redogörs i antologin *Gränsfolkets barn* (Åström, Lönnqvist & Lindqvist 2001).

Här ska ännu understrykas att pionjärerna bland de akademiska forskare som gjorde fältarbeten i kustbygderna i början av 1900-talet, som Otto Andersson, Gabriel Nikander och Valter W. Forsblom, kan betecknas som antropologer med avseende på deras metod. De dokumenterade vardagsliv så som de såg det levas omkring sig, även om blicken riktades mot det ålderdomliga, traditionen. Det gör deras material tidlöst och relevant.

Vardagsforskning är som synes inte något autonomt vetenskapsområde, utan ett fält för många discipliner och stor differentiering. Vardagen kan öppnas upp och nyanseras genom kombinationer av perspektiv. Vardagen kan rymma också det oväntade och överraskande. Vardag är inte ett avslutat tema med vårt verk – tvärtom, en uppfordran till ny forskning.

II.

Skogen – natur och byte

I etnografiska översiktsverk är det vanligt att de första kapitlen ägnas jakten och samlandet, det som ur evolutionistisk synvinkel ter sig mest primitivt. Detta verk följer delvis den traditionen. I detta kapitel behandlas jakt och pälsfarmning – således skogens vilda djur och djur i bur. Jakt och pälsdjurshållning innebär diametralt motsatta hållningar och praktiker visavi djuren. Att ha pälsdjur sågs i ett tidigt skede som ett sätt att skydda naturen eftersom man räknade med att det vilda beståndet höll på att utrotas. Det hindrade inte att många av de tidigaste pälsdjursfarmerna grundades av jaktintresserade personer som framhöll sitt naturintresse och sin önskan att arbeta med djur.

När insamlingen av folktraditioner påbörjades vid Svenska litteratursällskapet i slutet av 1930-talet var fältet Svenskfinland ett helt annat än i dag. Befolkningen var indelad i ett landsbygds folk och en elit som var urban eller bebodde bruk och herrgårdar. För bägge grupper (den urbana arbetarklassen fanns inte i blickfånget) var skogen en självklarhet, något som fanns i bakgrunden som ett fält att nyttja på olika sätt. Den första etnografiska insamlingen inriktade sig på fiske och så småningom också andra folkliga näringar.

Detta kapitel fokuserar på människans förhållande till naturen. Skogen och dess produkter var vid början av seklet 1900 av största vikt på olika sätt. Den växtliga skogens andel av Finlands yta uppgår till 75 procent, och det är inte förvånande att skogen har uppfattats som en ändlös resurs. Landet anses vara ett av världens viktigaste skogsbruksländer.

Hur har man inom etnologin uppfattat skogen, vad har den symboliserat och hur har man förhållit sig till den? Albrecht Lehmanns översiktliga analyser och kategoriseringar av skog som objekt för etnologiskt studium är av största vikt. I en första plan för utforskningen av skogen utgående från den etnologiska traditionen lyfter han fram skogen dels som en del av naturen, dels som kulturmönster (Lehmann 1996). Man ser en ständig pendelrörelse mellan å ena sidan skogens empiriska tillgänglighet, å andra sidan skogens kulturella betydelse där en mångfald av praktiker råder, till exempel i relationen människa–djur. Till skogens facettrika tavla lägger Lehmann ytterligare traderad kunskap, kulturellt förmedlade känslor, subjektiva nyttjandesätt och konkreta minnen. Förutom romantiska föreställningar om skog och ekologiska konflikter kring den utvecklar sig olika former av vardagsmedvetenhet. Med Lehmann, och senare Klaus Schriewers (1998), kom skogen att definieras mer djupgående som kulturellt livsrum. Skogen kan ses som ett fritt rum som har belysts ur olika synvinklar som gällt produktion och konsumtion och som dikterats av både vetande, visioner, betydelser, handlingar och legitimerande utsagor. I alla sammanhang har det gällt konkurrens om naturen, där uppfattningarna inrymmer skogen som en naturlig, tillgänglig eller tämjbar resurs.

Här ska skogsnyttjandet först koncentreras till jakten för att sedan kontrasteras mot pälsdjursnäringen. Det är något förvånande att den nordiska folklivsforskningen sett jakten som ett relativt marginellt fenomen i jämförelse med andra sektorer av näringsliv och materialitet. En orsak till detta är förmodligen att jakten dels betraktats som ett högreståndsfenomen, dels som en endast i nordliga och perifera områden betydelsefull näringsform. Jakten ses som en binäring till åkerbruket, snarast besläktad med fisket. Jakten har berett mark för bebyggelsens utbredning.

I Finland väcktes dock intresset för jakt tidigt. Den förste intendenten för "Finska studentafdelningarnas etnografiska museum", filosofie doktor Theodor Schvindt som tillträdde 1879, publicerade *Finsk etnografisk atlas* 1905. Bokens första del behandlar jakt och fiske och bygger inte bara på museets samlingar utan även på fältarbeten och frågelistor. Schvindts atlas, den första i sitt slag i Finland, är typologisk och präglad av evolutionismen. Men som arkeolog lyfter han också fram det forntida i jaktkulturen. De övriga delarna av atlasen, som aldrig kom ut, var avsedda att uppta jordbruk, boskapsskötsel, samfärdsel, hantverk, byggnads-

skick, inredning och dräkter. Detta schema för den finska folk-kulturen används fortfarande, vilket syns i andra volymen av *Var-dagens föränderliga rum*. En viktig orsak till att det blev det agrara Finland som museerna visade upp var jaktens prägel av förhistoria och konkreta arkeologiska objekt. Jaktens "primitiva metoder" och "uråldriga former" befasts även i Sigurd Erixons bidrag om fångst, jakt och fiske i det omfattande samlingsverket *Nordisk kultur* (1962). I sin avhandling om massfångst av sjöfågel i Eurasien (1968) kunde Nils Storå bekräfta att hela systematiken i det etnologiska studiet av jakten inte förändrats sedan slutet av 1800-talet.

Pälsdjursnäringen kom på sätt och vis in i Finland från borgerligt, friluftsidealiserande håll för att senare bli en utpräglad rural näring. Men i bakgrunden fanns också jaktintresse och en praktik för att sporadiskt föda upp pälsdjursarter för pälsindustrin. Belägg för en sådan tidig pälsdjurshållning finns från nästan hela landet. Pälsdjursnäringen med sin koppling till lyxkonsumtion har kritiserats av massmedia och djurrättsaktivister. Sannolikt har en ganska stor del av befolkningen förhållit sig något kritisk till näringen, och till och med gamla pälsdjursuppfödare har ansett att den blivit för industriell. Men det finns samtidigt ett inte helt oproblematiskt vänskapsförhållande mellan djur och människa.

Bo Lönnqvist, Anna-Maria Åström & Niklas Huldén

Bo Lönnqvist

Jakt på varg, björn och fåglar

Trots sin till synes enkla form öppnar jakten ett vidsträckt fält av både materiella och mentala dimensioner av mänskliga förhållningssätt till naturen. Jakten är till sin grundmetod tidlös, den ställer krav på både kropp och sinnen och är en livsfaktor mellan svält och föda. Den skapar tro, magi och lycka, den manifesteras i museer och i konst. Som studieobjekt kan jakten belysa såväl historia, folklore, språk och etnologi som ekonomi, juridik, social klass, genus, roll och status. Jakten på villebråd är det fält i skogens rum som visar upp alla de överlagringar och betydelsekomplex av mentalitet, känslor och makt, vetande, betydelser, former och funktioner som bland andra Klaus Schriewers uppmärksammar (se kap. I).

Nils Storå konstaterar i sin avhandling om massfångst av sjöfågel att den schematiska indelningen av fångstmetoder som forskningen hittills följt inte är relevant. Redskapen hade många funktioner och varierande konstruktion, nät kunde till exempel användas vid både aktiv och passiv fångst. Vidare menar Storå att jakt borde definieras som en främst i modern tid utövad aktivitet, medan äldre jagande var inriktat på själva fångsten. Genom att lyfta fram fångstsituationen pekar Storå på jägarens kännedom om villebrådet och miljön som det centrala, varför beteckningen fångst är den mest heltäckande (Storå 1968:19–36). Trots det finlandssvenska materialets begränsade omfattning skönjs en sådan indelning, oftast med informanternas egna ord.

SKOGENS FAROR

I den dramatiska novellen "Gamla baron på Rautakylä" (*Vinterqvällar III* 1897) skildrar Zacharias Topelius en slädfärd i snöoväder över en isbelagd sjö i Tavastland. Scenen är förlagd till 1838. Sällskapet förrirrar sig i stormen och försöker nå en av de skogbevuxna stränderna i fjärran. De djupa snödrivorna

Jaktlag med hundar från Yttermalax, Österbotten, i början av 1900-talet. I bakgrunden hänger bytet i form av fåglar och småvilt.

försvårar färden, kusken som går bredvid ekipaget arbetar febrilt med att hålla släden upprätt medan han piskar på hästen. Från isen hörs ohyggliga läten och gestalter skymtar förbi släden. En dödlig ängslan griper de resande: "de hade hört och läst så många berättelser om resande, som i skog och på isar blifvit uppätna af vargar, att de ej annat kunde föreställa sig, än ett lika förfärligt öde." När hästen plötsligt sätter av i sken över snöfältet ser den yngre av de två resande damerna ut och förstår orsaken: "Här och där på båda sidorna om släden syntes mörka gestalter likt stora hundar ströfva omkring, under det att de uppgåfvo dessa vidriga läten, som redan förut skrämt de båda fruntimren." I den förtvivlans flykt för livet som nu följer, styr kusken hästens lopp mot närmaste land där han på avstånd skymtar ett litet ljusken. Samtidigt låter han ett "långt rep slingra i tusen bugter efter släden på snön". De resande har blivit anfallna av en vargflock. Efter en stund stannar hästen plötsligt och vägrar trots att kusken ger den bröd att fortsätta: "Tre eller fyra stora vargar visade sig på tjugu stegs afstånd, försvunno stundom, men kommo strax åter tillbaka närgångnare än förr." Trots att drängen smäller med pisksnärten stryker vargarna allt närmare, "redan kunde de djerfvaste af odjuren blott med möda afvisas; man såg deras ögon glimma och deras blodgiriga gap flämta." I sin nöd tar drängen till den sista utvägen: han samlar höet från släden på isen och tänder eld på det. Nu ryggar vargarna tillbaka för den flammande lågan. Sällskapet når med knapp nöd stranden och finner spåren av en väg (Topelius 1897:11–12, 14, 22–23, 36–39).

Topelius skildring är realistisk. Under hans livstid var vargfaran allmänt omtalad och omskriven, likaså skräcken och metoderna att rädda sig. Det är mot den bakgrunden inte förvånande att det i historiska källor och i folktraditionen främst är jakt på rovdjur som skildras. När etnologerna närmat sig jakten har man nyttjat typologier som utgått från djuren eller från fångstredskapen. En ren typologi enligt djuren presenteras i den äldsta svenska historisk-etnografiska översikten av Nils Keyland, Nordiska museets stipendiat. Hans detaljerade studie "Om svenska allmogens jakt" utgår från insamlade föremål och fältuppteckningar samt historiska urkundsbelägg, muntlig tradition och föremålsbeskrivningar. Natur och kultur stod alltid i en nära växelverkan, poängterar Keyland, varför materialet presenteras enligt djurart i "typiska klasser eller grupper" med likartad konstruktion och terminologi (Keyland 1906:1–16, 115–125; Henriksson 1975:107–127). I exemplen nedan går olika typers jakt in i varandra, med djurarterna i fokus.

VILTJAKT I ÖSTRA NYLAND

I bondelivet gällde det att skydda boskapen från vargar, både under vallgången och hemma i fähuset; vargarna drog sig inte för att anfalla också i bebyggelsen. I Lappträsk höll fem–sex man höstetid gemensam vallgång på nätterna för att skydda boskapen. Olle Sirén nämner från Pernå att också björn kunde riva kreatur på 1700-talet. Namn som Bjonaskallsbacken, Björngärdan, Björnlandet, Björnmossen vittnar om skallgång mot björn och beskrivningar av björnnät, "bjonagån", och björnspjut är kända. I folkminnet vet man också när de sista björnarna sköts: i Lindkoski, Lappträsk 1815 och i Håpjärv, Liljendal 1879. Vid skallgång efter björn skulle varje helt hemman hålla ett 4 famnar långt och 5 famnar högt björnnät. Så snart man lyckats inringa björnen sammanbands de och fästes vid träden i skogen så att hela fångstnätet fick en djup säckform, som med sina fångstarmar påminde om en not med rymlig "tjil" eller "balga" och två armar. Drevfolket jagade björnen mot de utställda björngarnen bakom vilka skyttar och spjutmän stod uppställda, redo till anfall då djuret trasslade in sig i garnet. Tyvärr lyckades björnen inte sällan undgå försåtet, skriver historikern Anders Allardt från Liljendal. Däremot fälldes en och annan björn av enstaka jägare då tillfälle gavs (Sirén 1981:176–178; Allardt 1920:24–27; Allardt 1935:127–131).

Historierna om dessa jägares bragder och kamp med björnar är vanliga i lokal folktradition, till exempel i de skogrika bygderna i östra Nyland. I berättelser upptecknade av folkhögskoleelever på 1920- och 1930-talet är de namngivna skyttarna hjältar och händelseförloppen beskrivna i detalj – jägaren, platsen, metoden, skottpenningen och tillvaratagandet av köttet. Likaså berättas om möten med rovdjur under arbete i skogen eller på färdvägar.

Skildringarnas språk och struktur representerar en form av jaktlore (Bengts 1915; Wessman 1910:317–319; Danielsbacka 1933:95–97; Andersson 1935:46–48; *Finlands svenska folkdiktning* 1928:393–409, 534–536).

I volymen *Kulturhistoriska sägner* (1928) i serien *Finlands svenska folkdiktning* publicerades ett hundratal lokalt förankrade berättelser om rovdjur, mest vargar och björnar, största delen från Nyland. Bygdeförfattarinnan Josefina Bengts i Pernå betitlar sin samling minnen från forna dagar *Från vargtider och vallpojksår* (1915). Vargarnas och människornas tvekamp är en rik källa till den sinnenas antropologi som dikotomin natur–människa bjuder på.

Medan björnarna således var rätt sällsynta, farliga främst för kreaturen och visade sig en och en, betraktades vargarna som rörde sig i flock som ett större hot. Historierna om djurens djärvhet, om vargmöten, skrämsel och list, fångstmetoder och -vapen, drev- och klappjakt är sålunda vanliga. Anfall inte bara mot husdjur utan även mot människor, räddande av barn i fara och räddningsmirakel har levt i berättartraditionen. Man har nogsnamt följt vargens beteenden under olika årstider och stråkvägarna mellan skogsmarkerna (Siren 1981:176, Allardt 1920:24–27). Mot höstarna då djuren hade vuxna ungar började de visa sig i flock:

Det var dock först under vinternätterna vargarnas ylande gav sin ödemarksprägel åt naturstämningen. Rörande ljudföljden iakttogs en viss ordning. Först ulvade någon äldre till med grov bas. Så föllo efter hand allt flere in. Snart framträdde dock alltmer de gälla ungrösterna, och när dessa omsider hunnit utgjuta sig av hjärtans lust, blev det vanligen alldeles tyst. Men om en stund kunde det bryta ut igen och fortgå enligt samma oföränderliga program, både jämmerfullt och rovlustet på samma gång. (Allardt 1935:127–131)

Jakten har för övrigt inte nämnvärt intresserat upptecknarna av folkliv i Svenskfinland. Jakt har bedrivits på herrgårdarna som ägde stora revir. Skogsfolkets jagande för uppehållet har funnits i periferin av bygdekulturen. Det är fiske och sälfångst som dominerat dokumentationen. Ragna Ahlbäck intervjuade Johan Friberg (f. 1861) i Lappträsk kyrkby 1942, troligen för den etnografiska atlasen. Friberg berättar följande:

Jag har bara hört berättas om "bjonaskall". Då användes "bjonagarn" av märpling [smäcker lina]. Det var hela socknens gemensamma egendom. Det var min farfar och hans jämnåriga som var med om björnskill. Björngarnet var ställt i en stor båge i skogen. I mitten var det en "kalv" som på nöter, och när "bjon" for dit slapp han inte ut. En skytt stod i var ända av nätet. – Det var så lite folk som hade byssor, det var bara skräpbyssor med

"flintlås" ännu i min barndom. Före min tid användes "lavar" vid björn-jakt, "bionalava". De byggdes uppe i träd, och så vaktade de på björn från dem. – Björn var så besatt att den åt havra. Det var en gubbe i Hindersby som laga en lava opp i trä, men han laga lavan så dåligt att den lotta ner när han "sköt", och bisin ramla ner och "bion kom o snusa på honom å han ställd sej dö", och då gick björn å börja gräva en grop att lägga bisin i. Bisin vänta tills björn hade huvu ner i jorden, då ladda han sin bössa, då kom björn å lukta igen å bisin ställde sig dö igen, å då björn gick till groppen å arbet igen sköt bisin. – I "Bionanurkon" här vid kyrkbyn var det en gubbe som red ihjäl björn. Han hade en liten, brun häst som sku tämjas, o han sa "Nu ska du int purr mej den här gången, utan jag ska sätta betsel på från ryggen". Gubben hoppa upp på en stubbe och kasta sig på ryggen på hästen, å det var björn, å han blev så rädd att han sprang tills hjärtat sprack. – Åt Tessjöhället [Strömfors] fanns det mycket björnar. En gång satte de en kopparkittel med brännvin i haverlandet och björn åt havra och gick å smaka åt kastrulln alltemellan, tills han föll omkull och då for dom dit o klubba honom. (SLS 760)

Informanten Fribergs minnen av varg byggde på egna upplevelser:

Vi hade "vargskall" mera på hösten. Då deltog alla karlar från byn. Den som hade "byss" fick skjuta, de andra fick skrika och ropa. Vi hade inga nät. Det var 50 meter mellan karlarna. Vi började kl. 11-tiden på dagen och höll på till kvällen men vi såg aldrig någon varg, den blev så skrämmd. – Vi hade inte hagel till varg, "katesser"[kartescher] hade man till vargar. Om det var en "grovkalibri byss" rymdes 3 eller 4, i en "finkalibri" bara 1. Jag har aldrig skjutit någon "storvarg", bara en "vargunge". För den fick jag 100 mk i skottpengar. Det var 15, 16, 17 maj som vi jaga varg. Vi hörde en vargunge ulva mitt i natten. Det var min bror och min morbror och jag. Vi for över träsket men morbrors åra föll över bord och vi fick håva och krafsa med en krok så vi fick den upp och det försena oss. Så for vi med båten i land, men då föll min "byss" i vattnet, det var en "mynningsladdar". Vi for upp på en liten stenbacke, och då hörde vi ett brak. Vi laga eld vid en "vindfella", ett träd som blåst omkull, och "risbedda" och bäst som det var ulva vargen. När det ljusna gick vi mot ljudet och kom till en stor sten där lyan var. En unge hade ligga o däggt så den skrek rysligt när vi kom. Vargungen sköt jag, men inte storvargen. (SLS 760)

Friberg berättar även om några andra jaktmetoder, tydligen mera säkra än skytte i skogen:

"Kör ett varg" gick till på det sättet att man var tre i en åksläde, en körde och två satt med ryggen framåt och bössorna över slädkanten. Vi hade en halmstoppa som hade svinlukt, som vi linda så hårt som möjligt. Vi band den i ett 30 meter långt snöre. Så hade vi en gris i släden som vi rev i örönen så den skrek, hade man ingen gris fick man ta en visselpipa, men det gjorde man bara i nödfall. När vargen kom tillräckligt nära sköt vi. För 30 år sen sköt Sibbens husfar en varg på det sättet, men det var så "skymt" att han "for o fara" [kom undan]. – På varg kunde man inte vakta från lave. För varg laga man en "jordkojo", eller "vargkojo", eller "ludärkojo" som hade ett litet fönster. En kalv eller ett "hästas" var "ludär" som de kom till. – Det berättas om en Slätis, i Pockar, farfarsfar till den bonden som nu bor där, att han vakta på varg, "vakt på varg", i bastun och fick tri vargar med ett skott, den tredje hade inte något annat märke än att han blödde litet ur munnen. – Jag har varit med om att laga grop för varg. Den skulle vara 3 meter djup och 3 aln bred. Man laga ingenting kring kanterna i en "varggrop", vi lade spjälor över den och riskvistar på dem. Mitt på hade vi ett "bet", kalvinnanmäte var bra. – En "varg-gård" var mycket större än en varggrop, den kunde vara 20 meter lång och 30 m. bred. Vi slog först ner en del störor som grävdes ner i jorden och fick ett stöd inifrån så de stod stadigt. Mellan dem spikades tvärträn, och sedan sattes tätt med spjälor omkring, de skulle syd inåt. Mitt inne i gården lades ett kadaver och när vargen kom dit kände han lukten och hoppade in i gården, och därifrån kunde han inte ta sig ut. (SLS 760)

Ahlbäcks uppteckning är ett tidstypiskt exempel på den kulturgeografiska insamlingsmetod som skulle tjäna karteringen, alltså ord- och sakparadigmet. Hon bedrev metoden hela sin aktiva tid, ännu i mitten av 1960-talet. Som grund har intervjuaren använt en frågelista, oftast togs sådana från Landsmålsarkivet i Uppsala. Den mycket spontana berättelsen är nedskriven på högsvenska, med dialektorden på landsmål. Den spontana skildringen är ett målande exempel på berättartradition och berättarstil i det förindustriella bondesamhället.

VARGJAKT I ÖSTERBOTTEN

Kunskapen om jakten på småvilt som föda var redan i avtagande vid början av 1900-talet. Folkskolläraren Gunnar Rosenholms uppteckningar i ämnet, *Allmogekulturen i Solf-byarna med Munsmo* (Munsmo då en del av Malax), som utkom 1965 innehåller det mest detaljerade och autentiska material som insamlats i svenskbygderna, och ger en bild av den månghundraåriga jaktkultur som höll på att försvinna. Förutom att anlita skriftliga källor om

skogsbruket och kyrkoarkiven har författaren intervjuat bonden Jonas Nylund (1873–1958), ”den meddelare som kunde berätta mest om jakten i gången tid. Jaktkonsten hade han lärt av sin far som dennes ’löjppåjk’” (Rosenholm 1965:167–183).¹

När det gäller vargjakt påminner uppgifterna om dem från Lappträsk, de är dock mera detaljerade och delvis baserade på äldre skriftliga källor. Här berättas om vargjakt med lockgris vintertid, vargskall och varggropar samt ”varghistorior” om speciellt hundar som varit utsatta för närgångna rovdjur. Men även hästar och kor blev angripna av vargflockar och människor på hemväg från danstillställningar nattetid.

Då vargarna sålunda kunde angripa folk till och med i de stora byarna var givetvis risken att bli angripen av vargar så mycket större för dem som arbetade i skogar och utmarker. Körkarlarna brukade därför vanligen ta en bössa med sig när de begav sig hemifrån. Om körkarlen sedan märkte att han var förföljd av vargar hoppade han ned från lasset i någon vägkrök, gömde sig bakom en sten eller buske med bössan skjutklar, medan hästen ensam fortsatte färden. Då vargarna kom fram till den plats där skytten låg gömd blev de ett lätt byte för denne. ”Tosj-fassin” i ”Kåppabyjin” sköt en varg på detta sätt, och då han öppnade den fann han en slädvidja i dess mage.

Vid vargfångst har saxen spelat en synnerligen viktig roll. Den nyttjades bland annat av två vargjägare, handelsbokhållaren Johan Westberg i Tölby, Korsholm, och en Backman i Solf – troligen klockaren Jakob Backman. Bägge ansågs vara trolldomskunniga: Westberg sades nyttja Mose sjunde bok vid vargjakten och Backman ansågs kunna tvinga vargarna att komma så långväga ifrån att deras tassar var skinnlösa då de fastnade i hans utlagda saxar.

Tillsammans med sina två drängar ska Backman nästan ständigt ha varit ute på vargjakt. På höstarna köpte han upp hästar som han slaktade, varefter köttet användes som lockbete i saxarna. Vargfångsten gav en kanske inte obetydlig inkomst åt sin utövare, eftersom boskapsägarna i socknen där vargen dödats måste betala en avgift till

Vargen har genom tiderna varit ett fruktat rovdjur. Att använda saxar var länge ett vanligt tillvägagångssätt för att fånga och döda varg, men är numera förbjudet.

¹ Rosenholm är mest känd för att han på 1930-talet började anlägga Stundars hantverkarby i Solf.

vargens baneman. Då Westberg år 1845 krävde skottpengar för en varg var avgiften en skilling. Troligen betalade boskapsägarna skottpengarna ganska villigt eftersom vargen, näst frosten, var bondens bittraste fiende (Rosenholm 1965:167–183).

SKOGENS HÅVOR

En mera sällsynt folktradition än vargjakten har Rosenholm bevarat i uppteckningarna om jakt på matnyttigt villebråd, räv och småvilt, alltså husbehovsjakt. Utdrag ur berättelserna vittnar om både noggrannhet och inlevelse hos upptecknaren. Beskrivningarna exemplifierar även de aspekter Nils Storå och Klaus Schriewers lyfter fram som bärande vid analyser av fångstkultur: fångstsituationen, jägarens kännedom om villebrådet samt miljön. Här är det individen som har tillgång till naturen och skapar sig ett förhållningssätt till både platsen, handlingen och bytet, en relation människa–natur med oerhört stor flexibilitet. Djuret är en jämbördig part i kampen, med mänskliga drag. Inledningsvis ger Rosenholm följande bakgrund:

Under naturahushållningens tid var jakten – under en tidigare period särskilt säljakten – ett viktigt näringsfång i Solf. I synnerhet för de obesuttna var den av stor betydelse, ty den gav dem ett värdefullt tillskott i en annars mager och torftig kost. Sådant vilt som i våra dagar vrakas som människoföda tillreddes och åts förr med god aptit. På sidensvansar, trastar, domherrar o.a. fåglar kokade man soppa, likaså på ekorköttet, som ansågs vara en läckerhet. Man kunde ta till storgrytan, då ekorköttet skulle kokas, och det enda man hade att iakttaga var att vattnet skulle bytas under kokningen, emedan köttet annars, på grund av ekorrems föda, kunde få en alltför besk smak. (Rosenholm 1965:167–183)

Även fåglar som tallbit och grönsiska fångades med snara på spö och giller på marken. Grönsiskorna hölls som burfåglar i de flesta gårdar. Av snaran fanns det flera olika typer:

Snaran var det viktigaste redskapet vid fångsten, och en snarstig, långs vilken hundratals snaror kunde gillras, räknades som en värdefull tillgång. Det var icke ovanligt, att en jägare på samma gång kunde ha flera hundra – i enstaka fall tusental – snaror utsatta i markerna, och en enda vittjning kunde ge ett tiotal fåglar i byte. Snaran förfärdigades av tagel eller glödgad mässingstråd. Den ansågs ge bättre fångstlycka, om den gnedes med en från kyrkan tagen ljusstump. Vid fågelfångst använde man flera slags snarning. (Rosenholm 1965:167–183)

Ripor fångades med snaror, orrar med snaror satta i en rishag med halmkärve som lockbete. Rapphönan och snösparven fångades med snaror fästa vid ett bräde över vilket man strödde frön, agnar och säd, varefter det sattes under ett ladgolv eller vid en ria. Fångsten såldes på torget i Vasa. Vintertid fångades också haren med en snara som fästes vid en trädstam där en harstig gick fram:

Förr var harbeståndet mycket rikt, och det hörde till ordningen, att man skulle ha en död hare på lasset, då man kom hemkörande från skogen. För att med minsta besvär få tag i en hare, brukade man fälla två aspar invid en vinterväg. Hararna gnagde då barken av träden, och vid de stigar som de trampade upp gillrade man snarorna. (Rosenholm 1965:167–183)

Snaran av mässingstråd hade på 1880-talet börjat tränga ut de ålderdomliga "stockarna" och "flakarna", stockfällor för fångst av fågel, harar och ekorrar. Med saxar fångades både hare och hermelin. En livfull historia fick Rosenholm höra av ovannämnde Jonas Nylund som beskrev harjakt som gångskytte på spårnö. Detta gick till så att haren ringades och sköts i uppsprånget eller ännu hellre medan den ännu låg stilla:

Då den första snön föll, och vanligen också vid varje nytt snöfall före jul, gick det lätt att skjuta hare "på spåre". Man sökte upp ett åkerstycke, där hararna hade krafsat fram rågbrodden under snön. Sedan jägaren hittat ett sådant ställe följde han harspåret, tills han, om turen var god, hittade haren under en kullstjälpt gårdesgård eller under en lada, där den lagt sig att vila efter måltiden på rågbrodden. Men det vanliga var, att spåret helt plötsligt tog slut, utan att han fått syn på någon hare. Då hade haren skuttat tillbaka i sina egna spår kanske ett femtiotal meter, varefter den hade gjort en tvärvändning och fortsatt tillbaka, alltså i sina egna spår. Men så helt plötsligt hade den tagit ett väldigt skutt åt sidan från spåret. Detta ända till fyra meter långa skutt kallades "legoskottin", emedan haren vanligen brukade lägga sig efter hoppet. Sedan jägaren funnit det ställe, där haren hoppat ur spåret började han ringa den. Detta gick till så, att han i allt snävare kretsgång gick runt den plats, där han antog, att haren låg. Då han slutligen fick syn på haren, som vanligen låg och såg på honom med huvudet på sned, fick han inte stanna för att skjuta, för då skuttade haren iväg. Han skulle i stället fortsätta att gå, tills skottet gick. Denna jaktform fordrade stor skjutskicklighet av skytten, och den åtnjöt därför stort anseende bland jägarna. (Rosenholm 1965:167–183)

En uppstoppad uv sätts upp som bulvan för fågeljakt. Fotografi av Bernhard Åström från 1920.

Också fågeljakten var av stor betydelse. Jakt på skogsfågel, orre och järpe bedrevs med bulvaner, "låkkårrar", förfärdigade av vadmal och stoppade med blå eller hö efter naturtrogen modell. Före Mickelsmäss brukade skogsfåglarna vistas på havreåkrar för att äta säd. Bulvanen sattes upp på en stör, skytten gömde sig i en lada eller skyttekoja av granris eller kamouflerade sig med kärvar som en sädesskyl – fåglarna var misstänksamma. Järparna kunde även lockas med en visselpipa av eneträ och bytet kunde bli ett tiotal fåglar. Speciell naturkunskap krävdes för fångst av orre och tjäder. Nylund berättade följande:

Orrarna leker om våren på ängar och i skogsgläntor, där de samlas på samma plats, morgon efter morgon så länge lektiden varar. De kan sålunda leka i flera veckors tid inom ett så begränsat område som ett bösshåll. På en sådan lekplats byggde jägaren en skyttekoja av granris eller halm med några störor som stomme. Jägaren måste vara på lekplatsen, innan solen gick upp, ty det heter, att så fort hanen gal, gal också orrtuppen. Jägaren måste vara varmt klädd, ty en jägare som frös så att han skakade hade svårt att träffa någon fågel. Den första orren kunde komma till lekplatsen, medan det ännu var mörkt, och det kunde inträffa, att den slog sig ned alldeles invid skyttekojan. Men jägaren måste det oaktat lägga band på sin jaktiver, tills hela fågelsvärmen var samlad, ty om han sköt den första fågeln blev det slut på all vidare jakt för den morgonen. Till en början satt fåglarna och endast lyssnade, och först småningom började de leka. Sedan

Människans bundsförvant hunden har varit en ofta anlita hjälper i jakten. Här en setter på fågeljakt 1920.

leken pågått en stund, fick jägaren skjuta ett skott. Men sedan måste han vänta, tills leken börjat på nytt, innan han fick skjuta nästa skott. Men småningom blev fåglarna så ivriga eller ilska av leken, att de knappast brydde sig om, att jägaren sköt ända till sju skott efter varandra. Först då begav de sig på flykt. Men efter en stund återvände de på nytt till lekplatsen, och jägaren kunde få skjuta ännu ett skott, innan fåglarna lämnade lekplatsen för den morgonen. En annan jägare berättade att man skulle akta sig för att skjuta "spelårin", en orrtupp som kom först, höll sig i stillhet och bara spelade, men om han blev skjuten var det slut med leken. – Tjäderspelet och -jakten pågick under mars och april, alltid på samma platser i den tätaste skogen eller på skogshöjder. Spelet började medan det ännu var mörkt. Men tjädern var en mycket skygg och lyhörd fågel, varför jägaren måste smyga tyst som en katt till lekplatsen. I synnerhet om det ännu låg skare kvar måste han ta sig fram över de bara fläckarna, trampade han genom skarsnön flydde fåglarna. (Rosenholm 1965:177–181)

Berättelsen ger en bild av en månghundraårig jaktkultur som alltså slutgiltigt höll på att försvinna. Under de första decennierna av 1900-talet bereddes väg för en helt ny form av jakt också bland jord- och skogsägare. Orsaken var djurfaukens förändring: älgens ökade spridning på 1920- och 1930-talen. Vargskallen var i tiderna en kollektiv försvarskamp och älgjakten kom också att bedrivas kollektivt, men med en helt annan funktion.

Jakten på storvilt har utgjort en central del av högreståndskulturen i Europa, rentav präglat furstarnas och adelns habitus, i meningen kollektiv livsstil, utöver nationella gränser. Denna jaktform har i främsta rummet baserats på markinnehav, men utformats dels som ett system av regler och ritualer, dels manifesterats i en specifik materiell kultur med hög status. Den omfattade även hare, skogsfågel, raphöns-, fasan- och andjakt.

Till jakten hör en mängd materiella uttryck som jaktvillor, vapentyper, viss klädsel, maträtter, journaler och dagböcker. Men den uppvisar också sociala former som anställd betjäning, skogsvaktare, fogdar och drevkarlar, jaktresor, jaktkretsar bildade av grannskap, jaktsällskap utgående från släktskap, jaktpartier och middagar. Dess struktur är hierarkisk och symbolisk: jägarseder av typ hederskodex, språkbruk, titlar, troféer, inredningsstilar och invigningsritualer. Jakten har således en specifik sällskapskultur. Kvinnorna deltog som organisatörer och värdinnor för den del av jaktpartiet vars höjdpunkt var middagen som hölls efter själva skytteresan, hemma på värdens gård. Den ståndsmässiga jakten i Finland har utförligt beskrivits i de herrgårdsstudier som publicerats i *Finländskt herrgårdsliv* 1978 (se även Lönnqvist 2007:85–92, Åström 1993:254–256). I memoarer från högreståndskretsar är jakten ett synligt kapitel. Den lever vidare men i modern tappning, till exempel genom uppfödning av vilt och uthyrd jakt som en form av gårdsturism. Denna typ av jakt lämnas här obeaktad eftersom den står utanför vardagens rutiner.

Bo Lönnqvist

Älgjakt

Skog är till lika delar ett kulturrum och ett naturrum – ett objekt för praxis med kunskap som bas, vilket dock inte utesluter estetiska och ekologiska aspekter. I skogen exemplifieras det osamtidiga i det samtidiga på ett mycket konkret sätt.

Jägare, bär- och svampplockare koncentrerar sig enligt Schriewers på en specifik form av byten: dolda skatter i skogens gömmor – sökande, sinneskrävande. I den traditionella jägarideologin, ett centralt element i den manliga högreståndskulturen i Europa, är jakt på vilt inte enbart skytte, utan i lika hög grad naturvård av djurstammen. Liksom skogsägaren anser jägaren det som sin nödvändiga uppgift att "gestalta naturen", lösa den ur vildhetens kaos. Endast genom mänsklig reglering kan jämvikt i naturen upprätthållas. Natur ses sålunda som ett system som utan mänskligt ingripande blir självreproducerande och som därmed ödelägger sig självt och till slut blir ett hinder för människan. Om det i de olika formerna av materiellt resursnyttjande är självklart att naturen gestaltas genom människan, blir frågan hur detta sker om till exempel skogsägarens argument är andra än jägarens. I sådana fall kan tids- och lokaltypiska faktorer framträda, vilka visar på den kulturella relativiteten, också i argumentationen (Schriewers 1998:71–90).

INSAMLING OM ÄLGJAKT

Materialet om älgjakt samlades in 1975 genom frågebrevet "Älgjakt och älgjaktlag i Svenskfinland". Insamlingen var den första systematiska dokumentationen av jakt. Frågebrevet distribuerades i samarbete med Finlands jakt- och viltvårdsmuseum i Borgå. Listan, utarbetad av arkivarien Ivar Nordlund, själv älgjägare, omfattar tolv noggrant specificerade frågor som kan indelas tematiskt i tre grupper. Frågeställarens huvudintresse gäller själva jaktlaget, dess bildande, sammansättning och könsbundenhet, vidare jaktmarken som ägo- eller arrendemark, lagets ledare, medlemmar, skyttar och drevkarlar samt möjlig egendom. Det andra temat rör älgjakten som handling med

Skogens konung och högtidligt poserande jägare. Att fälla av en älg kräver samarbete och bekräftar sociala nätverk. Jägarna är från Övermark i Närpes och har fångats på bild under tidigt 1900-tal.

platser, roller, hundar, vapen, klädsel, väggkost och kontaktformer. Det tredje temat upptar bytetts behandling och fördelning, försäljning, slakt och nyttjande. Ytterligare frågades om tillställning eller fest efter jakten samt jakt-historier som de äldre brukade minnas.

Frågelistan samlade 28 svar sända från 18 orter. Nordlund måste dock konstatera att resultatet blev blygsamt; inga svar inkom från Åland, Åboland eller östra Nyland.¹ Detta kan ha berott på att uppropet inte nådde fram, men även på ointresse eller svårigheter att i skrift beskriva jakten, många jägare var redan gamla. Någon komplettering kom dock inte till stånd.

Sedan insamlingen skedde har jaktens former och juridiska implikationer (avgifter, licenser) reglerats genom en lag 1993. Jägarexamen infördes redan 1964. De vanligaste bytesdjuren är hare, skogshönsfågel, vattenfågel och älg. Viltbeståndet regleras genom fridlysningstider och fångstkvoter. År 1930 grundades Finlands jaktmuseum som emellertid öppnades först 1972 i Borgå. Jaktmuseiföreningen i Finland, grundad 1980, fick museet flyttat och uppställt i Riihimäki 1990.

¹ Bäst representerat är Österbotten med 22 svar. Från västra Nyland inkom sex svar, varav ett handlar om herrskapsjakt. De flesta svar innehåller kortfattade uppgifter. Frågebrevet sändes till älgjaktlagens ledare och sekreterare. I svenska Österbotten verkade vid denna tid åtta jaktvårdsföreningar med totalt 110 funktionärer. I västra Nyland och på Kimitoön nåddes nio jaktvårdsföreningar med 60 funktionärer.

EN ÄLGJAKT I PEDERSÖRE

Dagens jakt kan benämnas folklig eftersom den har utvecklats under det självständiga Finlands tid och förekommer i bya- och bondeskogar överallt i landet. Men två drag ur den gamla ståndsmässiga jakten lever kvar: det är markägaren som bestämmer om rätten att jaga och verksamheten är organiserad enligt ett fast system. De materiella attributen är dock av mindre påkostat slag och manifesterar inte samhällsklass. Den största skillnaden i jämförelse med det gamla folkliga jagandet är den kollektiva handlingen, lagbildningen. I förindustriell tid förekom den bara i samband med vargskall när sådana utlystes.

I det följande ger Helge Englund, medlem i Bennäs jaktlag, Pedersöre, en levande och detaljrik presentation av en älgjakt på 1970-talet:

Den 16 oktober. Den stora dagen. Älgjakten börjar. Redan tidigare har jaktlaget sammankommit. Gjort anmälningar om skyttar, hundförare o.s.v. till ortens polismyndighet. Detta skall göras tre dar innan jakten börjar. Skyttarna skall ha skjutit älgskytteprov och kunna uppvisa intyg härpå. Allting skall vara klart innan den stora dagen. Då återstår bara lottdragning om pasställen. Samlingsplatsen: jaktstugan. Mörk höstskog. Jaktledaren är först på plats. Kanske har någon övernattat i stugan. Elden från spisen kastar sitt trolska sken.

Till sist är alla samlade och jaktledaren har ordet. Jaktlaget är inte stort och licensen lyder på två fullvuxna och en älgkalv. Jaktmarkens storlek c:a 4500 ha. En älghund gnyr av jaktiver utanför stugan. Den här gången är det en jämthund. Tidigare användes även finsk spets samt hundar av blandras. Sällan hundar av drivande typ.

Jaktledaren och några andra sitter lutade över kartan. Drar upp en strategi. Välkända pass och älgväxlar skall användas. Nu har även nya skogsbilvägar kommit med i bilden. Men där har älgar gått över förr, längs kärrkanter och genom tätningar, där går de över trots vägen, ett bra pasställe. Slutligen har alla skyttarna sina numror. Någon muttrar missnöjd. Någon svingar upp sitt nummer: "Jäklar vilken tur, det bästa passet".

Det skall bli drevjakt. Kärrskogen skall genomkannas. Jämthunden är ännu inte så bra och får gå med i drevkedjan. Kanske på yttersta flanken så den får visa vad den går för. Jaktledaren har utdelat sin order. Ko med kalv får inte skjutas. Däremot tjur och ungdjur. Och kom ihåg signalkotten. De är tre som vanligt. Spänningen stiger. Någon kommer ännu med en fråga. Har inte lyssnat på riktigt bra utan suttit och pratat om annat. Så är det ofta. Taxen får vänta i bilen. TAXEN? Ja, taxen är en utmärkt spårhund i älgskogen, ifall det skulle bli skadskjutning. Man vet inte hur

det går. Men den måste vara tränad förstås, att följa blodspår. Då duger inte de vanliga älghundarna. Taxen spårar i lina.

Så äntligen bär det av. Ryggsäcken är naturligtvis med. Det kan bli många timmar. Kanske återvänder inte jaktlaget innan kvällen till jaktstugan. Och vinden blåser från rätt håll. Nu skall det bli jakt.

Passet är ofta trist. Inte passet i sig självt, utan väntan. Älgjakt är ofta en lång väntan utan att någonting händer. Det finns gott om tid att sitta och filosofera. Det är inte alla gånger en räv eller tjäder kommer undan drevet, och det är alltid något att vila ögonen på.

Ett rop i fjärran. Ett signalhorn som ljuder. Drevkedjan har signalhorn på flankerna för att hålla ihop drevkedjan. Hunden som gnäller till. Förövrigt tystnad. Men den här gången blir den inte så lång. Ett skott ljuder, ännu ett. Efter en stunds uppehåll signalskotten. Det var Ingmar som sköt. Jakten hade pågått ett par timmar. Vi samlas vid älgen. En fyrataggars tjur. Älgen sticks, dvs. kniven sätts in i halsgropen för att få blodet avtappat. Ibland är det inte nödvändigt när blod har strömmat ur skothålet. Georg som är slaktare tar kniven och älgen tas ur. Vi andra jägare hjälper till. Ibland tillfaller tungan och hjärtat skytten, men vi har frångått det ibland. Håller i stället auktion på det bland deltagarna för att stärka kassan. Men hornen får han i alla fall. Är det horn som skall monteras får de inte huggas av hur som helst, utan sågas snett mot käken genom ögonhålorna, pannbenet skall även följa med hornen. Vommen och tarmarna grävs ner, det är viktigt. Slaktplatsen skall vara uppstädad. Någon av jägarna har åkt efter traktor, det är bara några hundra meter från traktorväg, och den har ingen större svårighet att köra in i skogen därför behöver vi inte den här gången släpa ut älgen. En gång när vi jagade i riktig "ödemark" bars älgen ut c:a tre kilometer genom obanad skog. Då var älgen uppstyckad och köttstyckena bars på ryggen i snöyra och mörker ner till jaktstugan. Det är jakt. Den här gången var det betydligt lättare att få älgen ur skogen. Jakten kunde fortsätta på eftermiddagen. (SLS 1191)

Englund berättar vidare i detalj med frågelistan som inspiration:

Så länge som älgjakt pågått i bygden har eldvapen använts. [...] De ryska gevären var mycket använda, likaså Grafton-gevären som fanns här och var i trakten. Jag har i min ägo ett gammalt finskt militärgevär som jag fått av en gammal älgjägare. Med det har han skjutit många älgar [...] jag antar att de flesta strök med under olaglig jakt. Såna gånger hade han älgköttet gömt och upphängt i bastuskorstenen, till släden hade han reservmedar som han skruvade på för att öka bredden på spåren, för att förvillan eventuella förföljare. Det berättades att han var så skicklig älgjägare att

om han sattes på ett älgspår på morgonen trots barmark, så var älgen fälld innan kvällen. (SLS 1191)

Informanten skriver även kortfattat om jägarens klädsel – diskreta ”vanliga skogskläder” men röd mössa, om matsäcken – torrskaffning och en liten svart kaffepanna, samt om jakthornen som senare ersattes med radiotelefoner. Vidare om fördelningen av bytet:

Fördelning av älgköttet skedde (sker) vanligtvis genom lottdragning, varje jägares dagsverke räknas sålunda vid delningen. I regel flåddes älgen vid någon gård där den hissades upp i talja. [...] Hela älgen fördes ur skogen, förutom vom och tarmar vilka tagits ur. Skytten erhåller också huden om han vill ha den, i annat fall säljs den. Benen blev liggande vid slaktplatsen i de flesta fall där hundarna tog hand om dem. (SLS 1191)

I detta österbottniska jaktlag användes älgköttet av medlemmarna själva, man sålde inget. Av köttet gjordes stuvningar och soppor på benen, men sällan buljong, däremot stek och köttbullar. Ibland röktes köttet i någon gammal rökbastu, ”numera sätts det mesta i kyl”. Ibland har ett slakteri mot ersättning styckat bitarna på bandsåg (SLS 1191). Älgjaktlaget bestod i fallet ovan av 10–20 man beroende på jaktmarkens storlek, mellan 2 000 och 10 000 hektar.

DEN KOLLEKTIVA JAKTENS ORGANISATION

Att älgjakten valdes som ett ämne för etnologisk insamling motiverades med att den i organiserad form erbjöd möjlighet att studera verksamheten som ett kollektivt kulturellt fenomen, som en social aktivitet med en egen materiell kultur. Älgjakten är ju också i denna dag ett gott exempel på det extensiva utnyttjandet av skog som både bevarar äldre traditioner och producerar nya kulturella former.

Det ovan återgivna svaret av Helge Englund från Bennäs belyser samtliga teman som frågelistan tog upp. Tyngdpunkten ligger på det kollektiva utnyttjandet av skogen som resurs. Jaktens hierarkiska struktur avspeglar sig i fördelningen av köttet, till exempel så att markägaren fick en viss kvot, jaktledaren hjärta och tunga, skytten huvudet ”med eventuella horn”, medan deltagarna och drevkarlarna genom lottning av det överblivna erhöll sin tribut. Stundom har överblivet kött auktionerats omedelbart på styckningsplatsen och pengarna använts bland annat för att betala licenser.

Generellt vittnar svaren och minnena om hur älgjakten utvecklats från enskild jakt ännu i början av 1900-talet till organiserad jakt efter hand som

älgbeståndet ökat. Den gamla enskilda jakten, som kunde drivas av 1–3 personer var "troligen ej laglig älgjakt". Denna hade dock hållit älgstammen liten. Då matbrist rådde under första världskriget jagades älg, förmodligen olovligt. Enstaka älgar sågs under slutet av 1930- och början av 1940-talet, stammen "var troligen nästan helt utdöd"; tjuvjakt förekom också under andra världskriget.

I Malax bildades en jaktförening redan 1932, men älgjakten återupptogs först 1946 då älgstammen började öka. En informant från Malax, minkfarmare och fiskare (f. 1935), som bedrivit jakt sedan 12 års ålder, älgjakt sedan 1950 och varit jaktledare för älglaget i sammanlagt nio år, berättar följande:

Älglagets jaktmark arrenderas av markägarna, av jägarna är ca 90 % mindre eller större ägare. Den ägare på vars mark älgen faller får 3 kg kött till stek. De flesta av medlemmarna har varit skyttar, medan "hundkarlen" är en skytt med god hund, som tar hand om skadskjutna älgar, "en mycket aktad man i laget". Också "älgledaren" bör ha stort förtroende och förmåga att hålla god och hård disciplin. Hans uppgift är att organisera jakten, kontrollera den så att olyckor ej sker, övervaka deltagarnas uppgifter, vapens och skyttarnas skick samt delningen av köttet. Under själva drevet

Det krävdes många händer för att forsla en skjuten älgdjur ur skogen.

delas laget upp så att en del av skyttarna driver tillsammans med drevkarlarna, medan de övriga går på pass, medan vid följande pass man byter roller. Ofta var det de yngsta skyttarna som fick gå som drevkarlar. En central roll spelar hundarna och det berättas om både raser, individer och egenskaper. En hund av gammal rysk stövar-ras, drev vid fem månaders ålder 1956 den första skjutna älgen och hade när den slutade sina dagar 1970 drivit närmare 150 älgar. (SLS 1191)

Älgjakten i västra Nyland har bedrivits till exempel på Rilax gods och de forna skepparrusthållen som av gammalt ägde omfattande skogar. Detaljerade uppgifter om jakten i Bromarf ger jägaren Bror Kevin, som skrev ner minnen från en era om 60 år (SLS 1191:23, 170–176). Han var ordförande för Bromarf jaktvårdsförening ännu 1975. Med sina bröder hade han jagat och ”upplevt många äventyr sedan barndomen i Tenala Bromarf vackra viltrika skogsmarker”. Sedan 1927 hade han jagat på Kansjerfs gårds ”goda jaktmarker som ligger i hjärtat av Bromarf”, där han sålunda följt med älgbeståndet, vilket hade ökat först mot slutet av 1930-talet. Inom jaktvårdsföreningen verkade följande sex jaktlag (antalet ansvariga ledare och skyttar inom parentes): Rilax gård (2), Kansjerf-Rekuby (4), Vättlax-Padva-Könick med flera (7), Kägra-Seuko-Kivitok med flera (5), Pargas-Nitlax med flera (6) samt ledare och tjänstemän inom den forstliga forskningsanstalten Solböle.

De första älgjaktlagen i Bromarf bildades under 1940-talet genom att större och mindre gårdar sammanslogs så att man sammantaget hade de 1 000 hektar som krävdes för att tillstånd skulle beviljas. Själv hade Kevin grundat och varit ansvarig för Kansjerf-Rekuby älgjaktlag som bedrivit jakt sedan 1942. Gårdens förvaltare jagade inte själv och därför hade Kevin jagat ensam. Han bedrev då ”pyrschjakt”, alltså jakt med spårhund, och tillståndet gällde 1–3 älgar årligen. Jakt i denna form bedrev han till 1956. Nylands jaktvårdsdistrikt bildades 1950 tillika med de lokala föreningarna som ledde och organiserade jakten som sedan dess fortlöpt enligt givna direktiv. Jaktlag bildades och den ansvariga jaktledaren ansökte om tillstånd, utsåg vicejaktledare, anmälde skyttarna till länsmannen och redovisade den lokala jaktens utgång till länsstyrelsen.

Kevin berättar livfullt om jagandet som ett fritidsnöje och han förmedlar samtidigt sin upplevelse av naturen. Här endast ett utdrag:

Jag fick lära mig en hel om livet i naturen, det var spännande lärarika dagar där många skjutmöjligheter gavs men endast de bästa utnyttjades, de flesta älgarna fälldes med ett välplaserat skott vilket var möjligt under pyrschjakt där skytten har möjligheter att noggrant iaktta och välja. Ensam gick jag, ibland hela dagen med endast en liten smörgås i fickan.

När gårdsfolket visste att jag var i skogen och någon hörde ett skarpare skott då visste de vad som var att göra i all synnerhet då jakthornets låtar förkunnade att "älgen är död". Mången gång när jag anlände till gården för att rapportera och hämta hästen för hemforsling då stod redan fogden Lindblom färdig och inväntade mig. Vanligen följde några karlar med för att lasta den fällda älgen på kördonet men mången gång följde gårdens damer med, det var en högtidsstund att få vara med om hemforslingen. Den fällda älgen kunde ibland ligga i oländig svårtillgänglig terräng, men det gav ju bara mera tjusning och spänning åt äventyret och under hemfärden haglade frågor och svar om hur var det å hur kändes det att vara ensam o.s.v. (SLS 1191)

På grund av förvärvsarbete hade Kevin knappt om tid, vanligen var det sommarledigheten som nyttjades till jakt, ibland i sällskap av två bröder:

Då var det vanligtvis litet festligare med kaffe och ibland t.o.m. blev brasan tänd om vädret var olämpligt. Skrock och vidskepelse hör ju jakten till, mången morgonstund när jag gick till mitt arbete kunde jag påminnas om nattens drömmar och lydde jag då mina ingivelser och skyndade mig till skogen så var Diana mig vanligtvis huld och mången älg föll vanligen dessa morgonstunder efter en kort promenad i skogen. (SLS 1191)

En mer ålderdomlig sedvänja blir också nedtecknad:

Under (19)40–50 tal utfördes en operation som numera bortlämnats; genast efter det älgturen blivit stucken skulle den kastreras vilket de gamla älgjägarna ansåg vara en hederssak och för att därmed få ett bättre kött. Denna operation var rätt farlig och besvärlig då man var ensam i skogen och för att vara till någon nytta skulle den utföras så fort som möjligt då älgen fällts och stuckits. Detta att sticka älgen rätt var också ibland besvärligt och likaså farligt då man var ensam och älgen mången gång låg olämpligt.

Älgarna slaktades alltid hemma på gården, Kansjerf, av fogden och själv var jag alltid med och hjälpte till efter bästa förmåga, senare har jag själv fått lära andra den konsten. Fogden var vanligen intresserad av att se var skottet träffat och mången gång hittade han kulan i hjärtat vilket han ansåg vara berömligt, själv anser jag dessa skott vara lyckoskott emedan bogskott anses som de säkraste. När slakten var över bjöds vanligen slaktaren och skytten på kaffe med dopp jämte en sup eller ett gott glas vhsyky. Om jag hade några gäster med på jakten så var det vanligtvis middag o.s.v.

De många älghornen finnes en del på gården, några har jag i min jakt-samling däribland "Jätten från Dankankärr" en tolv tagg, som mäter 129 cm mellan spetsarna och slaktvikten kontrollvägd 272 kg, en av de största älgar som fällts under min jakttid, på utställning bedömdes kronan till 274 poäng. Älgen var min tolvte i antal och föll den 19.10. 1953 kl. 12.30. (SLS 1191)

Slutligen rapporterar Kevin om den kollektiva jakten med flera jägare och drevfolk, etablerad från och med 1950-talet, där särskilt signalsystemet beskrivs:

Jakten [...] började vanligtvis med samling i gryningen å stallsbacken där information gavs åt både drevfolk och jägare, klockorna kontrollerades och på bestämt klockslag skulle drevet starta under en skogsvan ledare och drevet skulle gå i bågform emot skyttarna. Jakthornet har alltid använts såsom förmedlingskontakt å jakterna å Kansjerf, både jägare och drevkarlar blev informerade om signalernas betydelse, tvenne skott från skyttarna skulle markera fallen älg, förutom att jaktchefen om han fällde älg alltid blåste signalen "älgen är död" och drevet fortsätter intills att samlings-signalen ljuder. Under drevet är drevfolket förbjudna att springa i skott-riktningen likaså om boghalt-signalen ljuder bör drevfolket stanna upp för att på ny order fortsätta. Då samlings-signalen ljudit och drevfolket vanligtvis samlats i riktning av någon fallen älg så är det vanligen skytten som får sticka älgen, och skytten blir dekorerad med grankvist i mössan av jaktledaren. Terrängen granskas och om det är nödvändigt släpas älgen med mannakraft till lämplig lastningsplats. Vanligen drives två eller tre drev oberoende om hur jakten lyckats, därefter samlas jägare och drevfolk omkring brasan där kaffet som var och en har med i väska avnjuts med en sup brännvin till var och en, först skytten därefter i åldersföljd förutom ungdomar under 15 år. Under kaffepausen invid brasan diskuteras upplevelser och kontakter med älgar och andra djur under drevet som mången gång kan vara både intressant och skrämmande och då vanligen utlöser både skrik och skräk bland drevfolket som annars inte får föra allt för mycket oväsen under drevet. Efter kaffet om jakten icke fortsätter sker hemforslingen och slaktas å respektive gårdar inom jaktlaget varom jaktchefen har föreslagit, drevfolket far var och en till sitt och om gäster är med bland jägarna bjuds dessa vanligtvis på kaffe eller middag såsom tidigare omnämnts. Många är dessa trevliga stunder å Kansjerf där fröken Gunhild Sandell såsom värdinna har förplägat många trötta men glada älgskyttnar vilket sent skall glömmas. (SLS 1191)

Två dikter som alluderar på barndomens jakt (1914–1917) och nutiden (1970–1975) avslutar skildringen. Kevin tillägger lakoniskt: "De senaste åren har Vättlax-Padva älgjaktlag efter jakten samlat både jägare och drevfolk till gemensam middag." Kansjerf-Rekuby jaktområde sammanslogs 1973 med Bromarf Rusthåll varefter jaktmarkerna omfattade 1 700 hektar (SLS 1191:23, 170–176).

Bo Sandström, ordförande för Eugmo bys jaktförening i Larsmo, sände in uppgifter om den älgjakt som bedrivits årligen i byn sedan 1956. Markerna omfattade 6 694 hektar på vilka jakträtten var arrenderad av mantalsägarna, således hela Eugmolandet och ett antal holmar. I den första älgjakten deltog 23 man av vilka 5 skyttar och 18 drevkarlar. Jakten försiggick den 20 oktober och efter 1,5 timmes drev sköts en tjur. Antalet skyttar kunde variera mellan 5 och 20, drevkarlarna från 18 till omkring 120. På höstens älgmöte, som leddes av lagets ordförande, utsågs jaktledare, vicejaktledare, drevledare, vanligen tre, och startdag och tid för samling bestämdes. På mötet mottogs även anmälan om deltagare, varvid en kamrat kunde anmäla flere deltagare. Kontakten mellan drevkarlarna under jakten hölls med rop och klappningar, tidigare med horn, senare med radiotelefoner. Sandström berättar:

Första måndagen efter jakten samlas deltagarna vid Eugmo baren där delningen av köttet sker så att köttet, i ca 1–2 kg:s bitar uppdelas i så många högar som deltagare. En man går efter en hög kött, älgledaren uppropar ett namn från deltagarlistan och respektive person avhämtar högen och får vara nöjd. I bland får man en sämre hög och kanske följande år bättre, huvudsaken att alla är nöjda och det är de nog. Av den fällda älgen lämnas endast tarmar, vommen, lungorna och klövarna i skogen och grävs ner. Älghuden säljes på auktion vid köttindelningen. Huden bereds och används som matta eller väggprydnad.

Tidigare hängdes köttet på någon sval plats och tillreddes efter hand varvid köttet måste användas ganska hastigt, då köttsaften rann snabbt ut och köttet är inte lika hållbart som t.ex. nötkött. I vissa fall saltades köttet och sedan sattes det i ugn. Köttet låg då i saltlake före stekningen. En del kokte det saltade köttet före stekningen. – Numera finns frysboxar varför en bit nu och då framtages för tillredning. I vissa fall har nån skurit bort alla ben och sedan gjort malet kött men detta är ej så vanligt. Genast första kvällen görs vanligen av någon bättre bit älgbiffar i stekpanna och ifall man erhållit revben sättes dessa i ugn. För övrigt göres grytstek, ugnstek, sjömansbiff, kalops, möjligen köttbullar av någon segare del. Men veterligen har ingen rökt älgkött. (SLS 1191)

EN JAKTDAGBOK

I frågebrevet efterlystes också handskrivna jaktjournaler, dock med klent resultat. Ett undantag är Bo Sandströms två dagböcker förda i slutet av oktober 1956 och 1957, nedan återges den senare som är längre. Skildringen illustreras av 12 fotografier tagna under jakten. Texten fångar och uttrycker den omedelbara känslan, rörelsen, tiden, platsen, avstånden, väderstrecken, hörselintrycken och den stegrande spänningen i jaktupplevelsen. Det är, med Klaus Schriewers ord, den totala inkarnationen av skogen som natur och byte:

Lördag 19 okt. 1957

Första älgjaksdagen! Enligt mötet lördagen den 12.10. beslöts att 2 st. tjurar skulle skjutas och av Bjarne och mig framlagt förslag beslöts skjytt-slingan framdragas till mossmarkerna vid Kassen och ut till Djupviken. Starten för skyttarna var utsatt till kl. 8.00 men först 8.25 anländer Ture med sin bil och så startade vi ut till Björnvik därifrån måste vi gå ut till passen. Pappa hade startat tidigare med Keri [hund] för att vara till hands om skadskjutning skulle förekomma.

Vädret var fint med några värmegrader, litet mulet och en svag S.W. vind. Klockan är ungefär 8.50 när jag är på passet (starten från Bosund kl. 9.00) vilket är alldeles för sent när jag har ogjord skjutskärm och att rödja opp skjutgatan. Jag har pass no.9 längst till höger. Pappa stannar med Keri hos mig och lägger sig en bit bakom. Ca: 9.15 har jag allt klart och sätter mig ned. Vi väntar nu till närmare kl. 12.00 då hörs av drevkarlarna på vänster hand från mig och efter en stund ett skott. Sen hörs ingenting igen på en stund. Efter kl. 12 hörs av drevkarlarna på min högra sida, sen är allt tyst. Efter en stund kommer Ture med några skyttar och drevkarlar och de berättar att flere älgar har gått genom linjen. Vi söker nu upp pass no.6 där Boris Finnström skjutit på en tjur i en tropp på 3 st. Han hade sett en tjur stå på mossen ca 120 m ifrån och därvid skjutit. Sen kom två till och alla tre i tropp gick undan längs med skjyttelinjen mot höger. Därvid hade John Wiss (pass no 7) sett dem på väl 100 m men sikten var oren. Likaså hade Einar Wiklund (pass no 8) sett benen skymta av dem framför passet. Nu samlades vi nära pass no 6 för att äta och dricka. Därvid går Bjarne och jag till skytteplatsen för att studera spåren och eventuella träffar i träd osv. Men ingenting hittas som tyder på träff och enligt Boris samt Leander Fagerholm (sekr.) som stod bredvid skytten reagerade älgen inte det minsta i skottet utan stod lugnt kvar en stund och därefter drog sig sakta bort från platsen. Bjarne berättar när vi söker på mossen: "Genast före drevkarlarna kom en tjur med 2 kor framför hans pass. Hållet var drygt 200 m och riktningen så att de skulle pasera pass 5 el. 6 så han lät dem

gå.” Dessa djur som efter skottet följde skyttelinjen och framför Einar (pass 8) svängde opp tillbaka genom drevkedjan, hade säkert svängt mot skytten istället, men som jag tidigare nämnde kom inga drevkarlar rakt mot mig (el. mellan pass 5–9) utan dessa hade gått för långt åt söder. När nu inga spår av träff påträffats fortsatte drevkarlarna med bil till Wissa för andra drevet och vi skjytta med Ture, Leander, pappa och några andra gingo ner till Tränsvikvägen för att där bilda skyttelinje. Jag fick ett pass där lindorna äro som smalast förren man kommer till ”Svelskos”. Jag hade ca 25 m till skogsbrynet. Vi väntade drevet nån gång mot $\frac{1}{2}$ 4 tiden men redan $\frac{1}{2}$ 3 tiden började det höras av drevkarlarna och ungefär kort före 3 small ett skott till vänster om mig. Det var Janne som hade skjutit. Omkring kl. 3 small flere skott till höger där Bror och Bengt skjöt en älg och när jag böjde mig fram såg jag älgen hoppa omkring och så stynnade den bort samt vinkade på sidan.

Jakten var avslutad och vi samlades hos skjyttarna för att höra hur det gått. Janne satt längst till vänster och där kom 2 kor och en tjur utrusande på lindorna framför honom samt stannade. Han skjöt då på kon som stod bra till (ca 75 m). Genast efter skottet rusade kon in i skogen där den vinkade med brak: En ca 300 kg ko träffad i hjärtat. Den andra kon försvann mot ”Kärlekas” medan tjuren sprang in i skogen och kom ut framför Bror och Bengt vilka fällde den med 3 skott. Det var en två års tjur. Nu drog vi fram djuren till vägen och Allan Strand for efter traktorn för att föra dem till Björnvik där de slaktades. (SLS 1191:38–44, 45–61)

”ÄLGGRAVÖL”

”Brukade man anordna någon tillställning eller fest då älgjakten var avslutad för året?” lydde en fråga i slutet av frågebrevet, där uppgifter om förplägnad, program, arrangör och deltagare efterlystes. I mitten av 1970-talet tycks detta ännu inte ha varit helt vanligt, endast korta omnämningen förekommer. I tio fall är svaren nekande, i tolv fall nämns kaffebjudning, kaffe och grogg, fest på restaurang, dans, middag med sup samt ”älgbullfest”. I ett svar från Malax berättas följande:

Ibland har vi anordnat gammal dans i hyrd ungdomslokal efter älgjakten, i samband med denna lottat ut några älgstekar, vi har inte bjudit på någonting, dessa fester har annonserats och envar har fått komma dit alltså icke älgjägare. (SLS 1191)

Och från Pedersöre:

Vanligt var att anordna s.k. "älggravöl" när jakten var över. Ibland sker detta på restaurang för något jaktlag, ibland är hela byn inbjuden till någon föreningsgård. Vårt jaktlag har firat i jaktstugan och då deltar jaktlagets medlemmar. Vi kan bjuda på någonting grillat, samt ha knytkalas om starkare drycker kommer till användning, och det händer sig. En gång hade vi anordnat med bar och utskänkning, samt någon lättare underhållning. Dryckerna hör ju festen till och inte jakten, vilket respekteras inom jaktlaget. (SLS 1191:38–44, 45–61)

Pedersörenejdens jaktvårdsförening är fortfarande livaktig och organisationen differentierad. Jaktvårdsföreningens totala areal är omkring 100 000 hektar och inom området finns 21 jaktföreningar (Pedersörenejdens jaktvårdsförenings hemsida 2024).

Niklas Huldén

Pälsdjursfarmningen

– en föränderlig näring

Lantbruket i Finland kom under 1900-talet att präglas av många nyheter och en strukturomvandling som totalt förändrade förhållandet mellan land och stad samt befolkningens bosättnings- och försörjningsmönster. En synlig nyhet i de produktionsmönster som kom att känneteckna 1900-talet var pälsdjursnäringen. Efter en period där farmer även fanns i stadsmiljö utvecklades den till en utpräglat agrar näring som kommit att uppfattas som särskilt vanlig i svenskspråkiga områden. Pälsdjursnäringen kom så småningom att koncentreras till kustområdet kring Vasa och norrut till Karleby, något som säkert bidragit till att den i många andra regioner blivit sedd som lite udda. Strängt taget är näringen ändå inte helt finlandssvensk eftersom den förekommer allmänt också på angränsande finskspråkiga orter.

Jakt på pälsdjur har förekommit i hela landet och spelat en stor ekonomisk roll under både förhistorisk och historisk tid. Ännu i slutet av 1800-talet var den inte ovanlig i de svenskspråkiga kustlandskapen. Skinnförsäljningen skedde till stor del via östliga kontakter. De så kallade arkangeliterna eller "laukkuryssarna" var mycket intresserade av att köpa upp skinn. På 1880-talet var en handelsfirma i S:t Petersburg den största uppköparen av pälsdjurskinn i landet. Under åren 1883–1884 uppges firman ha köpt 110 000 harskinn, 200 000 ekorrskinn, 3 500 rävs- och 140 utterskinn, 100 mårds- och 100 loskinn, 500 mänskinn och 20 järvskinn, en stor del från Vasa län. Mänken eller den europeiska flodillern (*Mustela lutreola*) var den inhemska varianten av mink (*Mustela vison*) som numera är närmast försvunnen. Ännu på 1900-talet fram till andra världskriget kunde till exempel ekorrjakt ha en viss betydelse. I Vörå sköts 3 000 ekorrar år 1938 och liknande uppgifter finns från andra kustsocknar (Storå 1986:9–14). Det var inte ovanligt att man försökte kombinera pälsdjursjakt med uppfödande av tillfångatagna ungar.

Särskilt rävar kunde ibland hållas som rena sällskapsdjur (KIVÅ FM4797 f. 1919, Parkano; KIVÅ FM4865 f. 1911, Eräjärvi).

I det tredelade verket om det finska lantbrukets historia (*Suomen maatalouden historia* 2004) avhandlas pälsdjursnäringen på knappt en sida. Men historien om pälsdjursnäringen innehåller många intressanta skeden och detaljer. Från att ha varit ett närmast kasinoekonomiskt spekulationsobjekt med bas i södra Finlands kusttrakter utvecklades näringen till en hel uppfödningindustri med sidonärings i Österbotten. Det är den första djurhållningen som inte kunde placeras vid gården utan måste flyttas ut i terrängen, längre från bosättningarna. Senare flyttades farmerna i regel helt och hållet utanför bebyggda områden. Pälsdjursuppfödningen hörde till de lantbruksnäringar där både små och större bolag bildades och där en försörjningsindustri uppstod. Samtidigt har det under hela perioden också funnits familjefarmer med få anställda. Mot slutet av 1900-talet fick pälsdjursnäringen utgöra skådeplats för de förändrade synsätt på djurs rättigheter som mer allmänt började omfattas i samhället, särskilt bland ungdomar.

Det här kapitelavsnittet baseras delvis på kulturhistoriska institutionen vid Åbo Akademi (KIVÅ) frågelista "Om odling av mink och räv" som sändes ut 1971. Sammanlagt inkom 313 svensk- och finskspråkiga svar från hela Finland 1971–1975. Frågorna koncentrerar sig på begynnelseskedet av näringen, men tangerar också den ekonomiska risktagningen och den fluktuerande marknaden. I det här sammanhanget används främst det svenskspråkiga svarsmaterialet (136 svar), men några finskspråkiga svar får belysa utvecklingen i olika delar av Finland. Intervjuer gjorda med pälsfarmare på 1980-talet har också kommit till användning, liksom äldre och nyare tidsningsmaterial.

PÄLSNÄRINGEN SOM INNOVATION

Innovationsforskning var en vetenskaplig inriktning inom flera discipliner och kan ses som ett slags moderörelse från 1950-talet ända in på 1970- och 1980-talen. Man intresserade sig för hur nyheter spreds i samhället, om de accepterades eller inte eller om de krävde förändringar i teknik eller praktik för att accepteras. Man intresserade sig för tidsförloppet och vilka kategorier av samhället som var mest benägna att ta emot nyheter och vilka samhällsgrupper som stretade emot. Vilka medier och informationskanaler användes och hur påverkade andra näringar och politiska skeenden det så kallade innovationsförloppet? I en schematisk skala över processen ingår begrepp som tidig acceptans, avvisande, förändring och ny acceptans. Berörda aktörer kunde betecknas som innovatörer, tidiga acceptanter, sena acceptanter och till och med eftersläntare.

I bakgrunden låg en uppfattning om att välfärdssamhället i västerländsk tappning skulle spridas som en positiv innovationsvåg över jordens utvecklingsområden. Kommersiella intressen fanns förstås bakom och en del av forskningen koncentrerade sig på hur förloppet kunde bli mer effektivt. Relativt sent började forskarna uppmärksamma att innovationer inte alltid var positiva och att deras införande i stället kunde skapa problem i de nya miljöerna.

Pälsdjursnäringen uppfyller alla krav på synlighet – i medier, landskap och fantasi – vilket i innovationssammanhang brukar betraktas som ett av de viktigaste kriterierna för spridning och acceptans av nyheter. Samma synlighet inverkade säkert också på det motstånd mot näringen som under 1900-talets senare hälft och längre fram i tiden präglade debatten.

Innovationsforskarna reviderade sina metoder från 1970-talet och upptog mer reflekterande förhållningssätt till spridning och acceptans (Rogers 1983:92–94). I det skedet hade den mediala utvecklingen med internet bakom hörnet redan gjort det svårt och i viss mån meningslöst att följa upp information. I kommersiella sammanhang är vi alla numera utsatta för noggrant skärskådande precis enligt de effektivitetsmönster som präglades i den tidiga innovationsforskningen – låt vara att grovjobbet sköts av intrikata algoritmer och artificiell intelligens i datavärlden.

HUR PÄLSDJURSNÄRINGEN KOM TILL FINLAND

Med en lätt generalisering kan man säga att pälsdjursnäringarna från år 1900 fram till 1930 kännetecknades av småskalig kaninskötsel och ett visst kapitalkrävande experimenterande med olika pälsdjur som rödräv, silverräv, blåräv, chinchilla, bisamråtta, mink och nutria (sumpbäver).

Experimenterandet har också en bakgrund i tidiga försök med att föda upp vilda rävingar som tycks ha förekommit i större delen av landet (Granér 1967:129–131). Med tiden utvecklades näringen till en ganska stabil satsning på rävfarmning – först silverräv och så småningom också blåräv (en form av fjällräv). Många av de tidiga farmarna behövde aldrig pälsa sina djur utan kunde leva på att sälja avelsdjur. Men priserna på avelsdjur började gå ned från år 1931. Farmer fanns då längs hela sydkusten och på Åland, men blev allt vanligare i Österbotten och det var ofta mindre bemedlade och småbrukare som blev farmare. Experimentet med bisamråtta i Kronoby ledde rätt fort till att bisamrättan spreds till hela landet, både genom förrymda djur och genom försäljningsverksamhet (Storå 1986:20).

Under 1920-talet dök minken upp som ett billigare alternativ än räven och etablerades särskilt i Åboland och Österbotten. Men redan från 1930-talet framåt ser man tecken på den känslighet för tillgång och efterfrågan som

De tidiga rävfarmerna med jordburar hade ofta ganska få djur men desto större burar. Privat foto från 1930 ur J. Moliis album med bildtexten: "Mag. Enros försöker öka strömmingsavkastningen medels rävfarm. Lemland."

kännetecknat branschen. Priserna på rävskind sjönk under hela 1930-talet och i och med kriget blev läget ännu svårare på grund av foderbrist. Efter kriget på 1940-talet var det minken som gällde för alla nya farmare. Rävskind blev på modet igen först på 1960-talet, medan minken hade en mer stabil ställning i modevärlden. Det var med minkuppfödningen som näringen helt kom att präglade delar av Österbotten.

Fram till 1970-talet utvecklades pälsdjursnäringen till en i viss mån industriell näringsgren som i sin tur utvecklade stödindustri för teknik och fodertillverkning. Utvecklingen var särskilt synlig i de områden i Österbotten som inte tidigare hade särskilt mycket industri, och kom där att bidra till en markant ökning av välbefindandet.

Kritik har alltid funnits mot pälsdjursnäringen men fram till 1970-talet gällde den ofta de ekonomiska risktagningarna och fluktuationerna i marknaden. Problemet med lukten uppmärksammades tidigt. Att det blev mera skriverier och debatt från 1970-talet framåt hänger troligen samman med att farmarna blev allt större och miljökonsekvenserna alltmer synliga. Misskötsel och överproduktion debatterades i tidningarna under 1980-talet, men ännu under ganska fredliga former. Debatten gick till en del ut på att antalet farmer borde minska för att man skulle komma till rätta med de dåliga konjunkturerna (Klinkmann 1989:90). En schweizisk dokumentärfilm om påstått djurplågeri i finska pälsdjursfarmer 1982 väckte ett visst uppseende och ledde till starka dementier i pressen (*Ilkka* 11.10.1982).

Krisen under slutet av 1980-talet var en av de djupare för pälsdjursnäringen och ledde också till att en del farmare slutade. Många var av den åsikten att man i det här skedet kanske kunde avskaffa hela näringen i landet, men så gick det inte.

30 000 MARK I SPISEN

När man går igenom svaren på frågelistan om pälsdjursuppfödningens tidiga skeden fäster man sig vid att en stor del av farmarna tycks ha misslyckats mer eller mindre genast. Det här gäller både dem som började med rävuppfödning före andra världskriget och dem som startade minkfarmer efter kriget. Speciellt små försöksfarmer med bara några djur löpte stor risk att misslyckas. Då var drivkraften att fortsätta inte heller stor.

Paul Storgård berättar om den första rävfarmen i Hirvlax som startades av tre kompanjoner 1928 med två par silverrävar. De första tre åren var eländiga. Ett djurpar kostade 75 000 mark och efter tre år hade de inte fått några valpar. Då kostade en T-ford 25 000 mark så det var stora pengar de lade ut, mera än för ett hemman. Humöret var dåligt. De hade ansvar för matningen två veckor i taget och en av delägarna gav rävarna enbart knäckebröd och vatten till slut (SLS 1598, 78–79).

Det var inte lättare med minkarna på 1940-talet heller. Valdemar och Gert-rud Häggman i Monäs började med två minkar 1948. De hade bara 12 000 mark och ingen i Monäs ville sälja en mink för det priset. Valdemar cyklade till Maxmo tillsammans med en granne. Där fanns en farmare som sålde alla sina minkar: "Han hade så mycket pengar i skrivbordslådan att de rann ut ur den." En ko var billigare än en mink på den tiden. Häggmans tvådjursfarm innebar ansevärd utgifter. Det kostade 3 000 mark att få honorna parade. Den ena honan dog ganska snart och den andra fick inga ungar. Fodret var svårt att skaffa fram. Både slaktavfall och fisk fick man leta fram eller stå och köa för. Alla fiskare hade egna pälsdjur som de förstås prioriterade. På hösten föll skinnpriserna och paret Häggman fick till sist 3 000 mark för sitt enda skinn: "Skulle jag ha satt 30 000 mk i spisen så skulle jag åtminstone kunnat se när de brann upp, men jag hade bara arbete av det hela." De gav upp tanken på att fortsätta med minkar och uppger att de aldrig ångrat det (SLS 1598, 76–77).

Liknande historier berättas i svaren från många orter i landet. Rätt tajmning och uthållighet tycks ha gjort att vissa farmer kunde fortsätta under årtionden. Också den förstnämnda farmen i Hirvlax lyckades bättre efter skolning och byte av avelsdjur och kunde en tid leva på att sälja djur till nya intresserade farmare. Men det stora flertalet farmer har lagts ned efter en tid.

ANSKAFFANDET

I de flesta västeuropeiska länder hade man gjort framgångsrika försök med pälsdjursfarmning och i USA och Kanada var näringen redan etablerad. Av de 313 frågelistsvararna nämner 221 att pälsdjursfarmning förekommit på hemorten. Av dessa uppger 74 något om farmningens orsak, idé eller tillkomst. Pälsdjursfarmningen hade en ganska stor synlighet i pressen, vilket också framkommer i svaren. Särskilt tidskrifter inriktade på jakt propagerade för pälsdjursnäringen och ibland kan man se det som ren marknadsföring. Att betrakta sig som natur- och djurvän gick utan större problem att kombinera med pälsdjursavel den här tiden (KIVÅ FM4931 f. 1928, Juuka/Nurmes; KIVÅ FM4976 f. ca 1910, Lokalahti). Ännu i dag förekommer det att pälsdjursfarmare motiverar sitt yrkesval med att de är djurvänner (Siltamäki 2019:52). Ovannämnda rävfarm i Hirvlax etablerades efter att man läst artiklar i tidskriften *Jakt och Fiske* och avelsdjuren köptes av redaktören Vilhelm Munsterhjelm i Tammerfors (SLS 1598). Motsvarande mönster hittar man också i Enare år 1927 där en farmare inspirerad av tidningsartiklar kontaktade avelsdjursförsäljare och startade en kombinerad bisam- och blårävsfarm (KIVÅ FM4853, Enare).

Från Åland nämns exempel där farmare har bildat bolag med hela byar för att starta nya farmer: "En bolagsfarm för räv startade i Brändö 1936–37. Hela byn var med i bolaget och några till. Idén kom från fasta Åland där det tidigare fanns farmer. Det var en farmare som föreslog alltihop och det var också han som levererade avelsdjur. Han var åtminstone senare också med i bolaget." (KIVÅ M3639, f. 1926, Brändö) I de här sammanhangen förekom också skolning i verksamheten. Privata farmer, små öppna bolag och större bolag finns med redan från starten och det är svårt att se några speciella mönster i frågelistsvaren.

En bakgrundshistoria som upprepas både i frågelistsvar och i samtida tidningspress är berättelsen om den återvändande Amerikaemigranten som kommit i kontakt med pälsdjursfarmning i USA och importerat konceptet till Finland. I 17 svar nämns emigranter som idéspredare eller tidiga farmare, men många av svaren är ändå ganska diffusa när det gäller detaljerna. Man får intrycket att historien om emigranten som startat pälsdjursfarm presenterats så starkt i tidens media att den tagit plats i folks medvetande som en självklar startpunkt. De svar som nämner någon emigrant vid namn tycks också tala om 1930-talet, då pälsdjursfarmningen redan etablerat sig vid Finlands sydkust och i Österbotten:

Redan omkr. 1937–38 började en nyligen hemkommen "amerikan" med en rävfarm ute vid Kasvik. Han hette Hjalmar Lönnqvist och var egent-

ligen fiskare – hade ett litet fisketorp ute i havsbandet – men som ”amerikanare” köpte han Kasvik ångsåg – ett gammalt hemmagjort sågverk – och där anlade han sin farm med omkr. 100 djur. Några år senare började de unga bondsönerna i Västanträsk by att anlägga liknande rävfarmar. (KIVÅ M3082 f. 1902, Finström)

Den första rävfarmen kom till omkr. år 1930 och ägdes av Arvid Nygård. Och han hade lärt sig konsten till en del i Canada B.C. (KIVÅ M3095, f. 1916, Petalax)

Eftersom frågebrevet är utskickat 1971 kan vi ha att göra med minnesproblem i svaren. Det är svårt att ange exakt tidpunkt för när man börjat med pälsdjursfarmning. Frågan om varför man börjat är heller inte så enkel att svara på. En del svar talar obestämt om den allmänna avundsjukan, rykten om enorma vinster och desperata försök under depressionstiden, andra om en mer allmän spridning från närliggande bygder eller med inflyttat folk från annan ort. I Pyttis uppger en informant som startade farmandet kring 1930 att de inte hade något annat jobb, bodde på ett avskilt ställe där djuren inte blev störda av grannar och där grannarna inte blev störda av djurens lukt (KIVÅ FM4849, Pyttis).

Att intresset för rävuoppfödningen ”väcktes av några tidningsartiklar i Vasabladet i slutet på 1920-talet” är svar som förekommer ofta i frågelist-svaren (t.ex. John Rabb i Granér 1967:133). Pälsfarmaren Georg Majander från Strömfors sammanfattar i sitt frågelist svar sin uppfattning om de tidiga farmarna:

Varför vi på vår ort började med pälsdjursuppfödning berodde inte på annat än den stora världskrisen som rådde åren 1931–1936. Banker for i konkurs i Amerika. Finlands folk, blevo av President och regering uppmanade, att inte börja flytta från ort till annan. Detta skulle blott fördärva läget. Utsikter att få arbete var minimalt. Men som det alltid varit och är på vår jord finns det en överklass som inte vanliga kriser rår på. De kan leva hur de vill och betala för sitt mode vad de vill. Så gjorde de även då när rävmodet kom. De som fick fram pälsverk fick pengar och av pengar kunde de fattiga leva. Men början var svår, avelsdjuren dyra. Till exempel de två silverrävsvalpar som jag köpte var i samma prisvärde som 5 st. goda arbetshästar. Därför var de första farmernas ägare kapitalstarka. De voro Professorer, läkare, godsägare, redaktörer och affärsmän. För dem var farmen bättre än lösa pengar. Av dem köpte vi sedan början. (KIVÅ M3776 f. 1897, Strömfors)

I slutet 1920-talet grundades Finlands Pälsdjursuppfödarens förbund r.f. som sysslade med informationskampanjer och skolning. Resor till Sverige och Norge nämns också som impulsgivande. Under andra världskriget spreds idén också genom kontakter i armén och de goda skinnpriserna strax efter kriget gjorde att många kände sig lockade att försöka med pälsfarmning (Wester 1986:28; KIVÅ M3069 f. 1897, Hitis).

När minkfarmningen blev populär kunde det också hända att både idén och avelsdjuren spreds genom frikyrkliga kontakter. Så uppges minkfarmningen ha kommit till Närpes från Maxmo och Munsala. Många började också minkfarmning efter att ha deltagit i kurser som pälsdjursodlarföreningarna ordnade, särskilt från 1960-talet framåt (KIVÅ M3108 f. 1917, Närpes; KIVÅ FM4996 f. 1911, Idensalmi).

FARMEN

Man ansåg allmänt att rävarna behövde stora burar. Helst skulle de placeras på sandmark och stålnätet skulle gå ned i marken så att rävarna inte kunde gräva sig ut. I de fall man endast hade något fåtal rävar hände det till och med att farmen byggdes på bakgårdar inne i städerna. Men i allmänhet föredrog man mer avskilda ställen och farmen försågs med ett yttre stängsel för att förhindra att djuren rymde ut från farmområdet. Burarna kunde vara 4 x 4 meter eller större. Farmbyggen i mitten av 1930-talet kan beskrivas så här:

När en farm skulle byggas valde man helst sandmark. Rävans avelsburar stodo på marken vanligen i 2x5 meters dimensioner plus skugghylla. I avelsburarna fanns också det så kallade grytet där ungarna föddes. Dessa byggdes i linjer på platsen. Dessutom fanns skugghuslinjerna. Dit lades rävarna i juni–juli månadsskiftet. Minkburarna voro alltid upp från marken. Den första typen 2m x 50cm med grytet i änden. Över dessa övertäcktes mot hösten ett tillfälligt tak till skydd. Minken fick sin mat på burens nättak. Vattnet i små specialgjorda vattenkoppar. Råven hade större vattenkoppar och maten på en mathylla. På mindre farmar bars maten åt djuren med ämbar på större med skottkärra. (KIVÅ M3776 f. 1897, Strömfors)

Farmen hade ofta ett vaktorn för att övervaka parningen som ansågs vara ett kritiskt skede där rävarna krävde absolut diskretion. I andelsrävfarmen Miklagård i Ekenäs beskrevs den så här:

Parningen skedde som tidigare nämnts i februari och då placerades hanarna ihop med honorna. Samtidigt tog skötaren plats i tornet varifrån

han höll burarna under noggrann kontroll och förde anteckning om hur parningen framskred. 52 dygn efter parningen födde honan sina ungar och var man ytterst noga med att ingenting fick störa rävarna under de tre veckor som följde efter den tidpunkt då ungarna kommit till världen. (KIVÅ M3092 f. 1912, Ekenäs)

Kring ämnet parning av rävar förekommer många antropomorferande utsagor från den tidiga perioden. Rävhanarna betraktades som "blyga" – man måste gömma sig eller försöka lura rävarna att man gått ut från farmområdet innan det blev till något (KIVÅ FM4976 f. ca 1910, Lokalahti).

Vid valpningen kunde man också behöva insatser av andra husdjur:

Under tiden jag skötte rävarna hade jag en hona som dog från sina ungar när de var ett dygn gamla. Dessa sköttes sen av en katt tills de kunde klara sig. Den ene av dessa ungar hade vi sen en tid som hund inne i stugan och den följde oss vart vi gick. När traktens hundar började jaga den måste den sättas i bur, men där trivdes den inte alls så till slut måste vi avliva den. (KIVÅ M3195 f. 1897, Replot)

Katters roll som "ammor" omnämns i flera av frågelistsvaren. Att man haft tama rävar som ett slags husdjur omtalas särskilt i de finskspråkiga svaren. Man uppger att man haft rävar bara för sällskaps skull: "Täällä on kasvatettu kettuja yleensä vain seuran vuoksi." (KIVÅ FM4797 f. 1902, Parkano; jfr KIVÅ FM4854 f. 1882, Yläne; KIVÅ FM4865 f. 1911, Eräjärvi)

Under 1920-talet gjordes flera försök i Sovjetunionen att domesticera silverrävar och efter några generationer kunde man ha rävar som viftade på svansen, skällde och försökte härma människors skratt (Flannery 2018:188).

Med tiden tillkom så kallade skugghus där valparna placerades då de vuxit upp. Så småningom övergick man helt till skugghus och de betydligt mindre burarna med nätgolv lyftes upp från markytan. Minkburarna var från början mindre och stod ofta enskilt men för det mesta utan markkontakt. De blev också med tiden mindre och samlades i skugghus. Tak till skydd för regn och snö var tidigare mer provisoriska men med skugghusen löstes den frågan.

Behovet av utrymme blev mindre då burarnas storlek minskades, men å andra sidan utökades antalet djur kontinuerligt vilket ofta ledde till att farmarna måste flyttas längre från bebyggelsen. Men ibland hade utvidgningen gått så långt att man hade svårt att genomföra en flyttning, så farmen fick bli där den var (Elmer Sundqvist, SLS 1598:72–73).

Minkfarmer som sköttes med familjekrafter ansågs ha bättre förutsättningar att klara av tider med sämre lönsamhet. En familj räknades kunna sköta omkring 1 000 minkhonor, beroende på hur mycket teknik som kunde

Minkar i bur fotograferade i Kalajoki 1964. Minken kom in i pälsdjursfarmningen som ett billigare alternativ till silver- och blåräven som kunde kosta förmögenheter då man ville skaffa sig avelsdjur. Efter andra världskriget blev minken det vanligaste pälsdjuret i farmerna.

användas, fodertruckar och dylikt (SLS 1598:74–75). Bolagsfarmerna i Österbotten började växa till sig på 1970-talet så att de kunde fylla upp åkrarna på hela hemman. Då krävdes också investeringar i avfallshantering och annan infrastruktur. Antalet anställda kunde säsongvis vara mycket stort. Försummelser kring avfallshantering och avloppsvatten från farmer och foderkök var också de faktorer som gav pälsfarmningen negativ kritik i bygderna. "Avstjälpningsplatsen är en stor förorenare – inte ens gräs växer vid bäcken längre. Fryserierna för allt avfall till avstjälpningsplatsen." Storfarmerna orsakade också kritik bland familjefarmarna: "Så fort det blir automatiserat så växer näringen och så faller skinnprisen." (SLS 1598:76–77, SLS 1598:74–75)

Under 1980-talet inföll en pälsfarmningsboom som slutade i en långvarig period med dålig lönsamhet. Men ännu 1985 rapporterades att pälsdjursfarmningen också i Nyland ökade och sågs som en framtida näring (*Borgåbladet* 19.12.1985). Som mest fanns det ungefär fem- till sextusen pälsdjursfarmer i Finland av vilka en stor del fungerade som "binäring", men efter det har antalet minskat betydligt och näringen har i ännu högre grad koncentrerat sig till Österbotten. Sydusten var i högre grad ett "rävland" och farmernas antal decimerades starkt redan när rävpälsarna blev omoderna efter andra världskriget. År 2018 fanns det omkring 900 pälsdjursfarmer i Finland och 95 procent av dem var belägna i Österbotten, Sydösterbotten och Mellersta Österbotten. Enstaka farmer fanns i södra och östra Finland.

FODERFRÅGAN

Tillgången och uppbevaringen av foder beskrivs av en del informanter som ytterst svår medan andra tycks ha kommit lättare undan. Fodret för vuxna djur ansågs under 1930-talet billigt jämfört med situationen under slutet av 1900-talet. Svårast var förvaringen innan frysanläggningar började dyka upp, vanligtvis först på 1940-talet eller ännu senare. Man förvarade kött och slaktavfall i myrar och träsk eller i stora tråkar fyllda med kärn- eller surmjölk med tyngder som höll ned köttet. Man saltade in både kött och fisk i saltlake men då måste saltet sköljas bort genom blötläggning före fodret kunde ges åt djuren. Man kunde också lägga upp islager som täcktes med sågspån. Man försökte sig även på AIV-konservering av foder och inläggning i melass förekom. Så småningom ersattes handdrivna köttkvarnar och benkrossar med motordrivna kvarnar och fodret kokades både i grytor och med ångkokning. En informant beskriver utvecklingen:

Det var maten som var det största problemet. Det var ont om kött. Från ett slakteri fick vi vommar och tarmar som vi själva måste rengöra. Strömningen fiskade vi själva, men den måste saltas och sedan urvattnas. Största "boven" var mörten. Här finns mycket mört som är lättfiskad. Mörten gavs okokt åt minkarna. Nu vet man att okokt mört förorsakar b-vitaminbrist och anemi. Därför dog så många valpar. Idag får man minkfoder från centralkök. Dessa har egna stora fryserier, som tar sina råvaror fisk, fiskavfall och kött från hela landet, även från Norge och andra länder. (KIVÅ M3108 f. 1917, Närpes)

Trixandet med att konservera fodret kunde vara påfrestande. En farmare i Monäs höll på och fiskade upp köttbitar ur ett kärnmjölsfat i en ria vid vägkanten och fick sträcka ned armarna ända upp till axlarna i den inte alltför aptitliga blandningen full med fluglarver. En "herreman" som gick förbi frågade "blir man inte sjuk av det där?", "Nä, men man kan va' gälin", svarade farmaren (SLS 1598:78–79).

Farmarna köpte också upp spädkalvar och hästkrakar som slaktades och gjordes till rävfoder: "Och när korna fick trumsjukan så var man ju där med kniven." (SLS 1598:78–79) Kött, fisk och slaktavfall blandades med olika mjölsorter, grötar eller dedicerade rävfoder, till exempel Vasa Ångkvarns "Fox King". Även apelsiner, ägg och andra grönsaker tillsattes tidvis (John Rabb i Granér 1967:134). I Nyland beskrivs fodersituationen som mindre besvärlig:

Maten var inget problem. Slaktavfall fick man från många håll, med tåg eller från köttlådan bak på bussen, priset var billigt på den tiden. Själv döda djur fanns det också bra av. Nuförtiden är ju priset på slaktavfall högt då en stor del används också till människoföda och till stora svingårdar. Fisk användes också förr men numera i ännu högre grad. [...] Alla större farmer hade eget kök men inga frysanläggningar. Centralkök uppstod inte medan rävsinnen hade bra priser och sedan tog allt slut ganska snabbt. (KIVÅ M3230 f. 1888, Lappträsk)

De som hade möjlighet att fiska hade klara fördelar, särskilt när det gäller minkuppfödningen eftersom minkarna skulle ha "bättre" mat. När nästan alla gårdar (t.ex. i Munsala) försökte sig på att starta små farmer blev det sämre tider. I ett skede kom hela lastbilsladd från södra Finland med strömming som saltades ned. I Lappland kom slaktavfall från rennäringen att användas som råvara för pälsdjurfodret (KIVÅ FM4791 f. 1921, Muonio).

När de stora foderköken började etablera sig behövde farmarna inte längre improvisera menyerna. Foderköken uppstod samtidigt med de stora bolagsfarmarna, de flesta i slutet av 1950-talet eller början av 1960-talet (SLS 1592:72–73, 78–79).

VARDAGEN – SJUKDOMAR, PÄLSNING OCH FÖRSÄLJNING

Det tycks ha hört till undantagen att de tidiga farmarna fick någon egentlig skolning i verksamheten. Det hände att man tillbringade en tid hos den farmare man köpte avelsdjuren av och då fick vissa grundläggande kunskaper. Men vanligen fick man lära sig själv: "Inga förkunskaper alls. Inte heller fackskrifter, man fick bara praktisera sig fram." (KIVÅ M3190 f. 1917, Munsala) Andra svar nämner att svenska och norska pälskrifter gav ett visst stöd: "De första förkunskaper om pälsdjursuppfödning jag fick var mindre häftskrifter från Norge. Resten kom i praktiken." (KIVÅ M3776 f. 1907, Strömfors) Men annars var det vanligast att man lärde sig hantera näringens varierade krav genom hårt arbete:

Det var nog ett hårt arbete. Ibland fick man vara i farmen natt och dag, för det hände ibland att rävarna gnagde hål på sina burar och kom de flere tillsammans började de slåss. Då måste de skiljas åt. Foderkärnen till rävarna var trälådor och muggar hade vi vatten i. Redskapen var enkla, en tång som jag tog om halsen på rävarna, sen var det bara att taga i svansen med andra handen när man flyttade dem. (KIVÅ M3195 f. 1897, Replot)

Särskilt under den tid man hade rävburar med jordgolv var det vanligt att djuren drabbades av inälvsmask. Ibland kunde hela årskullar av valparna stryka med. Det försökte man undvika på 1920-talet genom att tillsätta surmjölk i fodret (John Edv. Ahlbäck i Granér 1967:141–142). Senare användes avmaskningsmedel som inte uppskattades av rävarna och det kunde krävas flera personer för att få räven att svälja medlet:

Pälsningen kunde utan svårighet klaras av en person. Förhållandet var däremot ett annat när det gällde avmaskning (maskkur). Till detta fordrades nämligen tre personer. Två personer hade fullt upp med att hålla räven medan en skötte slangen och avmaskningsmedlet. Av de två förstnämnda höll den ena räven i famnen medan den andra höll ett stadigt tag om nosen. Detta till trots hände det att räven lyckades komma åt att bita något som min sagesman åtminstone vid ett tillfälle var med om. (KIVÅ M3092 f. 1912, Ekenäs)

Inte heller när det gällde pälsningen tycks det ha funnits några klara föreskrifter. Man visste att pälsen inte fick skadas, vilket ibland kunde leda till besvärliga situationer.

Hemslakt var långt in på 1900-talet vanlig och de flesta hade varit med i sådana sammanhang (Huldén 1998:88–90). Det var därför inte någon ovan situation för pälsfarmarna när djuren skulle avlivas vid pälsningen. Ändå tycker man sig se en viss känslighet för detta i frågelistsvaren. Det är också möjligt att man läser in en sådan betydelse i svaren även då de är mer prosaiska: "Man tog räven hastigt i svansen och slog dem i huvudet med en kort bräda. Sedan stod man på bröstet åt dem (två min. ungefär) så var dom döda." (KIVÅ M3130 f. 1929, Västanfjärd) En annan informant: "Rävarna avlivades med en träklubba som man använde ganska vackert att man inte söndrade benet." (KIVÅ M3639 f. 1926, Brändö) Och från Replot:

avlivningen på hösten sköttes av de manliga delägarna. Vad jag minns slog de dem med något hårt i huvudet. Skinnet låddes med en vass kniv, sen spändes skinnet på en bräda, skrapades och gnedes med sågspån och fick sen torka. (KIVÅ M3195, Replot)

Minkarna klubbades antingen i huvudet eller så att nacken gick av. Ibland kombinerade man det med dränkning, men minkarna kunde vara under vatten mycket lång tid så det var inte alltid en lyckad metod. Minkar avlivades också med avgaser från förbränningsmotorer men avlivning med elektrisk ström var också vanlig. Flera frågelistsvar berättar om de första valhända försöken att avliva djuren och hur djuren plötsligt kunde vakna upp och springa

Minkskinsutställning i idrottshallen i Vasa 1964.

i väg. En pälsfarmare berättade om dessa försök i en tv-intervju på 1960-talet: "Men de tog bort allt som handlade om dödandet av djuren." (KIVÅ FM4885 f. 1919, Himango; KIVÅ FM5023 f. 1915, Kemijärvi) Det slutgiltiga syftet med pälsdjurens korta liv illustreras ibland galghumoristiskt med historier som berättas om "herrskep" som besökt farmarna och frågat "hur många gånger kan man egentligen pälsa en mink?" (Emil Höglund i Granér 1967:139)

Skinnen, i synnerhet rävskinden, såldes till en början av uppfödarna själva. Det fanns kringresande skinnuppköpare och i någon mån köpte även gård-farihandlare upp skinn. Kvaliteten varierade förstås. En farmare minns en skinnuppköpare som tog emot på Centralhotellet i Vasa. Han petade med fötterna bland farmarens skinn, utan att röra dem med händerna. Fram till andra världskriget kunde man också sända skinnen direkt till Hudson Bay Co eller Lampson & Co i London. Efter kriget har skinnen för det mesta sålts genom Turkistuottajat (SLS 1598:78–79).

Allt ända till krigets början såldes våra skinn i huvudsak på Hudson bays auktioner i London. Där erhöles bästa pris. Den firman sände tygsäckar med färdigtryckta adresser, adresslappar och brevkvert med adress och packningslista inuti. Färdigt att föra till posten som slog sigill på. Sista skinnförsändelsen till England sände vi 1939. Då hade kriget redan brutit ut. Posten tog ej mera emot. Men vi fingo på egen risk fara till tullkammaren, under dess uppsikt, packa skinnen och tullen blombade [plomberade] förpackningarna. Åtta år senare när kriget var över fingo vi vår likvid ut i pund. Så intet hade gått förlorat. Krigstiden tog Turkistuottajat hand om försäljningen som fortgick ända tills jag slutade år 1954. (KIVÅ M3776 f. 1907, Strömfors)

Försäljningen av skinn under kriget var ofta problematisk, men till exempel på Åland lyckades man sälja rävsinn till den tyska krigsindustrin för att användas i flygarrockar (KIVÅ M3183 f. 1911, Sund). Det arrangerades också pälsdjursutställningar både i Nyland och Österbotten. Man kan konstatera att österbottniska uppfödare ännu efter andra världskriget noterade att farmarna i södra Finland hade ett övertag:

På pälsdjursutställningar som regelbundet hölls i Vasa och senare också i Gamlakarleby uppvisades till en början enbart silver- och blåräv. Senare tog minken överhand och slutligen lyste räven med sin frånvaro vid dessa utställningar. Vi här i Österbotten fick ofta utstå hårda duster med storfarmarna från södra Finland. Dessa storhajar for ofta iväg med de eftertraktade utställningspokalerna. Det var en regelrätt tävling och de bästa djuren vann. (Paul Storgård i Granér 1967:128)

Men efter 1960-talet kom pälsdjursnäringen att dominera delar av Österbotten. Huruvida den här koncentrationen också medverkat till att näringen kommit att utsättas för ett ganska stort motstånd från och med slutet av 1900-talet kan diskuteras.

MOTSTÅNDET OCH FÖRSVARET

Det fanns en viss kritik mot den pälsdjursfarmning som växte fram under 1970- och 1980-talen. Framför allt talades det mycket om luktproblemet som i och med de stora farmarna gjorde sig påmint även på långa avstånd. Tidigare hade man ju ofta flyttat de mindre farmarna längre bort från bosättingarna. Farmernas nedsmutsning av bäckar och grundvatten väckte också farhågor. Och som tidigare nämnts gällde kritiken även näringens starka konjunkturberoende (Klinkmann 1986 & 1989).

Också pälsdjursfarmarorganisationerna försökte påverka uppfödarna att minska djurantalet under tider av överproduktion. För en stor del av befolkningen manifesterades pälsdjursnäringens själva väsen närmast av lukten i farmernas närhet. De större farmerna innebar också att lukten spred sig över allt vidare områden. Vindstilla kvällar kunde hela bygder fyllas av en kväljande stank där minkarnas fränhet tävlade med rävarnas mer aromatiska essenser. Men även mild kritik kunde i de här sammanhangen leda till att pälsdjursorganisationen officiellt måste reagera. När Lars Huldén i dikten "Minkkan" i samlingen *Heim/Hem* från 1977 försiktigtvis frågade "sku it i vara betä me na ana?" (skulle det inte vara bättre med någonting annat?), var svaret från Svenska Österbottens Pälsdjursodlarförening r.f.'s ordförande ett kategoriskt "Huldén har fel, förstås". Hur man nu kan ha fel i att ställa en fråga.

Den schweiziska dokumentären gällande misskötsel i pälsdjursfarmer som visades i finsk tv hösten 1982 väckte allmän diskussion och ledde till att veterinärerna skärpte sin övervakning i de då omkring 6 000 farmerna (1983). En omfattande forskningsverksamhet om djurens välbefinnande startade också till exempel vid Kuopio universitet (Mononen 1996; Niinivaara 1998; Vainio 1998).

Under 1980-talets slut drabbades pälsdjursnäringen av en långvarig konjunktursvacka och farmernas antal decimerades kraftigt. Många väntade sig att pälsdjursnäringen mer eller mindre skulle försvinna. Men på 1990-talet visade näringen åter tecken på att bli mer lönsam och nya farmer började dyka upp. Debatten om pälsdjursfarmningen fick med tiden mer hätska drag och fördes bara till en del i tidningsspaltarna. Idéer om djurens rättigheter sökte sig mer konkreta uttryck och en inte ovanlig åsikt var att absolut inget utnyttjande av djur kunde komma i fråga.

Djurskyddsförbundet Animalia som grundades 1961 (numera Animalia r.f.) riktade till en början sin verksamhet främst mot djurförsök inom vetenskaplig forskning och industri, men på 1990-talet kom också pälsdjursnäringen att ingå i förbundets intressesfär. Animalia har drivit kampanjer för djurens rättigheter som ibland fått stor uppmärksamhet och orsakat starka samhällsdebatter. År 2005 förorsakade Animalias affischkampanj med gruvsamma bilder av "produktionsdjur" så mycket negativ kritik att den ansvariga reklambyrån drog in kampanjen trots att centralhandelskammarens etiska råd för reklam konstaterade att kampanjen inte stred mot internationella grundregler för reklam. Animalia har fortsättningsvis riktat skarp kritik mot pälsdjursindustrin, men samtidigt varit noga med att endast sanktionera lagligt motstånd.

Det alltmer allmänna motståndet mot utnyttjande av djur i det västerländska samhället har gällt såväl pälsdjursfarmning som jakt på till exempel val (Wenzel 1991). Olika rörelser med målet att arbeta för djurens rättigheter fann en slags ideologi i de skrifter som Peter Singer och Tom Regan

Etnologistuderande från Åbo Akademi på fältarbete dokumenterar minkfarm i Västmanfjärd 1981. Från vänster Eva Costiander, Marina Kalman och textförfattaren. Bakom skymtar Stig Söderlund som förestod farmen.

utgav på 1970- och 1980-talen. Veganismen utgår också från den här uppfattningen om djurs rättigheter och motsätter sig i princip att djur överhuvudtaget utnyttjas för människans behov, vilket logiskt skulle betyda att även sällskapsdjur innefattas i resonemanget (Nordin 2001:2). Veganismen debatterades flitigt i dagspressen under 1990-talet och i vissa kretsar ansågs den till och med som ett hot på grund av sin kompromisslöshet (se t.ex. Berggren 1998; Bruun 1998).

Vissa tidiga innovatörer med rätt tajmning kunde leva gott på att sälja avelsdjur åt nya farmare som intresserade sig för näringen. Många av de här småfarmarna blev inte särskilt långvariga eller framgångsrika. Men efter minkens intåg kom pälsdjursnäringen ställvis att bidra till en välfärd som byggdes upp nedifrån. Samtidigt kom näringen att sammankopplas med lyxkonsumtion, som kunde ses som negativ, i synnerhet då farmarna blev större och större:

Detta var på den tiden. Nu skall ju farmarna vara stora och allt så maskinellt som möjligt. Med andra ord en pälsfabrik. Där är skötaren en fabriksarbetare och inte mera du och vän med sina djur. Jag skulle inte kunna ha samma trivsel på dessa farmar som förr. Det sammandrag jag fått av den näringen var att bästa ekonomiska resultat man kunde få var att hålla sina djur på toppnivå i bredd med modet och kvaliteten. Den största förlusten var att djuren blev sjuka och dog antingen av matförgiftning eller farsoter. Nu finns ingen farm mer i vår socken. (KIVÅ M3776 f. 1907, Strömfors)

När kampen för djurens rättigheter ledde till specifika aktioner var meningarna mer delade. Bland ungdomar åtminstone i kuststäderna i Österbotten upptogs närmast från Umeå under 1990-talet en så kallad Straight edge-rörelse, där veganism, nykterhet och motstånd mot bland annat pälsdjursfarmning ingick och där strategier kring ett fritagande av sådana diskutrades (Kuhn 2010:162).

Då "rävflickorna", som de senare fick heta i massmedia, år 1995 släppte ut ett hundratal farmrävar ur sina burar i Österbotten övertygade de sig själva om att de befriade djuren. De var medvetna om att rävarna skulle få det svårt att klara sig i naturen, men i farmen skulle de säkert dö. Det var fråga om tre nittonåriga kvinnor som medvetet gjorde sig till ett slags talespersoner för pälsmotståndet som ändå inte var särskilt organiserat (Organisationen Oikeutta eläimille grundades 1995). Uppståndelsen blev mycket större än aktörerna väntat sig (Siltamäki 2019:50). År 1996 dömdes alla tre till nio månaders villkorligt fängelsestraff samt till att ersätta staten, försäkringsbolag och de berörda farmarna med 800 000 mk (omkring 180 000 euro). Tjugo år efter domen då ersättningskravet förföll hade några tusen euro drivits in (*Iltalehti* 3.2.2016).

Några liknande fritaganden skedde också därefter, men i allmänhet har man föredragit att använda mindre drastiska men mer synliga aktioner. Utsläppta djur löper stor risk att dö om de inte kan fångas in fort, vilket fritagarna knappast kan ha varit helt omedvetna om. Pälsfarmarna svarade med vakthållning och uppmärksamhet på obehöriga, något som i viss mån har fortsatt att gälla. Man undgick trots allt allvarligare sammanstötningar även om man från pälsuppfödarhåll lär ska ha skjutit skarpt med hagelgevär vid något tillfälle (Arolainen 1998).

Rävflickor blev ett begrepp som användes i princip på alla potentiella djurvänner med aktivistreflexer. Pälsdjursfarmarsidan försökte komma med i debatten och man betonade alltid hur väl skötta farmarna var. Man ordnade också öppna visningar för pälsfarmsmotståndare och försökte också lite valhänt att få rävflickor och rävfarmarpojkar att närma sig varandra. Men mer skarpa tongångar förekom också mot "de grönas skrappat" och vice versa

(Tyynelä 2007:83; Sundqvist 1998; Lampén 1998; Tammenmaa 1998). Ett vanligt försvar som pälsfarmarna fört fram då näringen kritiserats är att man aldrig fått något understöd av staten i motsats till annat jordbruk. Det här argumentet förekommer också i frågelistsvaren från 1971. Man känner en viss stolthet över att man startat med tomma händer eller med banklån och ändå klarat sig – även om det var rätt många som inte gjorde det.

I pälsdebatten på 1990-talet uppmålades ofta en framtid utan pälsfarmer. Man förespråkade en övergång till konstpäls och spekulerade i att man som kompensation kanske kunde hitta en ny utkomst i den branschen. Debatten om vad som är naturligt eller mest skonsamt mot naturen kom snabbt i gång och pälsfarmare hävdade starkt att naturuppfödningen var betydligt mer miljövänligt och att föredra framom tillverkningen av konstpäls vars råmaterial är olja. Andra krafter menade att äkta pälsverk ändå med indirekta miljöeffekter förbrukar mer miljöresurser (Sahlgren 1998; Särs 1998).

Ironiskt nog skapades i slutet av 1970-talet ett textilmaterial med varumärket Polar fleece som kom att ta över en stor andel av textilindustrins varma kläder. Direkt översatt från engelska betyder *fleece* fall eller pälskinn och termen är väl avsedd att kamouflera det faktum att fleecekläder för det mesta tillverkas av återanvända plastflaskor. En bit in på 2000-talet konstaterade man att luddet i tvättvattnet från fleecplagg inte försvinner i naturen utan ackumuleras och upptas i näringskedjan av djur som vanligtvis äter plankton. Forskningen i dag oroar sig mycket över plastanvändningen och rådet att inte sätta textilier av fleece i torktummlaren har bytts ut till rådet att tumla dem för att samla upp så mycket som möjligt av luddet så det kan brännas. Alternativa fleecprodukter tillverkade av ull och bomull i stället för polyester rekommenderas men är förstås mycket dyrare (Sirén 2017).

För- och nackdelarna med pälsdjursfarmningen stöts och blöts med jämna mellanrum i medierna. Möjligtvis har man sett en ökning av de kritiska rösterna, men debatterna är sällan långlivade. Neringen tycks dock vara vid vägs ände. Problemet är att näringen lokalt kan vara så dominerande att ett förbud eller även ett tynande skulle få allvarliga konsekvenser. Om man betraktar näringen i ett större perspektiv kan man konstatera att pälsdjursnäringen inte nationellt sett är – eller egentligen någonsin varit – verkligt betydande, vilket kanske också agrarhistorikernas kortfattade omnämnanden illustrerar. I ett västerländskt perspektiv finns det ett starkt motstånd mot näringen och i flera länder diskuteras ett förbud, och man kan också se en viss radikalisering i förhållningssätten till farmningen. Norge var i tiderna ett stort föregångsland inom pälsdjursnäringen men där beslöt man att förbjuda näringen helt år 2019. I många andra europeiska länder diskuteras också totalförbud. Danmark som varit den största pälsproducenten i Europa har förbjudit rävfarmning 2009 med en 15 års övergångsperiod och diskuterar också ett för-

bud för minkfarmning (Dahl 2018; Siltamäki 2019:48). Vad som hände med danska minkar under coronapandemin blev världsnyheter.

Men vem kan säga hur det hela slutar? Under de senaste hundra åren har pälsdjursuppfödningen gång på gång utdömts av olika skäl men alltid på något sätt fått lyft och etablerat sig på nytt. På det sättet visar näringen alla tecken på ett innovationsförlopp där företeelsen både accepterats, avvisats, förändrats och igen accepterats för att under andra former kritiseras, motarbetas och möjligtvis avvisas. Så kan det gå.

III.

Skogen – livsformer och arbetskulturer

Under hela 1900-talet var andelen jordbrukare i de svenska trakterna i Finland ungefär lika stor som motsvarande finskspråkiga. Den svenskspråkiga arbetarbefolkningen utgjorde 1950–1970 omkring 34 procent och den finskspråkiga 42–47 procent (Allardt & Starck 1981:191). Ännu vid mitten av 1970-talet fanns omkring 17 300 jordbrukslägenheter, varav 7 procent i svensk ägo (Törnudd 1978:30; Allardt & Starck 1981:198). Inom etnologin har jordbrukarbefolkningen och speciellt de självägande bönderna varit föremål för studier, däremot mer sällan det segment av befolkningen som upptas i detta kapitel: torpare, smeder, bruksarbetare och sågarbetare. Liksom i föregående kapitel är det i hög grad informanterna själva som får sin röst hörd. Kartläggningarna utgår från intervjuer och frågelistsvar, och informanterna styr inte bara innehållet utan också berättelserna.

En individ kan förena flera olika sätt att tillgängliggöra sig naturen och därmed skapa sig ett eget förhållningssätt, en egen filosofi där olika skogskulturer kan överlagra varandra. Klaus Schriewers (se kap. II) nämner som exempel den privata skogsägaren som ser skogen som materia, monokulturell, med sådd och plantering, gallring och skörd. Ägandet är långsiktigt, kapitalbeständigt och generationsöverskridande. När det i skogsvården talas om skog är det de enskilda träden som står i blickpunkten.

Också i skogarna har människan konkurrerat med sina olika näringar.

Schriewers har framhållit vikten av att vidga det etnologiska perspektivet på skog. En skog är inte enbart en produktionsresurs utan bör ställas i en större ram av naturnyttjande, där den materiella och den immateriella skogsuppfattningen integrerande öppnar för en kulturell mångsidighet i konkurrensen om skogen (Schriewers 1998:71–90). Kapitlets första avsnitt fördjupar dessa perspektiv, samtidigt som det utgör en introduktion till de praktiska förhållningssätt som presenteras i de tre följande avsnitten där näringarna står i centrum.

Med begreppet näring brukar man ofta differentiera en orts ekonomiska inriktning. En annan betoning av begreppet ger synonymerna näringsfång, bärgning och livsuppehälle som associerar till försörjning och levebröd. Det är dessa betydelser som berörs här. I de områden som bebotts av den svenskspråkiga befolkningen har skogarna och fälten utgjort den omgivande fonden. I detta kapitel ställs frågan om hur man fått sin bärgning och sitt levebröd ur dessa naturtillgångar och på vilka villkor? På vilket sätt har skogen utgjort en inkomstkälla och hur odlades marken för att ge ett livsuppehälle?

Sociala sammanhang analyseras ofta med hjälp av begreppet praktiker i betydelsen de färdigheter eller den tysta kunskap som behövs och som används när aktiviteter kommer till stånd. Praktikerna är kroppsligt betingade och förmedlas via olika slag av föremål och naturliga objekt (Schatzki 2008:11). I kapitlet undersöks hur elden, järnet, träet och så småningom maskinerna blir delaktiga i olika praktiker. Här framträder praktiker som materiellt förmedlade kroppsliga ordningar av mänsklig aktivitet som delas med andra genom praktisk förståelse.

Ett centralt huvudämne inom den finländska etnologin har varit hur olika grupper på landsbygden fått sina näringar. I och med att forskningen, som nämnts, fokuserat på de självägande jordbrukarna, har andra grupper i landsbygdssamhället blivit mera styvmoderligt och översiktligt behandlade. I och med att kapitlet lyfter fram specifika grupper med olika näringar och därmed olika typer av försörjningar synliggörs också olika livsformer – torparens, lönearbetarens, smedens och sågarbetarens representerar sinsemellan olika livsformer. Kapitlet behandlar också industrisamhällen på landsbygden, som järnbruk och sågverk, där det rådde helt egna praktiker och där samfundet var indelat i

hierarkier. I analyserna av de materiella villkoren kartläggs bland annat vilka redskap man nyttjat och hur man organiserat arbetet.

Etnologen Thomas Höjrup har i sin bok *Det glemte folk* beskrivit livsform som "det hele", där människors dagliga rutiner, deras livsförlopp, deras arbete, fritid och umgänge kombineras på ett visst gruppbetonat sätt (Højrup 1983). Det innebär att människor kan leva i skilda sociala verkligheter jämsides med varandra. Beroende på livsform kan grupperna ha olika mål och grundförutsättningar i livet. Livsform är nära förknippat med försörjningen och livsföringen inom gruppen, men den är mera omfattande. Begreppet gör det möjligt att visa att relationen mellan arbete, fritid och umgänge – inom familjen och med andra – ofta härrör ur yrket eller näringarna. Livsformsbegreppet var omdiskuterat och slog aldrig igenom på samma sätt som begreppet vardagsliv under de sista decennierna av 1900-talet.

Anna-Maria Åström & Bo Lönnqvist

Bo Lönnqvist

Skogsliv och kulturmönster

De två kapitel i denna volym som behandlar skogen visar hur såväl begreppet skog som det biologiska fenomenet inte avgränsas av några kulturella tidsmarkörer: den är ett element, *natur* – inte *kultur*. Min strävan är att åskådliggöra och kommentera skogen och dess historia på orter med svenskspråkig befolkning – inte som avskärmad och självtillräcklig, utan som biologisk substans, i tidlös förvandling. Det sker visserligen i tidssegment som kan betecknas som dess historia (Osterhammel 2011:13–22, 84–88).

Skogen erbjuder ett betydelsespäckat rum för studium av sinnena. De två avsnitt i föregående kapitel som behandlar jakt med dess olika praktiker ger stoff till en sinnenas antropologi. Skogen har inte varit föremål för någon insamling i Svenskfinland, däremot har träden gestaltats i en litterär och ideologisk kontext. Skogen är också en gemensam gränsszon med det finska.

Rummet – och därmed skogen – har en omedelbar sinnlig kvalitet som tiden saknar. Skogen inbjuder och uppfordrar hela sinnesrepertoaren. Rummet som natur är den materiella grundvalen för mänskligt liv: jord, vatten, atmosfär, växter och djur. Medan tiden begränsar människolivet genom naturliga slitageprocesser, kan rummet alltid överfalla människan konkret – som farligt, övermäktigt, rentav i mordisk konkurrens, men också erbjuda många positiva upplevelser. Mänskliga gemenskaper inrättar sig i helt konkreta rum, inte i specifika tidsskikt. Tiden är, utanför den astronomiska dag-natt-cykeln, den klimatologiska årscykeln och havets regelbundna ebb och flod, bara en kulturell konstruktion. Rummet är däremot en förutsättning för mänskligt liv som först senare ges en kulturell betydelse och tolkning.

Naturen blev under senare hälften av 1700-talet ett mäktigt ideal som ledde bort från allmängiltighet, konformitet och anpassning till fasta mönster i riktning mot en individualisering, differentiering och subjektivering.

Idéhistorikern Karin Johannisson har i studien "Det sköna i det vilda" (1984) analyserat hur naturen som mänsklig resurs formats kulturellt från "kulturlandskap" till "naturlandskap".

Naturen som ideal blev en grundidé i den romantiska rörelsen i början av 1800-talet. Vildmark och civilisation blev ytterpoler, odlingslandskapet med naturens och människans resurser sammanfogade mittpunkten. Graden av vildhet kom att stå "i omvänd proportion till graden av mänsklig kontroll", framhåller Johannisson. Den utilistiska synen på naturen som hade blivit kärnan i den vetenskapliga och tekniska framstegsideologin under 1600-talet utvecklades under 1700-talet till en natursyn som betonade det normativa, det oantastliga och jämvikten mellan natur och människa.

Den vilda naturen – en levande organism, dynamisk och kreativ – fick från att ha varit negativt stämplad ett positivt egenvärde som en motpol till den förkonstlade civilisationen. I den vilda naturen uppfattade sig individen som en del av det stora kosmos. Det storslagna, gränslösa och de öppna horisonterna frigjorde människans fantasi. I romantikens världsbild kunde naturen byggas in i nya sammanhang. Naturen, oändlig och given av skaparen, var ett gudstjänstrum, men genom det asymmetriska, varierande och kantiga också ett pittoreskt sceneri (Johannisson 1984:16–41, 58–64, 69–71). Människan kunde ta sin plats i detta rum, mellan naturligt och arrangerat.

Bondesamhället var prisgivet åt naturens krafter, perioder av onormalt väder innebar hot och oberäknlighet. Den långa stillsamma vintern och den hektiska sommaren präglade människors arbetsbild och livssätt. Naturen hade i kvantitativ bemärkelse ett överväldigande övertag. Skogarna var oöverskådligt stora, vägarna farliga, byarna glest belägna, vilket medförde att naturen bortom odlingsmarkerna sågs som hotfull och farlig – ett ingenmansland med dunkla krafter och magiska väsen. Landskapet upplevdes inte som tilltalande, utan som ett motstånd i människans kamp för tillvaron. Det är svedjebrukarens sotiga ansikte man skymtar i rökdimmorna. Det är en jättarnas kamp stockflottarna ger sig in i när de brottas med forsen, klipporna och träden. Landskapet måste tämjas för framtida produktion.

Hos städernas befolkning, borgare och adel finner man en annan natursyn som följde kontinentala strömningar. Förebilderna fanns i den humanistiska traditionen och hade ingen relation till den nordiska naturen. Med den svenska krigar- och ämbetsmannaaristokratin under 1600-talet följde den franska trädgårdsstilen som efter antikens mönster sökte balans och harmoni. I den manifesterades symboliskt och politiskt en hierarkisk struktur där människan med boningshuset som centrum markerade sitt herravälde. Naturen tuktades, kontrollerades och omformades och ingick i maktens symbolspråk. I detta mönster vittnade också naturen, i skepnad av kolskogar och smedjor, skepp och järntackor, om vikten av lönsamhet och brukspatronens

makt. Det är symptomatiskt att järnbrukens byggnader i både östra och västra Nyland har anlagts vid gator med brukskontoret och herrgården i centrum. Planteringar hörde inte till, men skogen stod som en skyddande mur in på bebyggelsen.

Under 1700-talet uppfattades odlingsmarken fortsättningsvis som det goda och sköna medan vildmarken betraktades som både hotfull och ful i estetisk mening. I Linnés anda var landskapet fruktbart, nyttigt och vackert. I dikt och litteratur framstod landskapet ofta som statiskt och för reseskildrarna som en livgivande källa. Den av flera konstnärer avbildade Fagerviks herrgård, med kyrka, smedjor, stugor och parken som fond, är ett ypperligt exempel på hur vardagens rum var mönstrat av utilism, näringsliv och estetik. Odlingslandskapet utgjorde kärnan.

Småningom blev ett sådant lantligt sceneri uppfattat som nationellt särpräglat och ett reservat orört av främmande påverkan. De kända bildverken *Finland framställt i teckningar* (1845–1852) med 120 litografier som presenterar de åtta historiska landskapen och *En resa i Finland* (1873) med 36 stålstick, båda med text av Topelius och illustrationer av inhemska konstnärer, är talande exempel på hur landskapet presenterades. Förutom folk, näringar, bygder och historiska platser som borgar och slagfält, skildras också märkvärdig natur, som mäktiga forsar och berg. Till övervägande del är det kulturlandskap som presenteras, men också naturvyer, som "En skogstrakt i Humppila kapell" i Tavastland med betande kor vid en älv (*Finland framställt i teckningar* 2011:[241]).

Vildmarken hade börjat betraktas som en tillgång för människan, naturen som en levande resurs att anpassa sig till. Som ett led i det patriotiska projektet i mitten av 1800-talet och i fostran av släktet blev naturen en plats där människan både kunde förvärva fysisk styrka och få upplevelser av skönhet. Naturen sågs som en kraftkälla och ett orört reservat när urbaniseringen drog fram. Svenskhetsideologin ikläddes skogens dräkt som uppmuntrar till en sund kropp och gör människan hel. Martallen som solitären på skäret gav individen kraft också i kampen för modersmålet (Zilliacus 2000). Turistföreningen i Finland grundades 1887 med uppgift att öka intresset för det egna landet, men någon finlandssvensk turistförening såg dock inte dagens ljus.

SKOGEN SOM LIVSRUM

Skogen förutsatte en ständig varseblivning. Årets extensiva resursnyttjande styrdes av sinnesförmågelser. Det gällde att hitta fram, att iakttä tecken i naturen, att höra ljudet av andra varelser och av vatten. Sinnena var en förutsättning för kunskap och överlevnad. På ett ännu mer specifikt sätt styrde sinnena jakten – inte minst genom syn- och luktsinne, rop och tystnad.

I smedjorna etsade sig ljudet av järnets bearbetning, eldens rök, vattenbruset, hettan och kölden in så att känslan av arbetets etos förankrades i en maximal spänning av sinnena. Stockhanteringen och sågarbetet krävde en viss sorts varseblivning – där fodrades kroppslig styrka, vighet, snabbhet och en livsviktig vaksamhet mot felgrepp och faror. Ännu mer stegrades sinnesrepartoaren under den vilda stockflottningen. Skogens atmosfär transformerades i de olika årstidsbetingade arbetsmoment som tjärbränning, kolning och trädfällning medförde, då luktsinnet aktiverades av barr, bark och kåda. Sysslor som timmer- och båtbygge, insaltning av fisk, plockning av bär och svamp framkallade andra sinnesintryck – ofta också kunskap om naturens egenskaper. Vallning, lövtagning och kvasttillverkning har fordrat sitt speciella kunnande.

Med festivaler och ritualer och ett bredare utbud av mat och dryck blev smaksinnet så småningom allt mer dominerande. Smaken av tjära kunde vara lustfylld medan smaken av barkbröd gav en känsla av hunger, ångest och förnedring. Lustfyllt var mötet med tuktad natur, promenaden i parklandskapet, medan skräck och fasa följde med ljudet av vargens tjut.

Så skiftar och utmanar skogen människan i ständig växelverkan och betydelseskapande rum. I detta kraftfulla fält av upplevelser föds berättelser, minnen, illusioner, metaforer, myter, magi, symboler, ritualer, passion, dramatik och konst. Utanför denna värld råder ideologierna, ekonomier, diskursen kring skogens värde, tekniken och redskapen i sin funktionella roll – här råder förnuftet, ändamålet.

I sin banbrytande studie *Natur och byte* (1978) presenterar ekonomi- och socialhistorikern Sven-Erik Åström ett panorama av ekologiska aspekter på Finlands ekonomiska historia, där folk, jordbruk, mark och kapital utgör komponenter i ett modellbygge där också skogen är en drivkraft. Citatet som följer kan ses som ett makroperspektiv på och ett ramverk för samtliga element i skogen, men också som ett ramverk för en stor del av innehållet i detta kapitel:

Finland har intill våra dagar varit ett perifert land med stora skogar och riklig arbetskraft och med en under tiderna växlande specialisering på den produkt skogen förmånligast erbjöd. Samtidigt har Finland varit ett bondeland, där vid sidan av den ledande träfiberstapeln inslag av lantbruksprodukter funnits i exporten (smör och hudar likaväl som svedjeråg). Men räknar vi med att korna gick på skogen för att beta och att strandängarna var hart när det enda höslaget, framstår bilden av primitiv naturutvinning klarare. Metaller från järnbruk och masugnar var betydelsefulla relativt sett vid mitten av 1800-talet. Men malmen för bruken i väster kom från Sverige, i öster från insjöarnas botten (sjömalm). Hela stångjärns-

Skogen har varit en viktig resurs. Framför den nyligen tända tjärdalen i Övermark, Närpes, poserar de bönder och bondsöner som hade andel i bränningen.

produktionen byggde egentligen på rikliga kolningsmöjligheter, d.v.s. på skogstillgången för framställning av träkol och på billig arbetskraft för kolningen. (Åström 1978:93)

Följaktligen framstår inte den finska bonden heller som någon renodlad jordbrukare:

Det gäller [...] att hålla i minnet att s.k. bönder inte var jordbrukare ("farmers") utan mångsysslare ("peasants"), inte stationära utan stadda i rytmisk pendling från innerägor till ytterägor, från åker till fångstplats. Boplats och ekonomiskt nyttjoområde ("revir") är därför inte synonyma territoriellt sett. (Åström 1978:93)

I Finland är synen på skogen sedan 1870-talet utilistisk med romantiska inslag. Man har bränt skog och huggit skog för att bereda plats för odlingar, bebyggelse och industri, men också flytt undan krig och sökt bot mot sjukdomar i skogen. Den dominerande föreställningen har varit att skogslandskapet ständigt förnyas. Skog finns i all oändlighet, ny skog växer alltid upp.

KULTURARV OCH REVITALISERING

I antologin *Tradition och turism på Åland* (2008), en dokumentation av hur kulturarvet används, revitaliseras och symboliseras, har Yrsa Lindqvist beto-

nat två poler: å ena sidan det nostalgiska – konsumtionssamhällets längtan efter autenticitet, och å andra sidan turismens lokalt-ekonomiska ramverk. Man talar om kulturarvsturism. De historiska epokerna är avgörande för iscensättningen och upplevelsen. Platsen "blir en social konstruktion som skapas av [...] symboler eller representationer som består av myter, fantasier och drömmar." Men också för de lokala aktörerna, "den lokala identiteten", tycks verksamheten ha en positiv betydelse: "Kulturarvet iscensätts således även för den egna historieuppfattningen och självbilden." Historiebruk är en aktiv handling: "Genom att lyfta fram och 'folklorisera' det egna, ett lokalt kulturarv i form av historiska minnesmärken, hantverk och minnesplatser, laddas positiva värderingar till orten." Hembygds museerna, ett panorama av det förindustriella, representerar en "äkthetens scenografi". I guidernas berättelser, i deras uppbyggnad och innehåll "tydliggörs samhällets egen syn på nutid och förgångna tid" (Lindqvist 2008).

Lindqvists analytiska kommentarer erbjuder nya infallsvinklar på skogs-exotiken som en överlevnadsstrategi för tjäran, kolet och smidet i en nutida värld. Panoramats ytterligare dechiffreras genom ett närmare studium av revitaliseringens former.

TJÄRBRÄNNARVECKA, KOLARHELG OCH DALATALKO

Hösten 2017 stötte man i Finlands svenska hembygdsförbunds tidning *Hembygden* på den rätt paradoxala rubriken "Finland firades med tjärbränning och hembygdsfest i Övermark". Under året firade Finland 100 år – men vad hade jubileet att göra med tjärbränning? Det visade sig att man i Övermark under en vecka i juli arrangerat ett stort evenemang som gick av stapeln vid Högåsens friluftsområde. Initiativet hade tagits av Lions Club och 19 andra lokala föreningar hade engagerats. Temat var "Skogen, kärleken och havet". Tält hade satts upp där hembygdsföreningen visade allehanda gamla föremål. Marthorna höll en utställning om garn och handarbeten. Lokala försäljare, körer, spelmanslag och artister underhöll. Tjärbränning demonstrerades. Utbudet gav prov på "verklig mångsidighet" av allt vad Sydösterbotten hade att erbjuda.

Tjärdalen i Övermark tändes den första festdagens kväll inför en publik på 2000 personer, som "samlats till det magiska ögonblicket när fnösket tändes med flinta och stål". Tappningen inleddes fyra dagar senare. Redan den första kvällen blev det över hundra liter. "Publiken fick smaka på den ljumma tjäran genom att doppa en bit socker i tjärpytsen och varligt suga på sockerbiten. Kanske för att hålla sig friska en tid enligt gamla skrönor." På området fanns vidare en pärthyvel, en klyvare för stockar och en man som demonstrerade hur man bilade stockar.

Veckan avslutades med fälthögmässa i det fria med predikan av biskopen, körsång och nattvardsgång. Marthaföreningarna och jaktklubbarna från Övermark och Yttermark serverade älgssoppa. En hembygds- och emigrantfest följde med dråpliga inslag av en i Sverige bosatt emigrantättling som hade satt sig in i hur tjärbränningen utfördes "förr i tiden". Tappning av tjära fortgick ännu de följande dagarna. Omkring 400–450 liter såldes på plats och efteråt på marknader och genom Lionsklubben. Hela arrangemanget besöktes av uppskattningsvis 8 000 personer (Eklund-Back 2017).

Det paradoxala ur historisk synvinkel är att Övermark i södra Österbotten ligger utanför det stora kärnområdet för tjärframställningen i Finland. Frågan är varför man just här valde tjäran som tema för en hembygdsfest som de facto var ett konglomerat av allehanda traditionella inslag? Bakgrunden ska kort tecknas i historiens belysning.

När skogarna i Preussen mot slutet av 1500-talet började sina förflyttades framställningen av den för träfartygen nödvändiga tjäran norrut. I Finland brändes redan i mitten av 1600-talet årligen 80 000 tunnor tjära enligt den energisnåla preussiska metoden. Som en följd av transportvägarna uppstod två separata områden: östra och mellersta Finland vid insjöarna Saimen och Päijänne samt Österbottens kust. Det förra levererade tjära till Viborg och vidare till Mellaneuropa tills det stora nordiska kriget ödelade handeln.

Tjärhanteringen under 1600-talet medförde en enorm uppblomstring av den materiella kulturen längs Österbottens kust, främst i älvdalarna och de svenskspråkiga kuststäderna Nykarleby, Jakobstad och Gamlakarleby (Karleby) men också längre norrut, i Kalajoki och Uleåborg. Stadsvapnen för både Nykarleby och Karleby, grundade 1620, avbildar brinnande tjärtunnor. Högkonjunkturen gällde både hantverkar- och bondekulturen i nämnda trakter – vilket kulturhistorikern Helmer Tegengren kartlagt för Kronobytrakten – och inbegrep näringsfång som skeppsbygge, såg- och järnframställning samt även en utbredning av bebyggelsen. Om detta vittnar såväl böndernas andelar i skepp och sågar som gårdarna, klädedräkterna och silverföremål enligt bouppteckningar från till exempel Karleby (1723–1800), Kronoby (1732–1800) och Pedersöre (1728–1811).

En stor del av bondehushållen involverades i tjärproduktionen och städerna blev den förmedlande länken mellan dem och världsekonomin, framhåller historikern Nils Erik Villstrand. I sin avhandling *Anpassning eller protest* (1992) belyser han hur bönderna skickligt kunde utnyttja förmögenheten till att betala legoknektar för kronans utskrivningar och i stället behålla eget folk på hemmanet, en resurs också för tjärbruket. Tjärbränningen passade perfekt som ett komplement till hushållens andra näringsfång eftersom den utfördes på vintern, mellan vårarbete och höstskörd. Tjärbränningen kunde verkställas med hjälp av det folk som redan fanns i hushållet. Nyckelordet

i böndernas relation till kronans växande skattekrav var, enligt Villstrand, anpassning.

Ursprungligen bereddes inte någon särskild tjärved, utan man utnyttjade kådrikt material som råkade finnas tillgängligt i naturen. Men den kåda som bildades i skogen förslog inte långt när produktion för marknaden sattes i gång. Man kom underfund med att träden kunde fås att "blöda" mera kåda om man under tre år barkade stammen nerifrån upp. Denna metod tycks ha utvecklats under slutet av 1500- eller början av 1600-talet. Stora mängder virke gick åt för att få fram tjära för hela Europa. En virkesåtgång på 15 medelstora stammar per tunna var det normala, uppger Villstrand (Luukko 1976:30; Tegengren 1943:201–229; Villstrand 1992b:31–72, Villstrand 2000:13–19, Villstrand & Karonen 2017:124–130).

I det svenskspråkiga området är det i detta sammanhang Nykarleby och Pedersöre med kapellen Purmo och Esse som är speciellt intressanta. Det framgår nämligen av nämnda artikel i *Hembygden* att tjärbränningen i Övermark överhuvud inte hade någonting med lokal tradition att göra, utan var ett "beställt" programinslag, låt vara en viktig attraktion. Så här berättar ordföranden för hembygdsföreningen:

Dalen tändes onsdagen den 12 juli. Bortåt 2000 personer hade samlats [...] när fnösket tändes [...] av projektledare Sven Eklund under överinseende av dalmästare Per Sjöskog från Överpurmo hembygdsförening. LC-bröderna i sina gammaldags kläder, bar på käppar med invirade trasor som de doppade i tjära från fjolårets tjärbränning i Purmo. Därefter gick de runt den vida dalgrytan och tände det torra virket och en vit rök började sakta bolma upp. Magiskt! Dygnet om-bevakning blev det därefter för att säkra att virket brann på rätt sätt – utan att bränna upp det som skulle ge beckolja och tjära. (*Hembygden* 2017)

Överpurmo hembygdsförening, vars målsättning var "att väcka och bevara intresse och pietetskänsla för fädernas redskap, arbetssätt och levnadsförhållanden", hade redan 1976 återupplivat tjärbränningen. Med tio års mellanrum hade man därefter arrangerat evenemanget, 1986 och 1996. Man dokumenterade även noggrant både bakgrund och metoder i en tryckt publikation (*Tjärbränning i Purmo* 1996, utdrag nedan), där eldsjälén i företaget Rurik Nylund, sekreterare i hembygdsföreningen och en av "dalmästarna" 1976 och 1986, skrev om förberedelserna och den första bränningen.

Idén hade väckts i januari 1973 av den första ordföranden och hans efterträdare. Styrelsen fick i uppdrag att undersöka möjligheterna att iståndsätta en gammal tjärdal och skaffa sig kunskap om tjärbränning. Redan på försommaren inleddes barkningen av tallarna, och fortsatte i tre repriser under

tre år. Skogsägarna i Överpurmo levererade förstklassig råvara. Den fjärde vintern fälldes "törvedstallarna" som klövs och torkade i vårsolen. En tjärdal ska brinna dygnet runt under drygt en veckas tid. Förarbetet 1973, som krävde 600 tallar, utfördes på ett tiotal talkokvällar med 13 deltagare per gång.

Man fann det angeläget att återuppliva tjärbränningen medan det ännu fanns personer som "varit med och bränt dalar". Inför bränningen 1976 kunde man alltså engagera två "förståsigpåare" som invaldes i "dalakommittén" med titeln "dalamästare". År 1986 var hembygdsföreningens ordförande Per Sjöskog dalmästare med tolv man; det var också Sjöskog som ledde bränningen i Övermark 2017. Redan sommaren 1975 hade det bränts tjära i grannbygden Esse, vars dalamästare även rådfrågades. Enligt en uppgift brändes tjära också under Esse-dagarna 1977, men metoden hade filmats ännu tidigare.

I sin skildring av hur den första bränningen förlöpte uttrycker Nylund sin förhoppning att de unga som fått följa med hur en tjärbränning går till i framtiden ska "bära minnet därav till kommande generationer och måhända i sin mannaålders och ålders dagar själva arrangera en ny tjärbränning, så att kontakten med gångna generationers liv vidmakthålles". Nylund berättar sedan i detalj hur kontinuitet skapades då en ny bränning genomfördes tio år senare. Även misstag man gjort noterades i detalj, till exempel beträffande virkets kvalitet, vindförhållanden, vakandet och milans "beteende" (Nylund 1996:1–53; Villstrand 1996).

I Österbotten bidrog tjärbränningen väsentligt till grundandet av kuststäderna och tyngdpunkten för näringen låg mot slutet av 1600-talet här. Under 1700-talets senare del var Österbotten nästan ensam aktör. Vid sekelskiftet 1800 stod landskapet för 95 procent av årsproduktionen om 130 000 tunnor. Den sista högkonjunkturen inföll på 1860-talet med över 200 000 tunnor varav merparten från Österbotten och en del från Kajanaland, där ett nytt område tagits i bruk i och med transportmöjligheterna längs älvarna till Bottenhavet. Men nedgången tog fart i och med anläggandet av landets andra ångsåg 1859 på Stockholmen i Jakobstad och tjärbränningen upphörde så småningom under senare delen av 1800-talet när segelsjöfarten avtog. Vid tiden för första världskriget var tjärbränningen endast en marginell näring, och på tröskeln till Finlands självständighet var dess saga redan all, även om man under krigsåren på 1940-talet brände tjära i liten skala. Historikern Petrus Nordmann som skrev om den sista tjärbrännaren i Nedervetil 1912 bekräftar att näringen i princip upphörde i slutet av 1800-talet (Nordmann 1912:128; *Finlands svenska folkdiktning II* 1928:383–386).

Man frågar sig därför vilket faktaunderlag som egentligen fanns bakom revitaliseringen i Purmo? Det framgår också av nämnda hembygdsskrift. Här hänvisas till en magisteravhandling från 1747 av Eric Jurvelius från Nykarleby, "Tjärtillverkningen i Österbotten". Avhandlingen betecknas i en artikel av

Gabriel Nikander som "den fullständigaste beskrivning av det gamla tjärbruket som finns" (Nikander 1933 och 1959).

Det finns en del lokalhistoriska sägner i mellersta och norra Österbotten som gäller tjärbränning. De hänvisar till platser där man minns att det bränts tjära, kol och pottaska, i enskilda gårdar eller samfällt av byarna och man erinrar sig att detta skett sista gången på 1910-talet. Tjärdalarna kunde ligga en bit uppför älvarna och fungera som sommarvisten (*Finlands svenska folkdiktning II* 1928:194, 201, 383–386).

RITUALISERAD FOLKTRADITION

Ett annat "skogsevenemang" 2017 var "Kolarhelg i tidsenlig stil i Snappertuna" ett veckoslut i september. Programmet omfattade tändning av liggmila med namngivning, gudstjänst och vedhuggartävling. Platsen var Malmbacka, numera en del av Ekenäs. Detta skedde alltså i en trakt där kolning för de gamla järnbruken hade varit en viktig näring. Under evenemanget stod kolningen i centrum. Trubaduren Håkan Streng framförde kolarvisor av Dan Andersson. Vidare presenterades fotoutställningen "Bygga och bo som en kolare", man fick bekanta sig med gengas som utvanns ur träkol och som användes som bilbränsle ännu under krigen samt med en "kolarrysse på plats". Det erbjöds också möjlighet att "vaka vid milan". Ytterligare förevisades smide, en spinnerska demonstrerade sin konst, naturstigen var öppen, folkdans uppfördes och en marknad hölls runt milan. Också detta evenemang var ett delprojekt i "Finland 100 år" och

Kolarhelg i tidsenlig stil annonseras. Ett tidigare vardagligt arbete har efter ett sekel blivit kulturarv och hembygdsfirande.

*Kom och upplev
Malmbacka stug- och kolarbyn
öppet året om.*

**Kolarhelg i tidsenlig stil
i Snappertuna 7-8.9.2019**

Lördag-Söndag kl. 12-17, Kolmilan tänds 7.9 kl. 13,
Sven Stenlund informerar om Jussarö lö-sö kl. 15
Gudstjänst 8.9 kl. 12, Vedhuggartävling 8.9 kl. 14

Program: Musik: Teddy Granroth, utställningar, folkdans,
marknad, tidsenlig mat, vak vid milan, naturstig, mm.
Arr. Sällskapet Skogens Svarta Guld rf

Norrbyvägen 45, 10600 Ekenäs, N 59° 59.267' E 23° 35.981'
tel. +358 40 541 9236 eller + 358 40 595 2120
www.malmbacka.fi

Med understöd från Svenska kulturfonden och Metsämiestensäätiö

stöddes av EU:s fond för utveckling av landsbygden. Som arrangör stod "Skogens Svarta Guld" (*Hufvudstadsbladet* 6.9.2017). Uppenbart är att självständighetsjubileet aktiverade ett sökande efter något som uppfattades som ursprungligt.

Kolarhelgen kan betecknas som ett element i regionalismen. I detta sammanhang är orten det centrala. Det understryks av att benämningen "kolarrysse" ingår i den dialektala repertoaren i Västnyland, liksom "kolabonde, koladräng, kolakärrare, kolamästare, kolarivare" och namnen på de olika redskapen och platserna för bränningen (*Ordbok över Finlands svenska folkhäl III* 2000:438–442.7).

Tjärbränning som ett av många programnummer på en hembygdsfest, kanske det mest exotiska, åskådliggör två tendenser som motiverar benämningen konsumtion. Ortens lokalhistoriska tradition är här en bisak – huvudsaken är att presentera ett attraktivt programnummer. Beteckningen hembygdsfest ska förstås i mycket vid bemärkelse. Tjärbränningen varvas med sång- och musikartister, marknadsförsäljare, föredragshållare, präster, politiker och andra. Viktigare än lokal autenticitet är metodens äkthet och specialister som kan demonstrera ett förgånget arbete. Autenticiteten uppfylls också av smaksensationen – tjära på sockerbit – och inhandlandet av tjära som naturprodukt på burk, möjligen med konnotationen hälsa. Upplevelsekulturen är gemensam, särskild kunskap inte nödvändig. Det mest autentiska, om man söker efter tid och rum, är de gammaldags arbetskläderna.

Också vid de gamla järnbruken i västra och östra Nyland har olika kulturella evenemang ordnats. Orten har därmed presenterats inte enbart som historisk miljö utan som en arena för uppvisning och upplevelse. Man kunde definiera det nya rummet som en abstraktion. Härvid finns det likheter med tjärbränningen i Övermark där det som visas upp inte är knutet till orten. Ett exempel är "Slow Food Festival" på Fiskars bruk som ordnades för åttonde gången ett veckoslut i oktober 2017, ett evenemang som lockade omkring 10 000 personer. Festivalområdet var Gamla knivfabriken där "god, ren och närproducerad" mat från Västnyland presenterades. Själva bruksmiljön erbjöd här endast utrymme, dock med en viss stämning av historia, medan maten inte hade något med vare sig järnet eller skogen att göra.

Ett annat exempel är Strömfors bruk som å sin sida har varit arena för historisk upplevelse (om Strömfors bruk, se "Järnfolket" i detta kapitel). Ett bruksmuseum skapades redan 1962 i den nedre smedjan med den stora stångjärnshammaren och en interiör av brukskontoret. Den mycket intakta bruksmiljön, med kyrka, stall, disponentvillan, tjänstemannaklubb och arbetarbostäder förde in på 1990-talet en stillsam tillvaro, upplivad av hantverk och sommarteatrar vid kvarnen som är restaurang. Sågverket, som efterträdde järnbruket, lades ner 1953 men redan 1948 hade en fabrik för tillverk-

ning av eltillbehör anlagts i den gamla ägarfamiljen Ahlströms regi. Därefter etablerades ett multinationellt elteknikföretag 1995. Efter dess flyttning 2014 har en flyktingförläggning placerats här. I och med att Strömfors kommun 2010 fusionerades med Lovisa stad, där den historiska stadsmiljön blivit rikskänd genom evenemanget Historiska hus med lokalhistoriska skådespel, har också bruket levt upp. På stallvindarna ordnas sedan flera år konstutställningar och dramatiska rundvandringar har från 2018 arrangerats om den anekdotomspunna bergsrådinnan Virginia Christina af Forselles, som ärvde bruket 1790 efter sin make och drev det till sin död 1847. Lovisa stad har låtit restaurera spiksmedjan med den enda ursprungliga vattenhammaren i Finland och den togs i bruk under Lovisaveckan 2018.

Invånarnas välfärd och aktivitet är ett gott exempel på vad ett fungerande samarbete kan leda till i motsats till den nedslagna stämning som rådde då Strömfors Electric, som sysselsatt 200 ortsbor, kördes ner. Nedstängningen ledde till att biblioteket och hälsostationen drogs in, även bybutiken var hotad. I maj 2018 valdes Strömfors bruk till Årets nyländska by av Nylands förbund. Lovisa stadsfullmäktiges ordförande utsåg bruket till "en av Lovisas pärlor", motiveringen var att det bidrog med kultur och förändring, men även bevarandet av den historiska miljön framhölls. Anknytningen till Lovisa stad har lett till en förskjutning från det museala till det ekonomiska, bruket har utvecklats till en turistattraktion. Lovisas guider har låtit göra ett vykort av "Hennes Nåd, Virginia af Forselles", en utklädd gestalt i 1840-tals klädsel vid vattenhammaren.

När jag 1963 för första gången besökte Strömfors bruk berättade Karl Lihr (f. 1878), den sista kvarlevande av de gamla hammarsmederna, att hans vallonska släkt (Lyhr) hade invandrat från Sverige för tvåhundra år sedan. Lihr hade bott på bruket hela sitt liv, där fem generationer hade varit smeder. Hans språk var högsvenska med inslag av lokal dialekt. Han betraktade sig som rent svensk, av "rikssvenskt" ursprung – bruket var vid mitt besök tvåspråkigt med finsk dominans. Han berättade om bergsrådinnan af Forselles och att bruket hade hetat Virginiegård.

DEKORATIV GESTALTNING AV FRITIDEN OCH FOLKET

Två markanta drag i revitalisering av kulturarvet ska framhållas – de svarar också mot två tendenser i den västerländska moderna kulturen, nämligen personifieringen av historien och museet som arena för upplevelser. När man i Strömfors levandegör Virginia af Forselles i en teaterroll som under en vandring berättar om sitt (fiktiva) liv, är det individualiseringen jämte en ny form av lokal sägenbildning som är kärnan i upplevelsen. Hon blir privat och hennes öde identifieringsobjekt för varje deltagare. När visningen börjar i den

restaureerade spiksmedjan förvandlas museet för en stund till en teaterscen där rollspelet, talet, berättelsens intrig, språket (finska), gester och klädsel är det centrala, medan fakta och brukshistoria är sekundärt. Det är en föreställning i dubbel bemärkelse: både guider och publik agerar.

Musealiserad, konserverad i arkiven och organiserad i föreningar, erbjöd gårdagens värld material för dekorativ gestaltning av fritidslivet. Folkkulturen kunde revitaliseras och uppvisas som pittoreska programnummer, som till exempel bondbrolopp (se Lönnqvist 1991:138–152).

En central utgångspunkt i Ina Maria Greverus begrepp det "territoriella imperativet" gäller hembygdsrörelsens föreställning om "en helgjuten värld", ett element i både det som uppfattas som nationell och lokal kultur. Ett övergripande perspektiv för tolkningen av fenomen som tjärbränning, kolning och smide i sina revitaliserade, brokiga former, är kompensationsbehovet. Aktivitet som bygger på föreställningar om traditionsbevarande, förmedling av kulturarv, vikten av kontinuitet och autentisk kunskap, värnande om ortsidentitet, härrör från en upplevd avhumanisering, centralisering, byråkratisering och massmedial maktutövning vilket resulterat i känslor av främlingskap och förlust (Greverus 1972, 1978 och 1979).

Ur den aspekten är hembygdsrörelsen i sin nutida form inte bara en dekorativ gestaltning av fritiden, utan också ett nödrop och ett skyddsrum. En sådan tanke inryms också i följande teoretiska resonemang.

KULTURARVETS KORSTÅG

"Nostalgins tidsålder" – så rubricerar sociologen Zygmunt Bauman det första kapitlet i sin postumt utgivna bok *Retrotopia* (2017). Det är en vid samhällsanalys av i synnerhet de senaste 70 årens samhällsutveckling, där han med referens till de flesta kända kulturfilosoferna – och till slut påven Franciskus – tolkar hela det komplex av nostalgi, narcissism, hemlängtan, nationalism och "tillbaka till stamsamhället" som den moderna västerländska kulturen exponerar, i ett dialektiskt förhållande mellan "vi" och "de". Det Bauman söker är ett svar på frågan om det territoriella imperativet.

Retrotopia är en dubbel negation av Utopia, den idé om en fullkomlighetens och lyckans idealstat på jorden med en territoriell suveränitet som Thomas More presenterade 1516 (*topos*, plats). Men retrotopia är nutidens tillstånd, då allt är frikopplat från varje särskilt topos genom att det privatiserats och personaliserats till individer som i sin tur negerats av vad de försökt negera. Det handlar om visioner lokaliserade till ett förlorat, stulet, övergivet förflutet, som vägrar att dö men inte heller kan knytas till en framtid som inte fötts. Det förflutna hade, som man tycks minnas det, en stabilitet och tillförlitlighet.

Det finns i dag ett tomrum där rädsla för framtiden råder, skapat av en osäker samtid. Makt och andra minfält härjar i tomrummet: globaliseringen, den virtuella kommunikationen, massemigrationen, det som är uppenbart främmande, automatiseringen, avregleringen, konsumtionen, jagets förlust av sina tidigare sociala och lokala upplagor, försvinnande fysiska och mentala landskap, individualiseringen, den narcissistiska självomsorgen och självfokuseringen, wellness- och andra trosläror. Listan på minor är lång.

Framtiden och det förflutna ser ut att byta plats – i nostalgins skepnad. I denna dimma har desillusion kompenseras av ny protektionism, stärkta nationsgränser, försök till upprepning och selektiva hågkomster och selektiv glömska. Flykten från nutiden har ruinerat beredskapen att vänta (Lowenthal 1997; Bauman 2017; Linde-Laursen 1995).

Det är dessa "reträttfenomen" i en minnespolitik som Bauman skapar en sociologisk ram för, av maktstrukturer och ekonomi. En annan föregångare, David Lowenthal, har också framfört resonemang som är relevanta för detta kapitel: hur de långtgående men osammanhängande omvandlingarna av människans existens gjort nutiden till ett lika "främmande land" som det förflutna (*The past is a foreign country* 1985 och *The heritage crusade and the spoils of history* 1997). Det är denna fruktan för framtiden som en överhängande katastrof som gör det förflutna mer närvarande och ger miljoner människor tro på att de behöver och har rätt till ett kulturarv, det som återstår av stabiliteten – det kollektiva minnets domän. Man försöker omskapa lokal politik och kultur till en "stat i litet format". För att hänvisa till rörelsen "tillbaka till rötterna" väljer Bauman att lyfta fram Samuel Huntingtons tes från 1997, att det är kultur och kulturella identiteter som (efter kalla kriget) har kommit att forma mönstren för sammanhållning, desintegration och konflikter. I denna värld är de viktigaste distinktionerna mellan människor inte ideologiska, politiska eller ekonomiska utan kulturella.

Det är den välkända, mysiga och familjära världens rum som i kraft av minnet gör periferin till centrum och mål för hemlängtan. Nostalgiska evenemang som tjärbränning, kolarhelg, smide och hembygdsfestivaler som samlar stora skaror åskådare kan återskapa kontakt med gångna generationers liv, om så bara genom något så litet som en sockerbit doppad i tjära, och stilla begäret att "höra till" och begäret "att avvika". Det är sinnen och sinnlighetens och den ensamma vällustens marknadstorg. Och det är bevakat av mekanismer som oavlåtligt befäster både fysiska och mentala murar och gränser.

Bo Lönnqvist

Skogsfolket

Den vanligaste orsaken till att torp bildades i Nyland var att befolkningen ökade. Det var således fråga om en inre tillväxt i gammal odlingsbygd. Småbruk upptogs redan på 1600-talet som ett privilegium för herrgårdar och rusthåll, men från och med mitten av 1700-talet också på bondhemman. Hemmansklyvningen befrämjade processen. Social- och ekonomihistorikern Sven-Erik Åström ger en ingående analys av systemets uppkomst i relation till markutnyttjande och allmogens hierarkisering i sin översikt *Natur och byte* (1978).

Herrgårdarnas torpbebyggelse hade främst under 1700-talet anlagts på impediment och mark som inte hade något värde för odling. Många torp kom att byggas i godsens utkanter, i steniga gläntor i hagmarker eller vid någon äng eller skogsväg.

Det skikt av obesuttna som kom att bilda torpbosättningen var en brokig skara: "Det är i dessa vaga gränsmarker mellan egentliga torp – med åkrar, ängar och fähus – och backstugor, spannmålstorp m.m. – med små täppor eller åkerlappar – vi varseblir den verkliga utvidgningen av odlingsmarkerna och därmed bygdens tillväxt", har historikern Henry Rask konstaterat när det gäller västra Nyland (1991). Efterhand suddades gränsen mellan egentliga torp och andra lägenheter ut. Denna inre tillväxt lade på 1700-talet grunden till det socialt kraftigt differentierade allmogesamfund som till exempel Snappertuna och andra orter i Nyland blev på 1800-talet. Torpartiden kom att vara ungefär 150–200 år.

Strukturumvandlingen med ökande antal hushåll var "den kraft som på ett avgörande sätt bröt ner det traditionella bondesamhället som rått här alltsedan bygdens uppkomst under högmedeltiden", summerar Rask. Konsta- terandet är centralt då man betraktar det dominerande – och exkluderande – intresse för bondekulturen som den tidiga etnografen manifesterade. Ned- brytningen hotade det "gamla bondesamhället" – en term som fortfarande oreflekterat används i nordisk etnologi (t.ex. i tidskriften *RIG* 2017:173).

Inom etnologin har intresset för landbönder och torpare riktat sig på vad de kunde tillföra huvudgården. Dagsverken och olika naturprodukter som de skulle förse huvudgården med har kartlagts i detalj – i Sverige till exempel av John Granlund (1975) och i Finland av E. A. Virtanen (1930) som på ett banbrytande sätt undersökt torparna under Urajärvi gård. Också i de etnologiska herrgårdsstudier som publicerats på svenskt håll i Finland har intresset fokuserats på vad som krävdes av torparna utgående från bevarade torparkontrakt (Åström 1981; Gylling 1909). När det gäller folklivet på ett storgods som socialt och kulturellt samfund hänvisas här till den etnologiska studien *Finländskt herrgårdsliv* (Lönnqvist 1978) och de historiska verken av Olle Sirén (om bland annat Sarvlax). På många orter, och i synnerhet i svedjebygderna inne i landet, utgjorde torparna ett skogsfolk.

En helt annan utgångspunkt för temat torparliv kan fångas om man utgår från civilisationshistorikern Simon Schamas verk *Landscape and memory* (1995), där han analyserar skogen som landskap och minne. Boken beskriver "ett sätt att se, att återuppväcka" något som ägs men som inte kan urskiljas, att utforska vad man ännu kan finna. "Det är [...] att lyfta fram bredden, åldern och komplexiteten" hos landskapstraditionen, med syftet att mildra motsättningen mellan västvärldens kultur och natur. Landskap är kultur innan de blir natur; mentala föreställningar projiceras på skog och vatten och berg, är bokens tes (Schama 1997).

Skog, landskap och minne bygger på ögonblick av igenkännande, på platsens samband med en uråldrig och särpräglad syn på skogslandskapet. Det är en kunskapens arkeologi som Schama metodologiskt väljer då han ur det välbekanta "arbetar sig ner genom skikt av minnen och föreställningar" till en tusenårig grund och därifrån mot "den nutida insiktens ljus".

NYHEMMAN OCH FÄBODSTÄLLEN

Ända sedan medeltiden och inpå 1900-talet har Sjundeå och Tenala i västra Nyland samt Pernå i öster haft storgods med hierarkiska system baserat på ärftlig jordbesittning och legotagare, alltså torpare och landbönder (Lönnqvist 1978:630–632). Torparområden fanns också i närheten av böndernas marker.

Konsekvenserna av torparlagen 1918–1919, med inlösningsprocesser, ägoskiftet och nybyggnadsverksamhet, har för Sjundby i Sjundeå ingående kartlagts av godsägaren Henrik Lindeberg som 1935–1936 gjorde en i fråga om detaljriktighet och analys unik utredning över torparväsendets utveckling före och efter inlösningsprocessen (Lindeberg & Backman 2011). Den omfattar både torparlänets historia och struktur, inlösningsprocessen, ritningar av byggnader och gårdsplaner, samt de friköpta torpens senare öden.

Storgodset Sjunby var ett vidsträckt skogslantbruk med 2800 hektar och hade under "länet", som folket sade, 56 torp och landbondelägenheter med 470 invånare. På den längsta vägsträckan mellan ägorna fanns 28 grindar och portar. Gärdsgårdarnas längd uppgick till 200 kilometer. Genom lagen om inlösning 1918 kom tre landbönder, 39 torp och 36 backstugor och spannmåls-torp att avskiljas som självständiga lägenheter, totalt omkring 870 hektar, varav 378 hektar ungskog. Gården omfattade likväl efter 1918 omkring 2200 hektar, varav cirka 400 hektar åker och betesmark. Man hade egen skogvakt, ramsåg, valskvarn och från 1918 eget elektricitetsverk. Oftast byggdes torpen på sluttningar eller kullar med berg och skog i norr eller på torra moar med skog omkring. Namnen beskriver vanligen terrängen, som Gran- och Tallbacka, Eke- och Björkbacka, Nykulla, Högdal och Djupbäck.

Vid inlösningen kunde en mindre torpare erhålla högst 10 hektar tomt, odlingar och odlingsbart område och 10 eller 15 hektar skogsmark. Alla träd-stammar under 20 centimeter vid brösthöjd (1,1 meter) medföljde marken utan ersättning och grövre stammar hade brukaren rätt att lösa till gängse

pris eller låta godset avverka dem. Lindeberg konstaterar att torparna planterat äppelträd av frön från gården jämte en rik flora av perenna- och kryddväxter. "Barrträden älskade man ej i närheten av tomtplatsen, i synnerhet utrotades granen. Björken, eken, rönnen och lönnen voro vårdträden." När nyhem-

Thusbergs stuga, ett av Sjunby gårds torp. Vid dörren torparen Janne Thusberg på väg in.

manen existerat drygt ett årtionde kunde man se att husen förbättrats och också jorden sköttes i många fall bättre. Men när det gällde skogen blir godsägaren dystyr:

*Flyths gårdsplan
med ståtligt lövträd,
Sjundby gård.*

Skogen och skogsmarken har på 2–3 undantag när lämnats utan ringaste vård, i några torpskogar kvarligga ännu sedan 15 år topparna av de värderade träd gården avverkade. Här och var hava dock alar och enar röjts bort, mera för betet än för skogen. Plantering, sådd, dikning eller planmässig gallring har ej i ett enda fall företagits och dock står gratis instruktionsledning till förfogande. Hagmarkerna hava i många fall gjorts till bättre beten genom röjning. Gärdesgårdarna hava i allmänhet ersatts av taggtråd. Från 12 skogar hava sålts ved, björk och timmerstock, pärtvirke samt pappersved i större mängd. (Lindeberg & Backman 2011:15)

En befolkning som i generationer fått inpräntat att man fick nyttja herrgårdens skog endast för husbehov, och därtill bara med tillstånd, kunde inte i en handvändning inta rollen som ägare och entreprenörer. Torpodlingen utgjorde en marginell företeelse som fick en ny stadga i omvandlingen till småbruk.

Kulturgeografen Helmer Smeds behandlar i sin avhandling om bebyggelse och hushållning i Malaxbygden 1935 utförligt fåbodbruket med jämförelser i Norrland. Han betraktade både skärgårdsfåbodarna, alltså bruket av betesholmar, och nyttjandet av avlägsna ängar som bete efter bärgningen som urgamla näringsfång. Skogsfåbodarna däremot hade sin grund i jakt-

och fiskekulturen. I Österbottens ådalar möjliggjorde nämligen det intensiva tresädesbruket och svedjandets försvinnande att en tredjedel av åkrarna kunde användas som betesmark hela sommaren och kreaturen hållas på den utmark som låg närmast byn. Gårdarna bedrev inte samfällt skogsbruk som till exempel i Dalarna, utan en individuell drift som hade försvårat ett skogsfäbodbruk. De första skogsfäbodarna byggdes först efter storskiftet av skog och utmark, på 1780- och 1790-talen, då varje hemman hade egen mark. De först anlagda ställena hade redan i mitten av 1800-talet övergivits eftersom de låg för nära gårdarna. När betet försämrades, såsom på Långholmens fäbodställe på 1870-talet, flyttade man längre ut, bland annat till den 10 kilometer avlägsna Limossen. De nya fäbodarna byggdes som ett bälte ytterom de tidigare men man övergav inte helt de gamla ställena. På det sättet kom en så kallad bygränd att ha flere fäbodställen. Flyttningarna av fäbodår åskådliggör hur utskogen fortskridande ockuperades för betesbruk. Fäbodriften nådde sin kulmen i slutet av 1800-talet, och nya fäbodställen grundlades ännu på 1890-talet.

TORPARLIVETS ÅRSCYKEL

Under Backas gård i Skattmansby i Helsinge låg Byända torp, i de stora skogsmarkerna mot Tusby i norr. Torpet kallades också "Lönnbäckis" efter mannen som brutit marken. På 1890-talet innehades torpet av föräldrarna till Richard Falck (f. 1891) som 1963 intervjuades om livet här i sin barndom, fram till första världskriget. Falck bodde då med sin hustru Emilia på ett småbruk i Helsinge kyrkby, en ersättning han fått då det expanderande flygfältet som anlades på 1950-talet hade exproprierat skogarna. Emilia Falck var född 1902 i grannskapet till Byända, på Stubbkulla småbruk.

I intervjun berättar Falck om vardagens arbetsrutiner som en naturlig del av årets gång, och han framhåller att all verksamhet gick ut på att uppehålla livhanken. Torpet höll sju kor, arbetena följde kreaturshållningen, men styrdes av årstiderna. I det följande refereras uppteckningarna från 1963:

Vårarbeten och vårjakt

Mot våren började snön smälta, i sagesmannens barndom försvann den omkring den 7–10 maj. Det blev varmare, lövsprickningstid. Jordbruket sattes igång. Så snart snön försvunnit började man köra ut dyngan på åkern. Man grävde diken och höstörar vässades färdigt för sommaren. Man reparerade gamla verktyg och snickrade nya. I maj inföll "gångdagarna" (tre dagar före och tre efter Kristi himmelfärd), under dessa dagar fick man inte så.

Torparna hade även att göra dagsverken på herrgården. Dagsverket började kl. 4 på morgonen och man arbetade så länge man såg. Man hade mat med hemifrån. Var det bråda tider övernattade man på dagsverksstället, man sov då ibland i mjölkslädarna. Också på torpet var arbetsdagen lika lång. Måltiderna var tre, första gången kl. 7, sedan kl. 12 och mellan kl. 18–19 om kvällen. Var det bråttom åt man kvällsvard först då arbetet var klart.

Så snart det blev tillräckligt varmt i maj flyttade pojkarna med sängar och allt ut på "stallsskullan", stallvinden bland höet för hästarna. Seden var allmän på ställen där man hade utrymme, inte där det fanns bara en liten koja. På vinden sov man tills det blev kallt på hösten. Det var yngre folk som flyttade ut, ofta för att ohindrade av gammalt folk smyga sig ut och ner till Kyrkbyn om nätterna, och där träffa ungdomarna som sov i loft. Varje bondgård hade sitt loft.

Menförestiden var som värst under hela april, då upp till en meter snö täckte vägarna. Folket från Klemetskog och Sjöskog i norr, färdades genom skogarna ner till Kyrkbyn, men vid vägskälet till Sjöskog lastade de om lassen med jordbruksprodukterna på kärror och fortsatte så till staden. Vid vägskälet låg därför alltid på våren en stor mängd av olika bönders kärror. Torparfolket måste också byta åkdon här.

Arbetsbolag, "talkon", bildades då man skulle täcka tak med pärtor. Falcks far höll även "hötalko"; då gamla skogsängar skulle slås for han med upp till 10 karlar på kvällen till ängarna. Man hade brännvin, kaffe och vetebröd med. Det var grannar, sytningsfolk och backstugusittare som deltog.

Torparfolket bedrev på våren fiske med håv. Från Dickursby å steg gäddorna längs bäckarna upp till mossarna nära torpet för att leka, i Bastmåsan, Måttmåsan och Gräsmåsan. Till husbehov jagade man tjäder och orre, det var tjuvskytte. Tjädern spelar på våren i granskogen, sittande i mitten av trädet. Jägaren försökte smyga sig så nära trädet att fågeln kom inom skotthåll. Var gång fågeln lät "tjuh, tjuh, tjuh ..." sprang man närmare, men så snart den började knäppa med näbben måste man stanna om man så stod till grenen i vatten. Med visselpipor kunde man härma fågelns läte och locka den alldeles inpå sig. Sågbockskärret nära torpet var det gamla tjäderspelskärret. Men när orren spelar under våren sitter fågeln uppe i träd eller på marken. Om man kände spelplatsen kunde man då skjuta orre, utan att locka med bulvan.

Då brodden börjat grönska på våren kunde hararna komma för att äta av den och då kunde man skjuta någon hare för nöjes skull, men torparfolket åt inte harkött. Jaktvapnen var flintbössor som laddades genom mynningen för vart skott, "mynningsbräkare". På våren plockade torparfolket

murklor, men dem åt man inte själv, utan sålde i staden. Om våren bakades det litet, men om hösten bakade man så att det räckte för halva vintern.

Förrarbeten för åkerbruket och betesgången

Gödseln hade på vintern körts ut i hopar på trädesåkern. På våren skulle den svängas och bredas ut. En kvinna hade som dagsverke att breda ut 120 lass, en karl 300 lass. Därefter plöjdes dyngan ner, trädan fick stå tills ogräs började växa där, varefter den harvades. Så fick den stå till sånings-tiden då råg såddes, det var genast efter att höet körts in. På våren måste också dikena i trädesåkern grävas upp. Man använde smala spadar av stål med träskaft. Det gick lätt att dika då jorden var blöt, varför man dikade vår och höst. Ett beting omfattade 30 famnar, då man rensade upp ett gammalt dike. Grävde man ett nytt dike hade man snöre och käpp för att hålla rättning, mitten togs upp först. I mossar och kärr dikade man med ögonmått. Bredden på diket var 5 kvarter (ca 60 cm), utfallet var bredare, från 1,5 till 4 meter.

I hagarna för korna skulle gärdesgårdarna repareras och nya gårdar gärdas. För stora djur hade man "nacktrödogård", de tre trödorna (stängerna) låg raka mellan störarna. Men för får och kalvar behövdes en "snedtrödigård", som var tätare.

Förr i tiden odlades endast "rosenputäter". De sattes på våren och var färdiga veckan efter johanne. Efter första världskriget infördes tidiga vita potäter. Potatislandet sladdades på våren då plantorna kommit upp och sedan rensades ogräset. Före midsommar "ärjades", plöjdes landet, vanligen två gånger med "åder" (årder).

Efter gångdagarna fick man börja så. Åkern måste vara tillräckligt, men ej för torr. Det var karlfolket som sådde, ur "såsvackan" som hängde i ett band kring nacken. Vackan var ca 60 cm lång, 20 cm hög, avrundad i båda ändarna. Den rymde 5 kappar. Man sådde först kornet, sedan havren, vete fanns inte i sagesmannens barndom. På vissa bondställen sådde man även lin. Någon kålrot och litet lök kunde man också ha på torpet. Ryssarna, som vistades i Kyrkbyn åren 1908–12 införde löken och kallades "lökrössar". De första såningsmaskinerna i Kyrkby-Skattmansbytrakten, alltså i socknens centrum, anskaffades ca 1895, märket var Radix.

Betesgången och "träarbeten"

När fodret tog slut på våren fördes korna ut på bete i skogarna. Alla Kyrkbyns kor vallades i skogarna omkring Byändatorpet. Allt gårdsfolk ovetande hade värdinnan på gården lagt en flaska med kvicksilver i en springa ovanför fähusdörren så att korna skulle längta hem. En vallpojke följde med från varje bondställe, ibland var det gårdens egna barn, ibland lejda

vallpojkar. Korna fördes ut kl. 7 på morgonen och hem varje kväll för att mjölkas mellan kl. 6–7. Korna fick gå fritt i skogen, vallpojckarna fördrev tiden, täljde visselpipor och gjorde sälgpiskor. Mat hade de med sig i en påse på ryggen, mjölk, smör, bröd. Ett bondställes egna barn kunde i sin påse ha stekt fläsk. Det var unga pojkar som vallade korna, mjölkningen var kvinnoarbete, men på torpet måste Richard mjölka då modern blivit sjuk. – Så fort marken började grönska kördes fåren ut i hagen, en del får gick lösa på skogen. För något mer än 80 år sedan hade sagesmannens mor sett hur vagen tog ett får i Skattmansby.

Att skala bark från granar för att sedan säljas till garverierna var karlarbete som gav inkomst. Också bark av sålg togs. Förr hade man tak av björknäver, som togs i savtiden då den lossnade lätt. I lövsprickningstiden tappade man också sav ur björken, björklag. Man gjorde ett hål i stammen, ett litet rör eller munstycke sattes i och en bytta under. Att dricka sav var bra då man hade frossa. Näver för rivorna till påskmämman skulle tas före johanne. Löv åt fåren skulle man ta om våren då månen var i nyet, det var före johanne. Det var björkar man högg omkull, man bröt kvistarna och gjorde kärvar för att ges på vintern. ”Sju kärvor löv, en eller två häckar hö som fåre ska ha til leva å om vintern”, brukade sagesmannens mor (f. ca 1850) säga.

I Kvarnby i Tusby, som låg norr om Byändatorpet, hade Richard Falck varit med om att bränna tjära. Det skedde när ”tärvisstobbana” var som torrast. Stubbarna lades i hög som täcktes med mull och sand, varefter de tändes. Under högen fanns en grop och ur den ledde en ränna till ett kärl av trä. Tjären droppade ner i gropen, rann genom rännan i kärlet. För att se till att det inte tog eld vaktade man stubbarna dag och natt tills de brunnit upp. Om högen var liten brann den slut på ett dygn.

Klädtvätt och fägårdsarbeten

Till kvinnoarbetena hörde klädtvätten. Emmi Falck berättar. I hennes hem kunde man inte tvätta i bastun för det var en rökbastu, med röse. Man tvättade därför nere vid Kalbäcken. Man började tidigt på våren, i påsktiden, och tvättade sent in på hösten. En stor gryta ställdes på stenar, en påse med björkaska sattes i, av den bildades en stark lut som byket fick badda i en timme. Därefter tvättades det rent i stora bunkar, med hemkockt tvål. Man gnuggade byket på bunkbotten, gammalt folk använde inte borstar. Byken sköljdes i bäcken och torkades på streck. Vitt och randigt tvättades för sig. På våren skulle man bleka tyger man vävt. Det var linne som badades i en gryta i stark lut, ”härvlut” varefter det breddes ut på skaren där solen blekte tyget. Tvål kokades av fett från korna med lutsten. Färgning av tyg försiggick inne i stugan. Man ställde en stor gryta på spishällen,

lade björklöv och alun i och fick gröngult. Av tranbär, lingon och blåbär med litet alun fick man rött. Det var bara mattasor som färgades i grytan, färgen höll vanligen väl. Före johanne skulle kvinnorna göra visplar och badkvastar. Vid johanne, som alltid är den 24 juni, inföll solståndet och då började sommaren. Gjorde man vispar efter johanne blev de bruna.

Arbetsdagen på sommaren var lika lång som på våren, dagsverket gjordes från halv 5 på morgonen till halv 8 på kvällen, men om det regnade gick man hem. Hemma kunde man göra små arbeten som att hugga höstörar eller virke till gårdsel. Höstörarna var runda, de hade tre–fyra hål med pinnar i. Emmi Falcks far brukade på sommaren meta i en å i Kvarnby. Ett nödvändigt arbete var att bereda fägården, den omgärdade en del av gårdsplanen där korna stod under nätterna hela sommaren. Som fyllning underst körde man mull. Så snart marken blev för våt hackade man med granrisyxan granris som ströddes ut i fägården, i senare tid halm. Att hacka granris var karlarbete. Då korna sedan på hösten togs in i fähuset kördes den spillning som bildats på vintern ut på åkrarna. Som läkemedel åt korna, när de var dräktiga, gav man malörter som lades i rågmjölgröt med vatten och värmdes länge, "basades", på elden. Också persiljerötter och "medifoliumsblommor" [*Achillea millefolium*; rölleka] hade man odlat som medicin för korna. Även kummin odlades som plockades i knippen, torkades och fröna revs bort. Kummin var kryddan i bröd och korv, men såldes även.

Höbärgning och slåtter

Till sommarens arbeten hörde arbetet med att reda fägården, så följde höbärgningen och på sensommaren brändes kolmilan.

Veckan efter johanne började höbärgningen. Torparfolket, "Skogsfalckis", gjorde först dagsverken på Backas, men från och med Olgadagen bärgade man eget hö. Uppe i skogarna blev höet färdigt senare än nere på herrgården. Var sommaren regnig räckte bärgningen en månad, annars två veckor. Så snart höet var bärgat i ladan var det tid att börja slå rågen, medan havren slogs på hösten när den hade mognat "färdna". Allt hö dög som foder. Ladorna i Helsinge var tämligen stora, större än i Tusby. Torpets lada rymde 50 lass hö som kördes in i hökorgar.

I torpets slåtter deltog alla som kunde vara med. Torparen höll "talko", skaffade brännvin och bjöd inhysingar och backstugusittare från Skattmansbyn. Man drog iväg på kvällen till ängen och började slå när man var framme. Endast mitt i natten då det var mörkt vilade man för att fortsätta till kl. 6–7 på morgonen. Det var tävling under slåttern, man "kaappast", "kör undan eller slår ja' benena å dej!" ropades det åt den som gick före. Detta var karlarbete. Matsäcken bestod av smör, bröd, korv och kaffe. Första

Slätteräng i Närpes 1915. Fotografet av Gabriel Nikander användes som illustration i det etnologisk-folkloristiska översiktsverket Det svenska Finland (1919–1923) vars utgivning Nikander ledde.

målet åts kl. 10 på kvällen, andra måltiden kl. 12–1 på natten och morgonmålet kl. 3–4. Höet sattes i stack på ängen, hade man gott hö kunde det köras till staden och säljas under hösten och vintern. Torparna slog även hö på de våta mossarna, detta bars på bårar – två långa stänger med tvärträn – upp på stranden och breddes ut att torka och sattes sedan i en stor stack. På små ställen måste man köpa höfrö, men även större ställen kunde köpa litet. Efter slåttern betade boskapen först i hagarna, men senare på ängarna så snart gräset vuxit. Hästarna betade alltid i hagarna.

När man slog hö på de våta mossarna hade man tjärade stövlar. I övrigt hade karlfolket på höängen rödrutiga blusar, bruna "fyrskäftsbyxor", som kostade 60 penni då skräddaren Lönnholm i Kyrkobyn sydde dem. På fötterna hade man yllestrumpor och stövlar av barkläder med tunga. På huvudet en filthatt med breda brätten.

Under sensommaren inföll röt månaden, den var regnig och stötte man sig under denna tid började såret ruttna.

Kolmilan

Ett av torpfolkets viktigaste sensommararbeten, då skogen utnyttjades som intensiv resurs, var kolbränningen, som man bedrev i slutet av augusti även om det också kunde ske andra årtider. Att "bränna kola" i "kolamilan" var nödvändigt både för eget bruk, till smedjan, och för avsalu i Helsingfors. Det var i Skattmansby- och Sjöskogskogarna man brände, Richard Falck hade själv varit med om arbetet som han nu beskrev. – Vid landsvägen mellan Biskopsböle och Käinby i väster, i Lappböle, fanns också ett torp som hette "Kolamila".

Man byggde en mila på någon sandig plats i skogen. Då man högg upp hemmanens rågångar i skogarna gällde det att ta tillvara lång "skårved" som dög till "kolaved". Vanligen behövdes 20 kärrlass ved till en mila. Veden radades upp, täcktes noga med mull och så tändes elden under. Då en mila brinner får ingen luft nå elden, så snart rök pyrde ut måste stället täckas med mull. Därför måste milan vaktas hela tiden, det gällde att inte somna. Ungefär 25 meter från milan stod "kolakojan" där man höll till medan man brände. Kojan byggdes av kluvna trödor som ställdes som en pyramid, den var ungefär 2,5 meter lång och 2–3 meter hög med gång i mitten och britsar på sidorna.

En mila kunde brinna upp till en vecka, större milor längre tid. När milan brann smattrade det under mullen, men när den började bli färdig blev det tyst. Medan milan brann måste man hela tiden gå omkring och syna den, ofta hade man flera milor bredvid varandra. Med en träräfsa med långa tinnar rakades kolen ihop. På "kolaplan", platsen där man brände, låg även "kolaladan", ofta flera små lador i storlek som hölador. Kolen bars med bårar in i ladan. Till kolved dög allt trä, men av gran fick man det bästa, av aspen det sämsta. På vintern lastades kolen ur ladan i en "kolaskrinda" med vilken man for till stan för att sälja på torget. Flera gamla kolkojor fanns kvar i skogarna i Richards barndom, då man plockade bär kunde man ta regnskydd i dem. Det spökade i några av kolkojorna. Många bönder, som ägde skog, gjorde ingenting annat än brände och sålde kol. I staden söp de sig fulla och körde hårt på hemvägen. Flera hemmansskogar kunde på detta sätt bli skövlade och bönderna småningom utfattiga. Men andra bönder var skötsamma och blev rika på att bränna kol.

Höstjakt, bär och svamp

Då det blev så kallt att pojkar flyttade in från höskullen var sommarhalvåret till ända. Orre jagade man på hösten med bulvan. Orrarna kom till ängar där det hade vuxit havre för att äta. Man hade byggt sig en liten gransrisoja, smal men hög. Orren sitter vanligen i toppen av ett träd. Man stack bösspipan ut genom kojans, bulvanen hade man på en stång uppe i en björktopp 25 m därifrån. Bulvanen gjorde man av gamla svarta hattar och en rödrandig strumpa, för köpta bulvaner var dyra. – Ryssarna i Kyrkoby jagade fågel med snara. I skogarna fanns i sagesmannens barndom gamla fångstredskap som gammalt folk kallade "vippor". Det var en harpa, ett flak som slog ner på fågeln, men sådana användes inte längre. Hela vintern jagade man med hund ekorrar och rävar som man sköt.

Ungt folk plockade bär: tranbär, som det fanns rikligt av i de stora mossarna, lingon och blåbär. Bären såldes i staden. Men av lingonen kokades gröt med rågmjöl eller mannagryn. Av svampar plockade man asp- och

björksvamp, även kantareller. De kokades och saltades för eget behov, oätlig svamp kallades "skitsvampar". Ännu kunde man samla färska ormbunskar och ge åt svinen till torkelse. Likaså "mösn", missne (*Calla palustris*), togs, hackades och kokades med potatis till svinmat. Vid allhelgon inföll "flyttantidn" då arbetsfolket kunde söka sig ny plats. (Richard Falck f. 1891, SLS 794)

Uppteckningen visar att skogen, kärren, ängarna och åkrarna utnyttjades på olika sätt under årscykeln. Barnen skolades in i de färdigheter som behövdes.

Intervjuerna med Richard Falck om torpartiden var en av flera berättelser om det lokala livet i Helsinges socken. Artur Söderberg (f. 1879) från Helsinges kyrkoby berättade för sin del detaljerat om bondfolket. Vallgång och samfällid höbärgning var de enda arbeten för vilka skogen tjänade som en extensiv resurs för bönderna (SLS 794). Detta var före industrialismens tid, men visar att bönder och torpare förhöll sig olika till skogen som resurs.

Första världskrigets, inbördeskrigets och självständighetspolitikens omvälvande processer innebar också slutet på torparlivet och därmed även på den skogsbundna naturhushållningen.

SKOGEN I FOLKTRO OCH DIKT

Som en kontrast till den nyktra beskrivningen av torparnas liv i skogen där naturen bearbetas till det yttersta, lyser en annan bild av skogen fram i texter av ett helt annat slag, bland annat om folktro.

Resultaten av Svenska litteratursällskapets dokumentation av folkkultur publicerades dels i serien *Folkloristiska och etnografiska studier* (från 1916), dels i den digra traditionskorpusen *Finlands svenska folkdiktning* (från 1917). Några helhetsöversikter utgör de inte. De komparativa analyserna har förbehållits de förstnämnda studierna, medan folkminnena fått sin plats i volymerna med folkdiktning.

I det sjunde bandet av folkdiktningen *Folktro och trolldom* (1919, 1925) presenteras föreställningar om skogen. I den första delen, med underrubriken *Övernaturliga väsen* (VII:1, 1919), ägnas ett kapitel åt "Skogsvarelserna" som uppträder i både mänskliga och vilda skepnader. Deras relation till människan är ambivalent, de skrämmer samtidigt som de kan innebära lycka. De uppenbarar sig vid jakt, vallgång, kol- och tjärbränning, vedfällning, fäbodliv, vid skogsbastur och när man gått vilse (1919:622–644). Den andra delen som upptar temat *Växtlighetsriter* (VII:2, 1925) visar hur skogen i folkdiktningen är ett både lockande och avskräckande element. Här finns allt från praktiska råd gällande timmerhuggning, lövtagning och vallgång, till berättelser om skogens mytiska väsen och deras oförutsedda makt över männi-

skan. Här finns fenomen som skogstagning, varelser som skogsrået, lövjer-
skan, forsjungfrun och maran, offerriter för välgång i skogen, föreställningar
om människan som träd. Det gäller att ge akt på skogens tecken och kunna
tyda dem, främst för att spå väder och anpassa jordbruket efter det. Traditio-
nerna anknyter främst till lövträd, som björk, hägg och rönn, samt till den
bibliska aspen, korsets träd.

Skogen utgjorde också den språkgräns som ännu på 1880-talet ideologiskt
började dras upp mellan svenskt och finskt i kusttrakterna i västra och södra
Finland. Vid den tid då manifestationen av en egen materiell och andlig
kultur bland finlandssvenskarna med kraft tog sig uttryck i vetenskapliga
verk utgav bygdernas skald Arvid Mörne samlingen *Mörkret och lågan* (1926).
I dikten "Kårböle" sörjer han över den urbanisering och förfinskning som
drar fram över hembygden mellersta Nyland, framför allt genom Helsingfors
tillväxt och industrialisering. Därmed gick också språkgränsen som Mörne
föreställde sig den – mellan kust och inland, mellan hav och bygd – mot sin
upplösning:

Gamla by, mången sky
plöjt din himmel, sedan denna
bygd blev till och solen sken
på din första åkers ren
i en vildmarksglädda!

Var den lång, årens gång?
Sveden brann och gles blev skogen.
Stilla öktes bondens arv,
gav med nya tidevarv
nya fält åt plogen.

Dikten avslutas i en känsla av vemod inför tidens gång, men också i en för-
vissning om minnets obrutna styrka i namnet Kårböle, byn utbruten ur
moderbyn, bondebyn:

Lust och nöd! Liv och död!
Sång vid vaggan, gråt vid båren!
Du har skådat allt som var,
står med fält och minnen kvar
gamla by i våren! (1926)

Den knapphändigaste dikten fångar tusen år av svensk odlingshistoria med
brytning av mark för åkerbruk och byabosättning. Mörne visste att inlan-

dets finnar förr nyttjat de obebodda kusterna som utmarker för jakt och fiske, vilket också ortnamnen vittnade om. I Mörnes landskap är vildmarkens förvandling det centrala, sveden brinner och mark läggs under plog.

För en annan av den tidiga finlandssvenska lyrikens mästare, österbottningen Jacob Tegengren, ger skogen mer ambivalenta sinnesförnimmelser. Det är en främmande värld som tar vid omedelbart bakom den gamla gården på strandslutningen mot insjön. Det är "ödeskogen", vindar från "barrskogshavet", skogsmossar och storskog dit man drar på jakt. Vid mangården finns inga andra träd än den gamla rönnen. Men när Tegengren i novellsamlingen *Miniatyrer* (1904) ägnar en betraktelse åt skogen framställs den som en tillflyktsort från livets brus, en plats som erbjuder vila, fred och hem för plågade sinnen. Skogen är läkande och förbarmande, en helig sal och ett fridlyst rum. Här blir den vita vinterslätten ångestskapande, dödande enformighet. För novellens vandrare, som går över sveden in i ödemarken, skapar träden längs skogsstigen – gran, tall och björk – rum för olika sinnesstämningar och etapper på livets väg. Så pendlar skaldens tankevärld ständigt mellan slättland och skogsbygd.

En annan hembygdsskildrare, bonddottern Josefina Bengts i Pernå, ägnar i *Från vargtider och vallpojksår* (1915) vallgången en etnografiskt utförlig beskrivning. Ett annat skogstema behandlar brännvinsbränningen.

På 1920-talet, när de etnografiska insamlingarna systematiserades och intensifierades, hade skogen i kustbygderna redan i ungefär femtio år varit objekt för intensivt nyttjande, skogsvård och skogsplanering. Detta gällde främst herrgårdarna, men även bondejordbruket och de obesuttnas hushåll-

Kyrobacka fäbodnar i Malax 1915. Gabriel Nikander noterar i sina fältanteckningar att både äldre kvinnor och flickor flyttade med korna ut till fäbodarna, vanligen två till tre veckor före midsommar. Några stannade kvar hela sommaren ända fram till Mickelsmäss i slutet av september.

ning. Torparbosättningen låg ju i utkanten av slättbygderna, oftast i gränsmarken till den skog som skilde kusten från inlandet. De svenska byarna hade, främst i Österbotten och Nyland, anlagts längs åar och älvar, med tillgång till fiske och betesholmar i skärgården.

Då jag på 1970-talet upptecknade ortnamn i Helsingfors forna storsocken, sedermera Vanda stad, blev jag uppringd av Dagmar Liljeström, värdinna på före detta Lillstu hemman, som ville berätta om sina minnen: "Helsingfors stads blå buss vänder på min gårdsplan, men jag kan nog ännu alla gamla namnen på våra åkrar och ängar." (SLS 793) För den sista generationen av jordbrukare i byarna norr om det expanderande Helsingfors var det vemodsfyllt att se trakten genomdragen av trafikleder och åkrarna bebyggda med höghus. Men det fanns också ett stänk av humor inför den oundvikliga exploateringen av skogen. Bonden Artur Träskman på Sandbacka i Skattmansby mindes hur hans far, då den första bilen körde förbi på den gamla landsvägen genom byn, något övermodigt fällt omdömet att med sådant kunde nog människan ännu fara fram, "men till att flyga lär hon sig aldrig! Vad skulle far säga, om han visste, att våra skogar ständigt fälls och bergen sprängs för flygfältet som behöver allt mera utrymme!" (SLS 794)

MELLAN MYSTIK OCH CIVILISATION

Civilisationshistorikern Simon Schama, nämnd i kapitlets inledning, har definierat skogen som ett sätt att se, att återuppväcka något som ägs, men som inte kan urskiljas (Schama 1997). Skog är "landskap och minne", en idé om att utforska vad man ännu kan finna. Det är att lyfta fram den bredd, ålder och komplexitet som finns i landskapstraditionen, till exempel i myter, minnen, urskog. Utgår vi från Schamas landskapsmetafor som en symbol för det varaktiga, står skogen som ett bärande element i en existentialistisk syn. I anslutning till temat "Kulturen der Sinne" har etnologen Silke Götttsch analyserat längtan till landsbygden (*Ländlichkeit*) med utgångspunkt i civilisationskritikern och författaren Henry David Thoreaus idé om vildmarken (*Walden* 1854; Götttsch 2017). Bron mellan historiska narrativ och aktuella erfarenheter av land och natur kommuniceras genom sinnena som språk och delas därmed socialt. Det handlar alltså om rum som uppstår först genom föreställningar och betydelser som tillskrivs något icke konkret.

Genom begreppet *genius loci*, platsens ande, understryker Schama betydelsen av igenkännandet. Landskapet är i historiskt perspektiv uppdelat på natur och kultur, men landskapstraditionen omfattar både myter, minnen och urskog. Landskapsmetaforerna symboliserar varaktighet och de formar institutioner och identitet. Den oerhört komplexa bild som författaren målar upp inrymmer aspekter som gör skogen till det centrala i hela naturen, från

träden som heroiska gestalter, skogen som tröst och skydd, en sinnenas skog, till platsen för det heliga. Skogen formar arkitekturens och konstens språk. Men skog är även platsen för det ursprungligt obändiga, det oförutsedda, de fredlösa och en gräns för överlevnad. När torparna nyttjade skogen befolkade de den på ett helt annat sätt än nutida lantbrukare gör. De var hänvisade till den för sin överlevnads skull och gjorde skogen till sitt landskap.

Det bärande i Schamas analys är det dualistiska perspektivet på naturen. Ambivalensen mellan det mytiska, heliga å ena sidan och det vilda, farliga å den andra syns i det maktspelet om skogen som ständigt drivs på en vid skala, på många fronter. Uppteckningarna om torparlivet i skogens omedelbara närhet visar att landskapet var något man behärskade via färdigheter man förvärvat. I folkdiktningens värld härskade det mytiska och heliga.

Bo Lönnqvist

Järnfolket

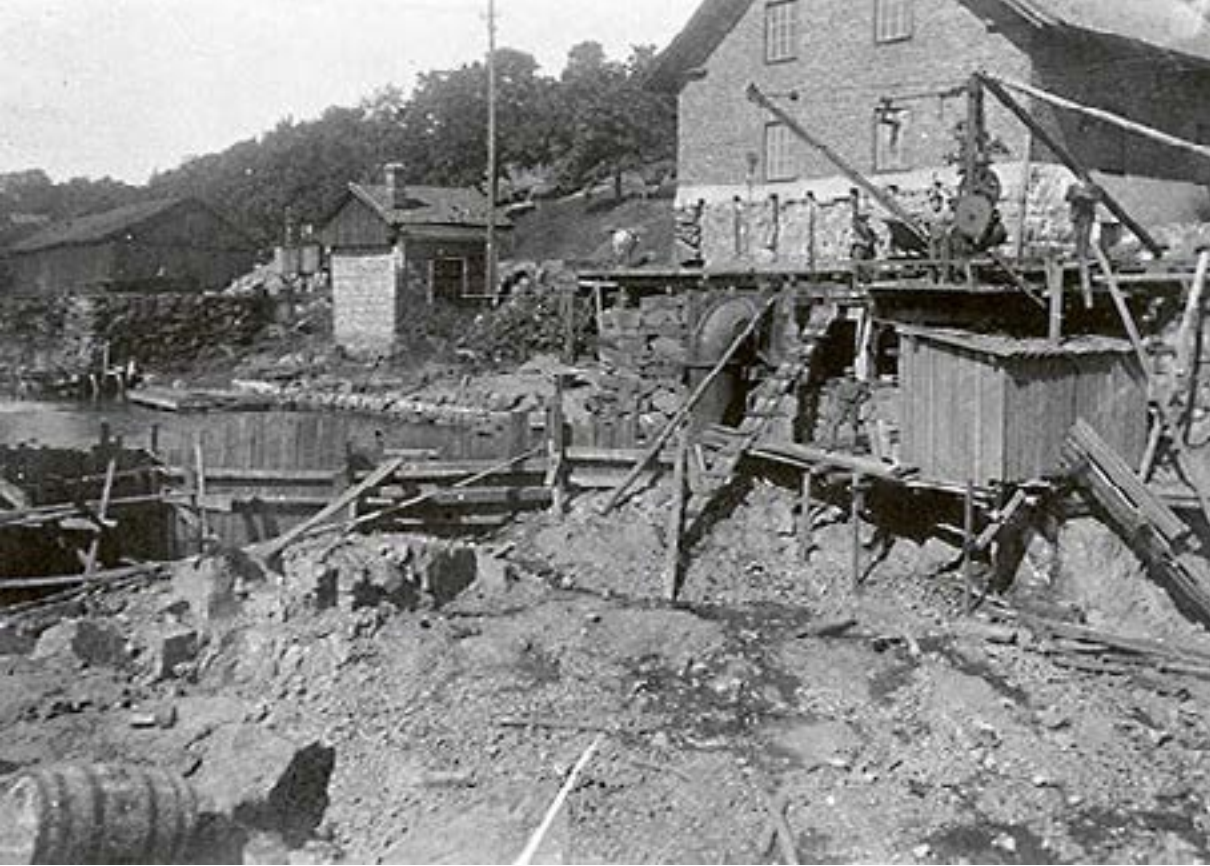
Skogen var den nödvändiga resursen för kolbränningen och kolet en förutsättning för järnhanteringen. Kolare, kolbönder och -torpare hör ihop med såväl smide som med gruvarbete och järnbruk.

I Skandinavien vittnar redan vikingatida runstenar och tidigmedeltida fynd om smeder. Omnämmanden om smedjor utanför bebyggelsen, stadganden om betalning för skeppssöm, bondeliar, hästskor och yxor finns redan från 1200- och 1300-talen. Redan under medeltiden organiserade sig smederna i skrän. Man skiljde mellan olika typer av smedshantverk, först och främst grovsmide och klensmide. I Åbo omtalas en smed redan 1324 och två klensmeder 1425. Förmodligen verkade grovsmederna på landsbygden (*Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XIV* 1971:260–270).

Flera uppsatser om smidesarbete i Finlands svenskbygder har skrivits av elever i Borgå folkhögskola i publikationen *Hembygdsminnen* (1915–1959). Tydligt har temat "En bysmeds levnadshistoria" fängslat som kontrast till bondelivet, och smederna har medan de arbetat varit tacksamma objekt för utfrågning. De äldre vetenskapligt utformade etnologiska undersökningarna är få. Filosofie magister Irja Sahlberg gjorde anteckningar om smide, smeder och gjutare i mellersta och södra Österbotten samt i östra Nyland 1931, med teckningar och fotografier av verktyg och smidda föremål. Utgångspunkten är ord- och sakforskning med fokus på dialektala termer. Sahlberg blev den främsta dokumenteraren av smideshantverket.

Flera större friluftsf- och hembygdsmuseer har en smedja, till exempel hembygdsmuseet Myrbergsgården i Vörå som år 1967 fick en fullt utrustad smedja använd av far och son Karl Sandås i Lotlax. Ytterligare en museismedja, med hovslageri och plåtverkstad, finns i Hindersby-Bäckby i Lappträsk. Smedjan, som har använts av smeder i tre generationer, är en turistattraktion med olika sammarenemang.

Lika nödvändig som skogen var för kolbränningen, lika nödvändig var vattenkraften för järnsmedjorna och havet för frakt av både råvaran och

produkterna.¹ Av de större järnbruken i svenskbygderna låg fem i Nyland, två i Åboland och ett i Österbotten: Strömfors (1698) och Forsby (1682) i östra Nyland, Svartå (1555), Billnäs (1641) och Fiskars (1649) i väster, Dalsbruk (1686) och Björkboda (1732) på Kimitoön i Åboland och Kimo bruk (1703) i Oravais, Österbotten.

Dammen byggs i forsen vid kraftcentralen på Billnäs bruk, Raseborg 1920–1921.

Järnbruken kan inte sägas ha varit något försummat forskningsobjekt, men det är de ekonomisk- och socialhistoriska aspekterna som dominerat studierna, i regel skrivna som monografier på initiativ av företagen. Källorna är godsarkiven, strukturen kronologisk och följer ägardynastierna. Man kunde – något provokativt med historikern Jürgen Osterhammel – hävda att resultaten visar en linjär, enspårig och monokulturellt konstruerad förgångenhet.

Stilbildande är Gabriel Nikanders *Fiskars bruks historia* (1929). Bruksallmogen, det vill säga smeder, landbönder och arbetare, uppfattas här som ett kollektiv vars sociala struktur, rekrytering och löner med mera ingår i

¹ Järnhanteringen under 1600-talet medförde ett allt större exploaterande av skogen. Historikern Henry Rask redogör ingående för den hårda konkurrensen mellan järnbruken gällande tillgången på kolskogar (Rask 1991:286–290, 299–300, 464–466).

produktionsenheterna. Ramen är det statliga regelverket, handelspolitiken, och aktörerna brukspatronerna och tjänstemännen. Av samma karaktär är W. E. Nordströms historia över det äldsta bruket, masugnen på Svartå anlagd av Gustav Vasa 1561, uppbyggd med stångjärnshammare och knippsmedja 1616. Helmer Tegengrens ovanliga kombination av ekonomi och etnologi i monografen över Billnäs (1949) är den mest ingående analysen när det gäller arbetskraftens hierarkiska organisation, arbetsförhållandena, arbetarnas kompetens, skråväsendet och bruksfolkets villkor. Sammantaget belyser historikerna en tidigindustriell näringsform baserad på skogen, ett ekonomiskt föränderligt företag som formade en kollektiv arbetarklass vars kategorier baserades på kompetens som förvärvats genom arbete. Detta stod inte i blickfånget för den äldre folklivsforskningen, vars kärnområde var det självhushållande bondelivet, den lilla produktionsenheten, familjetraditioner inom ett byasamfund som beskrevs som statistiskt.

I detta avsnitt kommer fyra skildringar av smideshantverket och järnhanteringen att presenteras: bygdeinformanten Berta Karlbergs beskrivning från Kökar, stipendiaten Amanda Lassus uppteckningar från Oravais, stipendiaten Irja Sahlbergs dokumentation från Strömfors bruk och studeranden Martin Ginströms fältforskning från samma bruk. Det empiriska traditions materialet ska bedömas utgående från forskarnas samtida metodologiska diskurs. Sahlberg hörde till exempel till den första generationen utbildade etnologer, starkt präglade av Gabriel Nikander, som innehade den första professuren i etnologi i Åbo. Materialet aktualiserar på ett generellt plan frågor om hur arkivaliskt traditionsmaterial används för att skapa helheter, analyser och tolkningar av kulturen. Dessa frågor behandlas efter materialpresentationen.

Empiriskt material i traditionsarkiven är inte historiska dokument, men kan belysa aktuella frågeställningar och teoretiska resonemang. Det är fråga om råmaterial från fältet. Det betydelsebärande är inte enbart *vad* som berättas utan *hur* det berättas. Det måste i varje enskilt fall ytterligare dissekteras på både en metanivå och i en empirisk-komparativ kontext där å ena sidan kulturbegreppet, å den andra fältarbetet med samtal och observation lyfts fram som hörnstenar. Här läggs tonvikten på det senare, observationen. Hur kan de som intervjuats belysa olika näringsgrenar? Insamling via fältarbete innebär en väsentlig skillnad gentemot annan källinsamling inom humanistisk och socialvetenskaplig forskning. Fältarbetet utgör etnologins profil, materialet skapas som en dokumentation och dess resultat kan presenteras som "täta" beskrivningar. Också frågebrev resulterar i långa täta skildringar. Termen "tät beskrivning", lanserad av antropologen Clifford Geertz (1973), betecknar en tolkande kulturteori vars målsättning är att förstå, beskriva och avslöja icke-synliga betydelsestrukturer i en kultur.

MINNESUPPTECKNINGAR OM SMEDER

Svenska litteratursällskapet tog i ett frågebrev utsänt 1960 smidesarbetet som ett huvudtema (SLS 732). Här efterlystes minnen om bysmeden, om materialet järn och stål, om smedjans utseende och verktygen samt om produkterna. I samtliga grupper efterfrågades benämningar på dialekt. Brevet besvarades av 36 informanter. De flesta texter är rätt korta och ritningar av smedjor har bifogats. Historierna om smeder och smedssläkter vittnar om en yrkesgrupp med särprägel.

Smidesarbete på Kökar

Det äldsta av de fyra uppteckningar som återges är skrivet av arkivets informant på Kökar, fiskarhustrun Berta Karlberg (f. 1900). Hennes skildringar, där ortografin följer lokal dialekt, kännetecknas av en stark självupplevd prägel:

Då Kökar varit så liten socken så har här varit en sockensmed. Han smidade de bästa och vicktigaste arbeten. Då folket här livnärt sig med fiske så har dessa redskap utförts av en mässtare i smide. En för hela socknen. Redskap såsom Bandknivar, Kimbknivar, Skärknivar, Ristantren, Passare, Täljknivar och Ränsanknivar att rännsa fisken med. Liar köptes mest från Stockholm. Av gamla liar jorde smeden sen lövhugg och Röjskärör, även stora brödknivar.

I mitt hem var spisen murad 1860 allt [på] denna spis var smidat av smedmästare. Tjälltstongen i rökålet i brädd med mellantaket, stor-spjällstongen, skåldån kring spiskransin, spisståndaren var av en gammal bössa som smeden sågat av. Skåldån kring spisstenen. Kokjärn inmurat vid sidan var flyttbart öpp och ned och kunde vridas över äldstaden och utåt. Så fans där smidade krokkrakar inmurade att hänga saker på till torkning. Detta var spisen i Boningsstugan.

Men i anderstuvvån fans en öppen spis utan spälld. Där var också Tjälltstong. På denna hängde letjajäne, detta järn var flatt med breda och sneda 3–4 taggar på. Krok om tjälltstongen och så en flyttbar krok med en lång mäla i övre ändan som kunde skutas opp och ned på taggarna och krok i nedre ändan. Detta letjajärn har tidigare varit i den boningsstuvvå som var byggd på 1700 talet.

Vidare i stuvvun fans stora krokkrakar i takbjällkarna som krumstängärna hängde i. I bänken fans ett skruvstade fastspikat som användes vid småarbeten i hemmet.

Den första smidmästaren kom till Kökar på 1700 eller i början av 1800 talet. Han var från Korpo var även skrothandlare. Han köpte en del järn eller bytte åt sig järn av Kökars bor som seglade till Stockholm och där

bytte åt sig mott fisk. Men det mässta järnet tog Kökarsborna från strandade fartyg som blev vrak här. Det blev de bästa skötdraggarna av jungfrujärnen från fartyg. Så fans det alltid alla slags järnbulltar på dylika fartyg som var som guld för follket här, så smederna ej behövde skaffa järn själva. Hur denna smedja var inredd vet ingen nu. Plattsen kallades alltid kålåmilån, detta är i Finnö söder om Grövvelbärg. Där är le för nordan och össtan. Och syd och väster är mot sjön. (SLS 732: 130–134)

Härefter beskriver Karlberg smedjan och det som smiddes i den:

Avkomlingar till denna Valbäck flyttade sen till Karlby där de hade en smidja av en fartygskajtå. Denna var fyrkantig, röstad från alla fyra sidarna. Med ett stort hål mitti taket. Mittpå gollvet eller trampad sten som gålv, var ässjan. Vid ena sidan stod bälljen som var jord av läder med öppningen mot ässjan. Den pumpades med en grov spak av träd. Så var där ett stort järnstäde. Alla slags stampar och tänger. I denna smedja har jag skälvt varit. Men de smidade ändast sämre saker såsom Hästskor, alla slags ringar och mälör. Den sista mäster och socken smed som var här bodde i Hellsö. Han jorde alla slags bätt saker och så hade han en värkstad bredvid där alltslags bössmide och maskinarbete jordes. Där var skruvstäd och filar och köpta järnsågar. I någon annan by fans nog hemlärd smeder men det var mäst för eget behov och smidjorna var i mindre skala som sockensmedens. Kringvandrande smeder fans ej. Inte heller smidades det till salu av kökarsbor. Men de köpte nog skötdraggar av en smidmästare från Föglö. Då draggar ofta fastnade i botten så fans det en ring smidad i varje by som lånades ut till den som behövde den. Det var en stor konst att få låss en dragg i sjöbottnen med en sådan ring. Bönderna jorde ej smide i alla hem, utan man jick till nästa by om man behövde en sak såsom en Koklave, en ämbarhank eller grytfattå. Smidkål har allrig bränts i Kökar. Först hämtades från Stockholm eller Reval dit folk sände sin fisk för att byta mot nödiga varor. Eller från Åbo. Senare från Barkåv i Helsingfors.

Någon påstår att det även smidades liar här av svänksk stål. Då sockensmeden först smidat Hästskorna så brukar man sen låta klappa om dem efter som hovarna växte till. Sådan klappning av hästsko kunde man få jort av en hemlärd smed. Kärrhjulsringar och axel, Slädandår, skakeltoggå och skakelpinna, Selarnas mälör söljor och söljäärve. På kyrkselarna hette detta silldertyg. Alla sådana saker gicks det till sockensmeden med.

I mitt hem fans det en hemsmidad ljustake av järn. I foten var det två hål som man fick spika fast den vid bordet eller bänken. I varje spis fans det en hemsmidad trefot att sätta stekpannan på och eldgaffel. Hålldhakan vid sågning var hemjord. Allt det som var jort hemma i Kökar av

smedmästaren kallades Hemsmidat. I en skötbåt var det ringar av olika slag i stammen för fästen och i sudarna för att fästa skötlickån vid, medan man lad och tog upp draggar och linärna. På roret var det järn och hake som satts i sjäret och mälor och järnpinna uppå på roret. Små vinkeljärn i sudvrängerna för att setta nickån i, då det var så lungt väder att man moste ro. Då lades mästerna och spristongen i nickån. Ännu smidas tillbehören till ett båtstire här i Kökar ändast axeln till Maskin som köpes färdig. (SLS 732:130–134)

Bysmide i Oravais

Den andra texten "Bysmide" är en uppteckning gjord 1938 i Oravais av filosofie kandidaten Amanda Lassus. Informant är smeden Karl Sandström (f. 1893):

På flere ställen i Oravais har det funnits smedjor t.ex. vid Häggströms och Sandströms. Karl Sandström härstammar från en gammal smedsläkt. Farfadern var hemma från Pedersöre. Han hade fyra söner nämligen Mårten, Anders, Simon och Jakob. Alla voro smeder och av dem var Jakob vänsterhänt så han var "vänstersmed". Simon Sandström (Karls far) smidde först i Vassor (Kvevlax). Han var bysmed där i 20 år, och gifte sig för ca 55 år sedan. Äldsta sonen Hannes skulle nu varit ca 53 år. Alla de andra sönerna äro också födda i Vassor. Sedan flyttade Simon Sandström till Oravais fabrik, "Orvas masuunin", där han stannade i 5 år. Sedan flyttade han tillbaka till Vassor, men stannade där endast över en sommar. I en del byar, där det var svårt att få bysmeder fanns ett smedtorp. Man hade lovat smedtorpet eller smedjorden "smedajohlin" åt Sandström, men så blev bysborna oense och ville ge honom endast hälften, och så flyttade Simon Sandström tillbaka till Oravais. – Sedan köpte han den gård de nu äga i Byin jämte en liten smedja "lillsmidjon". Han smidde 6 å 7 år vid fabriken jämsides med att han smidde hemma. Han byggde om smedjan och så smidde han mest hemma. (SLS 484)

Smedjan och arbetet beskrivs ingående:

Den gamla smedjan var 4 x 5 famnar. Den smedja som Karl nu har, är ombyggd, och står på samma plats som den gamla och samma stenfot har till stor del kommit till användning. Den nuvarande smedjan är 4 x 4 famnar. På Sandströms backen har smide bedrivits 80 å 90 år. Gamla gubben Sandströms söner voro alla duktiga. Anders var i synnerhet kvick och rapp av sig. Han skrek alltid åt sina medhjälpare: "Blås på och slå på". Bysmeder härifrån bl.a. Sandströmmarna brukade ofta fara över till

Sverige under somrarna och smida vid sågar. – Gubben Sandström satte tidigt sina söner i arbete. Pojkarna hade på summa "på suumo" att smida 100 spikar per dag. De hade ett bräde, dit spikarna stuckos ned. Detta var dagsverke för 12 à 13 års pojkar. Smederna vid Sandströms utförde även plåt- och hovslageri och för övrigt alla smidesarbeten, som den tiden behövdes. Dessa smeder voro dock svåra att dricka "svåå ti suup", så de som skulle ha smidit, togo alltid brännvin med sej. De skulle ha brännvinsflaskan i kolsäcken när de foro till smedjan, ty den som trakterade smeden bäst, fick först smidit.

Vid Sandströms smidde fem man dygnet runt. Man smidde allt möjligt smått, t.ex. pärt- och takspikar, klackjärn till kängor och stövlar, hästskor och hästskosömmar. Det smiddes även större saker t.ex. ankaren, harvar, plogar, yxor, gräftor, gångjärn, saxar m.m. Sandströms hade till specialitet att smida liar som såldes vida omkring. De hade särskilda märken på sina liar. Gamla gubben hade 3 stjärnor på sina liar. Anders 4 stjärnor och Simon hade 5 stjärnor. Smedernas medhjälpare i smedjan benämndes smeddrängar, blåspojkar, släggare.

Nästan alla bönder smidde till husbehov. Det fanns en massa små smedjor. Mest utfördes det reparationer i dem. De som ej voro utbildade smeder kallades klåttsmeder. Uttryck för smedernas skicklighet var att de hade "bra handalag". Det är medfött och "född till smed" hette det. Till grovsmide "gråosmiidasi" räknades kättingar, ankaren och dylikt. Till "fiinsmidasi" räknades allt möjligt smått som t.ex. filar, gängtäppar och järnsågblad. Om allt som var hemsmitt sade man: "En kladdare har gjort det." (SLS 484)

Därefter redogör Sandström för de redskap som användes i smedjan:

Kammaren i stugan användes som filverkstad. Små smedjor kallades nödfallssmedjor, smedjorna uppfördes av trävirke. Det fanns särskilda kolhus ofta riktigt stora. Eldstaden benämndes "hässja". Bland redskapen "bärganskapin" märktes vidare städet, blåsbälgen, härdhon. Den var 6 fot lång, 20 tum bred och 12 tum hög. I den härdade man liarna. Så fanns det härdhornet. Det var ett bässhorn med salpeter. Man tog in kol i fjärdingar och mått. Sandström ville ej ha kolen i smedjan för att de voro eldfarliga. Vidare fanns en filbänk, borrställning, skruvstäd, verktyglåda och verktygsskåp. En vrå i smedjan benämndes verktygsvrå, åt andra sidan fanns verktygsskåpet. Bland ställen i smedjan fäste man sig särskilt vid "smidihimmelen" bakom smedens rygg, dit inga gnistor yrde, när man slog på järnet.

Den gamla smedjan i Härpe by, Lovisa, fotograferad av Curt Segerstråle 1926.

Smedjan upplystes om kvällarna med talgljus eller pärtor, som stukkos in i "lysjärn". Blåsbälgen gjordes av en tunna. Man hade spetsbälg och tunnbälg. Det var läderbottnar uppe och nere och en träbotten i mitten. I denna fanns en luftventil, som kallades "finskon". Bälgskinnet gjordes av gamla fällar och pälsar samt av kalvskinn men det höll inte länge. (Nu har man elektrisk blåsbälg av järn). Bälgen hos Sandströms hade fyra fötter och tre grova träband runt omkring den. Trampan nertill var av järn och ledde till smedjemuren. När man hade grövre smide och t.ex. skulle härda liar lade man tyngder på bälgen. Man kunde placera där någon gammal tälgyxa, slägga eller någon krokig axel, en tyngd av ungefär 15 kg. Man fick då hårdare väder, och det kallades att tynga bälgen. Uttryck för att dra bälgen var: "ti drag bäljan" eller "kom o dra i stanjin" eller "trampa bäljan" eller "trampa pusten". En svag luftström kallades en "fjott". Smeden kunde säga: "Do sta tär o fjotta på, tramp å på". Smeddrängen skulle omväxlande trampa bälgen och slå på. Det var tungt arbete. (SLS 484)

Sedan följer en detaljerad beskrivning av den fasta och lösa inredningen i smedjan, där benämningarna är centrala. För varje skede fanns ett funktionellt redskap, utformat och utprövat genom generationer. Bland annat nämns släggor, hammare och tänger av olika slag, vidare hålstansar, yxdon

eller "ognvahl", hålstamp, mejslar, filar, svedspett, "bollfrاسos", bandhake, filbänk där det gängades och filades, skruvstäd, borrbänk, spännhakar, "bandhaka" för påsättande av hjulringar samt hjultrissa. Dessa totalt 40-tal redskap var "smidiverktyjin". Karl Sandström fortsätter:

Råmaterialet som man smidde av var järn och stål. Stålet tog man från Sverige och järnet från Kimo bruk. Man tog till vara allt möjligt järnskrot och vällde ihop det till bultar, spikar o. dyl. Man kunde exempelvis göra en gräfte av gamla hästkosömmar. [...] Smederna ha inte här kolat, utan alla bönder kolade för husbehov och medförde egna kol till smedjan. I dylika fall beräknade man endast arbetstiden, som smeden lagt på att få smidet utfört. (SLS 484)

Om själva smidesarbetet berättar Sandström följande:

Man gjorde först upp eld i hässjan eller härden. Smeden sade att hans medhjälpare skulle lägga på kol, "lägg tid na kol nu [eller] karo på koli" När hässjan var varm lade man in järn. När man stålade yxor, lade man in dem först sedan man eldat en god stund, så att hässjan var riktigt varm. Då gick det bättre att "välla". När man skulle värma en kort järnbit lade man den i en tång och stack den sålunda i hässjan. Järnet var färdigt till bearbetning när man såg att små gnistor kommo ifrån det. Det var nästan en smula för varmt, när det kom gnistor av järnet. Man måste passa på och titta efter, att det blev passligt "smidivarmt".

När man härdar skall det vara mindre varmt, det skulle vara ljusröd värme. När allt blev så varmt i detta fall, att gnistor kom av järnet var det förvärrat och uppbränt som om råttorna skulle ha ätit det och så föll allt sönder. Järnet skall bli smältevarmt när man väller eller skarvar ihop två järn. När järnet svalnade sade man: "Järnet har kallnat". När järnet var litet uppvärmt var det vitglödgat. Man kylde av järnet med vatten. (SLS 484)

Härefter följer en detaljerad skildring av de olika metoderna för härdning och vällning och andra arbetsmoment:

Till bysmedens vanligaste göromål hörde att laga åkdon och åkerbruksredskap, utföra smide för kärror, kälkar, syssla med hovslageri o. dyl. Att sätta järn under släd- eller kälkmedar kallades att "banda" eller järnbeslå, "jänbislo en slida" och sko en kälke. Att stålsätta eggen på eggverktyg kallades att ståla. När man satte nytt stål i en utsliten yxa kallades det att lägga på yxan. När man härdade om en kniv hette det, att man klappade upp en kniv. (SLS 484)

Jämsides med smidesarbetet har smeder sysslat med plåtslageri vilket också beskrivs noggrant:

Bland ordstäv om smeder finnas: "Smedismärrin o skomakarís tjärnjín ha semst me skouvan", "Att smida medan järnet är varmt." Smida ihop. Man brukade narra barnen att "bälgfinskan" vaktade smedjan. Man känner till vissa vidskepliga föreställningar om smedjor. I Vassor brukade smides-tomten visa sig som en lång skepnad utanför smedjan. Där hörde man också, att rået smidde och hamrade i smedjan. Likaså har det spökat på Sandströms backen. En av pojkarne låg i boden, och så hörde han hur det dunkade i den andra boden och så gick han för att titta efter tog nyckel och låste upp dörren, men där var ingenting. (SLS 484)

DOKUMENTATION AV JÄRNBRUK

Järnbruken var till alla delar självförsörjande produktionsenheter, men själva arbetet i smedjorna, livet i vardagens rum, ger de brett upplagda järnbrukshistorikerna ingen insyn i (Rask 1991, Nikander 1929, Nordström 1962, Tegengren 1949, Svedlin 1936). En inblick i smedjornas vardag, de olika arbetskategorierna, arbetslagen, arbetstiderna, lönerna och förmåner in natura ger däremot historikern Irina Matvejew i en presentation av det nyöppnade Fiskars bruksmuseum (1949). Minnena gäller främst slutet av 1800-talet och faller utanför ramen för denna bok. I avhandlingen *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900* har Barbro Bursell utförligt belyst smideshantverkets utveckling i Sverige sedan 1500-talet till 1964. Den detaljerade dokumentationen upptar även smedernas miljö, teknik och arbete, vardagsliv och sociala förhållanden. Likheter med de finländska järnbruken är uppenbara, även om förhållandena här var enklare (Bursell 1975).

Det järnbruk i Nyland vars arbetskultur dokumenterats mest ingående är Strömfors. Irja Sahlberg intervjuade smederna på bruket 1936 (se nedan). Det gjorde även Nationalmuseet på 1940-talet, dokumentationen omfattade fotografier och teckningar, också av arbetarbostäderna. En unik stumfilm om stångjärnssmidet och kolningen gjordes omkring 1935.

Historikern Olle Sirén, som utgav en omfattande monografi över Strömfors 1971, redogör ingående för brukets yrkeskategorier som i stort sett förblev desamma i tvåhundra år: bruksskrivaren, hammarsmedsmästare, smedsgesäller, drängar och kolare. De olika produktionsställena var stångjärns- eller hammarsmedjan med klensmedjan (nedre smedjan), olika typer av hamrar, knippsmedjan (spik- och manufaktursmedjan, övre smedjan), våghus, bodar för järn, material- och kolhus. Kolet, "skogskolet", som landbönderna lever-

rat ersattes i slutet av 1800-talet av eget träkol. En såg hade anlagts på 1740-talet, likaså fanns mjölkvarn och tegelbruk. När järnhanteringen avtog från och med 1880-talet utvecklades i stället sågindustrin, senare träförädlingen. Mellan smederna, "kärnan i Brukets arbetarstam", och det övriga bruksfolket framträdde en markant skillnad i levnadsstandard. Smedernas privilegierade ställning märks också i benämningen "träskoadel". På Strömfors fanns ännu omkring 1920 tre av Finlands sista hammarsmeder (Sirén 1971:2, 5, 18–47).

Den ursprungliga tekniken i Strömfors, järnsmidet vid en vattenhjulsdriven hammare, som togs i bruk 1695 användes ända till 1950, längst i landet. Förutsättningen var de stora skogarna, i mitten av 1700-talet över 3 000 hektar. Anläggningen, med Kymmene älv som kraftkälla, var också beroende av hamnen eftersom stångjärnet hämtades från gruvor i Stockholmstrakten, så även till andra bruk i västra Nyland. Bruket hade 446 invånare 1905 och 510 invånare 1950.

Rapport från Strömfors bruk 1936

När Irja Sahlberg intervjuade smederna 1936 arbetade ännu ett tiotal och hon kunde därför dokumentera miljön med hjälp av fotografier och teckningar (publicerade 1949). Hennes främsta sagesman var smeden Karl Lih. Miljön och smedarbetet beskrivs i detalj, nedan återges endast några utdrag som främst skildrar arbetet på smedgolvet. Det gäller då stångjärns- eller hammarsmedjan:

[...] vi skola göra oss förtrogna med arbetet vid härd och hammare, sådant smederna beskrev det och sådant jag själv fick bevittna det år 1936. Egentligen var det endast beredningen av smältor och deras hopslagning, alltså den första fasen i stångjärnsframställningen, som jag fick vara med om, och förfarandet avvek i viss mån från det gamla däri, att råmaterialet inte utgjordes av järntackor utan av järnskrot. Det blir alltså smedernas berättelser läsaren får lyssna till mera än följa med mina rön och iakttagelser, vilka under det korta besöket inte kunde bli djupgående, i all synnerhet som jag saknade nödiga tekniska insikter. [...]

Dygnet om ljödo i gamla tider hammarslagen från stångjärnssmedjan, ty det arbetades i två skift, här liksom vid andra bruk. När det ena härdlaget var färdigt med sitt arbete, dvs. hade gjort tre smältor och räckt ut dem till stångjärn, skickades lärpojken med bud efter det andra. Det var tre karlar i ett härdlag, eller egentligen måste man väl säga två, ty lärpojken, den tredje hade ofta inte hunnit trampa ut barnskorna. Han gick vanligen på det tolfte året, då han kom i lära, dvs. blev koldräng och dammbordsryckare åt mästersmeden och hans medhjälpare, mästersvennen

eller stordrängen. Fem år räckte i allmänhet lärotiden, men naturligtvis berodde det på den håg och fallenhet för yrket som pojken visade, när han kunde förklaras för stordräng. Lärningarna voro oftast söner till brukssmeder men det var inte sagt att de för det blevo duktiga hammarsmeder. Mästersvennen eller stordrängen var så pass inkommen i arbetet, att han deltog både i smältningen och uträckningen. Hälftenbrytare brukade han också kallas just med tanke på den hjälp han gav mästaren vid den tunga brytningen. När han i några år arbetat som dräng, fick han utföra sitt mästerprov, om han så ville. Och vilken smed traktade inte efter mästarbrevet och ledarskapet i ett härdlag? Sådan var utbildningen i gamla tider. (Sahlberg 1949:88)

Smeden Ambergs smedja på Smisbackan i Hinderby, Lappträsk 1934.

Sahlberg fortsätter med att skildra arbetet vid härden:

När alltså härdlaget anlände till smedjan, var härden ännu varm efter det föregående lagets eldning. Tackjärnsstyckena, götarna, radades genast i härden, sex på varandra. Det var svenskt tackjärn man mest använde och det hämtades med brukets egna fartyg. [...] När alltså götarna voro på sin

Smeden Emil Flytströms verktyg. Flytström hade själv tillverkat de många olika tänger som behövdes i arbetet. Degerby, Ingå 1973.

plats i härden, gjorde man upp eld och öste in kol. Så sattes vinden på, dvs. blästerventilen öppnades. Smeden var mycket noga med blästerformornas lutning; de måste vara riktade mot mitten av götstapeln, för att denna skulle smälta ned så jämnt som möjligt. Då och då måste man givetvis lägga på mera kol, och lärpojken hade att se till att kolbåset (kolskrumpen) invid härden inte blev tomt. Det var ingen sak att vara koldräng på sista tiden, ty bruket brände kol i egna milor av ribbved från brukssågen och det var av god kvalitet. Annat var det med det kol, som levererades av landbönderna. Det var ofta surt och alltid bemängt med jord och torv från milan. Mästaren godkände det inte, innan det hade blivit sköljt i vaskhon, som var infälld i marken. [...] När järnet började smälta, gällde det för smeden att passa på, att det inte fastnade i härdbottnen och att blästerluften kom åt alla delar av massan. Med brytspettet bände han upp järnklumparna eller färskorna. Detta var den s.k. brytningen, som visst inte var något lätt arbete. Var smeden liten till växten, måste han formligen hänga i spettändan för att få upp färskorna, som sedan hopsamlades till en smälta. (Sahlberg 1949:88–89)

Brytningen med spettet kunde misslyckas så att järnet fastnade i härdpliten som måste mejslas fri från järnresterna. Då hjälpte varken erfarenhet eller skicklighet. Med hjälp av brytspettet kunde smeden bedöma hur smältningen fortskred, men också utifrån lågans färg: när lågan blev ljusgul var smältan

nästan färdig att tas ut. Smeden kunde då kasta litet järnskrot i härden för att smältan skulle bli segare. När smältan var färdig drogs den tunga glödande järnklumpen ut med smältkrok, stång och tänger över till smälthammaren på en smältkärra. Nu sattes hammaren i gång och man började slå ihop smältan:

Med den väldiga smälttången vändes den mellan hammarslagen, varvid all slagg pressades ut och smältan formades till ett avlångt stycke. Endast den ena smeden var verksam vid detta arbete, [...] medan den andra under tiden rengjorde härden. Lärningen åter stod vid dammbordsstången och reglerade vattentillförseln till hjulet, så att hammarslagen blevo just så tätta som mästaren önskade. För en nybörjare på 11–12 år var det inte alltid så lätt att vara dammbordsryckare: mästaren ville ofta glömma, att han själv en gång varit en liten pojke, som haft svårt att få den tunga dammbordsluckan att röra på sig. Och på vintern var arbetet dessutom förenat med andra svårigheter. Vattenhjulet ville frysa fast och då fick pojken lov att hugga loss det eller smälta isen med heta järn. Att ensam krypa ned i den kalla och mörka hjulbäcken kunde vara rent av kusligt, ty där höll smedjetomten till, ifall man fick tro de äldre smederna. [...] Tanken på sådana historier kom pojkarna att rysa av skräck, men de tordes inte tala om det och ville inte heller, eftersom de ville visa sig som karlar. Dammbordspojken hade också att med pärtsticka lysa för smeden när så behövdes, samtidigt som han skötte dammbordet. [...] Den färdigformade smältan, som hade samma form som en tegelsten, delades med huggjärn eller smälthacka [...] på tvåren i avlånga smältstycken. (Sahlberg 1949:92–93)

Den smälta som Sahlberg såg smidas vägde 105 kg och av den blev fem smältstycken som sedan jämnades i kanterna och halsades, alltså avtunnades i ena ändan. Jämnandet gjordes under smälthammaren och smeden höll då i styckena med en tång. Vid halsandet vid räckhammaren användes halsartång.

Under det äldre vallonsmidets dagar tog arbetet med en smälta en hel dag, men med den senare Franche-Comté-metoden (införd 1865) hann man vanligen under ett skift göra tre mindre smältor och räcka ut dem till stångjärn. Arbetet tog 10–12 timmar, men det fanns härdlag som klarade det på kortare tid. Veckans arbete började klockan 18 på söndagsaftonen och när helgen kom hade varje härdlag hunnit med sju skift. Varje lördag synades veckans tillverkning av patronen eller bokhållaren som kontrollerade mått och järnets kvalitet. Det felfria stångjärnet lyftes in i järnboden där det lades i järnbåsen (Sahlberg 1949:95–97).

Smederna hade årslön och vid midsommartiden skedde redovisningen. Sällan fick de dock hela årets lön i handen eftersom de ofta hade tvingats ta ut förskott. En del fick då mindre eller stod rentav i skuld till bruket:

När döden kom till en sådan smed, kunde det gå rent av ynkligt med hans familj. Änkan fick lämna till kontoret vartenda penni, som auktionen efter gubben gav – ifall patronen inte hade förbarmade med henne och lät nåd gå för rätt. (Sahlberg 1949:96)

Minnen av Strömfors bruk 1991

Etnologen Martin Ginström skrev en pro gradu-avhandling 1991 på basen av ett fältarbete som han gjort i Strömfors på 1980-talet, kompletterat med äldre arkiv- och traditionsmaterial. Efter att smidesarbetet nedlades 1950 hade stångjärnsmedjan bevarats och öppnat som bruksmuseum 1962. Den omkring 8 000 hektar stora bruksegendomen hade köpts 1886 för sågverk-samhet av skogsmagnaten Antti Ahlström. År 1948 hade tillverkning av eltil-behör inletts, vilken fortsatte på 2000-talet genom ett multinationellt före-tag.

Ginström intervjuade åtta personer som mindes arbetet på smedjornas och sågens tid (f. 1917–1925). Han kompletterade sitt eget material med 16 inter-vjuer som gjorts 1968 med invånare i Strömfors bruk (f. 1879–1907), främst på finska. Ginströms studie gäller främst de sociala relationerna i samhället och ”stabilitet eller förändring”, här inbegreps även sågen. En av förändringarna gällde arbetslivet, en annan bostadsförhållandena och naturaförmånerna.

Av Ginströms studie framgår att arbetsstyrkan på järnbruket så små-ningom minskade, från 40 år 1900, till 16 år 1925, 14 år 1941 och till slut 6 smeder år 1950. Ginström redogör för produkterna från den övre smedjan, alltså finsmidet:

I manufakturmedjan användes liksom i spiksmedjan som råmaterial bru-kets eget stångjärn. Denna smedja hade den största ekonomiska betydelse. Ännu på 1920-talet arbetade här åtta smeder med sina medhjälpare; de minskades gradvis till två under de sista tio åren. Det fanns åtta härdar för smidet av manufakturprodukterna. Tillsammans med de två härdarna i spiksmedjan fanns det alltså tio i denna byggnad (”övre smedjan”), med en gemensam stor blåsmaskin. Fram till första världskriget höll man ett rikligt sortiment. Främst tillverkades yxor och smedjan ansågs vara ”en riktig yxsmedja” – i brukets tillverkningskatalog från 1903 nämns 17 olika modeller. Dessutom gjordes olika typer av ankare, t.ex. skeppsankare som kunde väga upp till 100 kg, stockankare (som användes vid flottning), drag-gar o.s.v. Vidare tillverkades hackor, harvpinnar, släggor, spadar, båtshakar, järnband till vagnshjul och kättingar (för stockbommarna vid flottning). Tillverkningen av hästskor för försäljning slutade redan före 1910, även om smederna också senare kunde göra sådana och andra mindre smiden för eget bruk i hemlighet, s.k. firabelarbeten. (Ginström 1991)

Om kvalitetskontrollen och arbetsförhållandena berättar Ginström följande:

Brukets kassör tilldelade smederna deras beting. Det förekom en viss arbetsfördelning och specialisering hos smederna så att någon enbart gjorde yxor, en annan spadar, o.s.v. En erfaren smed kunde göra upp till 20 yxor om dagen. Ingen annan kontroll över smedernas arbete utövades än att kassören eller disponenten granskade de färdiga produkterna varje vecka, speciellt att de höll de rätta måtten, och överhuvudtaget att arbetet som ju utfördes nästan helt under hammaren hade jämn kvalitet. Dåliga produkter kasserades och smältes ner på nytt för att göras om. Lönen betalades som ackordkän enligt antalet godkända verktyg.

Liksom i spiksmedjan var fram till 1917 den vanliga arbetstiden från kl. 7.00 till kl. 19.00. Matpaus hölls mellan kl. 11.00–13.00 och dessutom tog man korta kaffepauser med två timmars mellanrum. När åttatimmarsarbetsdagen infördes 1917 började man ta kortare matpauser mitt på dagen och kunde då sluta arbetet redan mellan kl. 16.00–17.00. De flesta gick hem för att äta under matpausen, medan hustru eller barn förde kaffe och ibland smörgåsar till smedjan för kaffepauserna. (Ginström 1991)

Ett ämne som faller in under "tingen i vardagen" är arbetsklädseln, där Ginström har den utförligaste beskrivningen, också med blick för förändringen:

Stångjärnssmedernas traditionella arbetskläder var "stångsmeskjortan" av blå eller blå-vit-randig bomull, någon gång linne. Den kunde bytas flera gånger under ett skift eftersom smeden blev genomblöt av svett av värmen från härden och det smälta järnet och av det tunga arbetet. På fötterna hade han strumpor och träskor som lätt kunde sparkas av om han fick heta järnklumpar på fötterna. Skjortan var hemsydd och träskorna gjordes av en träbit från sågen och en läderbit från någon gammal stövel. Det finns motstridande uppgifter hur länge denna funktionella arbetskläder bibehölls. I början av 1920-talet verkar den i alla fall i Strömfors ha försvunnit åtminstone bland de yngre smederna. Fotografier från 1930-talet visar att alla smeder tycks ha gått över till byxor, arbetsblus och på fötterna fortfarande träskor (som användes ända tills verksamheten slutade – men från 1930-talet började man alltmer köpa färdiggjorda) eller ibland stövlar. Dessutom kunde de ha ett förkläde av läder som skyddade framsidan. Å andra sidan finns det också ett par uppgifter att skjortan fortfarande skulle ha varit i bruk ca 1950. (Ginström 1991)

Klädseln sammanhängde med arbetstekniken:

I spik- och manufaktursmedjan använde man redan under 1800-talet vanlig industriarbetarklädsel. Det var alltid blus och byxor av tjockt bomullstyg eftersom man inte ville bära overall. Detta berodde på att byxorna måste bytas ut ofta då de slets snabbt mot järnstången, som snurrades över benen vid spiktillverkningen, och dessutom brändes av gnistorna från det smälta järnet. (Ginström 1991)

Inblicken i det vardagens rum som smedslivet på bruket utgjorde avslutas med en detaljerad redogörelse för hur yrket förvärvades:

Den traditionella utbildningsvägen i smedjorna var ett lärlingssystem där smedsycket vanligtvis gick från far till son. Sonen började som lärling vid tolvårsåldern då han fick vara en allmän medhjälpare vid härdraget. Lärotiden kunde ta fem år innan lärpojken förklarades kompetent att hjälpa till med både smältning och uthamring av järnet. När han arbetat med detta några år kunde han om han ville utföra sitt mästerprov. Trots att det förekom läroböcker nämner ingen informant att sådana skulle ha utnyttjats. I Strömfors fanns flera gamla smedsläkter som verkat som bruksmeder under flera generationer. De härstammade vanligen från smeder som kommit från Sverige under brukets äldsta tid, eller efter 1886 från Kauttua bruk som också ingick i Ahlströmskoncernen. Troligen var arbetsmarknadsbetingelserna sådana att sönerna gärna gick i fädernas fotspår. Smidet hade högre status än sågarbetet, och då man inte hade någon formell yrkesutbildning var det också svårt att få annat än okvalificerade arbeten på andra orter.

Under informanternas livstid har redan vem som helst tagits till smedjan. Vid högkonjunkturerna under de båda världskrigen fick smedsgesäller bli smeder, och deras medhjälpare togs antingen från sågen eller så var de unga pojkar i tonåren. De gamla smederna fick dock arbeta så länge de ville och orkade, och eftersom verksamheten hela tiden minskade hade det till följd att flera av de sista smederna i bruket var långt över normal pensionsålder under 1930- och 1940-talet. Utbildningen gick hela tiden ut på att de erfarna smederna lärde ut sina kunskaper på praktisk väg. Nybörjarna fick först arbeta som drängar vid spiksmedjan och blev sedan påslagare innan de fick flytta över till stång- och manufaktursmedjan. Det förekom inte längre något mästerprov eller annat yrkesprov, och under den sista perioden var kraven på yrkesskicklighet inte heller längre så höga. En av de sista smederna som kom i arbete som femtonåring 1934 säger: "Me oltiin silloin jo sanotaan toisen luokan miehiä, sitten niihin vanhojen äijien nähden. Me ei tarvinnut osata enää semmoista kuin ne osattiin vielä." [Vi var då liksom redan anda klassens män, i jämförelse med de gamla gubbarna. Vi behövde inte längre kunna göra sådant som de kunde.] (Ginström 1991)

Ovan har fyra olika skildringar av smideshantverket presenterats: Berta Karlbergs beskrivning från Kökar, stipendiaten Amanda Lassus uppteckningar från Oravais, stipendiaten Irja Sahlbergs dokumentation från Strömfors, uppföljd av studeranden Martin Ginströms fältforskning från samma bruk. Materialet aktualiserar frågor kring hur man använder arkivaliskt traditionsmaterial för att tolka kultur.

För det första är det empiriska materialet intimt knutet till upphovsmännen, och kan i den meningen klart definieras som kvalitativt. Det är också individuellt och därigenom brokigt, det är skapat av nedtecknarna men med helt olika utgångslägen, till en viss grad dock med samma utgångspunkt och motiv: att bevara. Det säger sig självt att någon källkritik av konventionellt snitt, med variabler som falskt och sant, överhuvud inte är relevant här, lika litet som klassificering enligt kronologi, kontinuitet och kausalitet.

Karlberg var i 60-årsåldern när hon skrev ner sitt svar och hade levt ett helt liv förankrad i samma miljö. Hon hade i flera år deltagit i Folkkultursarkivets insamlingar. Liksom flera andra flitiga bygdeinformanter uppgav hon att det "blir så mycket". Det är egna upplevelser genom alla sinnen hon uttrycker och tolkar. Det är minnen hon erinrar sig och formulerar i skrivsituationen. Därmed ger hon oss en kulturspecifik interiör av bysmidet som hon är med och skapar. Hon bidrar med ett innanförperspektiv som öppnar betydelser som hon själv inte behöver vara medveten om. Det är därför hennes rapport citeras.

Stipendiaten Lassus kom till Oravais som utomstående. Hon var filolog och samtalade med smederna med stöd av en frågelista, men hon hade ingen personlig relation till arbetet. Det var genom att lyssna som hon erhöll material. Metoden var utpräglad ord- och sakforskning under dess högkonjunktur på 1930-talet. I centrum för intresset stod dialekten: orden skulle ge belägg för språkliga särdrag, vid sidan därav en bild av en lokal, känd folklig kultur – smidet i Oravais. Men det finns en oöverstiglig barriär mellan muntlig berättelse och tolkningen i skrift.

Sahlberg hade redan erfarenhet av både fält-, arkiv- och museiarbete då hon dokumenterade smedjan i Strömfors 1936. Hon samtalade med smederna, såg vad och hur de gjorde och antecknade. Det var en tidig form av deltagande observation där "det etnologiska sinnets etik" exponeras. Sahlberg var kunnig i hantverk, satte sig in i metoderna och beskriver dem levande. Materialet bearbetades och publicerades med fotografier och ritningar som en del av vederhäftigheten, autenticiteten och argumentationen. Hennes arbete är ett vetenskapligt bidrag till fackhistoria och fakteori. Någon komparativ del finns inte, men väl en klar kulturhistorisk fond. Den detaljerade och initierade studien utgör ett unikt dokument.

SMEDER I FOLKDIKTNING OCH FOLKTRO

I folkdiktning och folktro har smederna betraktats som trollkunniga och i förbund med övernaturliga makter, med en förmåga som sträckt sig utöver yrket. De kan ha gestalten av en dvärg, men likväl vara mästersmeder. Även om det i *Finlands svenska folkdiktning* inte finns smeder av den storhet som Ilmarinen i *Kalevala*, uppfinnaren av järnet, smidande himlavalvet och den märkliga kvarnen Sampo, finner man vissa föreställningar om smedens övernaturliga makt och smedjan som plats för magi.

I smedjan har man med hjälp av källvatten och blåsbälgen fått botemedel mot bölder. Med härdvatten eller genom att blåsa i bälgen har man botat vårtor. Utslag, såsom mässling, har man blåst bort med en liten bälg eller så har den sjuke satt sig i ässjan och smeden blåst bort "älvblåss", nässel-feber. Smeden har skött bälgen. Det är i smedjan som både själva metoden utförts med därtill hörande formler, även om vattnet spelar huvudrollen. Smedjepusten har varit välgörande också för sjuka ögon: "Ett barn, som led av 'kråssa', skulle föras till en smedja, där ett lik legat, och bäras tre varv både medsols och motsols kring smedjan."²

En legend, upptecknad i olika versioner i Österbotten och Nyland, handlar om en övermodig smed. Ovanför sin smedja skrev han "Smed över alla smeder". I en version från Vörå kommer en främmande herre till smedjan och ber att få lära sig smida. Herrn bryter hästens fot, skor den och sätter den åter på dess ställe. Därpå kastar han en gumma i ässjan och smider henne till en ung flicka. När hon kommer hem känner ingen igen henne. Smeden försöker göra på samma sätt, men misslyckas. Hästens fot fastnar bakfram och gumman brinner upp. En version från Nyland berättar om hur smeden av den onde får rådet att kasta sand i ässjan när han ska smida yxögon och liar. Den längsta varianten handlar om en smed som skrev kontrakt med djävulen och sedan bedrog honom. I denna undersaga från södra Österbotten är det smidandet av en hästsko åt Frälsaren som i gengäld ger smeden makt att överlista djävulen (*Finlands svenska folkdiktning* I. A. 1917:136, 415; I. B. 1917:196–199; I. B. 1920:16–17, 157–158).

I några lokalhistoriska sägner uppträder även smeder som storljugare, kända för sina uttryck, eller skrytande över sin förmåga att smida så träffsäkra bössor att de rentav kunde skjuta bort från målet och ändå träffa.

² Krossa(d) = sjuklig oro med olika symptom (*Finlands svenska folkdiktning* VII 1927:327, 351, 353, 416, 430–431, 522, 591).

Bo Lönnqvist

Sågarbetarliv

Böndernas virkesbehov och skogsarbetet har inte varit föremål för insamlingar i de finlandssvenska arkiven, medan etnologiska institutionen vid Åbo universitet under Ilmar Talves ledning profilerade sig genom mångsidig industridokumentation. Vid Åbo Akademi framlade Paul Stenman pro gradu-avhandlingen *Sågarbetarliv på Attu i Pargas 1973* (ny uppl. 1996) – i dag ett unikt dokument över en försvunnen livsform.

Den etnologiska fältarbetsmetoden med intervjuer var liksom historieforskningen inriktad på kronologi, kontinuitet och förändring. Detta skapade en bild av något obrutet och fortgående, en utveckling, men här fanns också en medvetenhet om traditionen, det nedärvda, och dess betydelse. Frågeställningarna styrdes av orsak och verkan, upphov och följder, vilket kunde knytas till ekonomi, politik, socialhistoria och teknologi. Här uppmärksammas också att den lineära tiden, historiens tid, gång på gång bryts av den cykliska tiden, biologins tid, levnadsloppet. Det som undersöks är vilken betydelse en sådan interfoliering av flera tider hade när det gäller olika dimensioner av rummet, orten och platsen. Frågeställningen anknyter framför allt till föreställningen om minnet som starkt bundet till rummet. Rummet är också ett mentalt rum. Berättelserna nedan ger talrika exempel på olika sätt att minnas och gestalta minena, bland annat hur platser, hus, vägar, terräng, natur och revir såg ut och vad som hänt i dessa rum.

ARBETET VID ETT SÅGVERK

Paul Stenman bedrev fältarbete 1968–1970 på det sågverk som hade anlagts 1872 på Attu gamla frälseegendom på det omkring 10 kilometer långa Attu-landet, en ö vid inloppet av Pemarfjärden (utanför Pargas). Karaktären av ösamhälle har förmodligen präglat livsföringen, likaså förbindelsen med de patriarkaliskt styrda godsen i Kimito medeltida socken. Sågverksbolaget förvärvades 1924 av Amos Anderson, grundaren av Konstsamfundet. År 1952

Paul Stenman och en informant under en walk along-intervju på Attu i Pargas 1970.

lades sågverket ned och 1974 sålde Konstsamfundet egendomen Attu till en privat brukare. Stenman gjorde sina uppteckningar då många ännu hade minnen av sågen, vilket resulterade i inspelningar med 19 informanter födda 1880–1900, samt ritningar av sågen, bostäderna, flottning, redskap och stapeltyper.

Vedertagna teman som Stenmans studie upptar är sågverkets historia, arbetarna, familjeliv och hemmiljö, umgänge, högtider och fester. Nya teman var fritid, föreningar, politik och klass. Stenman uppger att han är intresserad av "människan i tid och rum som kulturvarelse". I den mycket detaljerade och även språkligt distinkta studien är kapitlet om arbetskraften det mest omfattande. Vad som är iögonenfallande är det differentierade systemet av arbetsmoment med kompetent yrkesfolk och avgränsade arbetsplatser, vilket dock inte hindrade rörlighet dem emellan.

Avverkning och stockflottning

Inledningsvis redovisar Stenman hur köpet av skog gick till:

Största delen av den stock som sågades på Attu köptes av skogsägarna i trakten eller inom ett lönande bogseringsavstånd såsom från Salo, Bjärnä, Hangö och Kimito. Bolaget hade en egen *virkesköpare*, en skogsförvaltare, som var med på *stockauktioner* och gjorde anbud. Försäljare kunde också vända sig direkt till bolaget med ett erbjudande. Vid salubjudandet

kände man till hurudan skog det var fråga om. Sågverkets *skogsräknare* hade gått igenom skogen och taxerat antalet stammar, gjort *timmeruppräkning* och samtidigt uppskattat kostnaderna för utdrivningen till närmaste vattendrag. [...]

Som skogsräknare fungerade ofta flottare, som efter vårens flottning nu fick nytt tillfälle till förtjänst; ofta i hemsöcken. Även någon från sågen kunde räkna och värdera skogen. Ibland köpte man skog av samma försäljare flere år i följd. (Stenman 1996:15)

Vidare beskrivs stämplingen av stammarna som skulle avverkas, märkningen med yxa, mätningen och uppgörandet av kontrakt. Avverkningen skedde vanligen från december till mars, eller så länge transporten gick lätt:

Vid de skogsdrivningar, som förekom på Attu var det sågens eget folk och torparna som deltog. För bolaget var det lämpligt, att sysselsätta sågarbetarna med skogsarbete så länge som vintern hindrade ångsågning med full kapacitet. Sågen reparerades ofta under den kalla perioden och då sköttes de äldre männen om reparationerna eller *remonterna*, medan de yngre högg i skogen. [...] På avverkningsplatserna, som låg avlägset, anställdes av bolagets förmän stockhuggare som fick kvarter i gårdarna nära avverkningsplatsen s.k. *kvarterskarar*. Stockhuggarna var inhysta i någon gård så länge som avverkningen pågick. – De tilldelades varsin lott och gick sedan fram i linje och fällde alla stämplade träd. [...] Goda år lockades folk från inlandet till avverkningsplatserna. Men ändå fanns det inte tillräckligt med arbetskraft. Sålunda hade Attu ångsåg år 1888 30 hästar i skogsarbete och man klagade över att det var svårt att få annat än eget folk. Det fanns ett rikt utbud på körningar i Pargastrakten; ved-, timmer och glastransporter. Körningserbjudandena kungjordes under 1880-talet i kyrkan. [...] Skogsarbetet kom att vintertid erbjuda en mängd arbetstillfällen, ofta för den del av befolkningen som hade det värst ställt under vintern. (Stenman 1996:16, 19)

[...]

När man kalhuggit ett gammalt bestånd rensades hyggesplatsen på våren, kvistarna och grenarna brändes, varefter man kunde börja planteringen. Den sköttes vanligen av två personer, en man och en kvinna. Mannen slog med ett spett ett hål i marken, kvinnan placerade plantans rötter i hålet och trampade samman jorden kring rötterna. [...]

Sedan timret fällts och kvistats avmättes eller apterades det. En man mätte ut dimensionerna för timret, en annan antecknade uppgifterna. För detta arbete krävdes män med god kännedom om stock. *Avmätaren*

eller *apteraren* mätte stocken från grovändan mot toppen med en 7 fot lång mätsticka [1 fot: ca 30 cm]. Måttet hade en plåtvinkel i ändan, som hakades fast i stocken. Två längder gav 14 fot, vilket var minimilängd. [...] Den som mätte skulle också bestämma var man p.g.a. eventuell röta eller alltför krokig stam skulle kapa trädet. Sedan längden var avgjord, slog *apteraren* med en stämpelyxa ett trekantigt märke på vardera sidan om avsågningsstället, som utmärktes med ett yxhugg. Med stämpelyxan slogs ytterligare en barkflaga lös, på det avbarkade stället antecknades tumantalet. Anteckningen kom att befinna sig på den övre stamdelen. När skogshuggaren hade kapat trädet skrev han tumantalet i ändan av stocken. Sedan stockarna *apterats* i skogen, lastades de på en släde och transporterades till närmaste sjöstrand eller flottningsled. Här skedde *intumningen*. Två personer, som stod i bolagets tjänst, gjorde arbetet. Stocken mättes i den smalare ändan; diametern och fotlängden, som vid *apteringen* antecknats i stockändan, ropades upp. Efter ett särskilt system antecknades stockantalet på en blankett av den andra *intumaren*. Blanketten var fastsatt på en tavla, som bars kring hans hals. Man slog också in flottningsmärket i vardera ändan av stocken. Attu märket var AAB eller A. (Stenman 1996:19, 17)

Därefter räknades stockens kubikinnehåll och kontroll av *intumningen*; vanligen gjordes detta i slutet av november eller början av december (därefter slutade bogserbåtarna gå och vintersågningen tog vid). Sedan beskrivs de olika momenten vid flottningen:

Då stocken kommit ner till mynningen av Salo å (Uskela) infångades den av män som företrädde de olika bolagen. De såg efter att stocken hade bolagsmärket och samlade den innanför bommar. [...] De bolag som samtidigt flottade i ån, kontrollerade varandras stockar noga. Den *sorterare* som tog en timmerstock med oriktigt märke förlorade en veckas lön och fick omedelbart avsked. När stocken kommit innanför bommarna var den klar för *flottläggning*. Vid skogsutdrivning, som inte skedde till ett flytande vattendrag, utan till havsstrand, kördes stocken under vintern till en skyddad strand. Här fanns en bom som var fastgjord med ändarna i strandkanten. Stocken lades innanför bommen och fick ligga på isen. Timrets tyngd pressade under vårvintern sönder isen så att stockarna flöt fritt före islossningen. Sedan flottades stocken eller bogserades med ringflotte till Attu. Stocken som transporterades på detta sätt behövde inte barkas. [...]

Flottläggningen av stockar utfördes av bolagets män. Oftast var de tre till antalet. Det första stocklagret, det som kom underst var svårt att få samlat. Man hade en roddbåt från vilken de grövsta och jämnaste stock-

arna hopsamlades så att varannan stock kom med smaländan mot färdriktningen, varannan med grovändan. Plankor kastades ut över timmerstockarna så att underlaget blev bättre. När bredden var omkring 25 fot drogs från vardera sidan stock tvärs över det första stocklagret. De tvärgående stockarna hade alla *grovändan* utåt ty, om man drog upp timret med *lilländan* gick det lättare. Om stockarna var mycket grova, slog två flottläggare sina pickor [flottningshakar] i stocken; med den ena armen kring kamratens axel släpade de upp stocken och ordnade den. Ifall stocken var särskilt tung, kom den tredje mannen till hjälp. När flotten var färdig, kunde den vara upptill 30 famnar lång. Från Salo bogserades stocken i flottor med 6 lager [...] 3–4 flottor efter varandra, sammanlagt 3 000–4 000 stockar. (Stenman 1973:21–23)

Trossar med öglor höll ihop flotten och underlättade bogseringen. För att kunna fånga in *rymmare* slogs ytterligare en ringbom kring flottarna. En bogserkabel fästes då vid bogserbåten. Besättningen på de större båtarna bestod av fem man per båt, en kapten som kallades *skipare*, en maskinist, en eldare och en däckskar, *däcksare*, och en yngre pojke, som samtidigt fick vara kock. Kvinnliga kockar förekom inte (Stenman 1996:23–24).

Även arbetet på bogserbåtarna beskriver Stenman i detalj. Bogserbåten förde flottarna till Almarsund, men om sågen behövde stock omedelbart fördes de direkt till sågen. Det kunde ligga upptill 100 flottor vid sundet, och man bogserade en i gången när timret fraktades till sågen (Stenman 1996:23–24).

Arbetet vid sågen

Upplösningen av flotten och upptagningen var en omständlig process med flera arbetsskeden som krävde både precision och erfarenhet – inte utan spänning. Stenman beskriver arbetet med yrkesfolkets benämningar:

Om man hade en ringflotte rodde man till Almarsund (Pargas) i en båt, *tjelabåten* (fi.kela = varpspel), och tog med några bommar och samlade stock innanför dem. En sådan mindre ringflotte kallades *påsa*. Varpspelets tross eller vajer fastsattes i flotten. Båten roddes till stranden. Förtöjningslinan bands kring ett träd eller en sten och flotten *varpades in*, man förflyttade sig så längs stranden och varpade mot sågen. Också vid sågen fanns *diktaler* [fyra grova stockar kringbundna med järnband i toppen och nedslagna i botten], vid dessa förtöjdes stockflotten. Vanligen arbetade två man, *flotasöndrare*, tillsammans vid lossning av flottor. De hade flottningshakar, pickor, med sig på flottarna. En bom slogs kring stockflotten för att inte stockarna skulle flyta bort vid lossningen. Först rullades

det översta lagret bort, sedan det långsgående lagret, som också kallades *långdraget*, varefter man med flottningshaken tryckte ner de understa stockarna så att de kom bort. Nu återstod endast två stocklager, som var relativt enkla att skilja åt. Man räknade med att två man hann ta isär en flotte om dagen. En gammal flotte som sugit i sig mycket vatten gick det snabbare att dela; stockarna hade inte stor flytkraft. När en man delade flotten drog han stockarna till sidorna i stället för att rulla dem, rullningen krävde att två man arbetade i var sin ända av stocken. De barkade stockarna var hala efter en så lång tid i vattnet. För att inte halka och falla i vattnet vid lossningen hade man under vardera stöveln mellan sulan och klacken, i *svangan*, en brodd. Den gjordes av gamla sågblad som nitades i en läderrem. Remmen bands fast kring stöveln och gjorde det möjligt att röra sig säkert på stockarna. På vintern kunde samma brodd användas vid kälkåkning. Brodden tillverkade man själv eller lät smeden göra en. (Stenman 1996:25–26)

När flotten upplöstes sorterades gran och furu skilt. Följande skede var *intumningen*:

Från sågen gick det ut en landgång i vattnet. Landgången var gjord av några plankor, som lades bredvid varandra. Nedsänkt i ett hål i landgången fanns en tunna där *stocktummaren* stod. Trots att tunnans var nedsänkt kom tummaren att stå i en ansträngande framåtlutad ställning; dessutom var han utsatt för väder och vind. Med ett mått, *klavan*, mättes den smalaste ändan av stocken och tumtalet slogs in med en stämpelyxa. Nu ordnades stocken i olika *bås* beroende på grovleken. Detta arbete utfördes av 2–3 pojkar. Man tog alltid så mycket av en dimension att det räckte för en halv dags sågning, då behövde inte sågramarnas inställning ändras. Grövre stock, 13–14 tum, fanns i så små mängder att man samlade på den för att få ett större antal. (Stenman 1996:26–27)

Benämningar på stockar av olika slag i arbetarnas språk påminde om manliga typer. Så kallades till exempel halvsjunkna stockar i ringflottar *fyllhundar* med bara ändan som stack upp, stockar som legat så länge att de sjunkit blev *sjunkare* eller *bottendykare*. De bortskaffades vår och höst av sågarbetare som kallades *stockfiskare* (Stenman 1996:28).

Stockhalare, *sågare*, *hjälpåsågarare*, *kantare* och *justerare* – så lydde beteckningarna för de olika yrkesmännen som arbetade i själva sågen. I Stenmans beskrivning framstår det viktiga skede som stockhalningen och sågningen utgjorde som en syntes av arbetets rum och tid:

När stocken sorterats i magasinen följde nästa arbetsskede. Två eller tre män, *stockhalare*, samlade ihop ett knippe på några stockar och slog en kedja kring stockarna. Kedjan fastsattes med en krok genom en länk i kedjan. Nu samlade männen ytterligare ett knippe stock och slog samma kedja i ett nytt halvslag kring stockarna. Kedjan löpte mitt emellan de båda timmerknippena.

Från sågens övre våning i gaveln gick en *stockhalarbro* ner till vatt-net. Runt stockhalarbron löpte en "ändlös" kedja från ända till ända. Vid denna kedja fästes den kedja som man slagit kring stockarna. Den ena av stockhalarna kopplade på vinschen och stockarna drogs in i sågen. Med en stockpicka vred man så att kedjan kring stockarna slakade. När stockarna rullats till sidan, kastades kedjan i en ränna, som var gjord av plankor, och gled ner till stockhalaren, som samlade ihop nästa stocklass.

Attu hade av allt att döma ångvinsch redan första året sågen gick dvs. år 1873. Senare, år 1919, ombyggdes stockhalningen så att stockhalaren endast behövde skjuta timmerstocken med toppändan före, på en taggförsedd *ska*, som drog upp stocken till sågen. När stocken kom upp sköts en spak till sidan och upphalningen stannade. Då stocken blivit bortrullad startade upphalningen på nytt. Nu kunde kvinnor eller unga pojkar sköta arbetet.

Följande arbetsskede var sågningen. Attu ångsåg sågade med Bolinder ramsågar under hela sin verksamhetstid. Antalet ramar var dock inte konstant. Ramsågen bestod av en lös ram, som rörde sig vertikalt, samt av ett matarverk. Stocken vilade fastskruvad på en vagn, som löpte på skenor mot sågbladen i ramen. Sågningen sköttes av två män, *sågaren* även kallad *sågställare* eller *försågare* och *hjälpåsågen* även kallad *bakman*.

Sågställaren var den viktigaste mannen i sågen. Det var han, som ställde in sågbladen i ramen, *postade*, och hade ansvaret för sågningen. Sågställaren beställde också reservdelar till ramen. Hans arbetsinsats bestämde lönen för de andra i sågen. Sågställare blev man vanligen genom att en längre tid arbeta som hjälpsågare.

Hjälpsågaren riktade in stocken mot ramen enligt sågarens anvisningar, när denne stod vid ramen. När sågaren gav tecken skruvades rotändan med tvingar fast i vagnen och sköts sedan mot bladen. Om stocken var särskilt grov måste den *flankas* i rotändan, dvs. man högg bort så mycket att den rymdes genom ramen. Beroende på *matningen* och stockens grovlek tog det mellan en minut och upp till tre minuter innan stocken var genomsågad. Om bladen var dåligt *skränkta* blev stocken *luddig* och hade sågställaren för liten lutning framåt på bladen, *stupning*, gick sågningen långsamt. Brustna sågblad förstörde virket, som blev ved. Dålig bladinställning, eller slarvig fastsättning av stocken, gav snett virke, *kvarn-*

vingar eller *vargar*. På andra sidan ramen fanns en annan vagn i vilken bakmannen skruvade fast stockändan med vagnens tvingar.

När stocken kommit helt igenom lades den på cirkelbänken för *kantning*. Vid *kantcirkeln* arbetade två män, *cirkelförman* och *cirkelbakman*. Cirkelförmannen, kantaren, ställde in rätt mått för att få så brett virke som möjligt, bakmannen förde sedan plankan eller brädet genom cirkeln. Det gällde att cirkla så knappt som möjligt utan att lämna *vankanter* av bark eller ojämnheter; virket skulle vara *skarpkantat* i hela sin längd. Kantare kunde man bli genom att arbeta först som medhjälpare vid kantningen. Kantaren skuffade på rullar virket vidare till *kapcirkeln* där *justeraren* kapade en bit av framändan för att få den jämn. Bakändan *märktes* med krita vid jämnt *fottal* och kapades. Märkningen kunde göras av en kvinna. Beroende på till vilket land man exporterade mätte man i franskt, danskt eller engelskt mått. Det vanligaste var engelskt mått. Sedan lastades virket på en vagn och kördes ut till brädgården. Före år 1918 skedde justeringen ute i brädgården. (Stenman 1996:29–31)

Det fanns två metoder att såga: Om man *fyrskade* stocken klövs den två gånger i skilda ramar. Vid första sågningen skars "sidbräderna", *bakorna*, bort. Sedan vreds stocken i 90 grader och sågades i en fördelningsram. På Attu var detta den äldre metoden. Det andra sättet var att låta stocken gå igenom ramen (*genomsågning* eller *genomskärning*) och sedan *kanta* virket med cirkeln. Fyrskärningen gav mera bakor men mindre ribb. Bakorna användes vid koltillverkningen. Genomskärning gav mera ribb och avfall, men man behövde inte skjuta stocken fram och tillbaka utan kunde låta den gå rakt igenom sågen. Denna metod infördes troligen vid moderniseringen 1898, men båda sätten förekom parallellt till 1928, varefter genomsågningen blev rådande (Stenman 1996:32).

Det sista momentet i sågen var impregnering och därefter följde räkning:

Stockantalet räknades så att sågaren för varje stock som sågades, flyttade en pinne i en hålförsedd brädbit, som fanns vid ramen. Dessutom uppskrevs resultatet på ett papper och sattes i en låda. Papperen fördes sedan en gång i veckan till kontoret för uträkningen av lönen. När man sågade i skift, kunde följande skift omedelbart se hur många stockar som sågats, detta gav upphov till tävlan. (Stenman 1996:32)

Sågspånet föll ner till undre våningen och vidare längs en ränna till en skottkärra. Det kärrades sedan till pannorna eller till kolningen eller användes med ribb som fyllning vid stranden. Personer under 18 år fick inte ha något

att göra med klingor eller brett. Kvinnoarbetet omfattade städning och bortskaffandet av ribb (Stenman 1996:32).

Stenman beskriver därefter drivkraften med ångmaskin och arbetet i pannrummet, utfört av maskinisten, eldaren och hjälpbrännaren som kunde vara en kvinna. Sågbladen filades i *slipankontoret*, en *butka* där filaren höll till. Vidare redogör han för sågningskapaciteten, arbetet i brädgården, radandet av staplar, justeringen av virket när det torkat, lastningen på pråmar, lastningen och exporten samt avfallsvirket. Benämningarna på de olika arbetslagen och arbetarna som gjorde uppgifterna omnämns noggrant (Stenman 1996:33–43) och refereras här (Stenmans kursiveringar):

Det var *banakarar*, som sköt vagnen från sågen till brädgården, *stapelläggare* som radade plankorna i staplar och som kunde ha unga pojkar som medhjälpare samt *plankbärarna* – relativt unga och kraftiga män. Vidare *brädgårdsinspektorn* eller *spektorn* som utsåg vem som skulle räkna det sågade

Sågarbetaren Axel Drugg demonstrerar en dyna för plankbärning. Dynan var fylld med svinhår och spändes fast med en rem som gick under motsatt arm.

virket, *klamparen* som sorterade virket uppe på stapeln då man skulle lasta en viss dimension med en *ändhalare* som hjälp, en yngre man eller pojke eller flicka, *oxkalv*, som räckte fram virket, samt *lastanschacket* eller *lastangänget*, tio män ledda av *lastanförmän* eller *lastanpomo* och *pråmgubbarna* i hamnen. Klamparen var näst inspektorn den främsta personen i brädgården. Klamparen antecknade kvalitetsbeteckningen på varje bräde eller planka. Dessutom kontrollerade han om virket var väl justerat. Kvalitetsbeteckningarna var prima, sekunda, tersia, kvarta, kvinta och ved.

Därefter radade klamparen med hjälp av änddragaren ett antal bräder eller plankor på varandra och lät dem glida ner längs kanten av stapeln. Bäraren tog bördan direkt på axeln och bar den till *lastanvagnen* för transport till kajen eller *lastanbryggan* som den också kallades. Där lades bräderna på bockar och sköts med hjälp av bockarna in i den tomma pråmen där två män radade dem. När pråmen var till hälften fylld bytte man lastningssätt. Två män, pråmgubbar, lyfte vardera upp några plankor eller bräder, ungefär på mitten, och två kvinnor bar, eller närmast styrde i varsin ända. Nere i lastrummet fanns också en *ropare*, vanligen en pojke. Han lade ett graderat fotmått på *binkan* (radade plankor) och ropade upp längderna som antecknades av *skrivaren* som stod uppe på kajen.

Vid lastningen på vagnarna staplades det grövre virket, *killingarna*, närmast sågen, medan det klenaste *rävsकिनen* kördes längre bort och det sämsta *stockholmsprima*, som knappast

Så kallade tallukkor eller trastossor förhindrade sågarbetarna från att halka.

dög för export fördes allra längst bort från sågen. På vintern hade bärarna tossor av säcktyg, *tallukkor*, skodon av ylle, för att inte halka på landgångarna. Tyget veks flera gånger och genomsyddes med segelgarn; skaften var gjorda av gamla strumpskaft. Landgångarna kunde även sandas, men sanden sopades snabbt ner av tallukkorna. Det kunde från banan i hela dess längd vinkelrätt finnas fyra staplar efter varandra. Avståndet mellan staplarna var så långt att man måste lägga ut bockar för landgångarna. Stapeln kunde göras upp till sju meter hög.

Avfallet från sågningen, ribb, stockens sidor, *bakorna*, sågspån och flis, användes till en del för sågens kraftförsörjning och som bränsle i hushållen. En annan del brändes till kol. Man brände kol på Attu redan år 1873 då det fanns fyra kolugnar vid sågen. Modellen till ugnarna kom från Tykö bruk i Bjärnå. Senare övergick man till bränning i kolmilor. Arbetet utfördes av en kolare på ackord och han hade i sin tur anställt 2–5 man som inte stod i sågens tjänst. Kolaren bodde nära milorna. Kolbränning för försäljning upphörde omkring 1910, men för eget bruk brände man kol ännu under kriget, på 1940-talet. Också kolbränningen beskrivs i detalj (Stenman 1996:45–47).

Stenmans noggranna och detaljrika fältarbete avslutas med följande analys av relationen mellan sågbruk och jordbruk:

Det kan vara av ett visst intresse att se hur sågverks- och jordbruksverksamheten och torpens arbeten var anpassade till varandra; Attu aktiebolag bedrev ju sågverksrörelse i förening med jordbruk. Ledningen för sågen och jordbruket bodde uppe vid Attu gård, en närmare kontakt var sålunda given. Vid brådslande lastning kunde, som tidigare beskrivits, en lastningsgrupp uppställas bland de torpare, som lydde under Attu gård.

Sågverksarbetet var bra betalt. Därför kunde torparen, vara i sågverksarbete med sin häst och betala någon, som utförde hans mansdagsverken på gården. För de yngre kvinnorna och flickorna från torpen fanns det också alltid tillfälligt arbete på sågen, såsom radning av ribb och renhållning. Arbetet på sågen ansågs också förmer än arbetet på jordbruket. Sågverksarbetarna kunde tinga sig ett potatisland hos någon torpare och gjorde sedan dagar åt torparen. Gården kunde sälja jordbruksprodukter åt sågens arbetare. Under tidigare år hade sågarbetarna möjlighet att få en del av penninglönen även i natura. Detta betalningssätt ställde sig också billigare för bolaget, eftersom lönerna för jordbruksarbete var lägre. (Stenman 1996:48)

FRÅN HANTVERK TILL INDUSTRI

Från yrkesfamilj till klassgemenskap är titeln på etnologen Birgitta Skarin-Frykmans avhandling om bagare i Göteborg 1800–1919 (1987). Även om sågarbetet inte direkt kan jämföras med det mångtusenåriga bagaryrket, som ju levde i en ekonomi av skråhantverk, kan vissa skillnader och likheter i funktion och struktur ge perspektiv på hur arbetet med materia, från råvara till produkt, tedde sig i vardagens tid och rum. Det gäller organisation, hierarkier, yrkeskunskap, ansvar och arbetsmiljö. Skarin-Frykman talar om "småskalighet och hushållsgemenskap", vilket inte hade med arbetsplatsens storlek att göra, utan med tradition. Detsamma gällde upplärning genom arbete

(i skrået: gesäll–mästare) – så förvärvade sågarbetarna sin yrkeskunskap i modernare tid, genom att under sin uppväxt lära sig arbetsrutinerna på en och samma plats. Gemensamt var också kontrollen av arbetet som på sågen upprätthölls genom arbetshierarkier: från sågställaren till plankbärarna, från kantaren till roparpojken nere i lastrummet på pråmen och kvinnorna och barnen som märkte och städade. Men inläringen var ingen utbildning kopplad till en viss yrkesålder som i skråhantverket och senare i 1900-talets industri, vilket exemplet Skogby såg får visa (se följande avsnitt).

Arbetsdelningen på sågarna var visserligen hierarkisk men kan betecknas som funktionell. Processen var uppspaltad, arbetet koncentrerat på att hantera kroppsstyrkan utan att skada sig själv eller träet. Kvalifikation, effektivitet och skötsamhet var ledord. Skiftesarbetet reglerade organiseringen av vardagen och förhållandet mellan familjemedlemmar, mellan hem och arbete. Det påverkade tidsuppfattningen, både dygnets rytm och årstidernas. En viss yrkesstolthet tycker man sig kunna utläsa även om informanterna inte framträder som individer i Stenmans berättelse. Arbetarna mätte sitt värde i erfarenhet, "tyst kunskap".

Sågarbetarfamiljen var, åtminstone in på 1960-talet, inte någon yrkesfamilj utan en produktionsenhet, ett hushåll i det agrara samhället där naturhushållningen ännu spelade en roll. Inom vissa fält var livsstilen förindustriell. Mathushållning, klädsel, boende skedde utom arbetsplatsen, men dock på orten. Sågen var därför en identitetsskapande plats.

Någon gryende klassinsikt baserad på motstridiga intressen syns inte i dokumentationen av Attu sågverk, men säkert förekom en sådan. Man kan förutsätta att fenomen som rörlighet och flyttning, kontaktfält i och utom bygden var en grundpelare i sågsamhällets liv. Attu såg var ett koncentrat av yrkesfolk kring en lönsam ekonomi som berörde hela bygden och kunde erfaras av alla. Skogen var sinnligt nära, men dock inte en del av samhället. Mellan miljö och produktion fanns ett skede av trähantering som utformades enligt ekonomins krav. Stockar och bräder dominerade miljön men hade inget uttalat symbolvärde för individ, klass, roll eller status. Skogen var endast en indirekt resurs.

Följande avsnitt handlar om ett modernare skede och visar hur en hel kulturform försvinner.

ARBETARKULTUR FÖRGÅR – SKOG BESTÅR

En omfattande dokumentation av skogsarbetarkultur i traditionell mening bedrevs åren 1987–1988 av arkivarien Katia Båsk och fotografen Bertil Bonns (SLS 1642). Objektet var Skogby såg väster om Ekenäs på Hangö udd, en by i den gamla modersocknen Tenala. Sågen som länge ägdes av Fiskars-koncer-

Skogby såg i Tenala.

nen lades ner 1987, efter 99 år. Det var sålunda ett mycket historiskt skede i traktens liv som fältarbetet berörde och följaktligen riktades sökarljuset mot hela samhällets liv och minnen (Båsk 1997:257–293). Båsk hade tidigare gjort fältarbeten på Oravais fabrik och Dalsbruks järnverk.¹

Intervjuer gjordes med 62 anställda, av vilka 32 var svenskspråkiga, och resulterade i 33 ljudinspelningar. Informanterna var födda under åren 1905–1956. Dokumentationen omfattade i huvuddrag tre skilda ämnesfält: Det första var sågens utvecklingsskeden, nedläggningen och förändringen av samhället. Det andra temat sammanhöll flera objekt under begreppen förändring och omvälvning: de språkliga förhållandena, främst förfinskningen av det övervägande svenska lokalsamhället, de sociala nätverken, arbets-samfundet och den fackliga medvetenheten, arbetarnas interna kontakter, förmännen och reaktionen inför nedläggningen. Det tredje temat var en återblick på brukssamhället från 1930- och in på 1940-talet: klassmedvetenheten, patriarkalismen som ett element i Fiskarsimperiet, löner och för-måner, tvister samt strukturrationaliseringar. Som synes stoff för ett omfattande industrietnologiskt verk.

¹ Skogby sågs arkiv, ett typiskt företagsarkiv för tiden 1894–1980, består av omkring 12 hyllmeter och innehåller handlingar om ekonomi, statistik, planritningar, kartor och 1 300 fotografier – ovärderliga dokument över miljö, arbetsskeden och redskap.

Skogby såg anförs här genom Katia Båskts kartläggning "Patriarkalism och en ny klassmedvetenhet" (1991) som exempel på ett sågverk som samhälle, dess uppgång och fall. Skogby representerade nämligen en historisk kontinuitet i utnyttjandet av skogen som en både extensiv och intensiv resurs. Grunden var ett järnbruk med masugn anlagd på 1680-talet av Carl Billsten den yngre. Han var ägare till de bruk som grundats av hans far, Billnäs och Fagervik, till vilka tackjärn smiddes. Såghanteringen blev en sista utlöpare i brytningsskedet mellan järnhantverk och maskinkultur.

Ångsågen på Skogby hade anlagts 1887–1888 av lantbrukaren och friherre Mauritz Hisinger, son till brukspatronen på Fagervik. Skogby masugn drev han ännu 1891 då den såldes till Fiskars. Vid sekelskiftet 1900 hade bruket 200 anställda. Masugnen lades ned 1904 men Fiskars fortsatte att driva sågen till 1976 då den övergick i skogsandelslaget Metsäliittos ägo, varefter aktiebolaget Oy Metsä-Skogby Ab bildades. Sågverket skeppade produkterna över egen hamn. Ännu 1982 hade sågen 101 anställda. År 2005 bodde cirka 200 personer i samhället (SLS 1642, Lundqvist 2001).

Den första sågen var förlagd till Harparskog skatterusthåll, men den verkar ha nedlagts omkring 1893, Hisinger hade sålt den 1891. Båsk redogör för verksamheten i Skogby under 1900-talets första hälft:

Under 1900-talets första årtionden byggdes bl.a. en folkskola uppe vid Harparskog gård, medan sex nya bostadshus uppfördes nere vid sågen i Skogby. Ortens första förening grundades även, en ungdomsförening med namnet Tenala Allmogeförening vars verksamhet pågick under några få år. Produktionen vid Skogby Ångsåg fortsatte oavbrutet fram till första världskrigets utbrott 1914 och sågen utvidgades. I och med krigsutbrottet avstannade all verksamhet, men återupptogs igen i mindre skala. [...] 1922 ombyggdes och utvidgades sågen till en tvåramarssåg. Själva såganläggningen bestod då av sågverk, spruthus, virkesmagasin och en slöjdstuga. Samhället Skogby förändrades även, nya arbetarbostäder byggdes och åtminstone ett bostadshus flyttade från Skogby bruk, medan en skild kontorsbyggnad uppfördes. Även föreningslivet aktiverades. På initiativ av den dåvarande disponentens hustru Anni Lillsunde, återupptogs Ungdomsföreningen sin verksamhet den 1 maj år 1921 vid samlingspaviljongen och 20 nya medlemmar antecknades. Sju år senare, 1928, byggdes ungdomsföreningens samlingslokal Furuborg. Uppe i Harparskog byggdes en s.k. storskola, men fortfarande koncentrerades boendet till sågområdet.

Samhället Skogby genomgick inte några större fysiska eller sociala förändringar förrän i slutet av 1940-talet. Då inleddes en kort nybyggnadsperiod, bl.a. byggdes en butik, bastu och tvättstuga och fem tvåfamiljers bostadshus. Under slutet av 1940-talet skedde andra mer radikala föränd-

ringar inom det lilla samhället. Efterkrigstidens industrialism nådde nu även Skogby. Den första finskspråkiga familjen (troligen krigsevakuerade) flyttade till den tidigare helt enspråkiga byn. Skogby Sågarbetares fackförening grundades och arbetet vid sågen stannade under nio dagar p.g.a. en arbetskonflikt. 1950-talets Skogby präglades av en ny såg och ett kraftverk som uppfördes ca 300 meter längre bort från bosättningen, samtidigt förnyades även maskinparken och nya produktionsanläggningar byggdes, med en därpå följande kraftig produktionsutveckling. Upp i Harparskog uppfördes de första egnahemshusen av såväl arbetare som tjänstemän på tomter inlösta från Fiskars. Den utvidgade verksamheten vid sågen medförde även ett ökat behov av arbetskraft. (Båsk 1991)

Under 1950-talet kom de första finskspråkiga familjerna till Skogby som dittills varit helt svenskt. Av dessa familjer stannade fyra på orten och blev så småningom så gott som helt tvåspråkiga, i synnerhet deras barn. De verkligt stora förändringarna skedde under 1970-talet då bolaget Metsä-Skogby bildades och medförde en ny inflyttningsvåg av finskspråkiga. Ett relativt stort antal av dessa var yngre ogifta män.

Men redan i början av 1980-talet fick bolaget problem och 1985 förhandlades om en nedläggning av sågen. Den gången lyckades man avvärja hotet, men en viss utflyttning från Skogby inleddes. Det var främst yngre människor med en yrkesutbildning som sökte sig annat arbete, i Hangö eller på andra orter. I synnerhet gällde detta finskspråkiga familjer som inte hade så djupa rötter i Skogby. Hösten 1987 upphörde all verksamhet i Skogby. Hela året hade fackföreningen kämpat för att bevara sågen, man ansökte också om tillstånd att driva sågen privat men misslyckades. Två tidigare arbetsledare förde länge förhandlingar med Metsäserla om att få hyra en del av sågområdet för att starta ett mindre snickeri, men dessa planer gick om intet.

Sedan början på 2020 har Raseborg avancerade planer på att utveckla det gamla sågområdet i Skogby. Det ska ske genom satsningar på båtjänster, fritidsboende och fast bosättning. Målsättningen är att skapa en livskraftig och ekologisk by och samtidigt göra hela området mera attraktivt och livskraftigt (Almark & Santonen, 14.06.2022).

DEN LINEÄRA OCH CYLISKA TIDEN

Informanternas berättelser, refererade ovan, placerades in i ett förändrings-schema. Utfrågaren försökte ständigt under intervjuerna föra in samtalet på förändringen. Också berättarna var vana att tänka lineärt. Tiden var det plan som överskuggade det lokala, rummet. Sågarbetarnas berättelser ovan avslöjar likväl ett komplicerat mönster där den lineära tiden, historiens tid,

gång på gång bryts av den cykliska tiden, levnadsloppet. Redan de språkliga uttrycken vittnar om att två tidsdimensioner är invävd i varandra. Infor-manterna kan tala om "såg som såg", och menar därmed att man när man gått "den långa vägen" inte hade någon svårighet att byta ort – det var som att börja livet i ett nytt kretslopp. Även om lokaler, platser och rum varierade och bytte skepnad förblev arbetet oförändrat. Samtidigt skedde förvisso tekniska förändringar, innovationer och nybyggen, vilket gav arbetsplatsen nya kvaliteter, för både kropp och sinnen.

Någon historisk kontinuitet representerade ett sågverk inte annat än som en industriform i ett (släkt)bolags ägo, med klassisk pyramidstruktur. Det som styrde både stockhanteringen i alla dess former och därmed också livet var säsongsbundenheten, de återkommande årstiderna – oberoende av människans handel och vandel. De reglerade hela produktionen, satte gränser mellan sommar- och vintersäsong och inramade även dygnsrytmen, könsrollerna, ålderskategorierna och resurstillgången. Tiden var i arbetet bara en relativ klocktid.

Sålunda var det den evigt växande skogen, tillgången på och hanteringen av råvaran, som sist och slutligen utgjorde förutsättningen för sågväsendet. Endast när det gällde etableringen av en industri och nedläggningen av en såg kan man skönja den lineära tiden med tidsskeden och epoker som en dominerande kraft. Till det oförändrade, ständigt bestående hör de olika trädslagen och sinnenas erfarenhet och känsla för hur trä reagerar. När det gäller en kunskap som förvärvats under lång tid genom daglig rutin, fysisk ansträngning och inlevelse, kan man i analogi med hantverkskunnighet tala om invigningens hemlighet. Det man minns begränsas inte till fysiska rum, utan omfattar även mentala fält. Språket, arbetets jargong, bevarar skikt av äldre kultur genom minnets rutiner, som då manlighet, rå styrka, metaforer för sämre trä ("vargar", "killingar" eller "rävskinn") lever kvar trots ny teknik. Också fabriken olik maskinrum och maskinernas egenskaper ingår i det mentala rummet.

Den nederländska historikern i tidigmodern historia, Judith Pollman (2017), talar om *social circulation of the past* och avser främst ritualer, men också lokala, regionala och nationella minnen. Ett svar på hennes fråga "What did people with the past?" ger berättelserna ovan. När det är frågan om *scripting the self* kan man se det personliga minnet (identiteten) som invävt i det kollektiva minnet. När individen är gemensam för båda (*coexistens*) kan vi med utgångspunkt i Pollmans djupgående analys, där glömskans mekanismer är lika centrala, se hur lineär och cyklisk tid uppgår i varandra – och i rummet.

Mellan erfarenhetsrummet – det förflutna – och förväntningshorisonten – framtiden – finns en grundläggande asymmetri där framtiden hela tiden

undandrar sig vår erfarenhet. Förhållandet mellan dessa poler ser Reinhart Koselleck (2004) som biologiskt betingat: det ena växer med åldern och det andra förminsas – eller det ena kompenserar för det andra, det tillkommer horisonter av inom- eller utomvärldsligt slag. Det egna livets ändlighet relativiseras. Uttrycket "Fiskarsanorna", som används av en berättare, är sentida men ett talande exempel på den historiska medvetenheten. I den agrara självhushållande kulturen gällde tidigare generationers erfarenheter också för de efterkommande. Med "framsteget" fick förväntningshorisonten nya dimensioner: den blev ändlös och apokalyptisk, man visste inte vad som skulle hända då en fabrik lades ner.

Kulturhistorikern Philippe Ariès (1988) vänder sig mot en historieskrivning som bara avtäcker fakta och data i kronologisk ordning inom ett ramverk av kausalitet och kontinuitet. Historien består i stället ofta av fragment med en egen atmosfär. Falsk är också föreställningen att människan i grunden är sig lik och att hennes handlingar bara upprepar sig. Enligt Ariès befann sig människan under 1900-talet inte längre utanför det historiska skeendet utan uppfattade sig i val, beslut och intressen som en del av historien. Historieskrivningen kunde då välja att studera förhållningssätt i det privata och offentliga i stället för att skildra organisationer och system.

Det är inte bara forskaren som avgör vad som är minnesvärt utan också berättaren som uttrycker hur livet erfars. Detta berör föreställningen om det autentiska. Minnet måste bekräftas historiskt eller materiellt också då det flyttas till en annan kontext. Det måste alltid stödjas av ett här och nu. I denna process av muntligt och skriftligt, nya media och auktoriteter, frågeställningar, bevis och kriterier har forskaren sin beskärda del.

IV.

Lantbruk och stadsliv

Den traditionsvetenskapliga dokumentationen av det finlands-svenska vardagslivet under 1900-talet har behandlat olika typer av kulturmiljöer och samhälstyper. Under lång tid var intresset dock huvudsakligen riktat mot agrara miljöer och landsbygdsbefolkningen. Detta kan i viss mån sägas återspegla de demografiska förhållandena under början av seklet. Man räknar med att över 60 procent av befolkningen i Finland ännu vid mitten av 1900-talet var bosatt på landsbygden. Fokuseringen på landsbygden reflekterar uppfattningen inom den tidiga etnologin och folkloristiken att det "äkta folket", och därmed även den genuina folkkulturen, återfanns bland allmogen. Under 1900-talets senare decennier kom det traditionsvetenskapliga intresset också att omfatta andra samhällsgrupper och miljöer. Det urbana inslaget i traditionsarkivens samlingar utökades dels genom undersökningar direkt inriktade på stadsmiljöer, dels genom att urbana erfarenheter blev mer framträdande i frågelistsvar då en ökande andel av svararna var stadsbor. På grund av den relativt sena urbaniseringen i Finland hade den generation som växte upp i stadsmiljöer under senare hälften av 1900-talet emellertid ofta föräldrar eller mor- och farföräldrar "på landet". I detta kapitel undersöks miljöer präglade av förändring, närmare bestämt lantbrukslivet i utveckling, småstädernas omvärderade stadsrum och förorternas expansion. Samtidigt diskuteras och analyseras uppfattningar av globalt och lokalt, centrum och periferi, landsbygd och stadsmiljö.

Den första upplagan av *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid* av Mats Hellspong och Orvar Löfgren

från 1972 räknas till en av etnologins moderna klassiker. Via ett brett kulturhistoriskt perspektiv, med tyngdpunkt på 1800-talet och tidigt 1900-tal, analyseras livsformer och levnadsvillkor för olika befolkningsgrupper. Författarna gör upp med den vanemässiga polariseringen mellan förr och nu och konstaterar att stora förändringar skedde redan före 1900-talet, men att många äldre praktiker och handlingsmönster fortsättningsvis har hängt med. Kontinuitet, utveckling, stabilitet och förändring existerar sida vid sida och i sammanflätade former i olika miljöer – något som även framträder i bidragen i detta kapitel.

Under det halvsekel som förflutit sedan publiceringen av *Land och stad* har två flyttningstrender påverkat demografin i de nordiska länderna, nämligen en betydande immigration och en ökad flyttning från landsbygden till specifika tätorter. Resultatet är att majoritetens vardag i början av 2000-talet kan beskrivas som urban. Samtidigt har gränsen mellan städer och landsbygd blivit alltmer flytande. Många nordbors livsmiljöer har drag av både land och stad – de är rum mitt emellan. Under medeltiden och tidigmodern tid utgjorde städerna avgränsade rum upprätthållna av bland annat stadsmurar, tullar och handelsprivilegier. Vid slutet av 1900-talet bodde en växande del av befolkningen i förortsområden eller närområden till städer men arbetade i centrum. Pendlingen har blivit en del av vardagens rörelsemönster. Livet på landet, i småstäder och i förorter upplevs inte sällan som avsidet och med begränsat kommersiellt och kulturellt utbud, men närheten till naturen upplevs erbjuda högre livskvalitet än tätbyggda stadscentrum. Ruralt och urbant är inte neutrala begrepp utan har en mängd tolkningar och ideologiska laddningar (Andersson et al. 2015). Hur man upplever centrum och periferi visar sig vara avhängigt perspektiv och kontext. En position i periferin kan vara påtvingad och marginaliserande men även strategisk och frivillig. Platser kan därtill vara en aktiv del i identitetsprocesser både genom att vara något att identifiera sig med, men även att definiera sig emot (Rose 1995:89–92).

Gemensamt för bidragen i detta kapitel är fokuseringen på hur fysiska miljöer, materialitet och praktiker i samklang skapar vardagen. Sociala handlingsmönster är ett effektivt sätt att markera platser och dra gränser. Vardagliga handlingar kan alltså sägas vara det som skapar människors representationer av specifika platser, och samtidigt är de avgörande för hur olika platsers identitet produceras (Rose 1995:99; Jess & Massey 1995:134). Processer på makro-

och mikronivåer blir på så sätt sammanvävda. Landsbygden och småstäderna framställs ofta som långsamma och traditionella i jämförelse med större tätorter. De är rum betingade av sin egen lokalitet. Globala trender, internationella ambitioner och ideal gällande modernisering och rationalisering har emellertid haft en djupgående inverkan genom reformer och tekniska innovationer inom lantbruket och radikala förändringar av småstäders arkitektur och stadsplaner. Men även urbana miljöer befinner sig i en omvärderingsprocess, där äldre stadsbebyggelse har fått värde i form av livskvalitet och kulturarv. På ett liknande sätt har förorternas metamorfoser gjort dem till starkt laddade och omdebatterade miljöer.

Bidragen i detta kapitel ger exempel på att etnologisk och folkloristisk närläsning kan appliceras på olika former av empiriskt material, som tidningsreportage, skön- och facklitteratur samt personliga minnen. Författarna utgår från fysiska miljöer men visar på hur föreställningar, praktiker och sinnesintryck är avgörande för hur dessa miljöer upplevs och fungerar som vardagliga rum.

Susanne Österlund-Pötzsch

Niklas Huldén

Odlingens landskap

– sådd och skörd

Jag har två gånger i mitt liv upplevt en vårsådd, undantaget mina vuxna år och rädisodlingarna som följt varandra i ett tjugotal år. Men som barn till första generationens stadsflyttare hände det att man placerades ut på landet hos farföräldrarna någon vecka in i maj i väntan på att föräldrar och syskon skulle följa efter senare. Så var det under flera år i början av 1960-talet, men jag har inga mer påtagliga minnen förrän år 1966 då jag och min äldre bror vistades hos farfar och farmor från slutet av maj. Jag gick ännu inte i skolan men min fem år äldre bror måste ha fått dispens på något sätt.

Det var en uppskattad vistelse. Gårdarna hade ofta både kor och hästar och alla möjliga spännande maskiner fanns i uthus och rior. Farmor och farfar hade visserligen gjort sig av med korna redan 1963 men maskinerna och traktorn fanns kvar. Och granngårdarna hade hästar och kor med kalvar och höns. Vi höll till mycket i granngårdarna. Farfar Evert satt mest på traktorn ute på åkrarna hela dagarna och verkade trött om kvällarna. En kväll stöp han i säng utan att tvätta av sig åkerdammet och farmor Ester ojade sig. Han hade varit sjuk i flera år redan.

När kornsådden började vara klar kom farfar hem tidigare en dag. Han rotade i mangelboden och drog fram en gammal såskäppa av galvaniserad plåt med rem att ha runt axel och hals. Han fyllde den med utsäde ur en papperssäck. Han hade sparat en teg av åkern närmast gården osådd och beredde sig att gå ut på den. Vi frågade varför han inte sådde med traktorn och såmaskin, men han svarade någonting otydligt om att det dammar så mycket om "Tomtjäl", det åkerstycke som låg närmast husen. Det var nog ett svepskäl. Visst gick han lite "uppstrakad" och högtidlig fram över åkern medan han sådde för hand. Det var sista gången han skötte sådden helt på egen hand. Han skrev någon dag senare till sina bröder:

I dag är det första dagen på mycket länge, då jag tycker att jag kan orka skriva ett brev. Arbetet, som blir tyngre för vart år, har i år varit så påkostande, att jag verkligen trodde det överstiga mina krafter, men det gick i alla fall. Nu är sådden verkställd och på de flesta tegar har brodden kommit upp. Den är tät och mörkgrön vilket tyder på att den trivs. Snart börjar det hänga en daggdroppe i varje strå i tidig soluppgångstimma, något av det vackraste man överhuvudtaget kan få se. (Evert Huldén–bröderna Huldén 11.6.1966)

Vid plöjningen på hösten behövde farfar hjälp men körde ändå traktorn långa dagar. Han avled följande höst.

Det här kanske ger en lite romantiserande bild av bondens förhållande till åkern. I verkligheten hade farfar säkert en mycket mer pragmatisk syn på jordägande och åkerbruk. Det visar hans livslånga intresse för samsamlingen av åkerjord och framför allt de återkommande planerna på att sälja hela rubbet. Dem hade han redan på 1910-talet och ännu 1950 skriver han till sin bror: "Om det icke vore att vanhedra fädernas gärning skulle jag så skog i åkrarna och draga mina färde." (Evert Huldén–Jakob Huldén 15.10.1950)

Men ambivalensen var tydligen stor. Farfar debuterade som diktare 1951 och de tidiga dikterna handlar nästan uteslutande om hembygdens människor, byggnader, natur och arbete. I dikten "Jag sålde fädernegården (En mardröm)" från samlingen *Hemgården och byn* (1952) hittar man kopplingen till "Tomtjäl":

Då kommer min fader emot mig och farfar och en hel rad av grånade män.
Jag kan ej fråga, vem är ni, varifrån kommer ni? Alla bär mina anletsdrag.
Min fader skälver och farfar har tårad blick.
Vad har du gjort med gården? Vi grävtade i skogen. Vi dikade i mossen
och stakade tegarna allt längre.
Vem sår nu i Tomtjäl?
Vem hugger ved i vår skog?
Vem torkar sina stövlar vid vår trappa?
Markerna har ropat till oss om främmande klackar, som trampar i myllan.
Skogarna har sänt ilbud om främmande röster och hårda yxhugg.
Sjön häver sig.
Kärret suckar.
Stenen gråter.
Vad har du gjort?

Dikten dramatiserar ämnet och har väl ibland tolkats närmast allegoriskt. Men möjligtvis återger den en förtätning av åratals ältande i en fråga där

majoriteten av bönderna slutligen fått ge upp för att söka nya näringar. Dikten "Gästspelet" (*Jord och drömmar* 1951) behandlar samma tema: efter att i fem generationer ha brutit upp ödemarken försvinner den sista från scenen och åkern förvildas.

*Nörråkers i Munsala
fotograferat söder-
ifrån, med åkertäppan
"Tomtjäl" framför
husen.*

UTVECKLING OCH AVVECKLING

Den här barndomsbetraktelsen ligger hyfsat nära mitten av 1900-talet. Otoliga förändringar hade präglat jordbruket under hundra års tid och också nu kunde man väl tala om en brytningstid.

Skördetröskan hade strukturerat om åkerarbetet på ett grundläggande sätt. Många andra redskap och metoder hade förpassats till vindar, skjul och minnen. Kastmaskinen på fähusvinden användes av min bror och mig i olika lekar och fungerade som "Batmans datamaskin", där inlagda papperslappar med svar slumpvis kastades ut av vinddraget. Riorna som tidigare varit åkerbrukets kärnrum, både i fysisk bemärkelse och i folktron, hade blivit förvaringsplatser eller rivits. Men min barndoms jordbrukslandskap innehöll ändå många element som av mig uppfattades som uråldriga, till exempel "högubbarna" eller egentligen höstörarna som präglade sommarens landskapsbild. De var förstås inte uråldriga men skulle ändå försvinna bara något år senare och ersättas av höbalarna. För att inte tala om hur "åkerpaketeringen" eller åkerreserveringen inverkade, en åtgärd mot överproduktion införd 1969 (*Uppslagsverket Finland* 2009).

Finland hade vid 1900-talets början mobiliserat ett visst självförtroende och skulle snart genom den politiska utvecklingen bli en självständig stat. En stor del av ekonomin baserade sig fortfarande på lantbruk och andra agrara näringar. Men redan under de två tidigare århundradena, med både svenskt och ryskt styre, hade en modernisering av jordbruket inletts. De drivkrafter som inverkade på den här utvecklingen blev med tiden allt fler men förenklat kan man tala om två: upplysning och jordreformer. Under alla tider har man bland befolkningen upptagit nyheter som visat sig fungera väl till exempel inom jordbruket. Under upplysningstidens reformarbete inom lantbruket försökte man målmedvetet införa påbud och rekommendationer samt förevisa goda exempel. Det är också från 1700-talet framåt som man ser verkliga förändringar och framsteg just i jordbruket.

Historiker som Pablo Wiking-Faria och Carl-Johan Gadd talar ibland om drivkrafter som verkar ovanifrån och underifrån och de spridningsmönster som kan skönjas (Wiking-Faria 2010:334–338). Den här agrara och tekniska utvecklingen har ägnats ett stort intresse inom folklivsforskning och historia ända sedan 1800-talets slut. På 1700-talet inträffade samhälleliga förändringar till exempel genom jordreformerna – bland annat genom skiften – som kom att prägla landsbygdsbefolkningens livsmönster under sekler. Ibland genomdrevs de genom initiativ och påbud från samhällets övre skikt, men ibland också på initiativ av den jordägande allmogen. I verkligheten var det förstas otaliga kombinationer av förändringar och ny kunskap som kom att bidra till att vi kan tala om en agrar revolution. Här ingick faktorer som upplysning, läskunnighet, avelsarbete, växelbruk och tekniska innovationer. Jordägandet förändrades också och möjligheterna till hemmansklyvning och torpbildning blev större (Gadd 2000:194–196).

Den första mekaniseringsvågen inom jordbruket skedde redan under andra hälften av 1800-talet och inbegrep förbättring av plogar, harvar, slättermaskiner och hästräfsor genom internationellt utvecklingsarbete, men också genom lokala experiment (Östman 2004:19–25). Övergången till hästdragna redskap tillverkade främst av järn innebar att det karakteristiska bruket av dragoxar vid jordbruk i sydvästra Finland försvann under 1900-talets första årtionden, men även den utvecklingen hade inletts under andra hälften av 1800-talet (Huldén 1995:129–130).

Slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kännetecknades i Finland således av en strukturomvandling inom lantbruket. Den traditionella självhushållningen fick ge vika för mera differentierade sätt att söka näring och utkomst. Etnologen Veikko Anttila myntade frasen att jordbrukaren förvandlades från bonde till producent. Man såg inte längre på landsbygdsbefolk-

ningen som enbart odlare av livsmedel. Industrialiseringen hade kommit i gång under senare hälften av 1800-talet och ledde så småningom till att stora delar av landsbygdens befolkning flyttade in till städerna för att arbeta i industrin. Även den del av befolkningen som stannade kvar på landsbygden stod inför stora förändringar (Anttila 1968:11–15). Jordbruket mekaniserades enligt västerländskt mönster och marknadsekonomi satte sin prägel på tillvaron. Kort sagt var tiden mogen att införa nya idéer och innovationer. Kanaler för spridning av information var tidningar, skolväsende, facklitteratur och föreningsverksamhet, och läskunnigheten var allmänt utbredd. Även industrin, handeln och transportväsendet hade utvecklats tillräckligt för att tillfredsställa lantbrukets behov (Anttila 1968:195).

Flera innovationer inom jordbruk och näringsliv diskuterades under 1920- och 1930-talen. Tidningarna skrev då en hel del om "landtmannens bekymmer" och de dåliga skördarna angavs som orsak till den stora emigrationen och utflyttningen från landsbygden (*Wasa-Posten* 16.10.1923). Ett stickprov i den österbottniska lokalpressen under den här tiden visar en flitig debatt om landsbygdens framtid och vilka utkomstmöjligheter som stod till buds.

Särskilt inom lantmannagillen och lantbruksklubbar för unga bedrev man en ivrig föredragsverksamhet och erbjöd senare också konsulttjänster. Det ena efter det andra näringsalternativet föreslogs som kompletterande syssla, särskilt för småbrukare. Som exempel kan man nämna att fiske skulle tas till heders med förbättrade metoder (*Österbottniska Posten* 31.1.1919). Man föreslog också specialisering på fåravel och senare hönsavel i stor skala (*Wasa-bladet* 8.4.1922; *Samarbete* 1933:44). Man propagerade för köksträdgårdsodling, grönsaksodling och i förlängningen växthusodling av grönsaker, vilket kom att slå igenom som näringsgren i södra Österbotten och även i sydvästra Finlands skärgård (*Wasabladet* 23.4.1919).

Av de här nämnda näringarna var det närmast grönsaksodlingen och "hönsodlingen" eller "fjäderskötsel" som kom att få större proportioner, senare följda av pälsdjursuppfödning. Man räknade till exempel 1933 med att omkring 19 000 familjer fick sin huvudsakliga utkomst av höns och landet hade en stor äggeexport. Det var "småfolket" som hade profiterat på näringsgrenen skriver en artikelförfattare (*Samarbete* 1933:44).

FRÅGEBREV OM JORDBRUKETS UTVECKLING

Jordbrukssamhället och åkerbruket har haft en central ställning i de frågelistor som skickats ut både från Svenska litteratursällskapets arkiv och kulturvetenskapliga arkivet vid Åbo Akademi. Många av de frågor som behandlas ovan har tagits upp i frågebrev som skickades ut av Svenska litteratursällskapet 1971 (SLS 1013). Frågorna fokuserade särskilt på foderhushållning och

Farfar Everts såskäppa vid boden där den legat sedan 1966. Repstumpen ersatte remmen då han skulle använda skäppan för hand-sådd av täppan vid huset.

odling av hö, jordbrukets mekanisering och folkliga sammanslutningar med koppling till lantbruket. Sammanlagt inkom 83 svar med ett omfång på närmare tusen sidor. Från institutionen för kulturhistoria och folklivsforskning (senare nordisk etnologi) vid Åbo Akademi skickades en frågelista ut 1970 som tangerade jordbruket och de redskap som användes på 1900-talet. Frågelistorna behandlade bland annat liar, slåttermaskiner, slagor och de första tröskverken. Under åren 1970–1972 inkom 110 svar. Många uttryckte sin förtjusning över ämnet som man verkligen tyckte sig behärska: "men för det här behöver jag 150 sidor", skriver Manne Jansson (f. 1902, Houtskär, KIVÅ 25 A, M2591).

År 1973 skickades en mer strukturerad frågelista ut (KIVÅ 32 A–C) med explicita frågor kring jordbruksredskapens olika benämningar och namngivna konstruktionsdetaljer. Fokuseringen på redskapens benämningar berodde delvis på att materialet användes i en språkvetenskaplig avhandling (Rönkä 1993). Det inkom 86 svar, med kompletteringar. Materialet som insamlades med de ovan nämnda frågelistorna är redan i sig massivt, omkring 2 300 handskrivna och maskinskrivna sidor, och kan svårligen sammanfattas här. Men mycket är redan analyserat och till exempel i Ragna Ahlbäcks *Bonden i svenska Finland* (1983) används delvis samma frågelistsvar.

I början av 2005 skickade institutionen för nordisk etnologi vid Åbo Akademi ut frågelistan "Jordbruket i nutiden" med avsikt att pejla stämningarna bland jordbrukare efter att Finland gått med i Europeiska unionen 1995. Frågelistan, som samlade ett fyrtiotal svar, är inte konstruerad så att den skulle samverka eller komplettera den tidigare, men svaren tar ändå upp delvis samma reflektioner kring tekniska förändringar, samägda redskap och reaktioner på förändringarna. Men de skiljer sig genom att de äldre frågebrev intresserar sig för historiska detaljer i utvecklingen, medan de senare ställer frågor kring historiens betydelse för jordbrukaren.

I det stora hela berör frågelistorna ägodelar och redskap som är centrala för jordbrukarnas liv. Ett scenario som av en betraktare i dag kanske uppfattas som ett relativt oföränderligt "förr" blir ett kontinuum fyllt av en utveckling där det materiella samverkar med både människor och djur under ständiga förändringar. De högubbar/höstörar som jag själv betraktat som uråldriga förvandlas i den kontexten till en kort parentes i slåtterns historia. Åkern kan betraktas som en arena där de här kontrahenterna verkar och transformeras till andra former där redskap och byggnader får nya betydelser, utseenden och användningssätt.

Vissa frågeställningar tycks förekomma i flera frågelistor, till exempel hur nymodigheter togs emot av befolkningen och hur man uppfattade förändringarna efteråt. Frågelistorna vill också veta någonting om hur man uppfattar jordbrukets framtid. En viss förkunskap finns alltid då en frågelistas görs upp och i vissa fall visste man nog att det förekommit ett motstånd mot flera tekniska innovationer bland allmogen som brukat sin jord med metoder som använts i århundraden. Frågorna kan ställas mer eller mindre subtilt, men avsikten är att formulera sig så att orden inte läggs i munnen på svaren. Ett exempel: "Vad ansåg man om de första slåttermaskinerna? Mottog man dem med glädje, misstänksamhet eller motvilja?" (KIVÅ 25 A) Svaren är mångtydiga och kan ibland omfatta alla tre alternativ som ges i frågan, vilket kan tolkas så att frågeställaren lyckats locka fram reflekterande svar.

Utän att göra anspråk på en heltäckande genomgång av frågelistmaterialet går det att plocka ut en del intressant information som gäller mottagandet av nyheter i ålderdomligt åkerbruk. Många förändringar bottenar i en utveckling som började på 1800-talet men kom att prägla lantbruket särskilt på 1900-talet. Jag kommer i det följande i stort sett att koncentrera mig på odling av hö som innovation och nykomlingen slåttermaskinen. Riorna och arbetet i rian, som i Finland kombinerades med eldning och därför var extra tungt och svettigt, är ett annat tema som jag tar upp här och som intresserat många forskare under 1900-talet. De framtidsutsikter som frågelistorna intresserar sig för finns med bland svaren redan i de tidiga listorna och de behandlas också i frågelistan "Jordbruket i nutiden" som skickades ut 2005 då Finland redan var med i Europeiska unionen och jordbruket tedde sig rätt annorlunda.

ÅKERNS REDSKAP OCH RUM

Odling av hö på åker och äng

Enligt en del svarare stod det inte rätt till när man började så gräsfrö på åkrarna. Fodret för kreatur hade under all tid tagits ur naturen och att köpa gräsfrö – ofta okända sorter från andra länder – för att så ut på åkrarna verkade fel på något sätt:

Jag tror att det var morbror Gustaf Öhman i Varlax född 1856, som redan på 90-talet odlade hö. Idén hade han visst fått upp från landsbyarna. Mamma var hemma från Öhmans, och alldeles i början av 1900-talet fick hon övertala pappa, att så in en gammal åker med hö, endast med timotej, frö köptes i Borgå då, och såddes in i samband med rågen. De äldre gubbarna gormade: "Du förstör åkrarna!" Men det blev annat ljud i skällan när de såg den enorma höväxten. Och hö som alltid varit knappt om, att de ibland vid dåliga höår måste riva halmen från nyare ladtak och torka den i torkrian, sa farfar, till foder åt korna. [...] 1910–11 köpte gubbarna i byn en höfrösåningsmaskin i bolag för frösåning (klöverfrö). (Rafael Sandell, f. 1896, Emsalö, SLS 1013:800)

När höodlingen började bedrivas på åkrarna blev tillgången så pass stor att man också kunde sälja hö. Bärningen på våtmarkerna försvann så småningom helt och med den också utmarkslador. I kusttrakterna slog man tidigare också vass till foder och annat:

I min barndom och ungdom for vi till sommaren hela byn och skar rövass. Vi hade mat, skära, en gammal kjol å blus med oss. Vadade ut med gamla kläderna på å skar av vass i en hög så mycket vi orka bära i land. Två och tre var på land och band i skärvar och dela i hela hemmanslotter och halva hemman. Det gällde att följa med i raden. Lämna man några strån efter sig så fick man så många horungar hette det. På kvällen kom varje gård efter sin lott. Det var skönt att vila ut i det doftande våta vasslasset. Skärvarna radades ut för torkning mot handfasta gärdesgårdar. Djuren åt det med smak. Rövipporna användes till fyllning i sängkläder. (Agnes Örjans, f. 1886, Jomala, SLS 1013)

Slätter som kraftprov

Redan vid 1800-talets slut var det vanligt att lien användes både vid slätter och skörd, men till exempel i Österbotten användes också skära vid skördandet ända tills maskinerna tog över. Lien var ett redskap som måste dimensioneras efter storlek och användarens förmåga. Motivet med skörd och slätter dyker också upp i många författares böcker redan på 1800-talet. I finsk litteratur minns man kanske Väinö Linnas skildring i trilogin *Täällä pohjantähden alla* (1959–1962; *Här under polstjärnan*). Manne Jansson från Houtskär berättar:

Men tidigare odlades det råg, gladeligen. Ännu vid sekelskiftet var gårdens åkrar i huvudsak indelade i tvåskiftesbruk. På det ena skiftet förrättades trädesbruket och på det andra växte rågen, vartannat år i en oavbruten

följd. Och rågen skars med liar. På de större hemmanen var det flera man i arbete och svängde liarna, medan en flock kvinnor band ihop strängarna till kärvar (små kärvar som i här i Houtskär kallades "bundon"). Senare uppträdde havren och i liten mån höstvetet som odlingsväxter.

Också de skars med lie och halmen bands ihop på samma sätt som rågen. Delvis användes samma liar vid såväl höslåtter som sädesskörd. Egentligen var arbetskarlens kraftresurser avgörande härvidlag. Vid rågskörden var det inte så märkvärdigt stor skillnad på arbetskapaciteten mellan en mera klen byggd arbetare och en med jättekrafter. Detta arbete måste utföras med en viss precision, för att halmen skulle kunna samlas ihop och bindas till "bundon". Det var på sätt och vis ett knåpgöra som hindrade den starkare att inhämta försprång och som vi idag säger "poäng" genom sin överlägsenhet.

Vid höstslåtter var saken helt annorlunda. Då hade den kraftige arbetskarlen fritt spelrum att göra sig gällande. Här gällde det endast att kapa gräs utan några restriktioner, och utan att behöva ta hänsyn till hur det slagna höet samlades i strängarna. Det var väl också orsaken till att de långa liarna fanns i varje gårds uppsättning av slätterredskap. De behövdes för att tillgodogöra sig de starka karlarnas kraftresurser, och sålunda få dem utnyttjade genom en avsevärt högre arbetsprestation än de vanliga karlarnas under en arbetsdag. Med tillhörande orv enligt samma mått som lien, företedde redskapet i sin helhet en imponerande anblick, och då den svängdes av en karl med mera kroppskafter än normalt så syntes det nog var denne hade gått fram i slättermannaledet på vildängarna.

En karl av svagare kaliber fick hålla sig till redskap av måttligare valör, saken var nämligen den att det stora lie-orv-redskapet inte fungerade utan ett visst muskelkrafts förekomst. En svag karl kunde, rent ut sagt, inte använda jättens jätteredskap. Ännu i min ungdom berättades det episoder om dessa slätterkarls-vidunder. Tydligt var det fråga om atleter som till sin omåttliga styrka också ägde en viss rörlighet. Vid allmänna slättertalkosamlingar var det alltid någon av dessa storslåttare med, som förste man i ledet. Vanligen var denne efter en kort stund en bra bit före de övriga, och hans slag var det dubbla i bredd jämfört med den vanlige slätterkarlens. Dessa storslåttares bravader berättades det om med verklig vördnad, ännu flera tiotals år efter deras frånfälle. Jag har själv sett en sådan överdängare i funktion med lien på en vildäng. Det var en ung man här i byn, född 1914 och stupade i vinterkriget i Säkkijärvi. Det var fantastiskt att se dessa "övermänniskor" i sitt slag, utföra prestationer som en karl med normala kroppskafter, på samma tid, kan åstadkomma till endast 30 à 40 procent. (Manne Jansson f. 1902, Houtskär, KIVÅ 25 A, M2591:2)

Det fanns alltså ett visst nöje i höslåttern, men arbetet kunde också inbegripa ren tävlingsmentalitet. Att arbetsprestationer kunde ses som ett slags tävlingar har jag själv fått erfara även om inte i fullt så dramatiska slätterarbeten som i exemplet från Houtskär. Utmaningen med att lära sig använda lien härrörde från den äldre generationens påståenden om de hopplösa utsikt-erna i företaget. Även andra prestationsgrenar fanns. I min släkt berättas att min farfars farmor, som var rätt storväxt, tog upp två sängar potatis på lika lång tid som min farfars farfar tog upp en. Han försökte bortförklara det med slarv från hennes sida.

Slättermaskinen

Mot bakgrunden av storslåtternas prestationer kan det inte förvåna att en av de första mekaniska maskiner som blev populär var slättermaskinen. Då gräs kunde odlas på åkrarna minskade de ojämnheter i terrängen som gjorde att naturängarna måste slås för hand med lie och till och med skära. Slättermaskinerna gjorde här entré, införd både av kapitalstarka storgårdar men även av hemvändande emigranter. Starka fördomar var förbundna just med denna maskin, men i likhet med andra nyheter accepterades den ändå rätt fort av var man. Ett svar från Korsholm är närmast dråpligt i sin beskrivning av mottagandet:

Jag skrev att morfar var tre gånger till Amerika, men när han kom hem sista gången, hade han en Derring slättermaskin med sig. Det var åtminstone den första i Mustasari, nu Korsholm, för jag minns om många som talade om det, utom vad mormor brukade berätta. Men vilket öde, sa mormor, med alla människor som kom å skåda, å förbanna, å bedyrade att det var världens sista tider. Å folks hästar var rädda när vidundret var nära vägar där annat folk färdades förbi. Somliga körde i diket, å somligas hästar tog i sken. Mormor sa en gång måste hon fylla en träflaska med dricka, för gubben körde omkull, och det var slättermaskins fel. Han var arg gubben och ropte åt mormor "Å du Fia som int ha fått de skaffa de he 4 ungan me minder än ti kast han je till å från Amerika 3 gangar. Så nu ha fol tä bitala he je Satans spape [fanskapet?] å". Så stöttes å blöttes, någon hästräfsa fanns ännu inte, men när höet var bärgat, kom folk fortfarande, å då kom domen. "Lat ha du vari i all dina dagar Nystu Janne, fari o kommi, laga en ny ong åt käring din å så smög di tibak igen. Men nu behöver du int bärg na mäir, för nog ser du he sjölv he gräsroten e bränd." (Ellen Smeds, f. 1903, Korsholm, SLS 1013:213–214)

De starka reaktionerna kan kanske kopplas till slåtterns utbredning och långa historia, och att den var varje mans syssla i bondesamhället. Medan innovationerna kring pälsdjursfarmning eller hönshållning visserligen fick uppmärksamhet så var reaktionerna sällan större än visad nyfikenhet och höjda ögonbryn. Uppfattningen att gräsrötterna skulle brännas bort återkommer också i andra frågelistsvar.

Sätten att skörda åkergrödorna förändrades ofta redan på 1800-talet. Skäran som användes för spannmålsskörd fanns kvar en tid in på 1900-talet, men det var mest äldre människor som använde den. Lien som ibland var försedd med grind tog över som redskap vid spannmålsskörd. Havre togs med lie från 1920-talet, råg från 1930-talet och sedan började man använda slättermaskinen även för spannmål.

Hässjor för torkning av höet försvann under början av 1900-talet och man började allmänt använda höstörar ända tills balmaskinerna infördes på 1960-talet. Sedan kom rullbalarna som förändrade landskapet genom att de förvaras utomhus året runt. Ladorna behövs inte längre men upprätthålls ibland av sentimentala skäl. Samtidigt som höladorna börjat försvinna finns en nyproduktion av gårdslador med förvaringsfunktion och gammaldags utseende.

Utvecklingen av plogar och dragkraft förbigås här men den har varit massiv under 1900-talet. Att fånga upp de många redskapen och den konstanta utvecklingen är svårt i ett frågelistmaterial. Finska Hushållningssällskapet har till Åbo Akademi deponerat en samling fotografier som dokumenterar praktiker kring lantbrukets teknik och den maskinpark som funnits i sydvästra Finland sedan senare hälften av 1900-talet. Fotografen, veterinären Carl Granberg, berättar att då han senare visat bilderna för de avbildade jordbrukarna blev de oftast förvånade över maskinernas mångfald och av att de totalt glömt bort större delen av modellerna och deras utveckling (samtal med Carl Granberg 2012).

Rian och slitet

Rian innehar ett slags hedersplats bland de rum som användes av den jordbrukande befolkningen i Finland. I frågelistsvaren beskrivs rian som en "arbetsborg" och den förbannas som den mest svettiga och ohälsosamma plats som finns, men beskrivningarna får också sentimentala drag. Finland är det enda landet i Norden där man värmde upp riorna med en ugn för att på så sätt torka säden inför tröskningen. På köpet fick man extra hållbart spannmål som dessutom hade en viss rökighet som ansågs smakförhöjande. Rian är som institution utforskad av flera generationer etnologer, men Ilmar Talve är den som har forskat mest kring torkhusens funktion i Europa (Talve 1960 & 1961).

I frågelistsvaren skildras ofta ritröskningen i form av en detaljerad berättelse med moment från tidig väckning till sent sänggående. Medan det ännu var mörkt på höstmorgonen gick man från hemmet till rian som stod en bit från gården på grund av eldfaran. Riugnen hade eldats på förhand av arbetsledaren, "rigubben".¹ Om man var sen kunde man höra arbetet i byns andra rior som redan kommit i gång. Det var ett rytmiskt dunkande, tretakt eller fyrtakt i större gårdars rior. Mindre gårdar kunde tröska i tvåtakt. Man använde tröskklubbor av trä med ett långt träskaft där själva klubban var fastbunden så att den kunde svänga fritt. Rytmen var viktig, annars blev arbetet inte till någonting; de gårdar som inte klarade av det här hade inget riktigt bra anseende. Arbetet hade flera moment som rigubben organiserade och för hjälp med rytmen hade man tillgång till ramsor som också dyker upp i frågelistsvaren: "Tretton kappar, på små ställen" kunde gälla för fyra slagor. "Tunn-säck, tunn-säck" fick räcka för två (Agda Nyberg, f. 1885, Tenala, KIVÅ M2663:3). Tvåtakt ansågs tyngst, tretakt enklast och fyrtakt besvärligt, i synnerhet för nybörjare. "Oj den som fick ännu en gång hantera slagan i tretakt till en vals melodi. En melodi jag aldrig glömmet. Ännu i tidiga höstmorgnar kan jag sluta ögonen och lyssna efter den trygga, underbara ro det ljudet gav." (Ida Jusslin, f. 1891, Oravais, KIVÅ M2655:5) Tvåtaktströskandet som förekom på mindre gårdar beskrivs av före detta stataren August Herman Kevin från Tenala i västra Nyland i en intervju från 1974:

Nå, int va vi mer än ett par här [som tröskade]. Jag var nie då jag fick börja slagtröska. Mamma hade dåligt taktsinne, de va besvärligt, de gick int, hon va hellre i rian. Men på de där bondställen var dom alltid fyra som tröska då. Int e de så farligt arbete om man är van med det. (KIVÅ L311)

De tröskarramsor som tycks ha intresserat både intervjuare och frågelistornas sammanställare får ett sammanhang i samma intervju:

Intervjuaren: Sa man nånting när man slog? Dom hade såna där taktramsor?
Sv: Nej, nej. Nog gick det till så där tyst ... ja, ja, ja ljudet av dom där dunkningarna ... trettonkappa trettonkappa dunk dunk dunk dunk, trettonkappa, trettonkappa dunk dunk dunk dunk ... Men int sa man det där, dom berättade bara för barnen att så låter det då man tröskar. (August Herman Kevin, KIVÅ L311)

¹ Rigubbe betecknar i allmänhet tröskningens arbetsledare, i de flesta fall husbonden. Men rigubbe kan också uppfattas som en ritomte eller rådgivare, alltså ett övernaturligt väsen som höll till i rian och inte fick förolämpas. Det finns uppgifter om snidade riagubbar av trä som placerats i rians konstruktion som ett slags skyddsamulett, men tolkningarna kring det här är osäkra (Björklund 1979:9–10; IF 1978/4:4, Anders With, f. 1907).

Men allt var inte rofyllt. Redan att fylla rian med rågs skylar krävde stora ansträngningar, berättar Elvi Vigård från Kronoby:

Rågs skylar kördes med släde till rian, var åkern nära rian bar man skylar med en kort svege [vidja el. dyl.] man tog då med höger hand i svegskaftet med vänster hand i öglan man hiva då svegen över skylen lite lägre ned än på mitten sen drog man till så stadigt det gick och vinka då skylen och ställde sig under lagom höjd, med fart lyfte man då upp skylen på ryggen. Vilde det sig illa så fick man klättra över ett stenröse och gärsgård som var mitt på stenröset, jag har själv burit så jag vet hur besvärligt det var men om vägen blev kortare så valde man stenröset, detta var på 1920-talet [...].

Det var i början på 1940-talet som slagorna tystnade i byn, det var de unga som inte ville fortsätta att gå upp tidigt om morgnarna och dunka på halmen, man behövde gå till rian kl. 4 på morgonen för att hinna tröska ur och sätta in nya skylar till nästa gång. Vi har int tröskat annat än rågen nån gång en kornria, om hösten var regnig.

Det första tröskverket jag minns var ett stiftströskverk som drogs av två starka karlar sen skaffades hästvandring som två hästar drog på så sätt fick kararna lättare i stället fick de gå och köra hästarna. Kastmaskin användes åt allt säd som tröskades i ria [...]. (Elvi Vigård, f. 1910, Kronoby, SLS 1013:24–25)

Före kastmaskinens intåg fick säden kastas för hand, vilket fungerade som en grovsortering. Rigubben (som också kunde vara kvinna) började hela tröskningen genom att slå kärvarna med axsidan mot riväggen. Då lossnade de tyngsta och bästa kornen och blev liggande närmast väggen. Sen kastade han ut banden i logen där tröskarna väntade. Efter tröskningen med slaga räfsades halmen bort och bands till kärvar. Ett rissel (grovt såll) kunde användas för att sålla säden från större stickor och halmstrån. Sedan kastades säden med en skopa eller kastskovel över loggolvet i motvind där de tyngsta kornen flög längst medan lätta korn, agnar och skräp fångades av vinddraget från de öppna dörrarna och luckorna. Sädeskornen hamnade i ett slags kastordning från sämst till bäst, ibland i svaren kallade losäd och risäd (bäst kvalitet) eller slödder och grovsäd (sämst). Man kunde ytterligare få bort agnar och annat lätt material med en fläkt av till exempel näver och med en dryfta eller vanna, det vill säga lätta svepkärl med en flatare kant med vilka säden kastades i luften och fångades upp igen (Holger Eklund, f. 1911, Sund, KIVÅ M3480:4). Dryfta kallas på finska oftast för *pohdin* och verben dryfta och *pohtia* har ju en snarlik metaforisk betydelse i båda språken, vilket kanske kan härledas till teknikens betydande roll i sammanhanget. Risäden förvarades gärna för sig och användes som utsäde. En ramsa använd vid kastningen säger

också: "Först ska prästen ha och sedan hästen och sist vanligt folk". (Edvard Helenelund, f. 1885, Solf, KIVÅ M3373:5) I de flesta frågelistsvaren minns man närmast kastmaskinen, men påpekar ofta att den äldre generationen berättat om hur det gjordes förr (Arvid Evertsson, f. 1898, Liljendal, KIVÅ M3466:2-3).

Som orsak till att rietröskningen försvann anges de långa arbetstiderna och ungdomen som inte mera ställde upp. "Kornet var värst att arbeta med" (Edla Norrgård, f. 1892, Vörå, SLS 1013:197). Rågen tröskades länge med slaga för att man behövde långhalm till taktäckningmaterial. När alternativa material kom försvann också det här behovet (Agda Nyberg, f. 1885, Tenala, KIVÅ M2663:2). De sista växterna som "kastades" i logen var enligt jordbrukaren Anton Falk i Pyttis endast "ärterna och bönona": "Man måste kasta mot vinden vilken åstadkåms genom öppna dörrar i logen." (Anton Falk, f. 1898, Pyttis, KIVÅ M4715:5)

Tröskverken som kom att ersätta tröskningen i ria hade sin egen arbetsfördelning och även den kunde upplevas som arbetsam. Ofta fanns de med i bilden redan från sekelskiftet 1900. Också vid tröskning i tröskverk samlades man gärna till talko för att arbetet skulle gå snabbare. Det var inte heller ovanligt att gårdar delade på tröskverk.

Den uråldriga traditionen försvann så småningom under 1900-talet, men ännu på 1970-talet nämner en del informanter att man då och då tröskar i rian för skojs skull och för att få gott bröd. Då hade huvuddelen av tröskningsarbetet övertagits av skördetröskor som blev allt större med åren. Även de kunde till en början skaffas gemensamt av flera gårdar, men problemet var här att behovet av maskinerna uppstod samtidigt för alla delägare vilket så småningom ledde till att man skaffade egna maskiner (Gustav Johansson, Liljendal, SLS 1013:834-835). I dagligvaruhandeln 2023 har "ritröskat" bröd till och med använts i reklam.

Det ovan anförda behandlar en liten del av jordbrukarlivet men ger ändå en bild av den mängd kunskaper och redskap som behövdes. Ida Jusslin, född i Jeppo, sammanfattar på äldre dagar sin syn på liv och arbete:

Det är så mycket gammalt som jag har så svårt att tänka mig försvinner i tillvaron. Visst var en stor del tungt, men var man frisk orkade man nog, och är man inte frisk är väl allting svårt. När jag ser våra gamla redskap är det som om jag skulle se gamla vänner. Utom höbärgning och skörden var det lin och hampa att bråka och klifta, häckla, spinna och väva. Ja allt är över för oss gamla. Men med saknad lämnar jag åtminstone vår vackra värld, och dess små ting som vi redde oss med.

Fyller åttiotvå år i höst, så skymningen breds över vägen, aftonen nalkas, inga redskap behöves mer. (Ida Jusslin, f. 1891, Oravais, KIVÅ M3357)

FRAMTIDSTRON OCH GÅRDEN

Trots många lovord kring lantlivets positiva sidor och fördelen med att vara sin egen herre finns det ibland ett understråk av pessimism i frågelistsvaren från 1900-talets senare hälft. Redan på 1950-talet ser många jordbrukare ganska mörkt på möjligheterna att reda sig med jordbruket i framtiden. Det var ju också då som många mindre gårdar började ge upp jordbruket. Av svaren från 1970-talet framgår att också "åkerpaketeringen" har kommit in i många jordbrukares liv; man förband sig att inte bruka jorden under ett visst antal år för att undvika överproduktion.

I en del svar som insändes efter att Finland hade gått med i EU kan man spåra en viss hätskhet mot de oändligt många reglerna och det myckna pappersarbete som också ett litet jordbruk kräver av sin utövare. Samtidigt syns en tydligare struktur där ett fåtal gårdar odlar allt större arealer, antingen på hyrd mark eller inköpt sådan. Svararna hyser också en viss tillförsikt till att odlingen fortsätter. Det viktiga är inte vem som sår på ens mark utan att någon gör det:

Det var nog hårda bud för att få det att gå ihop med några kor och sockerbetsodling, allt med häst och handkraft. Småningom gick utvecklingen till maskiner så det blev lättare.

Vi fick fyra flickor och de hjälpte nog till under somrarna i sockerbetsgallring, och med höbärgningen så länge dom gick i skola och bodde hemma. Men alla gick i gymnasium och fortsatte i universitet.

Då E.U. närmade sig så insåg vi att det inte fanns framtid för vårt jordbruk. Så vi sålde korna men odlade säd ännu ett par år tills vi gjorde avtal om jordöverlåtelse pension med staten. Då det senare blev tillåtet att utarrendera jorden för odling gjorde vi det.

Mest för att kunna glädjas åt att se det odlat och fröda o grönska. Att inte uppodlad mark växer igen och förslyas då inte vi mera orkar. Framtiden är mörk.

Allt skall slås ihop om det sen är gårdar eller kommuner, företag eller skolor. Ingen av våra barn har väl mera rätt att lösa in gården då ingen av dem har jordbruksutbildning. (Thea Jaakkola, Västanfjärd, KIVÅ M5983)

Naturen är värdefull. Miljövärden är nog en del av jordbruket. Nu och på längre sikt. Vet inte hur de olika stöden har påverkat miljön. Så länge som åkrarna odlas hålls landskapet öppet. Om odlingen upphör växer landskapet igen med sly på en kort tid.

Framtiden ser mörk ut. Har ingen fortsättare. Dessutom är gården totalt för liten för att en familj skall kunna livnära sig på gårdens avkastning. Enligt EU mått behövs det minst 100 ha åker för en dräglig utkomst. Sannolikt kommer nog åkrarna bebrukas också efter mig. Som arrendejord eller som sålda som tillskottsjord till någon lantbrukare med större resurser. (Max Knapas, f. 1936, Pyttis, KIVÅ M5989)

En lite vemodig ton finns i de flesta frågelist svar som gäller det sena 1900-talets jordbruksbygder. Samtidigt är de ganska bra beskrivningar av utvecklingen.

För att återgå till farfars åker i inledningen. Vem sår nu i Tomtjäl då? Svaret anknyter till de sist anförda citaten. Sedan jorden hyrdes ut 1972 är det redan fjärde generationen Lindborg från Jeppo som sår hela hemmanet på Nörråkers. Det ligger rätt nära antalet generationer som farfar Evert skriver om och som bröt upp hemmanet ur ödemarken. Självsår jag rädisor då och då i Tomtjäl.

Sanna Lillbroända-Annala

Småstadens rum i förändring

”Problemet i de små städerna är ofta att de inte alls är inställda på att bevara någon gammal miljö eller byggnadstypisk stil utan så snabbt som möjligt försöker komma så att säga i storstadsklass”, skrev en representant för Arkeologiska kommissionen (Museiverket) i en artikel i *Hufvudstadsbladet* den 21 januari 1967. Att man i städerna ville ersätta gammal bebyggelse med ny berodde enligt tjänstemannen på orealistiska förväntningar, en snedvriden bild av den egna staden och att visionerna ofta hämtades ur en storstadskontext.

Det var inte enbart byggnadsbeståndet som kom att förnyas under 1960-talet – man satsade också på att förnya förutsättningarna för stadslivet i en mer allomfattande mening. Förutom en förnyelse av byggnadsskicket, gjordes stora förändringar även i städernas infrastruktur och förutsättningarna för den kommersiella verksamheten. Förändringarna hade djupgående verkningar för städernas invånare och för stadslivet i stort och smått.

Den modernistiska arkitekturen slog igenom på 1930-talet och förverkligades i stor omfattning under de närmaste decennierna efter andra världskriget. Då blev städer lockande boende- och försörjningsmiljöer som förde in nya invånare från landsbygden och närområden. Småstäderna¹ växte både till befolkningmängden och till arealen. De behöll trots allt en småstadskarakter även om ambitionerna att förnya småstaden i storstadens anda har levt kvar.

¹ Med småstad avses en stad med mindre än 50 000 invånare. I volym 2 beskriver jag den kulturarvsprocess som de äldsta trähusområdena i Borgå, Ekenäs och Karleby har genomgått från 1990-talet.

Mot den bakgrunden är det intressant att lyfta fram de förändringar som småstaden genomgick under andra hälften av 1900-talet och att se hur staden som koncept, som ett rum för vardagsliv och en arena för politisk-ekonomisk verksamhet, tog form (se de Certeau 1988:91–103). Förändringarna som ägde rum gjorde småstäderna till omdebatterade, omtvistade, kontrollerade, förhandlingsbara och affektiva rum för både planerare, beslutsfattare, stadsbor och stadens kommersiella aktörer. Vad innebar då modernismen som ny stadsutvecklingsideologi för våra småstäder? Hur har modernismen och postmodernismen påverkat den fysiska miljön och därmed förutsättningarna för livet i småstäderna?

I detta bidrag fokuseras de förändringar som påverkade småstäderna som fysiska rum med utgångspunkt i intervjuer med städernas invånare och i svenskspråkiga tidningsartiklar. Kartläggningen gäller städer med svenskspråkig befolkning belägna längs den västra och södra kustremsan av Finland. De flesta exemplen är från Karleby (till 1977 Gamlakarleby) och Ekenäs men också Jakobstad, Kaskö, Borgå och Lovisa tangeras. Städerna är kända för sina bevarade trähuskvarter och för sitt havsnära läge. De är även bland de äldsta av våra städer och stadslivet i dem har följaktligen långa anor.

SMÅSTADENS RUM RATIONALISERAS

Decennierna efter kriget förde med sig en oförutsägbar omvälvning i stadens olika rum och i staden som helhet. Dessa förändringar påverkade stadsbornas känsla av sammanhang, deras närmiljö, deras liv och relation till platser och områden (se t.ex. Uuskallio 2001).

Idealen för moderniseringen av staden och stadslivet utvecklades under mellankrigstiden. Förhållningssättet till småstaden, till dess byggnadsskick och dess småstadskaraktär har fluktuerat i och med att man under olika tider har haft olika uppfattningar om och mål med den. De förändringar som skedde i städerna under 1900-talet var omfattande och medvetet styrda. Moderniseringarna förverkligades utgående från både globala och nationella förebilder som starkt kom att prägla städernas utveckling.

Modernismen tog avstånd från bland annat de slutna kvartersstrukturer som hade styrt uppbyggandet av stadsmiljöerna under 1800-talet. I stället ville man skapa öppna, enhetliga stadsmiljöer som skulle råda bot på – som man då uppfattade – ohälsosamma och trångt byggda stadskvarter. Många moderniseringsplaner kunde dock inte förverkligas på så stora ytor som ursprungligen hade eftersträfvats, vilket ledde till en splittrad och osammanhängande stadsbild med en kombination av gammal och ny stadsbebyggelse (Tuomi 2005:9, 22–28).

I de nordiska länderna påverkade även återuppbyggnaden av de krigsskadade europeiska städerna synen på våra städer och deras byggnadskultur. I Norden likställdes gamla stadsmiljöer med krigsskadade städer som snabbt skulle ersättas med ny bebyggelse. Hos oss fick man således lov att utplåna eller sanera det gamla byggnadsbeståndet även i sådana städer där krigets skador var marginella eller där de inte alls förekom (Tuomi 2005:46–47).

Den moderna synen präglades av två stora idéströmningar som påverkade stadslivets utformning och olika urbana rum: de rationalistiska och humanistiska idélinjerna.² Den förstnämnda präglades av ett framåtblickande, rationalistiskt perspektiv och var knuten till traditionen från upplysningstiden med tro på teknisk utveckling och universella lösningar. Hit hörde klara principer och regler samt en strävan efter helhet, förenkling och systematisering. Rationalismen dominerade uppbyggnaden av staden fram till 1970-talet innan den så småningom ersattes av humanismen (Stahre 1999:16–17; se även Lillbroända-Annala 2010).

Den humanistiska idélinjen beaktar känslor, stämningar, personligheten och det mänskliga. Den accepterar mångfald, olikhet och disharmoni och ser världen som komplex och motsägelsefull. I motsats till den rationalistiska idélinjen anpassas staden till naturen och inte tvärtom (Stahre 1999:16–17, 23–26). Den humanistiska ideologin har också präglats av den nationalromantiska ideologin som uppkom redan under tidigare decennier och som tog sig uttryck i att olika slag av minnen och historiska lämningar bevarades och lyftes fram (Sjöberg-Pietarinen 2004:65).

DEN BEKANTA STADEN FÖRSVINNER

Det är inte sagt att vi skulle trivas i en modern stenöken med hypermoderna flervåningshus. Däremot har vi sett att gamla hus kan moderniseras inuti och konserveras, göras helt nya, utan att det yttre utseendet förstörs. (*Västra Nyland* 11.4.1957)

Modernismens tankesätt och de konkreta planerna på att modernisera stadens olika kollektiva rum väckte motstridiga reaktioner bland stadsbor. Citatet ovan kan tolkas som ett behov av att upprätthålla någon slags kontinuitet i ett urbant landskap som höll på att förändras totalt.

Med moderniseringen försvann viktiga affektiva landskap, det vill säga emotionellt laddade rum som stadsborna hade kollektiva och personliga minnen av och relationer till. Dessa minnen tillsammans med stadens fysiska

² Ulf Stahre har formulerat och vidareutvecklat definitionerna utifrån den franska stadsplaneteoretikern Françoise Choays (1969:31, 102) och arkitekten Bo Larssons (1994:58) definitioner.

rum utgjorde en emotionell bas som med förändringarna hotade att rubbas i grunden. Följande insändare berättar om denna konkreta oro över att gå miste om den stad man känner och älskar:

Vår traditionsrika brandkårs forna fäste, därifrån tidens gång klingat ut över nejden, hör till de värden vi inte vill mista. Här som annorstädes har stadens styrande att förvalta oersättliga detaljer som lämnats i arv åt oss att vårda för kommande släktled. [...] Vi liksom forna Ekenäsbor vill inte mista den bild av vår hemstad som etsat sig in i vårt sinne och vi vädjar därför vördsamt till stadens ansvarskännande styresmän att med pietet och omsorg förvalta för oss alla gemensamma minnen, att inte i oträngt mål och utan de beredande organens sorgfälliga prövning och hörande göra våld på gamla värden. (*Västra Nyland* 2.2.1958)

Oron över att den bekanta staden skulle försvinna var befogad i och med att man i Finland hämtade förebilder för utvecklingen från storstäder i framför allt USA. Tjänstemän och politiker var övertygade om att höghusmiljöer utgjorde framtidens boendemiljöer för den moderna stadsbon och att höghusen skulle lösa bostadsbristen i städerna. Det ekonomiska effektivitetstänkandet framkallade från och med 1950-talet en stark vilja att ersätta gamla stadslager som inte längre ansågs tillfredsställa den växande stadsbefolkningens behov av ändamålsenliga bostäder eller främja städernas allmänna tillväxt (Jauhiainen 1995:49; Tuomi 2005:49, 282).

Ersättandet av stadens centrala trähuskvarter med sten- och höghus, i Karleby till exempel kring centralidrottsplanen, motiverades med att det "låg i tiden". Olika bostadsområden och boendeformer ställdes även i kontrast till varandra och de kom att konkurrera om invånare (Uuskallio 2001:106–108). Dessa motsättningar och jämförelser mellan centrum och periferi, innerstadsboende och förortsboende, höghusboende och egnahemsboende³ har existerat sedan dess och till och med förstärkts.

STADENS OLIKA RUM OCH FUNKTIONER SEPARERAS

En av stadsmoderniseringens utgångspunkter var att fördela olika funktioner på olika stadsdelar vilket kom att prägla uppbyggnaden av städerna under flera decennier (Stahre 1999:18–19). Den ökande bilismen samt affärlivets nya krav på bättre tillgänglighet och större utrymmen ledde till att stadens funktioner flyttades utanför stadens historiska centrum (Jauhiainen

³ Sonja Hagelstam tangerar frågan om centrum och periferi i sitt bidrag om förorter i denna volym.

1995:49–50; Tuomi 2005:12). Antalet kvartersbutiker i städernas äldsta kvarter minskade och i stället etablerade sig större butiker utanför städernas centrum. Detta ledde till förändringar i människors inköpspraktiker och i hur de rörde sig i staden (se Åströms bidrag om shopping i volym 2).

Förr i världen fanns här ju naturligtvis ännu mera affärer. Här fanns ju [butiker] i alla gatuhörn och där emellan också. Vi räknade härom kvällen ut hur många affärer som fanns i hörnet av Borgmästaregatan och Östra Kyrkogatan. Där fanns två möbelaffärer, åtskilliga bagerier och en skrädderiaffär. (Man f. 1928, Gamlakarleby, SLS 1997)

Många företagare gick miste om sitt levebröd när butikerna i innerstaden stängde sina dörrar. Så småningom kom den alltmer bilburna stadsbon att köra bil till affären i stället för att besöka den till fots i sina hemknutar. Det är planerarna och beslutsfattarna som organiserar och kontrollerar stadens rum och dess invånare (Giles & Middleton 1999:111), men människorna skapar sina egna rum i staden genom vardagliga praktiker, levnadsätt och aktiviteter (de Certeau 1988:XII–XIV). Därför ser man konsekvenserna av planeringsarbetet relativt snabbt då stadsbor endera anammar nya sätt att utnyttja stadens olika rum enligt planerarnas önskemål eller avstår från att göra det.

Arkitektkårens starka samhällseliga påverkan och den funktionalistiska arkitekturens framsteg med Alvar Aalto som förebild gav arkitekterna under 1950-talet en maktposition inom den finska samhällsplaneringen (Nyman 2003:25–29). Staden planerades utgående från ett strukturalistiskt tänkande som såg människan som en universell varelse. Standardiserade, enhetliga och sinsemellan överensstämmande stadsmiljöer blev eftersträvansvärda i stadsplaneringen framöver (Nyman 2003:51–53). Arkitekternas negativa inställning till historiska stadslager fick snart betydande och oersättliga följder då modernismen svepte över stadsmiljöerna som en löpeld (Nyman 2003:27–31).

I stadsbilden märktes moderniseringen genom att hus försvann och ersattes med nybyggen, men även genom att till exempel stora skyltfönster installerades i äldre byggnader. I bland annat Ekenäs och Jakobstad var denna trend allmänt förekommande och syns i gatubilden än i dag. I Ekenäs inleddes även förortsbyggen redan under 1950-talet då bostadsbristen och behovet av moderna bostäder ledde till att nya bostadsområden byggdes i stadens randområden, som Ormnäs, Seminarieängarna och Knipnäs (Cederlöf 1993:27). Under 1960- och 1970-talen ökade nybyggnadsverksamheten ytterligare i och med att nya småhus- och höghusområden uppfördes i Jägarbacken och i Flyet öster om Ekenäs centrum (Cederlöf 1993:277). I Kaskö byggdes den

Modernitetssträvandena efter effektivisering och standardisering konkurrerade med den historiska trästadens småskalighet och personliga karaktär.

nya stadsdelen norr om järnvägen som i folkmun kom att kallas Kivikylä (Stenbyn) i kontrast till den gamla trähusstaden.

Även i Karleby inleddes en omfattande bostadsproduktion genast efter kriget. Under 1900-talets första hälft fyrubblades invånarantalet fram till år 1945 och nya bostäder behövdes snabbt för den växande befolkningen (Toiviainen 1994:47). En stor del av bostadsbehovet tillgodosågs av nya höghuslägenheter som självfallet också hotade den gamla bebyggelsen då höghus även planerades i stadens centrum (Ahmas 1992:29–30; Kujala 1981:13).

Att gamla trähus stod i vägen för höghus och effektivare markanvändning märktes tydligt i pressens rapportering. Även de estetiska och funktionella aspekterna av stadsboende lyftes fram som argument för rivning. I *Vasabladet* 1963 framhöll reportern att sjömanshusen i Gamlakarleby bör rivras eftersom de förfallna gårdarna förfular stadsbilden. Budskapet förstärktes ytterligare av att röster från tidigare invånare lyftes fram:

– De små kåkarna borde ha rivits bort för länge sedan. De har ju i många herrans år varit förfallna och fula, en styggelse för staden. Jag sörjer inte alls mitt barndomshem, utan i stället är jag glad att få höra att "Nyyjork" äntligen försvinner ur stadsbilden. (*Vasabladet* 30.3.1963)

Även om man inte uppskattade estetiken i den gamla arkitekturen hade man inte heller höga förhoppningar om den nya. Olavi Laisaari som var stadsplanearkitekt i Åbo 1948–1960 hävdade att byggnaderna redan efter tjugo år skulle uppfattas som gammalmodiga, opraktiska och fula⁴ (Laisaari 1962:25–26). Mot bakgrunden av denna syn, som många arkitekter delade, fick det gamla byggnadsbeståndet en svag ställning vid planeringen av den moderna staden där stadens fysiska rum skulle vara i ständig förändring. För stadsborna innebar detta att bekanta stadsrum utsattes för konstanta förändringar och utvecklingsplaner. Sådana är i sig inte ovanliga i stadsmiljöer men de har på olika plan alltid konsekvenser för hur olika rum utformas och tas i bruk av stadsbor.

SMÅSTADENS RUM SANERAS

Moderniseringen av stadsmiljöerna influerade starkt stadens kollektiva rum och påverkade människornas trivsel och känsla för sin stad. Förändringarna togs emot på olika sätt. Under loppet av 1960-talet började även massmedia i allt ökande grad ifrågasätta de snabbt framskridande förändringarna. Redaktörerna tog med hjälp av experter ställning för stadens äldsta lager. Man hävdade att de i stället för att ses som en börda och ett hinder för modernisering borde ses om kulturhistoriskt värdefulla och värda att bevaras. I rapporteringen lyfte man fram de gamla miljöernas och husens livsduglighet och användningsmöjligheter och deras sociokulturella betydelse för stadsborna. Även den speciella stämning de ger ansågs viktig att bevara:

Folk som har rest mycket anser att den stämning som Ekenäs stad erbjuder bör bevaras, framhöll stadsarkitekten Rudolf Eriksson på fredagen. Det var när han lyckoönskade museinämnden till att Lindbladska gården kunde flyttas till Borgargårdens tomt. (*Västra Nyland* 18.3.1961)

Förändringstrycket i städerna var så stort att man till och med flyttade undan gamla hus för att de inte skulle falla offer för stadsförnyelsen. Så var fallet med den i citatet omtalade Lindbladska gården i Ekenäs. Exemplet visar att

⁴ Sonja Hagelstam tangerar 1960-talets rivningsraseri i Åbo i sitt bidrag i denna volym.

stadsborna hade känslomässiga band till gamla byggnader och att man förhandlade om deras öde under den häftigaste perioden av stadsmoderniseringen. Det nya slagkraftiga begreppet *sanering* användes flitigt i 1960-talspressen då utvecklingen i våra städer bevakades. Sanering kan å ena sidan uppfattas som ett sätt att bevara, och användningen av begreppet var ett sätt att tona ner de negativa associationer som begreppet bevarande kunde väcka hos en del modernister. Å andra sidan kunde begreppet sanering innebära omfattande moderniseringar och förstörelse av både gamla interiörer och exteriörer då saneringen skulle råda bot på det smutsiga, det farliga och det gamla.

I många städer gjordes rivningsplaner upp för den gamla trähusbebyggelsen. Enligt dessa skulle de trångt byggda trähusmiljöerna ersättas med, som man på den tiden ansåg, hälsosam och modern stadsbebyggelse (Riipinen 1998:11; Sjöberg-Pietarinen 2004:65). I Gamlakarleby planerade man att hela det gamla trähusområdet i stadens centrum skulle ersättas med höghus. Avsikten med den radikala planen, som utarbetades 1960 av arkitekt Lauri Silvennoinen enligt uppdrag från Gamlakarleby stads planläggningskommission, var att råda bot på bostadsbristen och att effektivera användningen av stadens centrala delar. Planen förväntades därmed svara mot de krav som stadsmoderniseringen ställde i en allt ökande grad (Stenman 1973:13–15).

Det var på 60-talet när det fanns den här nya planen på att riva ner allting och bygga höghus. Man levde i sin egen kulturmiljö, att man river ner och bygger upp, den vägen. Sen skulle det också ske en gradvis förnyelse av byggnadsbeståndet genom att man skulle byta ut. Nu är vartenda hus, skulle jag säga, omistligt där med tanke på totalmiljön. (Man f. 1928, Gamlakarleby, SLS 1997)

Saneringsplanen, som planen officiellt hette men som egentligen utgjorde en rivningsplan för de mest centrala trähuskvarteren, blev klar 1964 – samma år som den nya byggnadsskyddslagen i Finland trädde i kraft. Planen representerade en för sin tid typisk markanvändningsmodell som inte alls beaktade det existerande byggnadsbeståndet. Planen styrdes också av stadens tillväxt till följd av storindustriernas etablering som förde in en stor mängd ny arbetskraft från landsbygden och de närliggande kommunerna. Nya höghus- och egnahemsområden uppfördes dessutom framför allt väster och norr om stadens centrum (Ahmas 1992:30).

Hade planen verkställt skulle största delen av centrumområdet i dag bestå av höghus och stämningen i staden vara helt annan. Men planen kunde aldrig förverkligas eftersom den inte tog hänsyn till den dåvarande tomtindelningen och skulle ha krävt en sammanslagning av tomterna. Det gick

de boende inte med på och staden gick i sin tur inte in för tvångsinlösnig. Planerna på att ersätta trähus med höghus förföll (Stenman 1973:19).

Silvennoinens stadsplan gick ut på att man skulle dela, mycket teoretiskt, tomterna mitt itu och då blev det alldeles putte små bitar vid mittlinjen som olika ägare ägde. Den berömda finska avundsjukan trädde i kraft, tack och lov. Då började en säga att den där får så där mycket byggnadsrätt och jag får ingenting [...] och att han far iväg med min tomt och jag får bara så där lite. Då förföll alla planer. (Man f. 1941, Gamlakarleby, SLS 1997)

KOMPENSATIONSÅTGÄRDER

I och med att planen för trähusområdet Neristan inte kunde verkställas blev de övriga centrumområdena i Gamlakarleby utsatta för ett ännu starkare moderniseringstryck. Den rivningsverksamhet som förekom såväl i Gamlakarleby som i de övriga städerna vittnar om en kompensationstendens där gamla byggnader och områden utanför de skyddade stadsdelarna offrades i stället (Ahmas 1992:16). I Gamlakarleby riktades ett stort tryck på kvarteren söder om Neristan, det område som kallas Oppistan, och därmed på stadens affärscentrum som, i likhet med affärskvarteren i Ekenäs, moderniserades med sten- och höghus (Riipinen 1998:39).

I Ekenäs gjorde man en tydlig gränsdragning mellan det gamla och det nya Ekenäs – i praktiken gjordes samma gränsdragning i Gamlakarleby. Kvarteren nordost om Rådhusorget i Ekenäs, som innefattar stadens affärscentrum med bland annat gågata, utsattes för stora omregleringar gällande kvarters- och tomtindelningen samt gatornas placering. Tudelningen i gamla och nya Ekenäs, som arkitekt Birger Brunila fick i uppdrag att planera 1953, kom att märkas tydligt i stadsbilden:

Ekenäs stad är på ett ögonfallande sätt tudelad med Skillnadsgatan och den forna Norra linjen som gräns. Österut därifrån är bebyggelsen hög och modern med det resliga, blickfångande vattentornet uppe på åsen som främsta särmärke. På den andra sidan om "linjen" sjunker taken närmare marken för att ute på Barckens udde t.o.m. stå inom räckhåll för vandra-rens uppsträckta hand. Tudelningen är inte total, det finns vissa skrikande stilbrott men gammalt och nytt lever i denna stad i alla fall fridfullare ihop än på många andra håll. (*Hufvudstadsbladet* 22.7.1953)

Skyddandet av Gamla stan i Ekenäs gav upphov till livliga diskussioner i pressen om huruvida endast byggnader på udden skulle bevaras eller om också annat gammalt byggnadsbestånd i staden kunde skyddas (*Västra Nyland*

5.11.1953, 8.10.1954 och 21.12.1954). Beslutet om vilka områden som skulle räknas till den så kallade Gamla stan klubbades av i stadsfullmäktige i oktober 1955. Den gamla stadsdelen skulle endast omfatta stadsdel 2 som avgränsas av Smedsgatan och Kärrgatan inåt centrum. För stadsdel 1, det vill säga kvarteren nordost om Rådhusstorget, och för de övriga gamla kvarteren utanför stadsdel 2, innebar beslutet att de kunde utsättas för moderniseringen (Lillbroända-Annala 2010).

En motivering till beslutet löd: "Området kring rådhusstorget, Gustaf Wasagatan och Kungsgatan har med tiden fått en alltmer utpräglad karaktär av affärscity, vilket innebär att tomterna vid nämnda torg och gator borde få bebyggas med modernare byggnader, helst i tre våningar, motsvarande utvecklingens krav." Enligt den nya planen för området norr om Rådhusstorget, som fastställdes 1958, skulle de gamla stadskvarteren byggas om totalt. Planen tillät stenhus och hus med två eller tre våningar och att området också kunde förses med ett nytt gatunät (Cederlöf 1993:254–260). Konkret ledde detta till att bland annat Drottninggatan breddades, Sotargränden förkortades och Guldsmedsgränden försvann (Riipinen 1998:25).

Möjligheten till social interaktion minskade eftersom gatorna förutom att vara avsedda för trafik också är arenor för socialt liv, rörelser och kontakter (Radovic 1993:25). Gatan består således av mångsidiga rumsliga strukturer och mångsidiga rumsliga praktiker. Med rationalismen och moderniseringen ville stadsplanerarna att gatorna inte längre skulle vara platser som uppmuntrade till planlöst drivande och hängande, utan i stället skulle de signalera och stå för rörlighet och effektivitet (Sääskilähti 1999:59).

Den nya stadsplanen för Ekenäs kan ses som ett uttryck för en medveten kompensationspolitik där bevarandet berättigade till rivning av något annat och tvärtom. Liknande komparationer förekom i alla finska städer. Omregleringen av stadscentrumet och det uppenbara moderniseringshotet gav därför också upphov till att en skyddsplan för Gamla stan i Ekenäs utarbetades (Riipinen 1998:12, 25; Santaholma 1995:54). Skyddsplanen fastställdes 1959 och var därmed ett mycket tidigt initiativ för finska förhållanden (Riipinen 1998:12, 25; Santaholma 1995:54).

FÖRÄNDRINGENS VINDAR BLÅSER

Under 1960-talet riktades alltmer uppmärksamhet och resurser på utveckling av förorter vilket ledde till ett passivt bevarande av städerna och att gammal bebyggelse förföll (Jauhiainen 1995:50). Nya byggnadstekniker och massproduktion av byggelement möjliggjorde att bostadsområden kunde uppföras snabbt och kostnadseffektivt (Jauhiainen 1995:273; Nyman 2003:49–51). De omfattande byggprojekten förde dock med sig en standardisering av bygg-

nadskulturen eftersom stadsborna alltmer uppfattades som en homogen grupp med likartade behov (Mikkola 2003:183; Nyman 2003:33–55).

Behovet av att förnya stadsbebyggelsen byggde på orealistiska framtidsbilder av befolkningstillväxt, städernas expansion och trafikens utveckling. Ofta kunde dessa storartade planer inte förverkligas i sin helhet utan endast i mindre utsträckning, vilket gjorde städerna splittrade och oharmoniska med en blandning av gamla och moderna byggnader, bredare och smalare gatusträckor och obebyggda tomter efter hus som rivits (Mattinen 1985:9–10; Jauhiainen 1995:272–273). Förnyelsen var speciellt stark i många inlandsstäder där den gamla bebyggelsen i högre grad än i kuststäderna ersattes med modern arkitektur.

Under andra hälften av 1960-talet skedde dock en förändring då standardiseringstänkandet och den kraftiga förstörelsen av gammal stadsbebyggelse började väcka motstånd både hos enskilda stadsbor och beslutsfattare. En ny nationell byggnadslag trädde i kraft 1964 och året därpå en förordning som gällde skydd av kulturhistoriskt värdefulla byggnader ägda av staten (Suvanto 1987:176–177). Arkeologiska kommissionen utförde i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet byggnadsinventeringar i trästäderna som kan ses som nationella åtgärder mot den alltmer ifrågasatta standardiseringen. Inventeringarna fick nationell uppmärksamhet liksom det nordiska trästadsseminarium 1972 som inventeringarna gjordes för och som ordnades i Sandefjord, Norge (Riipinen 1998:27; Arkeologiska kommissionens inventering 1971:2).⁵

Oljekrisen 1973–1974 och den därpå följande ekonomiska nedgångsperioden innebar en temporär fördröjning av den häftiga bostadsmoderniseringen och förortsprojekten. I stället lyftes städerna fram som centrum för olika aktiviteter i syfte att levandegöra stadsmiljön (Jauhiainen 1995:51). Under 1970-talets andra hälft fick standardiseringen ge plats för individuella, immateriella och estetiska värden (Nyman 2003:69–71; se även Arvastson & Butler 2006).

Man fick med andra ord upp ögonen för det mångbottnade värdet i gamla stadslager. Intresset för det som ännu fanns kvar av den historiska staden återupplivades och märktes i den nya arkitekturen, som i slutet av 1970-talet utvecklades till den så kallade postmoderna arkitekturen där man ville knyta traditionella stilelement till de moderna och på det viset föra olika byggnadsstilar och stadsmiljöer närmare varandra. Under loppet av 1970-talet

5 Under 1970- och 1980-talen uppgjordes flera skyddsplaner i Finland för att skydda värdefulla byggnader och för att motarbeta den omfattande ombyggnadsverksamheten – till stor del tack vare det nordiska trästadsprojektet 1972. Skyddsplaner fastställdes för Gamla Borgå 1974, för Gamla stan i Näändal 1979 och för Gamla Raumo 1981. En skyddsplan utarbetades 1973 även för Neristan i Karleby men den fastställdes inte förrän år 1985 (Stenman 1973; Riipinen 1998:11–12; Santaholma 1998:6).

kunde man konstatera att de rationalistiska visionerna till en del hade misslyckats med att skapa fungerande och mänskovänliga stadsmiljöer (Stahre 1999:25–26).

Trots detta förändrades städernas fysiska rum ännu i snabb takt under loppet av 1970-talet. Gamla hus revs till exempel i Ekenäs för att ge plats åt nya bostadshus. Alla hus som revs var belägna utanför Gamla stan men utgjorde en del av den gamla centrumbebyggelsen (*Västra Nyland* 22.5.1970, 28.5.1970).

Förutom att pressmaterialet berättar om den livliga rivningsverksamheten, rapporterar tidningarna även om de åtgärder som allt oftare vidtogs lokalt, nationellt och även internationellt för att bevara städernas olika tidslager. I tidningarna framlyfts de kulturhistoriska och arkitektoniska värdena som gammalt byggnadsskick besitter och som vi går miste om ifall vi inte vågar och vill bevara delar av den gamla staden:

Gamla stan [i Ekenäs] i sin helhet har ett obestridligt kultur- och arkitekturhistoriskt värde av nationell betydelse. Vår främsta målsättning bör vara att bevara denna miljö i så äkta form som möjligt. Denna äkthet skulle sannolikt gå förlorad, om området förvandlades till någon form av museum; livet och den personliga utvecklingen i Gamla stan är väsentliga miljöfaktorer. Ett fortsatt aktivt boende är dessutom en förutsättning för att byggnadsbeståndet överhuvud skall kunna bevaras. (*Västra Nyland* 30.7.1970)

I artikeln poängteras att Gamla stan ska hållas levande och att den inte får bli ett museum eller ett reservat. Under 1970-talet började pressen även föra fram städernas bevarade trähusmiljöer som romantiska boendemiljöer. Här kan man märka en tydlig förändring i inställningen till städernas historiska lager som an efter kom att få en alltmer framträdande roll. I ett reportage i *Hufvudstadsbladet* från 1974 beskrivs Gamla stan i Ekenäs i en idylliserande ton som man under 1960-talet inte skulle ha gjort:

Men den som funnit attraktionen suckar utanför lutande väggar av bilat virke. Och många lär de utsocknesbor vara som står i kö för att köpa sitt drömhus här [...] Charmen ligger inte bara i den unika bebyggelsen och grönskan. Man stannar inför ett vackert snidat portbeslag, oregelbundna fönsterrutor som med sina pelargonior och skira gardiner riktigt lyser av hemtrevnad. (*Hufvudstadsbladet* 4.7.1974)

Den gamla byggnadskulturen uppfattades som viktig för känslan av rötter och identitet – något som man hade försummat och förbisett dittills. Nu förankrades bevarandet av det gamla byggnadsskicket i en uppfattning om att byggnadskulturen upprätthöll kontinuitet mellan generationer och deras

Gatlyktor av gammal modell förstärker Neristans historiska förflutna. Lyktorna installerades 1999 och modellen är hämtad från Åbo.

efterlämnade arv. Det gamla byggnadsbeståndet fördes fram som kultur- och arkitekturhistoriskt värdefullt och uppvärderades därmed till ett kulturarv, även om varken begreppet eller beteckningen kulturarv då ännu fanns i allmänt bruk. Samtidigt användes olika undersökningar och statistiska beräkningar som belägg för en framtida befolkningsökning och behov av moderna bostäder. Det gjordes också ekonomiska uträkningar för olika boendeformer vilket blev en viktig utgångspunkt för bostadsproduktionen efter oljekrisen 1973–1974 (Österbottningen 10.6.1972 och 28.2.1973; se även Lahtinen 2009).

DEN POSTMODERNA MEGASTADEN

Intresset för att återuppliva innerstaden började under 1970-talet och ökade alltmer under 1980-talet. Enligt etnologen Ulf Stahre ökade samtidigt den privata sektorns inflytande i städernas konkurrens om en tilltalande image och profilering. Ett nytt intresse riktades mot gamla strand-, hamn- och industriområden som enligt internationella förebilder blev objekt för nyanvändning (Stahre 1999:23–26). Den postmoderna megastaden har behållit drag av de gamla stadstyperna, det vill säga kvarterstaden och den funktionella staden, men stora konsumtionsenheter anpassade för bilburna kunder har tillkommit (Franzén 1992; se även Åström om konsumtionen i volym 2).

Den postmoderna megastadens drag nådde även småstäderna. I Lovisa utvecklades området kring Skeppsbron under 1990-talet till stadens främsta mötesplats sommartid och blev besöksmål för turister i och med att gamla saltbodas omvandlades till restauranger och kaféer. År 1995 öppnades även ett sjöhistoriskt museum. På området ordnas också festivaler och evenemang som fyller ett uppenbart lokalt och identitetsstärkande behov men som också utgör lockbeten för besökare som kommer från andra håll (Forsström 1998:20–21).

I Jakobstad har Gamla hamnen utvecklats till ett fritidsområde. I *Stadens hjärta* (2012) beskriver Katja Hellman hur området har influerats av globala trender där strandlinje- eller vattenfrontsområden har lyfts fram som maritima kulturarv. Efter decennier av försummande återupplivades intresset för hamnen under 1980-talet då man i Jakobstad började utveckla turismen. Man har också lyft fram områdets sjöfartshistoria som haft en avsevärd betydelse för hela stadens historia och utveckling (Hellman 2012:303–331).

De återupplivade strandområdena som dels bygger på historiska anor, dels tilldelas nytt innehåll har blivit viktiga områden för städernas invånare och besökare. Förutom att man aktivt har gått in för att utveckla vattenfronts-linjerna enligt globala förebilder har man sedan 1980-talet även utvecklat förutsättningarna för städernas kommersiella liv. I Karleby och Ekenäs riktade affärslivet under 1980-talets högkonjunktur ett nytt intresse mot städernas centrum. Högklassigare affärsverksamhet etablerade sig i centrumkvarteren i form av specialaffärer.

Postmodernismens influenser i staden märktes tydligt i det utvidgade kommersiella utbudet. I Karleby ombyggdes stadens första biograf på Storgatan, alldeles i stadens centrum, till ett köpcentrum 1990. Därutöver etablerades även andra större konsumtionskomplex utanför, som Prisma, Citymarket och köpcentret Kallentori öster om centrum. Dessa nya köpcentrum har bidragit till en förändring i konsumtionsvanorna och tömt innerstaden på bland annat livsmedelsaffärer och andra dagligvarubutiker. Nu kommer man in till centrum för att köpa lyxartiklar och sådant som köpcentren inte erbjuder (Lepola 1998:5–8).

I många städer blev gågatan en lösning då man ville utveckla centrum och göra det attraktivt och tilltalande – även för affärslivet. Gågatorna fick ofta funktionen av vardagsrum för stadsborna med både symbolisk och fysisk betydelse. Eftersom man tillbringar tid på gågatan fungerar den som ett eget distinkt rum med eget tempo och egen känsla (jfr Sääskilahti 1999; Lappi 2012). I Karleby förverkligades detta så att Storgatan som löper genom hela affärscentrum och Neristan numera fungerar som gågata på sommaren och en del av Fabriksgatan som korsar Storgatan är gågata året runt. Gågator finns även i Jakobstad och Ekenäs och i många andra städer i Finland.

Högkonjunkturen under 1980-talet ledde också till ett intensivt byggande av enfamiljshus och radhus. Andelen höghusbyggen som utgjort 70 procent av bostadsproduktionen åren 1961–1974 sjönk till omkring 30 procent åren 1981–1990 (Nyman 2003:82–83; Jauhainen 1995:275–276; Schalin 1998:391–392). Siffrorna visar att efterfrågan på höghuslägenheter minskade avsevärt i jämförelse med tidigare decennier. Stadsborna ville helst inte bo i höghuslägenheter som man under moderniseringen hade satsat resurser på. Detta kan ha framkallat en uppvärdering av de gamla byggnaderna som svarade mot det eftersträfvade småhusidealet (Saarikangas 1993).

STADSRUM I FÖRÄNDRING

I detta kapitel har jag fäst uppmärksamhet vid framför allt de fysiska förändringar som ägt rum i våra småstäder och hur dessa förändringar har påverkat livet i dem. Staden presenteras som en fysisk plats men med imaginära, mentala och affektiva konnotationer. Man kan anlägga tre perspektiv på staden: den konceptuella staden (*concept city*), den vardagsnära staden och den politiskt-ekonomiska staden. Den förstnämnda hör ihop med stadsplaneringsideal och -paradigm, den vardagsnära staden med mänskliga aktiviteter och den sista med de politiskt-ekonomiska förutsättningarna för staden (de Certeau 1988:91–103). Som framgått är alla dessa nivåer sammanlänkade med varandra och påverkar varandra.

Kulturgeografen Yi-Fu Tuan menar att makten finns i höga hus. Ju högre de är, desto mera makt besitter de (Tuan 1974:34–50). Det är intressant att reflektera över att städer byggs vertikalt och att ju lägre byggnaderna är desto lägre är de i rang i stadens byggnadshierarki. Denna vertikala aspekt genomsyrar moderniseringen och tidsperioden efter kriget då man ville utplåna städernas lägsta byggnader, trähusen, och i stället strävade efter att bygga på höjden. Under de senaste decennierna har förhållningssättet ändrats och den låga staden med gamla trähus har tillskrivits ett nytt värde.⁶

Att nå upp till "storstadsklass" var dock en målsättning för hela utvecklingen i den efterkrigstida staden och det påverkade stadens olika rum på alla plan. Utvecklingen influerade även stadsbornas praktiker och deras känsla för sin stad. Den starka moderniseringen av stadsmiljöerna ledde till en fragmentarisk stadsbild, till en klar separering av stadens olika funktioner, till nya praktiker och till en värdeförskjutning som den postmoderna staden delvis tog avstånd ifrån. Dessa förändringar gjorde småstaden till ett omdebatterat, omtvistat och affektivt rum som både planerare, beslutsfattare, stadsbor och stadens kommersiella aktörer ville kontrollera och förhandla om.

⁶ Jag diskuterar värdetillskrivningen av städernas historiska byggnadsskick i volym 2, kap. V.

Sonja Hagelstam

Förorten – ett urbant rum i utkanten

Det var en gång en tid då svenskarna i Åbo bodde relativt samlade inom kärnan av sin stad. I de äldre förorterna, som t ex Nummisbacken och Raunistula, var det synnerligen tunnsått med svenskar. [...] [D]etta var innan Åbo satte i gång med att växa så att den gamla staden svämmade över sina bräddar, och fick utlöpare i skogar som dittills hade ansetts som rena ödemarken. (*Åbo Underrättelser* 20.8.1980)

Citatet ovan är taget ur Meta Torvalds ledare "Flyttning till döds?" Raderna berör den förändringsprocess som stadslandskapet i Åbo genomgick under ett par decennier då ett stort antal förorter uppfördes i stadens utkanter. Stadsförvandlingen utgör dock inte ledarens huvudbudskap. I stället handlar texten om hotet mot det svenska språkets fortlevnad i Åbo – en fråga som Torvalds kopplar samman med att staden vuxit allt längre ut från stadskärnan och att Åboborna därför bor allt mera utspridda i staden. Detta skulle, enligt Torvalds, återverka negativt på svenskans ställning. Åbo är officiellt en tvåspråkig stad där de svenskspråkiga dock befinner sig i en klar minoritetsställning. Möjligheten att föra vidare sitt modersmål är en viktig angelägenhet för en minoritetsgrupp (Åström 2001:38–39), vilket ledaren också är ett uttryck för.

I detta bidrag studeras förorten som urbant rum i en stadsmiljö i förvandling. Det ska handla om förortsboende bland svenskspråkiga i Åbo och den bild som skapades av vardagslivet i stadens utkanter i det pressmaterial som ligger till grund för analysen. Studien är förlagd till Åbo under decennierna efter andra världskriget – en tidsperiod då Åbo, liksom andra städer i Finland, växte och förändrades i snabb takt. Det efterkrigstida Åbo fungerar därmed som ett tidsrum som åskådliggör den förändringsprocess som

städerna i landet genomgick särskilt under 1950–1970-talen. Hur konstrueras förorten som ett nytt, annorlunda och perifert rum inom stadsmiljön i tidningstexterna? I bidraget aktualiseras frågor om rumsliga uppfattningar och praktiker, om urbanitet och icke-urbanitet, om innerstad och ytterstad, om uppfattningar av närhet och avstånd samt om rörelser i det urbana rummet. Dessutom vidrörs frågan om finskt och svenskt i en urban, tvåspråkig kontext.

Förorten är en konkret, fysisk plats, men också ett rum som förknippas med olika föreställningar – både positiva och negativa. Begreppet förort saknar dock en entydig definition. I vetenskapliga studier har förortsbegreppet definierats på olika sätt, bland annat utifrån den tidsperiod då förorten byggdes, men ett förenande drag är att man med förort avser från varandra avskilda bostadsområden som är belägna utanför stadens centrum och där boendet är den mest centrala aktiviteten, samtidigt som en viss grad av service brukar finnas i området. Förortsbegreppet innefattar emellertid en hel del olika typer av bostadsområden – allt från småhusområden till höghusområden eller en blandning av dessa (Roivainen 1999:11–12; Saarikangas 2002:394–395). Det ligger en paradox i att förorten samtidigt som den är tänkt att utgöra en självständig enhet inom staden, i många avseenden förblir beroende av stadens centrala delar. Den mångsidighet i fråga om service och nöjen som präglar det urbana rummet i innerstaden saknas i förorten, och bland annat detta gör att förorten kan betraktas som ett halvurbant rum. Det halvurbana draget manifesteras även i att naturen utgör ett centralt element i förorten samtidigt som naturen inte kan utnyttjas på samma sätt som i rurala miljöer utanför staden (Åström 2018:108–125).

Detta bidrag fokuserar på ett antal bostadsområden i Åbo som betecknas som förorter i det pressmaterial som analyseras. Utgångspunkten ligger sålunda i det sätt på vilket förortsbegreppet uppfattas och kategoriseras i tidningstexterna under den tidsperiod som här studeras.

TIDNINGAR SOM KÄLLMATERIAL

Materialet består av ett urval texter ur *Åbo Underrättelser* (ÅU) publicerade under 1950–1980-talen. Det insamlade pressmaterialet består av nyhetsartiklar, reportage, ledare och debattinlägg. Största delen samlade jag in på Brages Pressarkiv, där tidningsurklippen är organiserade inom olika tematiska helheter. Urvalsprinciperna och organiseringen av materialet har varierat något under årens lopp och beroende på personerna som arbetat på arkivet. Av denna anledning fann jag vissa luckor bland de urklipp jag samlat in och för att komplettera materialet gick jag också igenom valda tidsintervall i en mikrofilmad version av *Åbo Underrättelser* (Åbo Akademis bibliotek, Åbo).

Pressklippen innehåller samtidsbeskrivningar som ger inblickar i hur förändringarna i stadsmiljön synliggjordes och tolkades. I *Åbo Underrättelser* publicerades nyhetsartiklar och notiser vars främsta uppgift var att bevaka och sprida information om planerad byggnadsverksamhet, aktuella byggen och slutförda byggnadsprojekt. Men tidningen innehöll också inlägg som var ställningstagande och opinionsbildande. Utgående från urklippen analyserar jag de uppfattningar av förorten och stadslandskapet som tog form i tidningarnas spalter.

Jag gör här en mera djupgående läsning av tre reportage som ingick i ÅU vårvintern 1961. I dessa texter skapas en bild av hur det urbana vardagslivet gestaltade sig bland svenskspråkiga Åbobor i några av stadens bostadsområden. Ett reportage är en tidningstext med miljö- och närvarokänsla, en friare struktur och utrymme för reporterns personliga berättande (mediekompass.se). Reportaget utgör därför ett lämpligt material för analysen, då det inte enbart rapporterar fakta utan också ger uttryck för ideal, värderingar och attityder som reportern mer eller mindre medvetet verbaliserar i sin text. Under läsningen har jag observerat och analyserat den helhetsbild som de tre reportagen skapar om förorten. Vad har redaktörerna uppmärksammat i sina reportage? Vad har de betraktat som relevant och utmärkande för ett förortsliv på svenska i Åbo? Förutom den helhetsbild som skapats av reporterna har jag noterat mindre detaljer såsom ordval och formuleringar. Dessa kan nämligen fungera som viktiga ledtrådar till betydelsebärande sammanhang när det gäller hur förorten som ett urbant rum uppfattas och formuleras.

Efter ett avsnitt där stadsförvandlingen i Åbo kortfattat beskrivs, följer en analys av de rumsliga uppfattningar och praktiker i förorten som konstrueras i de tre reportagen. Avslutningsvis berörs den utveckling av förortsprocessen som inleddes vid mitten av 1960-talet, då synen på förorten som urbant rum förändrades. Allra sist behandlas frågan om det svenska inslaget i förorterna och även i staden i övrigt.

DÅ FÖRÄNDRINGENS VINDAR DROG GENOM STADSLANDSKAPET

I Finland kom urbaniseringsprocessen ordentligt i gång först under 1900-talet och Åbo var länge, i likhet med andra städer i landet, både till sitt invånarantal och till sin areal en relativt liten stad. De flesta Åbobor bodde i de nio stadsdelarna inom det rutstadsområde som planerats av Carl Ludvig Engel efter Åbo brand 1827 (Laakso 1998:11).¹

¹ I Engels stadsplan indelades staden i tio stadsdelar I-X (stadsdel X ströks dock i slutet av 1800-talet i samband med förändringar i stadsplanen när järnvägsspåret drogs ned till hamnområdet). Ursprungligen fick stadsdelarna förutom numret också ett namn. De gamla namnen har aldrig officiellt slopats,

I och med industrialismens genombrott från mitten av 1800-talet uppstod ett behov av bostäder då människor från landsbygden sökte sig till staden. Inledningsvis bosatte sig arbetarbefolkningen främst strax utanför Åbo stads gränser. I Engels stadsplan var tomterna relativt stora och dessutom måste de bebyggas i enlighet med bestämmelserna i byggnadsordningen. Detta gjorde att rutstadsområdet sällan var ett alternativ för arbetarbefolkningen. Många bosatte sig därför utanför staden i områden såsom Raunistula och Nummisbacken. Där reglerades inte byggandet av bestämmelser eller andra ordningsregler och de nyinflyttade kunde bygga ett sådant hus de önskade och hade råd med. Alldeles utanför Åbos gränser uppkom därför en tät och oenhetlig förstadsbebyggelse (Laakso 1998:12).

Under 1900-talet började stadens areal småningom växa till sin nuvarande omfattning då områden som tillhört grannkommunerna Reso, S:t Karins och S:t Marie inkorporerades. Detta skedde framför allt under 1930- och 1940-talen men även senare. Det var nu de ovan nämnda stadsdelarna Raunistula och Nummisbacken, numera självklara delar av Åbo, hamnade inom stadens gränser (Laakso 1998:26–37).

Efter andra världskrigets bombardemang var bostadsbristen mycket stor i Åbo. Trångboddheten var utbredd och boendestandarden i många avseenden bristfällig. I början av 1950-talet steg bostadsproduktionen markant och decenniet kom att bli en övergångsperiod under vilken stora delar av stadsbefolkningen flyttade från äldre bostäder till nybyggda egnahems- eller höghusområden (Laakso 1998:126–128, 220). Dels uppfördes nya höghus inom rutstaden, dels bredde staden ut sig på områden som angränsade till centrum. Dessa utmarker bakom de så kallade "linjerna" (nuvarande Kuppisgatan och Bangårdsgatan) hade sedan gammalt hyrts ut till stadsborna för att användas som odlingsjord och betesmark, men från och med 1910- och 1920-talen hade byggnadsverksamheten långsamt börjat utsträckas även till dessa områden (Laakso 1998:81–91). Under decennierna efter kriget fortsatte byggnadsverksamheten i Luolavuori, Hammarbacka och de andra bostadsområdena som uppfördes på de tidigare utmarkerna.

Från och med mitten av 1960-talet flyttade byggnadsverksamheten allt längre ut från stadskärnan. Då uppfördes i rask takt många nya, enhetliga höghusområden på tidigare obebyggd mark. Dessa förorter representerade den nya typen av områdesbyggnation² som blev dominerande i Åbo och andra städer vid denna tid och som ofta brukar kallas för betongförorter (Roivai-

men de har fallit i glömska då siffror blivit det vedertagna sättet att hänvisa till stadsdelarna. Som ett par exempel kan nämnas att stadsdel II kallades Wårdbergs Stadsdel och nummer VII Västra stadsdelen (Junnila 2001:81–84).

2 I Finland används begreppet områdesbyggnande (*aluerakentaminen*) för byggande av enhetliga bostadsområden. Områdesbyggnande baserar sig i allmänhet på ett samarbetskontrakt mellan kom-

nen 1999:12). Efter 1970-talet stannade förortsbyggandet av och på 1980-talet förflyttades tyngdpunkten från höghusbyggande till uppförande av småhusområden med egnahem och radhus. Under 1990-talet inleddes många ombyggnads- och renoveringsprojekt med målet att förbättra betongförorternas fysiska och sociala miljö (Roivainen 1999:12).

Industrialiserings- och urbaniseringsprocessen bidrog inte bara till att städerna växte i fysisk bemärkelse. Den stora efterfrågan på arbetskraft ledde i många städer till en märkbar befolkningsökning och samtidigt till att språkstrukturen förändrades. Till skillnad från exempelvis Helsingfors, som omgavs av ett svenskt uppland, bestod den närmaste omgivningen kring Åbo främst av finska trakter (Lindqvist 2001:80). År 1870 var förhållandet mellan språken relativt jämnt då andelen svenskspråkiga var 43,3 procent och andelen finskspråkiga 48,5 procent. År 1900 hade de svenskspråkigas andel sjunkit till 27,4 procent och 1930 till 16,4 procent. År 1960 utgjorde Åbosvenskarna enbart 7,7 procent och från och med 1970 har andelen legat på drygt 5 procent (*Statistisk årsbok för Åbo stad* 2017:29).

FÖRORTER MED VIND I SEGLEN

I februari–mars 1961 ingick i *Åbo Underrättelser* en tredelad reportageserie där redaktörerna talat med svenskspråkiga Åbobor som bodde i några av stadens dåtida förorter. För den första artikeln hade Meta Torvalds besökt stadsdelen Martins (ÅU 26.2.1961), i den andra bekantade sig Barbro Holmgren med egnahemsboende på Nummisbacken (ÅU 5.3.1961) och i det sista reportaget beskriver Torvalds sitt besök hos tre svenskspråkiga familjer i förorterna Hammarbacka och Luolavuori (ÅU 12.3.1961). I samband med den första artikeln, introducerades reportageserien i en inforuta under rubriken "ÅU gör rond i periferin":

Förorterna blir fler. Nykomlingarna bland stadsdelarna är ganska främmande också för infödda åbobor. ÅU ska under vårens lopp i en rad reportage skildra förortsbebyggarnas liv med tonvikt på de svenska förstadsboarnas vardag. Vi börjar med en vandring i Martins stadsdel – på gränsen mellan centrum och periferi. (ÅU 26.2.1961)

De val av bostadsområden som tidningen gjorde för sina reportage kan eventuellt förvåna dagens läsare men belyser samtidigt förortsbegreppets mångtydighet och dess betydelseförskjutningar. Reportagen publicerades

mun och byggherre, där parterna avtalar om planeringen och byggandet samt om den tillhörande kommunaltekniken (TEPA-termbank).

Stadsdelen Martins i Åbo på 1950-talet. Trähusbebyggelsen i Martins led omfattande förluster under bombardemangen under andra världskriget. Efter kriget återuppbyggdes området med moderna och enhetliga höghus.

under en tid präglad av stora förändringar i stadsmiljöns rumsliga strukturer, men några år innan den verkliga förortsboomen kom i gång i Åbo och de förorter byggdes som man i dag kanske främst associerar till ordet förort.

Speciellt valet av Martins stadsdel kan tyckas något märkligt. Stadsdelen ligger varken utanför rutstadsområdet eller särskilt långt från centrum och kan därmed svårigen klassificeras som förort eller periferi i ordens vanliga bemärkelser. Martins led omfattande förluster under andra världskriget då en stor del av byggnadsbeståndet förstördes under bombardemangen. Efter kriget återuppbyggdes området och 1961 var Martins därför delvis ett relativt nybyggt bostadsområde med moderna och enhetliga höghus (Laakso 1998:148–150, 169), vilket eventuellt utgör en förklaring till redaktörernas val. De övriga förorterna i reportageserien ligger numera i områden mellan rutstaden och de nyare förorterna som började byggas vid mitten av 1960-talet och som låg ännu längre från stadskärnan.³

³ Det gemensamma för alla dessa tidiga förorter och stadsdelar är att avståndet till centrum inte är särskilt långt. Martins stadsdel ligger på omkring en kilometers avstånd från centrum, Nummis stadsdel omkring två kilometer bort och Hammarbacka-Luolavuoriområdet på omkring ett par kilometers avstånd (Hallonvägen i Hammarbacka dock på drygt tre kilometers avstånd). De nyare förorterna ligger lite längre ut, på 4–6 kilometers avstånd.

Med undantag av Martins stadsdel, där det efter krigsåren uppfördes punkt- och lamellhus, utgjordes förortsbebyggelsen i början av 1960-talet i huvudsak av egnahem eller annan småhusbebyggelse. I Finland kom städernas moderniseringsprocess i gång först efter andra världskriget, men idealen för moderniseringen av stadsmiljön hade tagit form redan under 1920- och 1930-talen. I enlighet med modernismens principer och ideal eftersträvades ett öppet och naturnära stadslandskap i stället för den traditionella slutna och tätbebyggda kvartersstaden (Saarikangas 2002:11–12).

De flesta familjer redaktörerna talade med bodde i egnahem, tvåfamiljshus eller andra typer av småhus. Bara intervjupersonerna i Martins bodde i höghus. Då ÅU publicerade serien hade höghusbyggnad dock inletts också på Nummisbacken och i Hammarbacka-Luolavuoriområdet där enstaka höghus höjde sig över småhusbebyggelsen (ÅU 5.3.1961; ÅU 12.3.1961. Se även Laakso 1998:169). I reportaget om Nummisbacken noterar redaktören att stadsdelen under de senaste tio åren hade genomgått en märkbar förändring och uppfattar det som en utveckling till det bättre. I detta rum i utkanten av staden möts nu framtidens, moderna stadsmiljö med en idyllisk men ohjälpligt föråldrad bebyggelse:

När man kommer längs Tavastgatan och över järnvägsbron möts man visserligen först av den typiska kåkbebyggelsen, som har pittoresk charm, men faktiskt inte motsvarar nutidens bostadsstandard. Men så plötsligt när man från Tavastvägen svänger in på Nummis parkgata reser sig en hel klunga med moderna höghus och kring dem ligger de modernaste villor. (ÅU 5.3.1961)

I de tidiga förorterna samsades det gamla och nya, det traditionella och moderna. I reportaget om Martins stadsdel berättas om fru Bergen som hör till dem "som är riktigt infödda" i området och som "på pricken vet hur helt otroligt [...] backarna har ändrat uppsyn". Ändå noterar redaktören att fru Bergen inte tycktes sakna det gamla: "Hon trivs med det nya och fräscha och begråter inte sin barndoms utplånade lekplatser." (ÅU 26.2.1961)

I reportagen granskas förortslivet genom vissa teman som återkommer i alla delar: boendet och husen, naturen och omgivningen, barnen och deras skolgång och intressen, servicen i området och förbindelserna till centrum samt det svenskspråkiga inslaget i förorten. I de tre reportagen konstrueras bilden av förorten genom att den *kontrasteras* mot centrumboende och mot "innerstadens stenöken" (ÅU 12.3.1961). Ett annat gemensamt drag är att förortsboendet skildras som i grunden *annorlunda* – och till och med som något lite främmande och exotiskt – i jämförelse med boendet i city. I texterna framställs förortens annorlundahet dock främst i positiva

ordalag.⁴ Hur konstrueras förorten som ett vardagligt men samtidigt nytt, annorlunda och perifert urbant rum i redaktörernas texter? Och hur skapas förorten som ett urbant rum på gränsen mellan land och stad, mellan natur och kultur samt mellan nära och långt borta?

FRÅN STENÖKEN TILL ÖDEMARK

Alla tre reportage innehåller målande beskrivningar av ett idylliskt och fridfullt boende i stadens utkanter. Likt upptäcktsresande har reportrarna tagit sig an uppdraget att med nyfikenhet inför det nya och annorlunda utforska förorten och en ny typ av urban livsföring. Genom rollen som utomstående betraktare av förortslivet beskriver redaktörerna hur några svensktalande Åbofamiljer ordnat och organiserat sitt liv "i periferin". Med en diskret humoristisk ton, självvironiska formuleringar och ibland något tillspetsade uttalanden, verkar redaktörerna också ha tagit sig an rollen som representanter för den "inbitna citybon", för vilken ett hem långt utanför centrum är något otänkbart.

De familjer som redaktörerna intervjuade framställs som pionjärer – som modiga nybyggare som vågat ta klivet ut till ett annorlunda boende i "avsides liggande bitar" av staden. För det sista reportaget besöktes familjen Lindblom som hade flyttat till Hammarbacka ett par år tidigare. Hustrun var från Pargas medan hennes man nästan hela sitt liv bott mitt inne i stan vid Köpmansgatan. Ändå var det han, konstaterar redaktören, som tagit initiativet till att flytta "ut i periferin" där de byggde ett modernt hus i "varm-rött" tegel:

Ett riktigt drömhus kan man lugnt säga. [...] Och när man har gjort ronden förstår man till fullo att familjen Lindbloms umgänge redan vid premiärvisiten slutade att skaka på huvudet åt infallet att bosätta sig "i ödemarken". Här är underbart! Utan extravaganser och märkvärdiga material har här skapats en både brukbar och verkligt vacker interiör med livsrum för både små och stora. (ÅU 12.3.1961)

Likt Lindbloms bekanta, som ställt sig frågande till familjens beslut att flytta till förorten, kan man i reportagen ana sig till att redaktörerna själva förundrade sig över att någon frivilligt lämnar centrum och väljer att bo så

4 I Per-Markku Ristilammis avhandling (1993) om förorten Rosengård i Malmö är annorlundahet ett centralt begrepp. Studien beskriver hur förorterna över tid betraktas som avvikande urbana miljöer. När det gäller Rosengård har annorlundaheten i många fall fått negativa förtecken även om den också konstruerats genom en pendling mellan något positivt och negativt.

långt borta. Samtliga reportage aktualiserar därmed frågan om våra uppfattningar om avstånd och tillgänglighet. Vad räknas som periferi, vad uppfattas vara nära, avsides eller långt borta i den urbana miljön? Med viss förvåning konstaterar redaktören att en lugn, ljus och luftig boendemiljö tycktes vara viktigare för förortsfamiljen än korta avstånd:

Vi trivs här och drömmer inte alls om centrum! – Så ungefär svarar folk i Martins stadsdel om man försiktigt undrar hur de har det i sin torglösa och biofria och från den inbitna citybons synvinkel rätt avsides liggande bit av Åbo. [...] Också de som har haft bara ett stenkast till teatrar och stora varuhus och svenska skolor tycker att ökat mått av ljus och luft och utsikt och frid är fullgod ersättning för de korta avstånd som man har förlorat. (ÅU 26.2.1961)

I det sista reportaget skriver redaktören om sitt besök hos "den svenska arbetarfamiljen" Johansson som redan tretton år bott på vinden i ett trefamiljshus i den mest avlägsna delen av Hammarbacka, den som gränsar till begravningsplatsen i Skansen. I reportaget betonas att även om paret Johansson hade sitt ursprung i Norrskata respektive Snappertuna var det inte längtan till landet som påverkat deras beslut att flytta så avsides och dit det till en början inte ens fanns några bussförbindelser. Det var i stället bostadsbristen efter kriget som fört dem till huset där de bodde trångt, vattnet måste bäras upp för trappan och där andra bekvämligheter också saknades. Allt detta uppvägdes dock av närheten till naturen – ett centralt tema i detta och de två andra reportagen och något som både intervjupersonerna och redaktörerna tydligt uppfattar som utmärkande för förorten som ett urbant rum. Att ha "naturen tätt inpå husknuten" framställs som en av de största fördelarna med ett hem i förorten och något som uppväger mycket av det man går miste om då man bor i stadens utkant:

Hallonvägen heter dessa Johanssöners hemvist, och bär växer här faktiskt på gårdarna. Inga hallon, men blåbär och lingon och svamp kan man få i sina grytor utan långa utflykter, berättar husmor Doris. [...] Att sova för öppna fönster mitt i en sjungande fågelvärld, att ha svalbon under sitt eget tak, och skog och backar och barnäventyr runtomkring, det kompenserar mycket. (ÅU 12.3.1961)

Nästan alla familjer redaktörerna talade med hade två eller tre barn. För små barn var förorten en trygg boendemiljö. Familjen Lindblom med två små barn under skolåldern ansåg att det var praktiskt att bo i ett enplanshus där man bara "kliver rakt ut på backen" på en liten gård med "härlig lekfrid

ÅBO UNDERRÄTTELSE

Skapades den 28 mars 1961

ISSN 0959-9117

Näringslivet den 12 mars 1961

En grupp av barn som leker i ett område i Åbo. Bilden är tagen av en av de tre reportageförfattarna som besökte Åbo för att skriva om boende i stadsdelarna.

Furusus och bykänsla i fridsamma förorter

ÅBO. En fridfull och lugn atmosfär råder i de tre stadsdelarna Furus, Helander och Martins. Här finns ett stort utbud av bostäder i olika typer av hus, från små lägenheter till stora villor. Området är känt för sin vackra natur och sina fridfulla miljöer. Redaktören beskriver hur den omväxlande terrängen gav spänning åt barnlekarna i Martins stadsdel – något som skulle ha varit omöjligt på innerstadens tråkiga gårdar invid livligt trafikerade gator:

Redaktören beskriver också hur den omväxlande terrängen gav spänning åt barnlekarna i Martins stadsdel – något som skulle ha varit omöjligt på innerstadens tråkiga gårdar invid livligt trafikerade gator:

Utlåtandet om Kvevlax klart före sommaren

Utlåtandet om Kvevlax har nu blivit klart. Det innebär att de bostäder som ska byggas i området kommer att vara av hög kvalitet och i en fridfull miljö. Detta är ett stort steg mot att förbättra boende förhållanden i Åbo.

Falkbarnshopp räddade radioreporter i Sverige

En radioreporter som var på väg till ett viktigt möte i Stockholm blev räddad av ett falkbarnshopp. Detta är ett intressant exempel på hur naturen kan påverka våra aktiviteter.

Yarg jagas i Libelits

I Libelits har man påbörjat en jakt på yargar. Detta är en viktig åtgärd för att skydda naturen och de djur som lever i området. Redaktören berättar om de olika metoderna som används för att hitta och fånga yargar.

Helander får inte resning i sitt mål

Helander har inte fått sin resning i sitt mål. Detta är ett besked som kommer att påverka de framtida planerna för området.

VÄRDFULLA HAR BEFÄN UNDER VÅRGA ÅR I ÅBO. SÄND OMBUDIT KUN OCH SÄMPLIFIKAT AV DE WILCKEN. SEDAN 1958 HAR DUNNA EGENA BILET ÖVERGÅTT I VÅR EGEN HA FIRMEN I CAR I DEN EGENA KÄMPEN. BEHÖRIG MED 20-ÅRS JUBILEUM VILJA VI BEKÄNDT ETTA ÅR VÅRT EGENA TILL VÅRA KUNDER OCH ANSÄMNINGAR FÖR DET STORA FÖRTROENDE SOM VI HAR KOMMET OSS TILL DEL.

Asfalt av **WILCKEN & Co**

Skogägarna i Pargas stöder egen träförädlingsindustri

Skogägarna i Pargas stöder sin egen träförädlingsindustri. Detta är en viktig åtgärd för att stärka den lokala ekonomin och skapa jobb i området.

Förbindelserna bättre om tyska krav nedläggs

Förbindelserna mellan Åbo och tyska städer kan bli bättre om de tyska kraven på infrastruktur nedläggs. Detta skulle underlätta trafik och handelsutbyte.

År 1961 ingick i Åbo Underrättelser tre reportage om boende i några av Åbos perifera stadsdelar. I reportagen utforskades hur svenskspråkiga familjer i Åbo upplevde livet utanför centrum. En av dem var familjen Lindblom i Hammarbacka.

för barnen” eftersom det inte var mycket trafik på gatan utanför. Dessutom var det enkelt att ha uppsikt över barnen – något som enligt modern skulle ha varit betydligt svårare ifall man bott på åttonde våningen i ett höghus (ÅU 12.3.1961). För lite äldre barn erbjöd förorterna spännande och stimulerande miljöer att leka i. Redaktören beskriver hur den omväxlande terrängen gav spänning åt barnlekarna i Martins stadsdel – något som skulle ha varit omöjligt på innerstadens tråkiga gårdar invid livligt trafikerade gator:

Därtill kommer att det inom själva stadsdelen, mellan husen och runt kyrkan, finns vilda bergknallar att härja på och gräsmattor som inte är tabuförklarade. Har en unge bott i centrumhus med asfalterad gråsvart gårdsbrunn och livsfarlig trafik utanför porten måtte den här känna sig fri som fågeln, när det äntligen finns chans att ge utlopp för all inneboende energi och leklust. (ÅU 26.2.1961)

Under 1950-talet och ännu i början av 1960-talet betraktades förorten som den ideala miljön att bo och leva i. Denna syn hade ett brett stöd bland politiker, tjänstemän och sociala reformivrare och förespråkades också i medierna. I en förort ansågs invånarna kunna leva i nära kontakt med naturen – en miljö som gav goda förutsättningar för rekreation, reflektion och avkoppling. I synnerhet för barnen betraktades förorten som en fördelaktig boendemiljö, eftersom en nära tillgång till naturen ansågs vara viktigt både för barnens fysiska och mentala välbefinnande (Niemi 2006:210–211; Saarikangas 2002:298).⁵ Samtidigt som fördelarna med förortsboende framfördes, framställdes innerstaden i negativa ordalag – det var en asfaltdjungel, med hyreskaserner, smuts, sot, rök och damm där invånarna levde totalt avskurna från naturen (Niemi 2006:211).⁶ I det andra reportaget berättas om familjen Bjurström, som efter några år på annan ort flyttat tillbaka till Åbo. De sökte då en lägenhet i utkanten av staden för att "få lugn och mera personlig frihet och för att barnen har det betydligt härligare när de inte är hänvisade till en trång asfalterad gård eller en livligt trafikerad gata" (ÅU 5.3.1961). Naturmiljön på Nummisbacken var viktigare för familjen än det kulturella utbudet i centrum:

Också om vi har längre väg till bio och teater än många andra så har vi desto bekvämare när vi vill ut i naturen och det är viktigt när man har tre rörliga pojkar. Dessutom slipper man det där hängande på gatorna, fortsätter [fadern i familjen]. (ÅU 5.3.1961)

Innerstadens gator hade redan länge betraktats som farliga och hotfulla på många sätt och inte som stadsbornas gemensamma rumsliga egendom. Bland annat hyste den kommitté som hade tillsatts i slutet av 1930-talet och som dryftade olika åtgärder för att förbättra bostadsförhållandena i landets städer, en synnerligen negativ inställning gentemot den traditionella stadsmiljön och dess gator i synnerhet. Gatan sågs som ett rum som uppmuntrade till sysslolöshet, ett planlöst drivande och hängande. Särskilt barnen, de unga och också männen skulle fås bort från de trånga och mörka

-
- 5 Heikki von Hertzen, verksamhetsledare på Befolkningsförbundet, publicerade 1946 pamfletten *Koti vai kasarmi lapsillemmme* (Ett hem eller en kasern för våra barn) där han kritiserade den tätbebyggda kvartersstaden som han såg som en destruktiv miljö för barn. I stället skulle man i stadsplaneringen fästa vikt vid att för barn och familjer skapa goda boendemiljöer med nära tillgång till naturen. Texten fick stor genomslagskraft och påverkade bostadsdebatten och synen på boende och byggande under en lång tid framöver.
 - 6 Historikern Marjaana Niemi fäster uppmärksamhet vid att man i bostadsdebatten ignorerade det faktum att städernas markyta i Finland var jämförelsevis liten, vilket innebar att de som bodde i innerstaden hade relativt nära till grönområden och natur (Niemi 2006:211). Trots detta fick argumenten stor spridning även här.

gatorna och gårdarna. Tillräckligt ljusa och stora lägenheter och en naturnära boendemiljö skulle hindra "hängande på gatorna" och annat oönskat beteende (Saarikangas 2002:74, 78–79, 336).

På Nummisbacken var gatorna däremot inte farliga och redaktören går till och med så långt att hon betecknar dem som idylliska, särskilt för familjen Bjurströms tre söner, som dessutom hade gott om utrymme i det tvåfamiljshus där de bodde:

I två våningar är deras lägenhet och pojkarnas rum ligger på övre botten, där de alltså få rumstera ganska fritt. Under huset finns ett varmt garage som är så stort att pojkarna spelar bordtennis där. [...] Andra barn som bor i trånga stadslägenheter med källare och vind som garderober har allt skäl att avundas de bjurströmska barnen, som faktiskt har ganska fritt spelrum både inom hemmets väggar och utanför på de idylliska gatorna. (ÅU 5.3.1961)

Redaktören berättar vidare att sönerna Bjurström gärna tillbringar fritiden på idrottsplanen som låg bara ett par hundra meter från hemmet. Där spelade de fotboll eller åkte skridsko med sina kamrater i grannskapet. Nummisbacken var dock inte en lämplig boendemiljö enbart för sönerna, hela familjen hade möjlighet att njuta av närheten till naturen. Under snörika vintrar kunde familjen Bjurström spanna på sig skidorna strax utanför sin dörr och "så var det bara att sticka iväg, rätt ut i terrängen". Det skulle enligt familjefadern ha varit mycket besvärligt för en familj på fem personer att åka buss ut till skidspåren med fem par skidor (ÅU 5.3.1961).

Också Martins stadsdel framställs som ett mycket lämpligt bostadsområde för "friluftsfolk", fastän området låg inom rutstaden. Idrottsparken, som var "barnens allra käraste och omistligaste tillhåll", gränsade nämligen till stadsdelen och dessutom var det inte långt till Ispois skidterräng och sportstuga (ÅU 26.2.1961). Eftersom reportagen upprepade gånger lyfter fram att förorternas naturnära miljö lockade till sig "de sportiga" (ÅU 26.2.1961), skapas en dikotomi mellan förorternas "friluftsfolk/naturfolk" och innerstadens "kulturfolk" – de som föredrar att regelbundet gå på teater och bio framom att göra utflykter i naturen.

Eftersom naturen var ett så påtagligt element i förortsmiljön uppfattades förorterna inte nödvändigtvis som ett "riktigt" urbant rum (Lappi 2004:241). Också i reportagen konstrueras förorten som ett rum på gränsen mellan land och stad. Familjen Bjurström i Nummis stadsdel tyckte att de "bor som i ett hus på landet" och att de i förorten får tillgång till både "landsbygdens och stadens fördelar" (ÅU 5.3.1961). I förorterna skapades sålunda en ny typ av urbant rum och detta rum skiljde sig både från den

traditionella staden och från landsbygden (se också Saarikangas 2002:338; Åström 2018:123–124).

ALL LIVETS NÖDTORFT

Som redan nämndes är boendet den mest centrala aktiviteten i en förort med det vardags- och familjeliv som hör boendet till. Förorterna består främst av bostadshus av olika slag, men en viss grad av service brukar i allmänhet också finnas i närmiljön. Förorten kan därför betraktas både som ett rum för boende och som ett vardagens rum.

För ett fungerande vardagsliv är det av stor betydelse hur närmiljön kring hemmet är utformad och vilket utbud av service som erbjuds i området. Uppfattningar om avstånd, närhet och tillgänglighet får därför en stor betydelse för organiserandet av hushållsarbete och andra sysslor i vardagen (Gunne-mark 1998:24). Förortsmiljöerna som med sin närhet till naturen präglades av en viss lantlighet fick stadsmässiga drag med de närbutiker som öppnades i områdena. Dessa affärer var av samma slag som närbutikerna i kvartersstaden under 1950- och 1960-talet (Saarikangas 2002:492).

När ÅU-reportrarna gav sig ut på sina expeditioner i förorterna verkar de ha haft med sig en förhandsuppfattning om att det skulle vara besvärligt att sköta vardagens rutiner på ett smidigt sätt då man bodde så långt från salu-torg, varuhus och annan service i innerstaden. Samtidigt var redaktörerna dock väl medvetna om att "svenskar i Åbo är rätt vana vid att ha långa vägar till det ena och andra" (ÅU 26.2.1961).

När vardagssysslorna och hushållsarbetet kommer på tal är det uppenbart att redaktörerna vänt sig till fruarna med sina frågor. "Moder Doris" berättar belåtet att Hammarbacka numera har egen post, apotek, sparbank och affärer där hon till och med blir betjänad på svenska. Hon har ärende till centrum bara då hon vill köpa färsk fisk och "riktigt friska grönsaker", för dem fick man enligt henne bara på torget. Att då och då ta sig till torget upplevde hon dock inte som något problem, eftersom "bussarna går som klockor" och "bara tar 12 minuter till centrum" (ÅU 12.3.1961).

Flera av de fruar redaktörerna talat med arbetade utanför hemmet. Fru Sundén som var barnträdgårdslärlarinna och bodde i Martins stadsdel, menade att "särskilt hemmahusmödrarna nog gärna far in till torg och hall", en del till och med varje dag, men "drivna planerare mera sällan". Men för den som har "både tjänst och hushåll blir det nog mest att handla i hemknutarna". "Och ska man inte ha det så exklusivt går det riktigt bra", tyckte fru Sundén, som dessutom hade "upptäckt att småbutikerna vid Kungsgården inte sällan är riktiga fyndställen" (ÅU 26.2.1961).

I förortsområden finns vanligen förutom kommersiell service också ett visst utbud av offentlig service. I alla de stadsdelar som ÅU-reportrarna besökte fanns biblioteksfilialer med en hylla eller ett hörn reserverat för böcker på svenska. Filialen i Nummis hade dock bara några uppslagsverk på svenska samt en boklåda som lånats från Martins filial eftersom det bodde så få svenskspråkiga i området. I Martins stadsdel hade Folkhälsan ett daghem "som hjälper småttingarnas mammor" (ÅU 26.2.1961) i deras vardag, men i övrigt fanns det inte svenska barnträdgårdar eller skolor i förorterna. Alla barn till de intervjuade gick därför i stadens svenskspråkiga skolor i innerstaden. I Hammarbacka där familjen Johansson bodde hade en finsk skola visserligen byggts 1953, men redaktören berättar att "familjen är så genomsvensk att den nya finska skolan i närheten aldrig har varit någon frestelse" (ÅU 12.3.1961). Skolor hade börjat byggas även i andra förorter på 1950-talet, men i alla dessa gick undervisningen på finska (Uusitalo 1982:314–315). Det betydde att finskspråkiga förortsbarn kunde gå i skola i sitt närområde, medan de svenskspråkiga fick ta sig till centrum på olika sätt. Ibland låg skolan på promenadavstånd, ibland åkte barnen buss eller spårvagn. Även om man bodde lite längre borta, måste reportern medge att skolorna var lätt tillgängliga för barnen:

Tack vare goda och täta kommunikationer [till Martins stadsdel] går det egentligen ingen nöd på läroverkselever och på dem som ska till arbetsplatser annanstans i stan. Syskonen Sundén som går i Åbo svenska samskola hinner gott till morgonbön om de tar 8.05-vagnen, och det är ju inte blodigt tidigt. (ÅU 26.2.1961)

En förutsättning för att förorten skulle bli ett attraktivt boendeanternativ var, förutom ett visst utbud av service, också att trafikförbindelserna fungerade väl (Saarikangas 2002:78). Flera av familjerna redaktörerna talat med hade skaffat bil och i en familj hade fadern en scooter. Dessutom använde man cykel för att ta sig fram. Familjerna verkade över lag vara nöjda med buss- och spårvagnsförbindelserna, vilket också framgick ovan. För barnen var det dessutom bra att lära sig att använda lokaltrafiken och att självständigt kunna röra sig i staden:

Familjen äger alltså en bil och anser det vara en stor fördel när man bor en bit från centrum. Men i Nummis stadsdel lider man ingen nöd också om man inte själv äger något fortskaffningsmedel. Dit ut kommer man med stadens gula bussar eller med tvåans spårvagn. Familjens tre pojkar, Peter 13, Rikard 7 och Håkan 6 år, reder sig fint med bussarna. – De är ju

tvungna till det, säger deras mamma och tycker det är rätt hälsosamt att pojkarna får lära sig att ta sig fram på egen hand. (ÅU 5.3.1961)

Under sina besök i förorterna ser redaktörerna ut att övertygas om att förorterna erbjuder nästan all service man kan önska sig och att det kanske därför inte skulle vara alldeles otänkbart att bo lite mera avsides. Då redaktören undrade ifall familjen Perjus som bor på Lylyvägen i Luolavuori "saknar något som för bekvämlighetens skull borde finnas här", svarade familjen: "Får vi mer än nu av den sorten minskar charmen med att bo just här" i "villastadsidyllen". Redaktören tillägger dock att sonen i familjen "mumlar nånting om bio ..." (ÅU 12.3.1961).

Alla blombutiker, frisörsalonger och närbutiker till trots, uppvägde dessa inte vad redaktörerna tycktes uppfatta som den största bristen i förorten: där fanns inga biografier. Frågan vidrörs i samtliga reportage mer eller mindre uttalat. Detta kan ses i ljuset av att biograferna fortfarande var välbesökta då reportagen publicerades – en tid då televisionen ännu inte blivit var mans egendom (Uusitalo 1982:440).⁷ Dessutom kan man ur reportagen utläsa att biograferna men också teatrarna fungerar som *markörer* för en "riktig" urbanitet, vilket kan tolkas så att förorten inte enbart uppfattades ligga i gränslandet mellan land och stad utan också mellan natur och kultur (jfr Lappi 2004:241–242; Roivainen 1999:122–123).

I reportagen gestaltas centrum i Åbo som ett avgränsat, komprimerat och förtätat område där allting som hör den urbana livsstilen till – teater, biograf, salutorg, varuhus – bara ligger "ett stenkast ifrån" eller åtminstone på promenadavstånd. ÅU-redaktörernas fokusering på närhet och avstånd kan ses som ett led i konstruktionen av förorten som ett annorlunda och avvikande rum i stadsmiljön och visar på en syn där det till en "riktig" urbanitet hör att man ska bo nära – precis intill – invid – i mitten – i centrum – och inte avsides, långt borta i avlägsna utlöpare av staden.

Även om redaktörerna betraktade förorterna som perifera områden, uppfattade familjerna i reportagen inte själva att avståndet var för långt: "Vi tycker att vi bor mitt i stan betygar paret Lindblom. På sex minuter är man vid torget." (ÅU 12.3.1961) Förorten kan ses som ett gränsland mellan land och stad, men närheten till naturen och avståndet till innerstaden behövde inte minska upplevelsen av att bo i en stad – av att vara en stadsmänniska (jfr Lappi 2004:241). Staden som rum hade under en tid genomgått en märkbar

7 År 1956 var antalet platser i biograferna som allra störst i Åbo. Då uppgick biostolarnas antal till 6 000 och föreställningar gavs två gånger per kväll. Biobesöken minskade dock småningom bland annat som ett resultat av televisionens frammarsch. Den första tv-sändningen i Finland hade ägt rum i maj 1955, men det tog flera år innan tv-apparaten hörde till utrustningen i de flesta hem. År 1958 hade endast 190 hushåll i Åbo tv-licens och två år senare hela 8 400 hushåll (Uusitalo 1982:440).

förvandling. Det urbana stod inte längre enbart för rutstadsområdet eller kvartersstaden – nu innefattade urbaniteten också andra typer av bostadsområden som låg i utkanten av staden och som medförde nya uppfattningar av vad ett urbant liv kunde innebära (Saarikangas 2002:492).

Som en slags sammanfattning av reportageserien konstaterar redaktören i den tredje och sista artikeln att Åbosvenskarna mot all förmodan tycktes trivas i förorten. Alla idoga föresatser till trots hade redaktörerna inte lyckats hitta en enda "förortsbebyggare" som vantrivdes i sitt hem "långt borta": "Ja sannerligen – det tycks vara svårt att hitta förstadsbor som är missnöjda med sin placering! – Men å andra sidan är det förstås så, att de som eventuellt har känt avstånden långa resolut har packat in sina penaler och flyttat in i 'city'" (ÅU 12.3.1961)

Reportageserien publicerades under en tid då förorterna var ett relativt nytt fenomen och då de ännu uppfattades som en annorlunda men samtidigt idealisk boendemiljö. Några år senare, efter att resultatet av stadsmoderniseringen med kompakta höghusförorter och effektivt byggande i stadskärnan fanns för alla att beskåda, blev tonen en annan.

DÅ VINDEN VÄNDE

Hur länge ska det räcka innan vi säger ifrån: Vi vill inte bo i packlådor, värre än de fulaste baracker och med en eller annan kromlist som förskönande dekoration. Hur länge ska det räcka innan vi får upp ögonen: Snart är alla våra gamla bondstugor och rödmyllade byggnader rivna, raserade och bortfraktade. Samt och synnerligen ersatta av elementhus, vansinniga i sin tristess och i sin förfulande inverkan. (ÅU 23.6.1976)

Knappt hade städernas centrum förvandlats och moderniserats genom ett intensivt höghusbyggande och förorter vuxit upp som svampar ur jorden innan kritiska röster höjdes. Den 23 juni 1976 publicerade ÅU ett debattinlägg med rubriken "Säg nej till packlådshus!" där Monica Björklund, tidningens journalist på Kimitoön, riktade skarp kritik mot rivandet av gamla hus och byggandet av massproducerade höghus både i städerna och på landsbygden. Hon uppmanar läsaren att "vägra acceptera dessa betongmonster som slår ihjäl landskapet och äter upp gräs och naturlig växtlighet" (ÅU 23.6.1976).

Debattinlägget är skrivet efter en tidsperiod då städerna i Finland hade genomgått en omfattande moderniseringsprocess. Under 1950- och 1960-talen hade rivningsivern och bostadsproduktionen i rutstadsområdet i Åbo varit som störst och 1976 var också de flesta av de nya förorterna utanför stadskärnan färdigbyggda. Batterihagen, som kan betraktas som den första förorten av ny typ i Åbo, hade uppförts redan under 1950-talet (Laakso 1998:169),

Stadsmoderniseringsprocessen efter andra världskriget förknippas ofta med begreppet Åbosjukan eller Åbosmittan (*Turun tauti*). Begreppet fick spridning i början av 1980-talet och står för det samarbete mellan fastighetsägare, byggherrar, planerare och politiker som blev utbrett i staden och som präglades av

korruption och mygel. Som ett resultat revs flera kulturhistoriskt värdefulla byggnader för att ge plats för grynderbyggen. Många anser att Åbosjukan inte är något som enbart gällt Åbo. Även andra städer i Finland har genomgått liknande transformationer (för en utförligare diskussion, se Lahtinen 2013).

men därefter inföll en paus i byggandet av moderna höghusområden. Det var först vid mitten av 1960-talet som områdesbyggandet i staden kom i gång i större skala. Då uppfördes bland annat förorterna Uttamo, Svalberga och Kastu och mot slutet av decenniet påbörjades byggandet av Suikkila, Vienola, Nätinummi, Laustis, Petrelius och Ilpois (Laakso 1998:173). Kråkkärret och Runosbacken, två relativt stora förorter med kompakt bebyggelse, uppfördes under 1970-talet (Antikainen 2012:5; Kauppi 2006:22).

Alla dessa förorter skiljde sig från de bostadsområden som behandlats ovan, och där exempelvis Hammarbacka kan kategoriseras som en så kallad skogsförort (Antikainen 2012:4).⁸ Förorterna av senare datum förlades allt längre ut från innerstaden, de var större och mer tätbebyggda. De bestod av serieproducerade höghus i betong med ett relativt enhetligt yttre. Strävan efter kostnadseffektivitet innebar att man inte prioriterade arkitektonisk kvalitet, vilket gjorde att dessa "betongförorters" trista utseende snabbt fick kritik (Stjernberg 2017:15–17).

Debattinlägget ovan är ett uttryck för den motreaktion till moderniseringsprocessen som väcktes särskilt under 1970-talets andra hälft. Resultatet av stadsmoderniseringen gav upphov till kritik bland allmänheten, beslutsfattare och politiker. Kritiken fick även utrymme i pressen, vilket debattinlägget är ett gott exempel på. Under 1950- och 1960-talen hade tidningspressen i regel ställt sig positiv till stadsmoderniseringen och även till rivningsverksamheten (Lillbroända-Annala 2010:92). Ännu 1961 då reportageserien i ÅU publicerades betraktades förorten och bostadsområden utanför kvartersstaden som idealiska boendemiljöer (Ilmonen 1994:25; Åström 2018:111–115).

I en analys av förortsrelaterade artiklar publicerade i den rikstäckande dagstidningen *Helsingin Sanomat* under perioden 1955–1995 kunde Irene Roivainen observera två olika diskurser och grundläggande förhållningsätt gentemot förorten. Den första som inföll från sent 1950-tal till tidigt 1960-tal har Roivainen kallat för "den urbana möjlighetens diskurs". Under

⁸ Med skogsförorter avses bostadsområden som byggdes särskilt under 1950-talet och i början av 1960-talet i skogbevuxna miljöer i staden och där man i hög grad beaktade de rådande naturförhållandena vid planeringen av bebyggelsen och dess placering (se t.ex. Stjernberg 2017:15–16).

denna tid uppfattades förorterna i pressen som ett positivt fenomen som bar löfte om en modern urban livsföring för alla. Mot slutet av 60-talet, då höghusområden av den nya typen uppfördes i rask takt, blev tonen en annan. Fokus i tidningstexterna låg då på de problem som man började förknippa med förorterna. Denna inställning, som Roivainen kallat "den problemorienterade", var rådande ända in på 1990-talet (Roivainen 1999:111–114).

I denna problemorienterade diskurs konstruerades förorten som en plats i kulturens marginal, en plats där "de andra" bor. Texterna representerade ett utomstående perspektiv då redaktörer som saknade egna erfarenheter av förortsliv skrev om förorten som boendemiljö. I flera studier och texter där förortsborna själva fått komma till tals har ofta en positivare bild av boendet i förorten förmedlats (Ilmonen 2016:101–104; Roivainen 1999:122–127; Åström 2018:123–124). Också i den reportageserie som analyserats ovan, är det den utomstående – "den inbitna citybon" – som betraktar förortslivet och som konstruerar en bild av förorten som ett avsides och annorlunda rum i stadsmiljön. Redaktörerna hade emellertid valt att inte stanna vid att observera förortsvardagen på avstånd. De hade i stället vänt sig till ett antal förortsfamiljer för att få ta del av deras egna erfarenheter av vardagslivet i förorten.

FÖRORTEN – ETT SPRÅKLIGT GRÄNSLAND

Mitt bidrag har handlat om en tid då Åbo i likhet med andra städer i Finland på många sätt var en plats i förvandling. Att staden växte medförde inte bara omvandlingar i stadslandskapet, det ledde också till förändringar i boendemönstret bland de svenskspråkiga Åboborna. I reportageserien 1961 försökte redaktörerna bilda sig en uppfattning av språkförhållandena i förorterna. De besökte biblioteksfilialerna för att få kunskap om det svenskspråkiga kundunderlaget och diskuterade barnens skolval med föräldrarna. De undrade också ifall familjerna hade svenskspråkiga bekanta i grannskapet och fick konstatera att det med undantag av Martins stadsdel var "tunnsätt med svenskar" i förorterna (ÅU 5.3.1961; ÅU 12.3.1961). Att leva i en övervägande finsk miljö bidrog dock till att barnen lärde sig finska utan större ansträngningar: "Men ganska finskt är det i Nummis stadsdel. Föräldrarna har nog stött på ett par svenska eller tvåspråkiga grannar men alla gossarnas lekkamrater talar finska. [...] På det viset har pojkarne lärt sig det språket gratis [...]" (ÅU 5.3.1961)

Jag inledde med ett utdrag ur ledaren i *Åbo Underrättelser* den 20 augusti 1980 där Meta Torvalds med sorg och saknad blickade tillbaka på en tid innan staden började växa och då "alla" Åbosvenskar fortfarande bodde samlade i rutstaden. Som ett resultat av att staden vuxit hade en allt större andel av stadens befolkning, även svenskspråkiga Åbobor, flyttat ut till nya

förortsområden. Sammanhållningen bland de svenskspråkiga riskerade enligt Torvalds att minska då de bodde utspridda på olika håll i staden och detta betraktade hon som ett hot mot språkets fortlevnad.

Det är riktigt att Åbosvenskarna främst har valt att bo inom rutstadsområdet. Särskilt stadsdel II med området kring Vårdberget och stadsdel VII på andra sidan ån har varit populära bland de svenskspråkiga – och är det fortfarande (se t.ex. ÅU 5.10.1979; ÅU 15.9.1981, Hbl 3.2.1985; *Statistisk årsbok för Åbo stad* 2017:23–25). Men också vissa förorter som uppfördes från och med mitten av 1960-talet har lockat till sig flera svensktalande än andra. I en artikel i *Hufvudstadsbladet* om boende på svenska noterade redaktören Per Lindberg att Åbosvenskarna tycktes uppvisa en tendens att ”klumpa sig samman” både när de bodde i centrum och när de valt att bo utanför rutstaden (Hbl 25.9.1983). Uttamo men också Luolavuori och Ilpois har länge lockat till sig många svensktalande och under senare år även Hirvensalo (se t.ex. *Statistisk årsbok för Åbo stad* 1980–1981:38–39; 1990–1991:22–23; 2000–2004:23–25; 2017:23–25).

I Åbo är livet i förorten inte enbart ett liv på gränsen mellan land och stad, natur och kultur. Det är också ett liv på tröskeln mellan det svenska och det finska. Detta gäller visserligen staden som helhet. I en stad där en tydlig majoritet av befolkningen talar finska finns det relativt få platser som fungerar uteslutande på svenska. Eftersom största delen av servicen på svenska erbjuds i de centrala delarna av Åbo, blir det för den som bor i en förort nödvändigt att regelbundet pendla mellan ytterstad och innerstad. Det innebär att det inte är ovanligt att man som svenskspråkig förortsbo i Åbo lever starkt förankrad i centrum även om man valt att bo ”i avsides bitar av staden”.

V.

Rörelse och kommunikation

Vardaglig rumslighet förknippas ofta med statiska och ingärdade områden, såväl etnografiskt som i allmän förståelse. Här kommer betoningen att ligga på hur olika typer av rörelse utformar och utformas i de vardagliga rummen. Som konstateras i volymens introduktion definieras vardag huvudsakligen via aktiviteter.

Den i vardagslivsforskning ofta citerade teoretikern Michel de Certeau lyfte fram "görandet" som konstituerande för både vardagen och de rum den utspelar sig inom. Handlingar är att betrakta som en form av tänkande. Ett rum (*espace*) är helt enkelt en plats som utformas av praktiker, alltså sådant vi regelbundet gör (1984:386). Till saken hör att vi sällan reflekterar över denna typ av återkommande handlingar. Rutinmässig rörelse som att förflytta sig inom och utanför hemmet, och kanske även inom och utanför hemortens gränser, för arbete och andra göromål präglar många vardag. Det är därför inte förvånande att de Certeau uppmärksammade såväl gående som matlagning, läsning och shopping som betydelsebärande vardagliga praktiker. I en välkänd studie beskriver de Certeau hur urbana fotgängares sammanlagda steg skapar mönster och berättelser som trots sin flyktighet i själva verket är det som utgör staden och ger den dess rumsliga karaktär (1984:97).

Att rörelse som handling är nödvändig för upplevelsen av plats-tillhörighet har bland andra filosofen Edward S. Casey påpekat (Casey 2009). Det är genom rörelse vi utforskar och lär känna områden. Med hjälp av våra rörelsemönster både bekräftar vi gränser och överskrider dem. Rörelse mellan olika typer av rum är dessutom ett grundläggande sätt att knyta ihop lokaliteter och skapa

spatiala relationer och nätverk. Med utgångspunkten att rum skapas av mänskligt görande undersöks här vardagslivets dynamik genom olika former av kommunikationsmedel och deras tillhörande praktiker. Nyckelordet mobilitet är att förstå som en komplex sammansättning av rörelse, idéer och upplevelser som utgör såväl studieobjekt som analytiskt perspektiv (Salazar 2016:2–3). Hur kan vi förstå vardagen genom rörelse?

Intresset för att samla in folkkultur i det svensktalande Finland uppstod under senare hälften av 1800-talet och följde i hög grad de mönster som etablerats i de skandinaviska grannländerna och inom insamlingen av finskspråkig folkdiktning. Den tidiga insamlingen av svenskspråkig folklore i Finland hängde även samman med ett behov av att "bevisa" den svenskspråkiga befolkningens långa anor i Finland. Det insamlade materialet gavs med andra ord en uppgift att demonstrera den svenska hemortsrätten (Lönnqvist 1981). Här handlade det om att via folkkulturen göra anspråk på konkreta platser, på mark och orter. Det var angeläget att mejsla fram tydliga, historiska och *stabila* svenskspråkiga "vardagliga rum". Folklig mobilitet var därmed inget tema som var av intresse. Tidens ideal var att samla in – och därmed rädda för eftervärlden – den äldsta och genuinaste folkloren som man tänkte sig fanns främst i avlägsna, isolerade och statiska samhällen. När insamlingen av svenskspråkig folkkultur i Finland institutionaliserades kring 1880-talet framstod moderniseringen som folktraditionens undergång.

Modernitet beskrivs ofta i termer av hastighet och mobilitet. Folkloreinsamlarna kring sekelskiftet ansåg att folkets rörlighet, till exempel i form av säsongarbete i Sverige, påskyndade modernitetens segertåg och ledde till att ungdomen föredrog skillingtryckens kärleksvisor framom de gamla folkvisorna. Likaså framstod urbaniseringen, flytten från landsbygden in till städerna, som ett hot mot den traditionella svenskspråkiga kulturen i Finland.

En typ av mobilitet sätter inte sällan i gång andra former av rörelse. Migrationen (se kap. VI) ledde till ökad kommunikation mellan orter genom korrespondens och utbyte av varor, via skickade paket och gåvor vid besök, men även genom introducerande av nytt tänkande och innovationer. Bland annat var återflyttade amerikaniemigranter ofta först på sin hemort med att äga tekniska nyheter som velocipeden och automobilen. Bägge hade en stor inverkan på människors vardagsliv inte minst genom att de på ett konkret sätt förändrade rumsligheten och relationerna mellan olika regioner. Information om hur personer tagit sig från en plats till en annan

är ett bra exempel på en berättelsetematik som finns inbäddad i ett stort antal samlingar i arkiven utan att explicit ha efterfrågats. Trots att traditionsarkivens frågelistor och fältarbeten under 1900-talet huvudsakligen har fokuserat på platser och specifika orter, ska detta alltså inte uppfattas som att det råder en frånvaro av berättelser om rörelse i arkivmaterialet. Tvärtom visar en närläsning av svaren att rörelsen *inom* dessa rum är en viktig aspekt av hur personer upplevde vardagen spatialt.

Många transportmedel som med tiden blev en del av vardagen, var när de introducerades sensationella och även ifrågasatta. I kapitlet undersöks hur cykeln under första hälften av 1900-talet användes både för att pröva egna gränser och sociala konventioner. En annan form av rumslig kompression ges i analysen av telefonens introduktion i Finland. Telefonen gav en omedelbar kontakt till de multilokala vardagliga rum som traditionellt knutits samman av brevkorrespondens. Brevskrivandet fortsatte ändå att vara en populär form av rumsöverbyggande vardaglig kommunikationsform under hela 1900-talet, delvis på grund av sitt långsammare temporala förlopp. Olika rumsligheter har olika rytmer.

Det finns, som konstaterat, en tendens att förbinda rörelse med modernitet och det statiska med tradition. Att skapa dikotomier mellan modernitet och tradition – likaså mellan det statiska och det mobila – ger dock en alltför förenklad bild av den komplexa verkligheten i spänningsfältet mellan det globala och det lokala. Ett ensidigt fokus såväl på mobilitet som på det statiska gör lätt att vardagens rörelsemönster förbises (Sheller & Urry 2006). Vardagen är snarare en fråga om processer, relationer och kontexter där olika grader av tradition, modernitet, stabilitet och rörelse samsas och överlappar varandra (Frello 2008). Detta kapitel belyser sådana processer genom att nyfiket närma sig arkivmaterial. Hur lång kan distansen till en annan ort vara för att den fortfarande ska uppfattas vara inom det vardagliga närområdet? Vilka kompetenser, etikettsregler och normer har aktualiserats vid ett telefonsamtal? Vilka möjlighetshorisonter och sociala mönster har olika kommunikationsformer medfört? Det material som traditionsarkiven samlat in via frågelistor lämpar sig utmärkt för att undersöka hur olika företeelser framställts och påverkat både individer och samhällen. Genom ett mikroperspektiv framträder hur stor del av vårt dagliga liv som är sammanbundet av oreflekterade rörelsemönster.

Susanne Österlund-Pötzsch

Susanne Österlund-Pöttsch

Färdmedel, platser och rum

Hur vi rör oss inom och mellan olika platser är en ofta förbisedd del av vardagen. Vår uppmärksamhet tenderar att vara riktad mot målet för rörelsen eller den aktivitet som har föranlett mobilitet snarare än förflyttningen i sig. Samtidigt är det just i rörelsen som väsentliga relationer mellan jaget och omgivningen skapas. Rörelse är avgörande för hur vi uppfattar rum och rumslighet – och kommer i förlängningen sålunda att prägla vår världsbild.

Vardagliga rörelsemönster kan vara rutinartade och inom ett mindre område, men de kan också handla om längre och mera sporadiska resor. Under första delen av 1900-talet skedde en stor del av den dagliga mobiliteten till fots. Olika hjälpmedel och tekniker för att underlätta resorna anlätades gärna. Innovationer och utvecklande av transportmedel och färdvägar har haft en avgörande betydelse för vardagen och förändrat både rumsuppfattningar och möjlighetshorisonter. Infrastruktur, vägnätverk och transportmedel utgör tillhandahållanden (Gibson 1979) som påverkar hur vi rör oss, men det är inte heller ovanligt att människor har funnit egna lösningar för att ta sig fram (de Certeau 1984).

Färdmedlens utveckling är långt ifrån rätlinjig i Finland och arkivmaterialet vittnar om försämrade omständigheter och stagnation, men även om förbättringar och en enklare vardag. I detta avsnitt lyfts några exempel fram ur arkivmaterialet som visar hur avstånd har övervunnits genom olika tekniker, taktiker och hjälpmedel. Fokus ligger på själva rörelsen, på praktiska och kreativa sätt att ta sig fram och hur vardagens rumsliga uppfattningar påverkats, snarare än på färdmedlen i sig.

Det är självfallet inte möjligt att på något heltäckande sätt behandla temat rörelse i traditionsarkivens material inom ramarna för denna text. De frågelistor och infallsvinklar jag här tar upp är endast ett litet urval av berättelser om rörelsemönster av olika slag. Vardagliga rörelser är ett bra exempel på företeelser som berör många aspekter av livet och som det följaktligen berättas om i svaren på en stor mängd frågelistor inom vitt skilda ämnesområden. Mobilitet av olika slag är ett tema som finns invävt i flera frågebrev om näringar och handel, till exempel i en frågelist från 1962 där det efterlyses beskrivningar av såväl midsommarstänger och emigrantbrev som av handelsförbindelser, färdvägar och marknader. Frågelistan "Minnen om posten förr och nu" från 1971 var ett samarbete mellan flera institutioner med anledning av det finska postverkets 333-årsjubileum. Uppropet efterlyste posttraditioner i form av anekdoter och minnen som anknöt till arbetet på posten. Att resor mellan orter var en del av både arbete och fritid framkommer i samlingen "Land och stad" från 1976 med 160 svar. Pristävlingen var en detaljerad frågelist om kontakter mellan landsbor och stadsbor, utformad av Bo Lönnqvist och Ivar Nordlund. Här efterfrågades skildringar av såväl marknadsresor och inflyttningar till staden som stadsbornas besök på mindre orter.

Olika transportmedel har i sig varit ett tema för frågelistor. Ämnet kulturhistoria och folklivsforskning (senare etnologi) vid Åbo Akademi skickade ut en frågelist om skridskoåkning, "Skrinnandet som ett sätt att färdas" 1961, följt av en kompletterande frågelist året efter som även upptog frågor om sparkkälken. Frågelistorna var gjorda av Nils Storå, professor i etnologi vid Åbo Akademi från 1972. Bilen fick en egen frågelist 1984, "Berätta om bilen", i samband med ett samarbetsprojekt med ett antal stadsmuseer i Svenskfinland. En frågelist med temat "Bilen" skickades även ut 1997 av den etnologiska institutionen vid Åbo Akademi.

I detta sammanhang kan det konstateras att traditionsarkivens uppbyggnad och insamlingshistoria i själva verket är direkt avhängiga av olika former av mobilitet. Förutom att arkivarierna och forskarna har intresserat sig för teman som omfattar olika typer av rörelse och medel för rörelse har olika transportmedel varit en förutsättning för och en väsentlig del av de många insamlingsresor och expeditioner som etnologer och folklorister har gjort (Österlund-Pötzsch 2017). Årtiondena kring sekelskiftet 1900 kunde fältstipendiaterna tillryggalägga långa sträckor för att nå målen för sina fältarbeten eller för att träffa sina informanter. Cykeln kom att bli ett speciellt viktigt transportmedel för många insamlare och användes

ännu på 1960-talet aktivt av flera etnografer (se Fredrik Nilssons bidrag om cykling).¹

ARBETETS RÖRELSEMÖNSTER

Många traditionella yrken har inneburit resor och längre kringvandringar. I början av 1900-talet hade till exempel gårdfarihandlare fortfarande en viktig kommersiell roll på den finländska landsbygden. De vandrande handelsmännen kom huvudsakligen från Karelen och benämndes därför "påsarystar" eller "laukkuryssar". Deras besök i gårdarna var emotsedda som ett spännande avbrott i den dagliga rutinen. Den vandrande försäljaren förde med sig varor utifrån, både bruksföremål och mera lyxbetonade ting, som inte alltid var möjliga att få i den lokala handelsboden. Föremål som färdats långa vägar förknippades ofta med status och en viss glamour. Gårdfarihandlarna själva (som ofta kom från minoritetsgrupper) kunde å andra sidan uppfattas med misstänksamhet, i synnerhet av myndighetspersoner, och befann sig inte sällan i marginalen av samhället. Rörliga, platslösa individer var svåra att kategorisera och stämplades vanemässigt som suspekta (se t.ex. Wassholm & Östman, red. 2021).

Yrkesmässigt betingad rörlighet handlar inte alltid om att förflytta sig mellan regioner. En stor mängd yrken och arbetsuppgifter som har utövats i lokalsamhället kräver åtminstone någon mån av rörlighet – som att valla boskap, att arbeta på åkern, att gå till fiskebåten vid stranden eller till sin arbetsstation vid bruket. Vissa yrken har varit specifikt knutna till mobilitet. Postutdelningen är en sådan syssla. Långt in på 1900-talet skedde en stor del av postförmedlingen till fots och postiljonen tillryggalade ofta långa sträckor i sitt arbete. En informant berättar så här om postgången i östra Nyland:

Den första brevbäraren här hette Karl Grönberg. Från 1904 var det sedan en som hette Alfred Lönnfors som fortsatte, och han höll ut i 25 år. Han gick till fots till Borgå, en sträcka på 20 km, sammanlagd 40 km. Tidigt på morgonen började han sin vandring med den tunga väskan på ryggen, och det blev vanligen kväll innan han kom hem igen. Och då var det någon av döttrarna som fortsatte den sista sträckan till Edesviken och Havsudden, omkring 8–10 km av och an. Jag kommer inte ihåg när det blev tre turer i veckan. Omkring 1920 skulle jag tro det var när det

¹ Lotta Wessbergs pro gradu *Bilen i vardagen – Delaktighet i moderniseringsprocessen på landsbygden i Finland* (2002) i etnologi (Åbo Akademi) bygger på frågelistan "Bilen". En frågelista om cykeln (nr 75) skickades ut 2016 av Kulturvetenskapliga arkivet Cultura. Frågelistan var en bearbetad version av en tidigare frågelista (2012) uppgjord av Lunds universitet.

ändrades så att posten kördes med häst från Borgå till Tolkis, och det underlättade Lönnfors arbete betydligt. Men då var han också redan 60 år gammal. [...] Efter honom var det en som hette Frans Lindberg och han höll ut i 13 år. Han skaffade sig en cykel och behövde inte bära. (Kvinna f. 1899, SLS 1031)

Postutbärningen kunde vara ett slitsamt arbete som skulle utföras i ur och skur. Svararna på Svenska litteratursällskapets frågelistan om posten berättar att brevbärarna var välkända personer i bygden. Deras rörelser och egenheter noterades. En informant konstaterar att den lokala brevbäraren i hennes barndom gick en sträcka på 14 kilometer till fots under sin utdelningsrunda. För att inte nöta på skosulorna gick han så mycket som möjligt på väggkanten (kvinna f. 1911, SLS 1031). En annan österbottnisk brevbärare uppger ha trivts bra med sin uppgift: varannan dag i 30 års tid gick "post-Niss" med sin väska 26 kilometer fram och tillbaka till stan. Han njöt av att vara ensam på vägarna och kunde då skutta omkring i ren livsglädje (kvinna f. 1889, SLS 1031).

Så småningom blev postiljonernas arbete fysiskt mindre påfrestande. Vid tiden kring första världskriget övergick postföringen på många orter till hästskjuts och postiljonen behövde därmed inte bära posten lika långa sträckor som tidigare. I början av 1930-talet blev cykeln ett vanligt hjälpmedel. Cykeln underlättade arbetet betydligt men hade också sina nackdelar, vägarna var ofta i uselt skick och däcken av dålig kvalitet. En informant minns att brevbäraren hade dubbla cykeldäck på sin velociped för att de inte genast skulle gå sönder (kvinna f. 1905, SLS 1031). Det var inte heller lätt att färdas med tung packning. En informant från norra Österbotten beskriver den lokala cyklande postiljonen som överbelastad, speciellt vid tiden före jul: "Det var så mycket paket [...] han hade dem bundna runt cykeln så ibland syntes endast huvudet mellan paketen." (Man f. 1897, SLS 1031) När postbussarna började med reguljära ruttor efter kriget bedömdes det av flera informanter som ett stort framsteg, speciellt eftersom bussarna trafikerade flera gånger per dag och det var möjligt att resa med dem.

MARKNADSFÄRDER – RESANDE FÖR NYTTA OCH NÖJE

Sedan långt tillbaka har marknader varit både ekonomiskt och kulturellt viktiga evenemang. De årliga marknaderna, som vanligen hölls i samband med kyrkliga helgdagar, spelade en betydande roll långt in på 1900-talet. Större marknader lockade till sig människor från när och fjärran av olika orsaker: för att sälja varor, göra inköp, erbjuda tjänster, träffa och se människor, underhålla eller underhållas. Kring förra sekelskiftet var marknadsresorna för många landsbygdsbor de enda längre resor man gjorde under året. De som

bodde i närheten av städer kunde däremot åka mera regelbundet på stadsresa för att sälja exempelvis ved, potatis, smör, fisk, kött, ägg eller bär på stadens torg. Man startade mycket tidigt på morgonen, eller ibland redan föregående natt, eftersom det gällde att få en bra plats på torget. Marknads- och stadsresor kunde vara ett tungt och nödvändigt arbete, men det fanns även nöjen kopplade till besöken, speciellt på de större årliga marknaderna, konstaterar en informant från Pensala:

Det fanns ju många som årligen hedrade Vasa med ett besök då staden bjöd på marknad. Ty för många var det den bästa förströelsen för året. Men det fanns också sådana som företog den mödosamma resan med häst ca 80 km för brödfödans skull. Sedan cyklarna kom till orten i början på vårt sekel, var ju detta åkdon ofta medlet för den långa resan. (Man f. 1898, SLS 1185)

Färdmedlen som stod till buds för att ta sig till stan varierade beroende på ort och ifall man ägde eller hade möjlighet att låna fordon. Under det tidiga 1900-talet gjordes resorna med häst på fastlandet och med roddbåt eller segelbåt om man bodde i skärgården, men som det konstateras i citatet introducerades nya transportmöjligheter som förändrade rutiner och upplevelser. "Någon gång i början av 20-talet blev min första marknadsresa till annan ort med min kusin Edit. Vi hade då busstrafik på riktigt på linjen Geta-Mariehamn. Liten och trång men man hängde med. Det förekom att någon av de yngre grabbarna stod på pakethållaren om det ej fanns plats inne i bussen", förklarar en kvinna född 1906 (SLS 1185). Introduktionen av kollektiv transport ändrade researrangemangen: "Ännu omkring 1910–12 for man enstaka gånger in med häst till huvudstaden från Sjundeå. Men just då var det en brytningstid såtillvida att ortsborna började resa in med tåg eller båt", konstaterar en kvinna född 1915 (SLS 1185). En informant från Ålands östra skärgård beskriver en liknande utveckling för dem som reste över havet:

Förr i världen skulle varje år en stadsresa göras till Åbo antingen till midsommarmarknaden så att man hann hem igen före midsommarhelgen eller till persmässomarknad efter midsommarhelgen. En årlig resa gjordes också varje höst så snart man tagit upp potatisen [...] man använde segelbåt på den tiden och hur länge man blev borta berodde på väder och vind. Ibland kunde folk från två eller tre hushåll fara med samma båt [...]. När det blev trafik med ångbåtar blev stadsresorna med egen båt allt sällsyntare. (Kvinna f. 1915, SLS 1185)

De stora marknaderna som till exempel mickelsmäss-, Henriksmäss- eller kyndelsmässmarknaderna var cykliskt återkommande händelser som föranledde ett tidsbestämt resande som inramade året. Att vid varje tillfälle åka in till marknaden var dock inte alltid möjligt eller något som alla tog sig tid för. När man väl gjorde resan försökte man därför få så mycket som möjligt uträttat. Det hörde även till att man frågade grannarna ifall de behövde något från staden. Det var inte ovanligt att stadsresenären kunde ha en mängd "efterskickningar" från släktingar och andra bybor utöver alla de egna ärendena:

För transport krävs ibland en kombination av färdmedel. Västra hamnen i Mariehamn.

Man körde med häst till stan – for oftast tidigt på morgonen och kom tillbaka på kvällen. De var de som höll sin stadsresa hemlig för att slippa alla besvär med kommissioner. Men detta ansågs ogint och inte höra ihop med god grannsämja, vanligen var det far i huset som for till stan. I synnerhet om det gällde försäljning. Om något skulle köpas till huset kanske även husmodern åkte med. (Kvinna f. 1902, SLS 1185)

Hur ofta man for in till stan berodde till stor del på hur lång väg eller hur besvärlig resa det var. För personer som bodde på orter som låg nära en stad kunde stadsresor höra till veckorutinen. Till exempel från Pedersöre, Larsmo, Purmo och Esse åkte man varje lördag in till Jakobstad. Det var då så mycket folk på vägarna att det bildades karavaner av hästfordon. Förutom att man besökte stan för att sälja och inhandla varor, kunde även själva resorna fylla en social funktion, noterar en informant:

Ditresan gick mera i spridd ordning men återresan anträdde i långa följen. Nu var det ju vanligen "matlagets huvudman" som företog denna resa, och de högljudda överläggningarna som präglade hemresan fördes sålunda på "högsta nivå". Man bytte ideligen plats i följet för att komma i kontakt med de personer som man önskade diskutera med, vanligen så att man löpte till en annan kärra eller släde. Säkerligen avgjordes här många kommunala angelägenheter. (Man f. 1908, SLS 784)

Bodde man på längre avstånd från stan var däremot marknads- och stadsresor ovanliga. Att som barn få åka med var ett stort äventyr där även själva resan bjöd på spänning och upplevelser. I arkivmaterialet finns flera berättelser om den första stadsresan. Det var en händelse som man ofta mindes i stor detalj resten av livet. En kvinna från Åland berättar om tilldragelsen:

I september 1913 skulle min tre år yngre bror och jag med föräldrarna till marknaden. Vi hade inte förut varit i Mariehamn, så bara tanken på att få se en stad var spännande. Dessutom hade vi hört både äldre och yngre berätta om alla härligheter man kunde få se just på marknaden. Äntligen grydde dagen! Far hade fått löfte om att låna häst och kärra av en bonde i byn. Redan klockan sex skulle vi starta, så vi måste upp klockan fem den dagen. Det var en ovanlig tid för oss barn. Vi var i alltför stor spänning för att kunna få ned något morgonmål, men mor hade gjort i ordning matsäckskorg för färden. Så kom far med hästen. Höstmorgonen var ännu becksvalt då vi klev upp i kärran. Far och mor i framsätet och vi barn på sitsen bakom. Med många förmaningar att inte somna och ramla av började vi så den tre timmar långa färden. Visst somna vi snart men vi höll

krampaktigt tag i sitsen framtill. Far och mor tittade väl till oss nu och då. Då vi kom fram till Ingby – ett stycke före Jomala kyrka, vaknade vi vid att solen gick upp bakom höjderna i österbortom Lumparen. Det var ett grant skådespel. Än i dag, då jag åker det vägstycket fram, kan minnet av den där soluppgången dyka upp. Nu var det fullt av skjutsar på vägen. Man ropade glada hälsningar till varann. Det var som ett enda festtåg. Ju närmare vi kom staden desto mera folk blev det på vägarna. Solen hade stigit högre. Det var ljust och klart och såg ut att bli en vacker dag. På vägkanten var det långa rader av cyklister, "velocipedåkare" hette det på den tiden. Här var det också mycket folk som kom vandrande till fots. Vi körde fram till Nylunds gård. Där fanns en stor stenlagd gård och speciella stänger att binda hästarna vid. Klockan var då niotiden på morgonen och marknadsstånden hade just öppnat kommersen. (Kvinna f. 1902, SLS 1185)

Många var beredda att utstå en del besvär och obekvämt resande för att få vara med på marknaden – det var till exempel inte ovanligt att ungdomar cyklade hem 30 kilometer från marknaden mitt på natten för att några timmar senare gå ut för att jobba på åkrarna, uppger en informant (kvinna f. 1907, SLS 1185).

VINTERTIDA TRANSPORT

Väderförhållanden har alltid haft en stor inverkan på hur det har varit möjligt att ta sig fram. Framkomligheten på oasfalterade vägar kunde försämras dramatiskt av regnskurar eller ymnigt snöfall och resor med häst och vagn försvåras. I skärgården och kusttrakterna där en stor del av transportererna sker över vatten är vinterns menföre ett stort problem då isen inte är stark nog att färdas på men förhindrar användning av båtar. Även om snö och is kan komplicera förflyttning både till lands och till havs har dessa element egenskaper som med anpassade transportmedel kan utöka färdmöjligheterna. Med häst och släde tog man sig vid gynnsamma omständigheter och gott före snabbare fram än med häst och vagn på ojämna vägar. Var isen tillräckligt stark för att bära ett ekipage kunde den raka vägen över sjöar och fjärdar förkorta färdvägen avsevärt. Att isen inte bar var en överhängande risk och drunkningsolyckor var en realitet i skärgårdskommunerna. För att färdas över isarna använde man även skridskor, både för transport och för nöjesåkning. Längs kusten och i trakter med sjöar och vattendrag var skridskorna, allmänt kallade "skrinnskor" i svensktalande Finland, mycket populära kring sekelskiftet 1900.

I frågelistan från Åbo Akademis arkiv om "skrinandet" framkommer att man vanligen tillverkade sina egna skridskor, till exempel av sågblad infällda i trä som fästes med remmar vid skor eller stövlar. Även tjock mässings-

plåt kunde användas som skenor. På några orter smidde bysmeden på begäran skridskor av järn (KIVÅ 12 F). När höstens första starka is hade lagt sig tränade både gammal och ung, det kunde vara upp till 40 personer ute på isen, minns en informant från Åbolands skärgård (man f. 1887). I Pernå tog många skridskorna för att fara till kyrkan på söndagarna och vanligen blev det kappåkning på vägen tillbaka. Skridskoåkandet kombinerade på så sätt pragmatik med underhållning.

Väderomständigheter och dåliga isar kunde försvåra skridskoåkningen, men många informanter bekräftar att man under goda förhållanden kunde göra vintertida färder snabbare med skridskor än samma resa under sommaren. Bland annat öppnades nya möjligheter till genvägar: "Det förekom att man skrann över vattendrag för att förkorta vägen till närmaste stad som landsvägen var ungefär 23 km men med skrinnskor betydligt kortare", berättar exempelvis en kvinna från västra Nyland (f. 1934, KIVÅ 12 F). Skridskorna användes följaktligen som transportmedel i många olika sammanhang:

I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet var skrinnskor lika vanligt som cykelåkning är i våra dagar. Alla barn skrinnskor på isen i bäckar, åar, sjöar och hav. På skare skrinnskor icke. Vid färder till kyrkan, arbete i skärgården, på friarfärder och för övrigt då man måste färdas över is och föret med gav skrinnskor man. (Man f. 1907, KIVÅ 12 F)

Man skrinnskor längs diken och på sjöar. Det var det bästa sättet att fara till dansen med – då kunde man fara till Kronoby och Larsmo över isen höst och vår då den var bar. Och inte var det något stort hallå att ha med sig ett par skridskor. (Kvinna f. 1911, KIVÅ 12 F)

Vid tillfällen då många var på väg samtidigt, som vid hemfärden från kyrkan, visade skickliga åkare gärna upp sina färdigheter. Det fanns prestige i att vara en duktig skridskoåkare. Var det bra isförhållanden samlades ungdomarna gärna och åkte skridsko för nöjes skull och som estetiskt uttryck (kvinna f. 1896, KIVÅ 12 F). "Det låg en viss tävlan i att åka vackert men också fort", konstaterar en annan informant från Ålands skärgård (man f. 1887, KIVÅ 12 F). Han tillägger: "här i socknen fanns en framstående skrinnskoåkare, efter dåtida förhållanden, som vid kyrkofärder brukade hoppa mellan hästen och släden, då kusken körde det hästen förmådde." Olika vintertida festligheter då folk samlades var också tillfällen då man kunde briljera med sin spänstighet. "På fettisdagskvällen och natten tändes en stor brasa, där ungdomarna i byn samlat ved i veckor på isen och där dansades och sjöngs och tävlades med skridskor och sparkstötting", minns en man från sin hemkommun (man f. 1914, SLS 1390).

I början av seklet introducerades en ny kälkvariant, sparkstöttingen, som i många sammanhang kom att konkurrera ut skridskorna. Kälkar med järnbeklädda trämedar som man sköt framför sig var lättare att transportera varor med än kälkar som man drog bakom sig. Sparkstöttingens smala metallmedar och smäckra träsisits var ett stadigt och snabbt hjälpmedel att ta sig fram med vintertid, och kunde dessutom ta både packning och passagerare. Speciellt i skärgården visade sig sparken vara ett praktiskt redskap och blev en stor succé. Den första sparkstöttingen som noterades i Åbolands skärgård inköptes 1902 av en handelsresande, berättar en man (f. 1887) från trakten. Endast några år senare var fortskaffningsmedlet i allmänt bruk:

Cyklister, sparkåkare och fotgängare samsas om utrymmet.

Järnkälken blev här genast populär och spridde sig snabbt. Den användes flitigt av både män och kvinnor. Här ut i skärgården anses den vara ett omistligt fortskaffningsmedel. Vid tjänligt före går det ganska smärtfritt att passera de stora isvidderna. (KIVÅ 13 A)

Från och med 1910-talet fram till mitten av seklet var sparkstöttingen ett vardagligt säsongsbundet transportmedel som fanns i de flesta hem åtminstone på landsbygden. Sparkstöttingen är fortfarande i allmän användning och i skärgården används den i synnerhet vid isfiske.²

² Under 1980-talet började världens största sparkstöttingsfabrik, det finländska företaget Esla Oy (E. S. Lahtinen Oy), att tillverka sparkstöttingar med hjul – en modell som var omtyckt främst bland äldre personer. Redan följande årtionde blev dock denna design utkonkurrerad av Eslas sparkcykel,

”JAG HÅLLER MIG HEMMA NÄR DE BÖRJAR RULLA LÄNGS VÄGARNA”

Farbror Alfred var den första i socknen som hade en cykel. Den hade han från Amerika. En gång när han åkte till Pantsarnäs [...] mötte han en gumma på vägen. Hon blev skrämmd av den synen varpå hon gick hem och berättade att hon sett den onde åka på två hjul. (Kvinna f. 1906, SLS 990)

Citatet ovan innehåller två vanliga berättelsemotiv gällande de första cyklarna: dels att det var en amerikaemigrant som introducerade traktens första velociped, dels att denna nya möjäng väckte mycket uppmärksamhet och till och med förskräckelse. ”Alla hålans fänigheter slarvar de hit från Amerika” rapporteras en 70-årig farmor ha snäst om en återvänd emigrants tvåhjulade fordon: ”jag håller mig hemma när de börjar rulla längs vägarna” (man f. 1899, SLS 990). Men många var imponerade av innovationen och ville gärna själva ha ett sådant transportmedel. En velociped var emellertid inte alldeles lätt att införskaffa på den finländska landsbygden under tidigt 1900-tal. För några var lösningen att bygga sin cykel själv, vilket inte heller var problemfritt: ”Farfar ville bygga en velociped men han kunde inte fundera ut hur han skulle få hjulen att snurra, han hade ingen kedja”, berättar en informant (man f. 1901, SLS 1859). En annan informants första cykel bestod av delar från sju äldre kasserade cyklar: ”Det var en pojke som smidade ihop den – jag fick den för sju mark.” (Man f. 1903, SLS 1859) Cykeln var dock till stor belåtenhet, bekräftar ägaren och tillägger att han och hans vänner brukade tävla om vem som kunde cykla snabbast och for runt till alla ungdomslokaler på Åland.

Även när det började finnas cyklar till salu mer allmänt var det en betydande utgift. Flera informanter berättar att de använde en hel sommarlön för att köpa den eftertraktade velocipeden (kvinna f. 1902; kvinna f. 1907; man f. 1905, SLS 1859). Cykeln växte snabbt i popularitet i Svenskfinland. Ännu under 1900-talets första hälft var alternativet på de flesta orter att gå till fots. En man (f. 1905, SLS 1895) berättar att det inte fanns någon busslinje för den österbottniska hembyn i hans ungdom, ”automobiler” fanns det endast ett fåtal men de allra flesta hade cykel. Mannens far gick däremot alltid till fots fram och tillbaka till sågverket där han arbetade. När informantens äldsta bror for till Amerika och lämnade en nyinköpt cykel efter sig ville pappan försöka: ”Och vi försökte lära honom och vi höll i cykeln tills han kom i gång. Men så kom han ner för en liten backe, och han for för sig själv, och det var ett dike och han körde i diket och föll utav cykeln och sedan försökte han aldrig om. Han körde inte cykel någonsin igen.” (Man f. 1905, SLS 1895) För

lanserad 1990 (en kombination av rollator och sparkstötting), och den kom att bli företagets populäraste produkt.

ungdomar med cykelfärdigheter, och god kondition, innebar däremot det tvåhjulade transportmedlet att man kunde utöka sina geografiska och sociala kretsar, genom att till exempel besöka danser och ungdomslokaler också på orter längre bort. Detta hade en konkret samhällseffekt eftersom det blev vanligare att träffa en äktenskapspartner utanför den tidigare geografiska radien. Att många var beredda att investera kroppslig energi för att delta i danser i närregionerna bekräftar en österbottnisk informant som i sin ungdom ofta cyklade 20–30 kilometer till danslokalen och på vintern färdades samma sträcka på skidor (man f. 1905, SLS 1895). En man från Saltvik på Åland noterade han klarade av att tillryggalägga sträckan på över 40 kilometer till Mariehamn på 1 ½ timme med sin cykel (man f. 1903, SLS 1859). Med färdmedlens hjälp var världen inte längre begränsad till hur långt man orkade gå till fots.

De första bilarna har en liknande introduktionsberättelse som de första cyklarna: det var ofta en återvänd amerikaemigrant som ägde traktens första bil, och i ännu högre grad än cykeln väckte de tidiga bilarna uppmärksamhet och skrämde både människor och djur. Av svaren på de två frågelistorna om bilen framgår att de flesta äldre informanter hade en tydlig minnesbild av den första bilen de såg. Att möten mellan bilar och hästekipage ofta var dramatiska var också något som många kom ihåg:

Min första konfrontation med bilen härleder sig från 1912. Jag var endast tre år gammal men minns händelsen ännu. Det var ytterst sällan någon bil rörde sig i min hemtrakt på den tiden på vägen från Ömossa by vid Stora landsvägen och ned till Sideby kyrkby, och ändå råkade min mor och jag ut för en sådan en sommardag sagda år. Mor hade spänt för hästen för "linjalskärran" för att åka till Ömossa (5 km:s väg) för att handla och tog mig, treåringen med. Efter ett par kilometers färd mötte vi ett sådant rullande och bullrande monster, som bilarna var på den tiden. Hästarna var livrädda för dessa vidunder och kuskarna likaså. Mor hoppade hastigt ned från kärran för att fatta tag i hästens betsel och försöka lugna henne (det var en mÄrr) och leda henne förbi bilen. Mitt för den gjorde mÄrren ett skutt åt sidan. Kärran vÄlte i landsvägsdiket, och jag flög i en bÄge flera meter från vägen och landade oskadd i buskaget. SÄdant minns man från treÄrsÄldern hela sitt liv. Exemplet visar, vad som kunde hÄnda vÄgtrafikanter i bilens barndomstid. NÄgra År senare började en handelsresande fÄrdas dÄ och dÄ till Sideby. Barnen i byn kÄnde igen bilen pÄ ljudet pÄ en halv kilometers hÄll och flockade sig vid vägen för att fÄ se den. Den hade registernumret VASA 14, vilket tyder pÄ att det inte fanns mÄnga bilar i Vasa lÄn pÄ den tiden. Det var vid tiden för första vÄrldskriget. (Man f. 1909, KIVÄ 60)

De första bilarna var sevärdheter och – konstaterar en frågelistsvarare – det var inte endast barn utan även äldre personer som "sprang som galningar till vägen när de hörde ljudet av en bil" för att få en glimt av underverket (man f. 1907, SLS 1530). Bilen hade ett stort symbolvärde. Dels representerade den ett ekonomiskt kapital, men motorfordonet stod även för framåtanda och spatial erövring.

Hastighet ses som ett karakteriserande drag för modernitet. Fordonsinnovationer som velocipeden, automobilen och tåget kom, med sin kapacitet att försnabba resandet, att materialisera modernitetens anda. Speciellt de första bilarna framstod som representanter för en ny värld. I landsbygdsmiljön var bilens tempo och gestalt ett sensoriskt främmande inslag – moln av damm, blänkande krom och lyktor, signalhorn och lukt av bensin, läder och olja är sinnesintryck som många av de äldre frågelistsvararna erinrar sig. Det är genom ett iakttagarperspektiv som de tidiga bilarna skildras i arkivmaterialet. För majoriteten förknippas de med förmögenhet och status och den första bilturen beskrivs ofta som en stor händelse utanför det ordinära:

Som om det vore i går minns jag hur jag och mina syskon blev bjudna på vår första biltur, spända och förväntansfulla inför den otroliga bilfärden. Före denna upplevelse hade vi, vad jag minns, endast åkt med en illaluktande buss till Finström och som alltid gjorde oss syskon bilsjuka. Det fick oss att redan på ditvägen ängslas för hemresan, något som förtog glädjen att få träffa släkten. Under min barndom på 20-talet var bilen, även för de välsituerade i Mariehamn, ganska sällsynt. En och annan hyrbil fanns. Ingen fast boende på Ytternäs ägde en bil. I min tidiga barndom var det för de flesta att gå och bära tunga matkassar och annat tungt från Mariehamn, utom för ett par familjer som hade hästar. Vintertid var sparkstöttingen en välsignelse för folk i alla åldrar. (Kvinna, KIVÅ 60)

Under 1900-talets lopp kom bilismen att radikalt förändra vardagen, men någon omedelbar revolution i folks rörelsemönster var bilen emellertid inte. Under 1900-talets första decennier var bilarna ännu ovanliga och användes mer för nöjesturer än för vardagstransport. I städerna, där vägarna var bättre och det fanns mer kapital, var bilägarna flera. En man född 1916 i Närpes konstaterar: "bilarna spelade inte så stor roll under min ungdomstid – vi åkte främst cykel, ibland långa vägar, och någon gång hände det att vi åkte taxi till olika nöjeställningar" (KIVÅ 60). Ännu i slutet av 1940-talet var bilen tämligen ovanlig på flera orter i Svenskfinland, bekräftar flera

frågelistsvarare; när man rörde sig i närmiljön gick man till fots eller cyklade. Det dåliga väglaget på landsbygden uppfattades som en orsak till att bilarna inte blev allmännare tidigare. Ojämnt vägslag påverkade emellertid även vardagen för cyklister:

Alla färder slutar inte som planerat – trafikolyckor är en beklaglig del av samfärdsel. En bil i diket i Helsinge 1933.

En tragikomisk händelse från c. 1929 minns jag. Jag hade fått en egen cykel och en lördag åkte jag med en äggkorg på pakethållaren fort till staden. Vägen var gropig och äggen gick sönder, så att jag hade äggröra då jag kom till torget. Hälften var dock hela trots att de var slemmiga och dessa slumpade jag bort för att bli kvitt eländet. (Man f. 1913, SLS 1185)

Inte ens nya transportmedel kunde rå på dåligt vägunderhåll och brister i infrastrukturen. På sträckor där vägarna inte plogades vintertid var det lättare att ta sig fram med häst och släde än med bil eller buss (SLS 1530). Bilens långsamma genombrott på en del orter hängde även samman med att det helt enkelt inte fanns ett tillräckligt vägnät och i skärgårdskommunerna gick det enklare att färdas med båt. I andra trakter gjorde goda tåg- eller bussförbindelser att ortsborna inte upplevde ett behov av att skaffa bil:

I min hemtrakt tog lång tid för bilen att vinna terräng. Det fanns en god järnvägsförbindelse för Lahtis- och Lovisaresor och per häst och cykel kom man snabbt och bra fram mellan byarna – tyckte man själv. Vid den ekonomiska uppgången i slutet av 30-talet tror jag tiden var mogen, men så kom kriget och de få bilar som fanns blev rekvirerade eller ställdes på bockar då det ej fanns bränsle för dem. (Kvinna, SLS 1530)

Globala händelser och makrostrukturella omständigheter har implikationer på mikronivå och i individers vardag. Vinterkriget påverkade det finländska samhället på alla plan och när det gällde introduktionen av bilar gick utvecklingen inte bara långsammare utan tog i vissa fall några steg tillbaka. Att vara tvungen att ställa bilen på "bockar" var ett vanligt scenario, att fordon användes för krigstjänst likaså:

När vinterkriget kom 1939 "inkallades" bilen i armens tjänst. Efter fredsslutet 1940 "hemförlovades" bilen, dvs. den bogserades hem och lämnades på gårdsplanen. Den hade gett upp andan i kampen för fosterlandet. Lastflaket hade blivit kvar på slagfältet. Någon iståndsättning av bilen var ej längre möjligt. Någon ny bil skaffade sig min far inte. (Man f. 1921, SLS 1530)

Bristen på olja under kriget åtgärdades delvis med gengasdrivna fordon och en begränsad trafik kunde sålunda fortgå. Men även efter kriget kom bilens genombrott att dröja. Utbudet på privatbilar var begränsat och det saknades medel att köpa dem.

PRAGMATISM OCH FÖRETAGSAMHET

Personer som investerat i ett eget motorfordon agerade ofta chaufförer när människor i trakten behövde färdas längre sträckor. Det var inte heller ovanligt att förvandla en flakbil till ett samfärdsmedel till exempel för stadsresor eller för att besöka danstillställningar. Motorfordonen öppnade en nisch att få ett uppehälle som taxi- eller busschaufför. Företagsamma individer startade upp egna busslinjer på många orter:

Till slut några ord om busstrafikens snabba framsteg i mina hemtrakter. Busstrafik inleddes redan år 1923 på linjen Kristinestad-Närpes-Vasa av affärsmannen K. H. Jylli i Kristinestad. Den verkliga busspionjären i Sydösterbotten var dock pörtombon Matts Haglund, som skaffade sin första buss år 1924. Följande år övertog han Jyllis linje och blev därmed den dominerande busstrafikanten i våra nejder ända fram till åren efter våra senaste krig. En yngre bror till honom, Oskar Haglund, inledde egen trafik

mellan Kaskö och Vasa 1936. Denna firma, som fortsattes av sönerna, existerar fortfarande och av Haglunds bussar har jag själv betjänat mej vid tjänste- o.a. resor till Vasa. En förklaring till busstrafikens snabba expansion var förstås, att personbilen ännu inte då var någon konkurrent till bussen. Annat är det idag! (Man f. 1918, KIVÅ 60)

Av chaufförerna krävdes inte endast färdigheter i att köra ett fordon, de behövde också ofta mekaniska kunskaper och, framför allt, en förmåga att improvisera, minns flera informanter. Busschaufförer och lastbilsägare fick dessutom ofta agera mångsysslare, nyhetsförmedlare och uträttare av allehanda ärenden:

Chaufförerna minns jag nog från min barndom. Särskilt bussförarna, som körde varje morron till Mariehamn och tillbaka varje kväll. Jag minns krigsåren med gengasbytt bakpå bussen. En gång, när vi åkte från stan, stannade bussen i den branta Sandbacka, just vid gränsen mellan Finström och Geta. Valfrid Jansson körde bussen och felet var att gengasveden var slut. Han beordrade alla som inte hade något emot att ta hans tomsäckar och gå till skogs för att samla kottar. Det skulle gå bra att köra hem på kottar, förklarade han. Vi plockade snart ihop några säckar kottar och hemresan kunde fortsätta. Dessa busschaufförer var nog ett tufft men duktigt släkte, med ett minne som en dator, i varje grindhål stod någon och viftade och det var för chauffören att springa runt stan hela dan och köpa allt mellan brännvin, köttfärs, mediciner, cykeldäck och damunderkläder. [...] Edgar Berndtsson körde nog med sin Reo lastbil, om någon behövde ett lass kört. Senare, kanske i början av -50 talet började Ruben Carlsson köra lastbil. Han plogade vägarna vintertid, körde mjölk, när mejeriet i Geta upphörde o.s.v. (Man f. 1930, KIVÅ 60)

Systemet med "efterskickningar" när grannar och bekanta for in till staden applicerades även på busschaufförerna. De fungerade med andra ord som rörliga nätverksnoder, som både förde personer från en plats till en annan och ombesörjde att varor och information sattes i rörelse. Chauffören Bertil Andersson från Lemland investerade 1928 i en liten buss som han körde till Mariehamn med. Trots det relativt korta avståndet tog det timmar att slingra sig genom byarna, i synnerhet som chauffören ofta stannade för att ta emot önskemål om inköp som kunde röra allt mellan medicin och spetsgardiner. "Allt blev till belåtenhet utfört", konstaterar svararen (kvinna f. 1910, KIVÅ 60). Det uppstod även lokala arrangemang för att få största möjliga nytta av de fordon som fanns. Det kunde krävas en stor dos pragmatism för att få transporterna att fungera:

Det berättades att de beställde [taxin] för ett år i taget, så vi yngre hade mycket liten chans att få använda den taxin. Då skaffade en pojke (Robert Rabb) en Pobeda³ och lyckades också få taxirättigheter, trots att det fanns en taxi förr i byn. Med den Pobedan körde vi till danserna. Ägaren var ungtkarl och körde gärna och billigt, så ibland kunde det hända att vi åkte genom halva Österbotten till danserna. För det mesta var vi så många som anlidade Pobedan, så vi måste åka till närmaste dansplats och chauffören gjorde många resor, innan byns ungdomar kommit fram. Det var ett pusslande innan alla hade plats, så att så lite tid som möjligt gick förlorad. Det gick i alla fall bättre när vi skulle åka till danserna än när vi skulle åka hem på natten. Då var det strax svårare, för ingen ville vänta på dansplatsen efter dansen och ingen ville åka hem förrän dansen slutat. Vanligtvis stuvades Pobedan proppfull på hemresan, ibland haffades vi av polisen, men vi samlade ihop till böterna och det var aldrig tal om att dra in körkortet för taxiägaren. (Man, KIVÅ 60)

Kollektiva resor skapar en speciell typ av sociala rum. Så länge resan varar delas den gemensamma upplevelsen. I denna sfär måste individuella önskemål och uppfattningar om beteenden och organisering samsas. Under stora delar av 1900-talet, i synnerhet innan privatbilismen var allmänt etablerad, krävde kollektivt resande inte sällan både kompromissande och idérikedom. Olika fordon och transportsystem blev del av vardagens olika rumsligheter.

DET EXPANDERANDE RUMMET

Det dröjde länge innan vi barn fick cyklar, de fanns helt enkelt inte att köpa förrän in på 1950-talet. 1951 fick jag min första nya cykel, en glänsande röd engelsk skönhet. Då öppnades helt andra möjligheter att röra sig. (Kvinna f. 1936, SLS 1948)

På det individuella planet gav cykeln, och senare bilen, nya möjlighetshorisonter. Rummet expanderade med hjälp av fordon som överbyggde distanser med en snabbhet som vida översteg det egna gångtempot. Platser som tidigare var besvärliga att nå var plötsligt inom tänkbarhetens sfär. Vardagens rum omdefinierades. Den ökade rörligheten för individen gällde givetvis även för samhällen i stort. Förbättrade kommunikationer och transportmöjligheter satte inte bara kroppar i rörelse utan intensifierade även information och kontakter. "En viktig kugge för allmänbildningens befrämjande i vår

³ Sovjetisk personbil som serietillverkades 1946–1958.

skärgård är även de förbättrade kommunikationerna, till lands med bredade vägar och broar för bussar och bilar, till sjöss med moderna färjebåtar, från flera olika hamnar, i daglig förbindelse mellan vår skärgård och Sverige”, framhåller en man (f. 1899) från Åbolands skärgård (SLS 990). Den ökade mobiliteten kom även att förändra synen på det egna samhället och tidigare gränsdragningar: ”Bilarna och mopederna omvandlade landsbygden, slog hål på byagränser och knutpatriotismen och förde in nya idéer och värderingar”, observerar en österbottnisk informant (man f. 1925, SLS 1513) i sin berättelse om bilens genombrott på 1960-talet. Samma informant konstaterar vidare att bilen blev ett attraktivt sparmål för ungdomar. När Sverigemigrationen ökade i omfattning och utflyttarna återvände hem sommartid med flotta bilar blev det i sig en motivation för många att flytta till Sverige – det hägrande målet var möjligheten att skaffa en egen bil.

Bilen gav en större frihet och möjlighet att själv planera sin vardag påpekar många. I vissa fall var bilen till och med avgörande för livsval och livsstil. Bilen gjorde det möjligt att stanna kvar i hembyn, uppger en svarare, som glädde sig åt att inte vara ”tvungen att avstå från samvaro med andra jämnåriga, [ha] frihet att komma och gå utan att stå och passa bussar i ur och skur, bli tvungen att bryta upp mitt i programmet för att rusa till sista bussen” (kvinna, KIVÅ 60). För många innebar bilen även semesterar på annan ort, ett geografiskt upptäckande, samtidigt som vardagslivet blev enklare:

Förändringen för oss när vi hade skaffat bil betydde ökad rörlighet. Vi kunde under semesterarna åka omkring och bekanta oss med ”världen” utanför Åland, och detta under de år då våra barn kunde följa med oss och dela våra intryck och upplevelser. [...] Det vi upplevde som den viktigaste förändringen var just rörligheten. Vi var mindre bundna av tidtabeller. Vi behövde inte längre planera ”att få åka med”. Egentligen är det för dyrt att ha bil, men vi har valt att betala priset för den förändring i livsföringen som den ökade rörligheten och friheten har gett oss. (Kvinna, KIVÅ 60)

Bilismen är kopplad till livsstil. I frågelistsvaren framträder huvudsakligen positiva erfarenheter när informanterna talade om bilens utbredning på 1950- och 1960-talen. Bilen var dyr men gav självständighet och en spatiellt större värld. Samtidigt var bilen ett statusföremål och användes inledningsvis i högre grad för söndagskörning än för vardagstrafik. Att bara åka runt till olika platser var en aktivitet och ett nöje i sig! Mot slutet av 1900-talet börjar en större medvetenhet om bilismens avigsidor och miljöproblematik framträda, men det är först på 2000-talet som det, övervägande i urbana miljöer, blir ett allt vanligare livsstilsval att välja bort bilen till förmån för

kollektiv trafik, cykling och gående. Cykeln, som under 1960- och 1970-talen av många uppfattades närmast som en leksak eller transportmedel för barn, har haft ett remarkabelt uppsving från slutet av 1980-talet. I större städer har uppbyggande av infrastruktur för cykeltrafik blivit nästan synonymt med begrepp som livskvalitet, miljömedvetenhet och trendkänslighet. På landsbygden är det emellertid fortsättningsvis svårt att klara sig utan bil. Bilberoendet blev en ond cirkel konstaterar en av frågelistsvararna: "Bilismen har gjort att den kollektiva biltrafiken har upphört. Likaså har den gjort att bybutikerna upphört och de stora butikerna har liksom för en person i min situation blivit lite för långt borta." (Man f. ca 1920, KIVÅ 60) Bilismen har alltså på ett konkret sätt förändrat landskapet under 1900-talet – inte enbart genom utbyggandet av vägnätet utan även bland annat genom stormarknader i utkanterna av tätorter och, som en motreaktion, den ökade förekomsten av gågator i städers centrum. Paradoxalt nog kan privatbilismen sägas ha urholkat tidigare "täta" sociala rum, samtidigt som den sammanbundit platser och skapat nya större rumsliga uppfattningar.

VARDAGEN I RÖRELSE

Transportmedel som bil, buss och tåg har inte endast gjort det möjligt att resa *bort* från hemmet. Bland annat för studerande som råkar bo nära kollektivtrafik, eller har råd med bil, kan hemmaboende vara ett alternativ till internat och andra hyresförhållanden. Men också för dem som bor på studieorten behöver hembesöken inte längre vara begränsade till jul- och sommarlov (man, KIVÅ 60). Buss- och tåglinjer är tillhandahållanden som i sig är förslag till handling. Beroende av hur praktisk och smidig trafiken uppfattas vara kan de medverka till att ändra rörelsemönster. "Sedan järnvägen var klar till Tammerfors blev det vintertid ganska livligt med handelsresorna dit", noterar till exempel en man (f. 1903) från Österbotten (SLS 1185). Goda kollektivförbindelser kan vara avgörande för vissa livsval, till exempel att bo på en ort och ha sin arbetsplats på en annan. För många är pendlingen ett rörelsemönster som i högsta grad är en del av vardagen. Vilket transportmedel man använder har stor betydelse för upplevelsen.

Etnologiska institutionen vid Åbo Akademi skickade 1977 ut en frågelista som berörde persontrafiken mellan Borgå och Kervo med tyngdpunkt på järnvägsbanan. De dagliga pendlare som besvarat frågelistan uttryckte flera gemensamma irritationsmoment: ständiga förseningar, banreparationer och indragna linjer var vanliga orsaker till frustration. Informanterna framförde önskemål om flera stationsstop och bättre luftkonditionering. Majoriteten av svararna påpekar dock att de föredrar att åka tåg framom att själva köra bil, och tåget bedöms som säkrare, billigare, bekvämare och trevligare än

privatbilen. Det dagliga momentet som pendlingen utgör är en tidsrymd som måste fyllas. Vad gör man medan man är i rörelse? Några ser det som en möjlighet att inte göra någonting, det vill säga sova, låta tankarna vandra eller kanske betrakta landskapet som rullar förbi. Att försöka utträtta arbete eller läsa för nöjes skull är även vanligt bland svararna. För andra är den sociala aspekten en av de stora fördelarna med att pendla med tåg. Man lär känna nya människor som man kan prata bort en stund med eller träffa bekanta som åker med samma linje. En pendlare som använt tåget under flera decennier berättar att det på 1960-talet fanns en större grupp med arbetskamrater och bekanta som arrangerade en kortspelskrets under pendlingsresorna (man f. 1940, KIVÅ 40). När frågelistan skickades ut fanns det ett överhängande hot om indragna turer, vilket oroade flera svarare. Större förändringar i kollektivtrafiken kräver inte sällan en omorganisering av dagsrutinen för individen. Förändringen kan förlänga eller förkorta pendlingen och göra den mer opraktisk eller tvärtom bekvämare. I mer drastiska fall kan en indragen linje kräva byte av bostadsort eller arbetsplats.

Ett alternativ till kollektivtrafik är privatbilen, som många väljer även om det finns möjligheter att ta sig fram med andra transportmedel. Att vara oberoende av tidtabeller och kunna köra i det närmaste från dörr till dörr gör bilen till ett attraktivt val. Ett stort antal människor tillbringar så gott som dagligen en tid av dygnet i bilen. I motsats till det kollektiva åkandet är bilen en privat sfär, ett rum där man är åtskild från omvärlden. Självständighet, snabbhet, valfrihet och individualism är drag som anses beteckna moderniteten. Bilen kan ses både som en symbol och förstärkare av dessa.

ATT ÖVERVINNA AVSTÅND

En kvinna som på 1950-talet arbetade som kontrollassistent på den österbottniska landsbygden konstaterade att en stor del av hennes arbete handlade om att färdas mellan olika platser: "Det gällde att ta sig fram till gårdarna i alla väder, med skidor, sparkstötting, cykel eller bara gå, gå." (Kvinna f. 1919, SLS 1530) När hon 1962 skaffade sig sin första bil underlättade det hennes arbetsvardag.

Att övervinna avstånd, att spara på de egna krafterna under färden och hitta smidigast möjliga sätt komma från punkt A till punkt B är mänskliga angelägenheter. När det gäller transportmedel ställs tradition och innovation ofta emot varandra. Samtidigt finns det ofta en lång lokal kontinuitet både i rutten och hur transportmedel används. Att våra färdvägar påverkar vår rumsliga uppfattning är det inget tvivel om: att långsamt åka längs en gammal byväg som knyter ihop orter och samhällen ger en annan berättelse än att susa fram på en motorväg som är dragen utanför tätare bebyggelse.

På lokal nivå är all dagliga rörelsemönster en bekräftelse av tingens ordning. Vilka hjälpmedel vi använder för att ta oss fram och vilka vägar vi använder är en blandning av traditioner och nytänkande, vad som står till buds och vad omständigheterna och personliga övertygelser dikterar.

Nya transportmedel, demografiska förändringar och en allt större uppdelning av arbete och fritid har omgestaltat rörelse mellan stad och landsbygd/naturen. Att ha flera hemorter, intresset för vardagsturism och de ökade möjligheterna att resa inom och utom landet har förändrat hur vi uppfattar och upplever olika rum och miljöer. En kvinna berättar att hon förut kunde promenera en sträcka på 23 kilometer in till Helsingfors, men att det föll bort som ett alternativ efter att hon skaffat bil. Hon reflekterar över det förändrade förhållningssättet: "Det som man inte då kunde fatta, var hur beroende av bilen vi småningom skulle bli. Då cyklade man och åkte buss av gammal vana och sparade ofta bilen för absolut nödvändiga resor eller för någon välplanerad nöjestur." (Kvinna f. 1920, SLS 1530) Cykeln och bilen kom in som främmande inslag i landskapet. Bägge blev företeelser med stort inflytande på vardagen. Nya tillhandahållanden i vår närmiljö uppmuntrar till handling och ger verktyg för interaktion med vår omvärld.

Fredrik Nilsson

Cykling – upptäcktsfärder och prövande av gränser

“Vardagen utspelar sig alltid någonstans”, skriver Susanne Österlund-Pötzschi i inledningen till kapitel VI. Vanligtvis betyder detta någonstans en specifik plats som arbetet eller hemmet. Men det finns också en vardag som utspelar sig i rörelse mellan platser som kan vara mer eller mindre bekanta. Rörelsen ställer krav genom att en myriad av nya intryck sorteras, klassificeras och värderas. Är området som passeras vackert eller fult, spännande eller trist, farligt eller ofarligt, monotont eller omväxlande? När vi befinner oss i bekanta områden väcks sällan sådana frågor, världen har redan lagts till rätta, ordnats och givits mening. Att röra sig i helt eller delvis okända områden handlar däremot om kulturell annektering: vi sätter ord på känslor och skapar därmed rumslig ordning. Ordningsskapande processer pågår inte i ett vakuum, utan är alltid situerade. Varje rörelse eller färd är relaterad till en mental karta som färgats av sitt tidsliga och rumsliga sammanhang; vi väljer en rutt formad av kulturella föreställningar om det helt eller delvis okända.

På samma sätt har våra föreställningar om det som är i rörelse, som passerar, ett kulturellt fundament. Dessa föreställningar kan bekräftas men också rubbas. Om de destabiliseras kan även vår självbild öppnas för omförhandling. I mötet med det obekanta får vi nämligen, i synnerhet om något oväntat inträffar, syn på oss själva och de värderingar eller normer som påverkar oss på ett omedvetet sätt (jfr Leed 1991:5–20). Kulturell annektering handlar på så vis inte enbart om rumslig ordning, utan om identitet och en vilja att utforska sina egna möjligheter och gränser. I föreliggande bidrag undersöks hur cykeln, en teknologi som revolutionerade 1900-talets rörelsemönster, möjliggjorde erövring av kulturella rum; hur Finland och finlandssvenska områden upptäcktes och upplevdes, men också hur cykeln kunde destabilisera kulturella mönster och sociala konventioner. Bidraget är baserat på

När livet på landsbygden dokumenterades samarbetade ofta folklivsforskarna med fotografer. Här har bygdefotografen Erik Hägglund 1910 skapat en tablå som både fångar det äldre bondesamhället och en framflytande modernitet. Den finaste kaffeservisen, hästen och den exklusiva cykeln utgör rekvisita.

Svenska litteratursällskapets frågelista "Kulturexotism" (SLS 2045) från 2004 och Seidi Hollfasts "Dagbok förd över cykelfärd Kaskö–Nykarleby sommaren 1933" i samlingen *Minnen och berättelser* (SLS 1999). Bidraget är även inspirerat av internationella studier om cyklingens genombrott och kulturella effekter.

Redan under 1890-talet hade cykeln i större delen av Europa och USA definierats som en modern teknologi med potential att förändra samhället. Cykeln ansågs lika revolutionerande som järnvägen, telefonen och telegraferna eftersom den underlättade människors överskridande av såväl geografiska avstånd som sociala gränser. Hastighet var en central dimension i detta avseende: om vägar och gator var i gott skick möjliggjorde cykeln en rörelse som var fyra gånger snabbare än att promenera (Kern 2003 [1983]:111). Cykeln fick därför symbolisera frihet och framsteg (Herlihy 2004:260–261), men i likhet med andra moderna teknologier omgavs den också av oro. Cykeln kunde framföras i vad som uppfattades som oroväckande höga hastigheter och samhällsdebattörer varnade för konsekvenserna. Med hjälp av cykeln kunde till

exempel kvinnor färdas längre på egen hand än tidigare och därmed utsätts för risker, vilket resulterade i en rädsla för att i synnerhet unga kvinnor skulle ge efter för begär och frestelser. Den nya teknologin kom på så sätt att förknippas med omoral (Kern 2003:216) och en hotfull, oroande modernitet.

Så kan cyklingens historia tecknas med breda penseldrag och med utgångspunkt i detta riktar jag blicken mot cykelns genomslag i Finland. I likhet med många andra nationer så växte intresset för cykeln succesivt under 1800-talets andra hälft, såväl i välbesuttna kretsar som på landsbygden (Männistö-Funk 2011; Kylliäinen 2010:300), för att under 1900-talet bli en del av människors vardag (Männistö-Funk 2010:3). Jag inleder med en diskussion om hur cykeln möjliggjorde upptäckter av det egna landet. Därefter följer ett avsnitt om en resa i mytomspunna trakter i Svenskfinland samt två avsnitt som undersöker hur cykeln användes för att pröva de egna gränserna och sociala konventioner.

”PÅ DEN RESAN SÅ LÄRDE VI KÄNNA DET FINSKA FOLKET”

Cykeln bidrog som nämnts till en rumslig kompression, det som tidigare fanns långt borta tycktes nu nåbart och nära. Detta var en anledning till att cykling tidigt sammankopplades med den våg av nationalism som drog fram i Europa under 1800-talets senare del och det tidiga 1900-talet (Carstensen & Ebert 2012:30–31). Tävlingsloppet *Tour de France* som drog i gång 1903 kom exempelvis tidigt att fungera som en hyllning till nationen genom att cyklisterna passerade viktiga historiska platser och nyckelorter. Loppet blev, enligt etnologen Lars-Eric Jönsson, en ”pilgrimsresa in i Frankrikes [...] identitet” (2009:77). En annan etnolog, Jonas Frykman, lyfter också fram cyklingen som en del i skapandet av nationell identitet, men då på ett mer omedvetet sätt. Argumentet är att 1940-talets vurm för friluftsliv bidrog till att forma en nationell habitus genom att företrädesvis unga människor gav sig i väg, till fots eller med cykel, på upptäcktsfärder på den svenska landsbygden (Frykman 2005). Om blicken vänds mot Finland kan det konstateras att cykling under 1900-talets första hälft till viss del rymmer liknande processer (jfr Männistö-Funk 2010:5).

I ett av svaren på frågelistan ”Kulturexotism” (2004) återges bland annat minnen från en drygt fem veckor lång cykelfärd från Borgå till Lappland. Cykelfärden gjordes av två unga kvinnor 1950 och betraktas, åtminstone i efterhand, som en upptäcktsresa i ett delvist obekant Finland: ”Och det var faktiskt en stor upplevelse för på den resan så lärde vi känna det finska folket och det finska folket var på den tiden trevligt, tillmötesgående.” (SLS 2045:6) I berättelsen lyfts två minnen fram som särskilt betydelsebärande. Det ena handlar om en okänd finsk man som med stor möda och utan att beklaga

sig rodde dem över Torne älv till Sverige och tillbaka. Gränspassagen rymde dessutom ytterligare ett äventyrligt element eftersom de saknade pass (pass-tvång rådde fram till 1951). På andra sidan upptäcktes de av en svensk tull-tjänsteman, men han lät dem passera. Det andra minnet kretsar kring en rökbastu som de fick möjlighet att besöka när de hade återvänt från Sverige: "Och sedan på kvällen så blev vi bjudna på [...] mitt livs egentliga enda rökbastu." (SLS 2045:7–8) De platser som besöktes kan måhända inte likställas med heliga eller historiskt viktiga platser, men genom att lyfta fram den äventyrliga passagen över nationsgränsen och den unika upplevelsen av rökbastun samt betona att man lärde känna ett förut obekant folk, tycks resan och landskapet ändå ges en mytisk karaktär: man befann sig i en liminal zon där märkvärdiga händelser utspelade sig.

Genom att sammanfoga starka, minnesvärda upplevelser med lärande följor nämnda berättelse bildningsresans kulturella grammatik. Ett grundläggande element i denna är att mötet med det okända eller obekanta ger upphov till reflektion kring samhällets tillstånd men också kring jaget (jfr Nilsson 2000:106–114). I berättelsen om cykelfärden uttrycks detta genom narrativa trådar om det finska folket (som "på den tiden" var tillmötesgående) och genom att en vilja till äventyr inlemmas i berättarens habitus: "Så du förstår att man måste ju resa när man får vara med om sådant där [...] Så att det har nog suttit ifrån början det här, det här lite äventyrliga." (SLS 2045:8) Retrospektivt framstår cykelfärden som en paradigmatiserande erfarenhet som förändrade förståelsen av Finland och det finska, men också berättarens identitet.

Under denna bildningsresa rörde sig väninnorna till viss del i ett obekant och mytiskt landskap. Det framgår inte exakt vilken rutt de hade cyklat från Borgå norrut. Med tanke på Österbottens särskilda kulturella ställning i det svenska Finland är det intressant att berättelsen inte rymmer något minne från detta område, men sannolikt berodde detta på att de av logistiska skäl valde en rutt som inte gick i Svenskfinland. Det hade helt enkelt inneburit en lång omväg.

EN PILGRIMSRESA I ÖDESMÄTTADE LANDSKAP

Något decennium tidigare hade andra unga kvinnor genomfört en cykelfärd där den kanoniserade berättelsen om Finlands historia gavs en mer framskjuten ställning. Kanske var det en pilgrimsresa in i Svenskfinlands identitet, för att parafasera ovan nämnde Lars-Eric Jönsson.

I "Dagbok förd över cykelfärd Kaskö-Nykarleby sommaren 1933" redogör Seidi Hollfast för en cykelfärd 7–16 augusti. Cykelfärden genomfördes tillsammans med två väninnor; under delar av resan fick de dessutom sällskap av ytterligare två unga kvinnor. Första dagsetappen gick till Vasa och på

vägen dit, som gick på "fina, raka vägar", stannade de till vid Pörtom gästgiveri. Efter en kort paus fortsatte färden, huvudsakligen "genom ändlösa skogar och förbi nån enstaka gård". Dagbokens återhållsamma ton indikerar att de ändlösa skogarna inte var hänförande, men känsloläget skulle till viss del komma att förändras.

I Vasa övernattade kvinnorna hos en bekant och dagen därpå ägnades åt stadsturism: "Efter det vi kokat och druckit kaffe gick vi ut för att bese staden, vandrade på torget mellan stånden och såg på allt det granna som där fanns." Efter lunch var det dags för avfärd och snart pockade såväl vägarna som landskapet på cyklisternas uppmärksamhet. Efter att ha passerat Korsholm blev vägarna sämre, "i synnerhet genom skogarna", men också "intressantare för de voro mera krokiga". Färden fortsatte genom Veikars mot Lillkyro:

Snart skymtade Kyrö älv, som vackert slingrade sig genom byn. Här går landsvägen alldeles vid älvkanten långa sträckor, som var vackert kantad med björkar och granar. Nog var det vackert. (SLS 1999)

Under färden hänfördes de unga kvinnorna av naturens skönhet (det finns fler exempel i dagboken), men även platser som påminde om Finlands svenska historia fångade deras intresse. Cykeln komprimerade på så sätt inte enbart det geografiska, utan också det tidsliga rummet. Från Lillkyro cyklade de till Vörå och därifrån vidare till Wilhelm von Schwerins bro i Oravais. Vid bron vilade man och åt medhavda smörgåsar. Brons och von Schwerins roll i historien kommenteras inte, vilket kan tyda på att det ansågs överflödigt. Däremot noteras att platsen passerades av tre scouter och tre andra cyklister. Kanske ingick ett stopp vid bron som en självklarhet om man passerade Oravais. Wilhelm von Schwerin är inskriven i historien framför allt genom *Fänrik Ståls sägner*, som hjälten i slaget vid Ömossa och Oravais 1808. En av stroforna i dikten om von Schwerin lyder:

Det var, när Oravais' blodiga dag
Till sorg gick opp,
När segern själv blev ett nederlag,
Som bröt vårt hopp.
Då, säger man, strålade klarast hans mod,
Då träffade säkrast hans vingade lod,
Då eldades varmest kanonen,
När han stänkte den röd med sitt blod. (Runeberg 1861:83)

Vid Ömossa (utanför Kristinestad) hade han, endast 15 år gammal, fört befäl över två kanoner som mötte en numerärt överlägsen rysk styrka. När rys-

sarna attackerade flydde pjäsbesättningen och von Schwerin tvingades därför själv ladda, rikta och avfyra kanonerna. Trots detta hejdade han kosackernas anfall. I slaget vid Oravais försvarade von Schwerin den bro som ryssarnas anfall inleddes mot. Efter att ha sårats vid två tillfällen avled han av sina skador. Det ska alltså inte överraska att väninnorna pausade vid bron.

Färden fortsatte sedan till en förmodligen lika självklar punkt på den mentala kartan: monumentet vid slagfältet i Oravais. I motsats till von Schwerin och bron gav monumentet upphov till en aningen längre anteckning i Hollfasts dagbok:

Kl. 5.30 stävade vi opp till monumentet vid Oravais och läste vad där stod, som lyder: "Helgad åt minnet av krigare, fallne på Oravais fält den 14 sept. 1808. Fallne för plikt och för Fosterland, Kämparne hvila från blodig strid, Men bragderns minne lever, Älskadt välsignadt, till sensta tid". (SLS 1999)

Som nämnts hade slaget vid Oravais en självklar position i det historiska medvetandet. Det var därför överflödigt att nämna att den svenska armén retirerade 1808 och att ett försök att bromsa ryssarnas framryckning gjordes vid Oravais. Striderna pågick från tidig morgon till sen kväll då den svenska armén slutligen valde att retirera. Konsekvenserna anses förödande eftersom man därmed tvingades lämna Finland. Men detta kommenteras alltså inte i dagboken och inte heller andra historiska platser som passeras.

Från Oravais gick färden vidare till Munsala där cyklisterna for "förbi" Svedbergs minnessten och hemgård innan de satte "god fart" mot målet Nykarleby. Det är oklart om de stannade till vid minnesstenen eller om de verkligen for förbi, men oavsett vilket så visar noteringen att cyklisterna navigerade i relation till ideologiska avlagringar i det historiska landskapet. Anders Svedberg var länge en känd profil i Svenskfinland (jfr Dahlbacka 2015). Han grundade den första stationära svenskspråkiga folkskolan i Österbotten i Storsved, Munsala, 1862 och var övertygad om folkbildningens demokratiska betydelse. Hans liberala och demokratiska grundhållning kommenteras emellertid inte i dagboken, utan även denna kunskap tycks ingå i en tyst kanon. Väl framme i Nykarleby, där väninnorna stannade några dagar, besökte de bland annat Zacharias Topelius barndomshem Kuddnäs och ännu en kanoniserad historisk plats, von Döbelns monument vid Jutas. Inte heller denna plats kommenteras, men Runebergs dikt "Döbeln vid Jutas", som även den återfinns i *Fänrik Ståls sägner*, hade säkert också lästs av väninnorna.

Genom att fortlöpande kommentera naturupplevelser och genom att angöra historiska platser i Svenskfinland knyter dagboken an till den i samtiden framträdande cykelromantiken och nationalismen. Enligt idéhistorikern Anders Ekström, som har undersökt cykelns genombrott i Sverige,

var den typiske cyklisten länge en stadsbo "på utflykt i vad som förväntades vara en rogivande natur", landsbygden var "modernitetens motpol" (2010:29). Cykeln gjorde det möjligt för stadsbor att söka sig bort från städernas trängsel, stress och dåliga miljö till den förment lugna och äkta naturen. Seidi Hollfarts dagbok erbjuder en skildring av hur Finland och Svenskfinland upptäcktes från cykelsadeln: väninnorna genomförde en pilgrimsfärd som omfattade både den vackra naturen och viktiga historiska platser. Cykel-färden erbjöd dessutom en möjlighet, som vi ska se härnäst, att upptäcka sig själva och sina gränser.

ATT PRÖVA SINA KRAFTER OCH UPPTÄCKA SIG SJÄLV

Utrustade med varsin cykel och diverse packning gav sig Seidi Hollfast och hennes två väninnor i väg från Kaskö. Uppenbarligen hade deras cykelfärd väckt viss oro i bekantskapskretsen eller familjen: "Många avrådde oss, men vi hade gott humör och 2 veckors semester." Tyvärr framgår det inte varför de avråddes från att cykla i väg. Kanske förväntades inte en ung kvinna rent fysiskt mäka med en sådan färd. Eller så var man orolig av helt andra anledningar. På den tiden var det ingen självklarhet att unga kvinnor på egen hand gav sig i väg på detta sätt. Med cykeln kunde unga kvinnor, som nämnts, förflytta sig utanför auktoriteternas uppsikt, vilket låg till grund för uppjagade debatter kring cykling och (o)moral (jfr Kern 2003:216). Dessa debatter var särskilt starka vid seklets början. Fanns det i Finland en uppfattning om att cykling inte var "passande" för kvinnor? Det är tänkbart, men inte säkert. Tiina Männistö-Funk som har undersökt cyklingens genombrott i Finland påpekar att det var förhållandevis vanligt vid denna tid att unga kvinnor på landsbygden cyklade, oftast för att ta sig till och från arbetet (2010:8–10). Av dagboken att döma förefaller kvinnorna inte heller ha reflekterat kring moraliska frågor, däremot skulle resan visa sig vara en prövofylld färd.

De hade inte kommit särskilt långt innan "första malören" inträffade i form av en kappsäck som gick sönder. Sedan dröjde det inte länge innan vädret blev sämre: regnet ökade och till slut var det hållande regn. Kursen ställdes därför mot Pörtom gästgiveri som de nådde efter ungefär tre timmars cyklande: "Efter skrattande och tvekande steg vi in [...]. Underligt nog är vi just int nå trötta, än åtminstone." Det framgår inte varför de tvekade och inte heller varför de skrattade, men tröttheten hade ännu inte påverkat dem. Att Hollfast noterar att de inte var uttröttade är intressant. Hade hon underskattat sin egen och väninnornas uthållighet? Ska detta i så fall tolkas som ett uttryck för att de genom cykelfärden gavs möjlighet att upptäcka en annan slags femininitet än den som förväntades av dem? Studier av cyklingens historia visar nämligen att unga kvinnor genom att cykla kunde

På fotografiet från sekelskiftet 1900 försöker sångerskan Maria Collan, med hjälp av Sigrid Pacius och Lisi Krohn, bemästra en så kallad säkerhetscykel på Margretebergs gård i Esbo. Den borgerliga klädkoden var inte särdeles funktionell vid cykling.

iscensätta en identitet som signalerade modernitet, styrka och kanske även självständighet (jfr Ekström 2010). Cykeln tillhandahöll en möjlighet för unga kvinnor att pröva andra sätt att vara.

I berättelserna om cykelfärden 1933, men även 1950, antyds att cykeln faktiskt skapade ett rum där en alternativ ordning kunde prövas. Dagbokens fortsättning ger intryck av att kvinnorna bitvis lekfullt njöt av friheten. Det goda humöret i Pörtom präglade den fortsatta färden mot Vasa: "Vid Malax fäbodrar åto vi under skämt och glam fil i en träbunke, alla fyra ur samma." De har här lämnat de sociala konventionerna bakom sig. Glädjen över friheten och möjligheten att upptäcka såväl Finland som nya sidor hos sig själva skulle dock komma att blandas med svårmod och trötthet. På hemvägen blev vägarna sämre och detsamma gällde vädret: "I Toby blev vägen den allra sämsta, mycket sand och grus [...]. Genom Roparnäs in till Vasa. Nu fick vi stå under ett magasinastak en halv timme för det formligen skvalade ned." Inom parantes gjorde Hollfast ett kort tillägg: "(Jag var gråtfärdig)". Vägarnas usla kvalitet, vädret och den långa sträckan tycktes ta ut sin rätt.

När cykelfärden återupptogs dagen därpå uppstod nya problem: "Strax medan vi ännu körde på Vasa gator lossnade packningen, fick börja binda igen. Det fordrades tålmod." Under återfärden från Vasa fortsatte provningarna: det blåste hårt och cyklisterna fick "pressa sig mot en hård, sydlig storm". I Pörtom tog orken slut och sista sträckan till Kaskö åkte de buss med "peden fastbundna bakpå".

På Pörtom gästgiveri mötte kvinnorna en magister Kråkström från Munsala. I dagboken beskrivs han som "lika trött och hungrig som vi", men också förundrad: "Han undrade hur vi hade kunnat orka köra så långt." I en intressant bok om cykling påpekar filosoferna Jesús Ilundáin-Agurruza och Michael W. Austin att tävlingscyklisterna ofta framställs som hjältar på grund av att de förmår överskrida fysiska gränser, de överträffar vad man trodde var möjligt att göra och tycks därmed förkroppsliga en annan ordning (2010:5; även Tinley 2010:70). Var det en sådan tankefigur som magistern gav uttryck för i mötet med kvinnorna i Pörtom? Förkroppsligade de en annan ordning? Förstärktes intrycket genom hans egen utmattning?

Seidi Hollfarts dagbok erbjuder en skildring av en äventyrlig upptäcktsfärd i Finland där de unga kvinnorna samtidigt upptäcker sig själva. De prövar försiktigt ett liv i frihet, bortom konventionerna. Provningarna kan förklara den ambivalens som ryms i dagbokens avslutning:

Ja, nog har det varit roligt och intressant hela resan, men nog var man ändå glad att vara hemma igen. Nu är hela resan snart endast ett minne, men ett angenämt sådant. Men nog kan man säga: Borta bra, men hemma bäst.

DEMONSTRATIVA OCH KAMOUFLERADE CYKELPRAKTIKER

Under 1900-talet blev cykeln ett nyttofordon på landsbygden (jfr Österlund-Pötsch i kapitlets första bidrag). Informanter minns hur cykelbuden for fram med meddelanden eller varor, hur unga kvinnor skyndade till och från arbetet. Det är också under 1900-talets första hälft som gårdfarihandlarna förknippas med cykeln. I frågelistan "Kommunicerande konsumtion: kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940" (2017) noteras exempelvis: "I Nedervetil i slutet på 40- början på 50-talet kom en man på cykel. Varje vår i maj och på hösten i September, då kom han med sin nötta kappsäck på cykel" (SLS 2312:1). Cykeln i kombination med varorna gjorde avtryck i minnet. Kanske var cykeln därvidlag en tillgång både i funktionellt hänseende och som ett sätt att marknadsföra sig; den gjorde det möjligt att färdas över större områden på kortare tid och skapade viss uppmärksamhet. Vanligtvis var det, enligt frågelistans svar, män som kom cyklande med varor, men det finns undantag:

Jag skall nu berätta om vad jag minns av gårdfarihandlarna, och framför allt om min moster som var kringresande försäljare före kriget, på 1930-talet. Hon tog sig fram på "trampkärron", alltså cykel. Hon hade ett stort distrikt efter vad jag förstått nu efteråt. Hon bodde i Ylistaro, men kom ända till min hemby Kimo. "Säcken" bestod av två kappsäckar. De var ganska tunga, så för den skull hade hon en cykel med två pakethållare. En bak- och en frampå cykeln, vilket var en ovanlig syn för barnaögon. Det var på många sätt en märklig kvinna. Hon var en 16-barns mor som gav sig ut med handel för att försörja familjen. (SLS 2312:7)

Kanske var det verkligen en på många sätt "märklig kvinna", men citatet belyser i likhet med tidigare diskuterade cykelfärder den nya teknologins radikala omvandling av vardagens rum: möjligheten att överbrygga stora geografiska avstånd.

Samtidigt som cykeln gjorde det möjligt för bud och gårdfarihandlare att pila fram på landsbygden, så ställde den särskilda krav på vissa yrkesgrupper. Kultursociologen John Tomlinson (2007) har påpekat att hastighet är impregnerad av kulturell mening. Historiskt sett har hög hastighet associerats med positiva värderingar såsom framgång, rikedom, vitalitet, energi, intelligens och dynamik (Tomlinson 2007:3–4). Under 1800-talets senare del uppstod emellertid också en rädsla för de moderna maskinernas höga hastigheter, bland annat oroades man över effekterna på nervsystemet: det uppskruvade tempot i samhället ansågs leda till degenerering och av denna anledning fanns det en utbredd kritik mot tävlingscykling (Ekström

2010:106; jfr Tomlinson 2007:36). Men även andra former av cykling kritiserades. I Sverige fördes indignerade debatter om cyklister som med hög hastighet skrämde slag på såväl hästar som promenerande människor. Särskilt problematisk syntes relationen mellan hög hastighet och religion vara. Det förekom diskussioner om huruvida präster kunde eller borde cykla – det ansågs strida mot kyrkans och de kyrkliga företrädarnas upphöjda lugn (Ekström 2010:60). Kanske var situationen snarlik i Finland. Prosten Otto Weckström berättar att han som ung präst i Kyrkslätt alltid cyklade, men inte iklädd prästrock:

När jag hade gudstjänst och förrättningar och allting så, jag hade min ryggsäck från kriget med mig, en grön ryggsäck som jag hade 1918 med, den var ända till Tyskland och allt. Den hade jag och jag kunde på ett vackert sätt placera mina benkläder och min prästrock – det är inte alla som kan lägga in en prästrock så att den inte blir skrynklig! Jag lade den i ryggsäcken och så åkte jag iväg med vanliga kläder. (SLS 1014:12)

Vid framkomsten bytte Weckström om, vilket innebar att han till slut kom "in som prästen" (SLS 1014:12). Lite längre fram i intervjun återkommer han till behovet att dölja sin yrkesidentitet när han cyklade:

Jo, men en präst åker inte cykel i prästdräkt! Det fanns en präst – jag nämner inga namn – som var samtidigt med mig, som åkte cykel i Helsingfors gator med prästrock på och det ansågs vara på det sättet att det inte alls var skick. Nej, man skall inte åka med prästdräkt och cykel. Utan nog var det bäst att ha bara ryggsäcken och prästrocken – prästen! – där i ryggsäcken. (SLS 1014:13)

Det förefaller således ha funnits normer som inverkade på hur en präst borde förhålla sig till cykeln. Möjligtvis ska dessa normer knytas till den ambivalens som omgav cykeln som modernitet. Cykling förknippades med frihet, men också med omoral, degenerering och ytlig kommersialism (jfr Nilsson 2012). Prästrockens stramhet representerade normalt sett ett avståndstagande från kommersialisering och fåfänga, den vittnade om moralisk resning. Om prästen satte sig på cykeln iklädd prästrock kunde denna moraliska position undermineras. Trots detta var Weckström förtjust i den moderna teknologin. Det framgår att han, kanske redan 1914, hade investerat i en förhållandevis dyr cykel: "Nå jo man åkte nog ganska mycket med cykel, de som nu hade råd att köpa sig. Var man lite sparsam så köpte man Fenix Special, kostade bara 120 mark. Men jag skulle ha en fin cykel så jag betalade 226, 50." (SLS 1014:13) Kanske var denna dyrbara investering ytterligare en anledning

till han försökte upprätthålla en distans mellan å ena sidan den strama identiteten som präst och å den andra den ivrige cyklisten. Det är förstås också tänkbart att hans framfart på cykel ändå väckte uppmärksamhet.

Enligt Anders Ekström var det inte ovanligt att cykeln användes som "en resurs för en mer utstuderad eller demonstrativ performativitet" (2010:19; jfr Männistö-Funk 2011:751). Med hjälp av cykeln prövades nya sätt att vara, nya identiteter, i offentliga rum och målsättningen kunde vara att dra uppmärksamhet till sin person eller att utmana förtryckande normer. Som en konsekvens av detta uppstod en stundtals hätsk debatt. Kritiker menade att cykeln användes i exhibitionistiska syften vilket ansågs föraktligt, ett uttryck för fåfänga och sysslolöshet (Ekström 2010:36; Männistö-Funk 2011:754). Naturligtvis ville inte prästen i Kyrkslätt framstå som fåfäng, men uppmärksamheten var kanske inte nödvändigtvis ett problem. Jag har till exempel i ett annat sammanhang undersökt hur soldater i Frälsningsarmén i Sverige aktivt använde cykeln för att väcka uppmärksamhet (Nilsson 2012). Av arkivmaterialet att döma förefaller det ha funnits präster i Finland som använde cykeln på ett liknande sätt.

I en inspelad intervju berättar en sagesman om en kyrkoherde som var den första i byn med cykel med två lika stora hjul (en så kallad säkerhetscykel). Kyrkoherden påstås ha haft en vilja att visa upp sin cykel, men eftersom teknologin var alldeles ny kunde detta leda till uppjagade känslor i församlingen. En kväll råkade han passera en gammal gumma. Det var mörkt och han hade därför tänt cykellampan. Gumman blev, enligt berättelsen, förskräckt; hon trodde att det var "nåt elakt" som for förbi henne, "int visste hon va det var" (SLS 1014:88). Här finns det anledning att påpeka att berättelser som denna ingick i folkloren kring cykeln sedan 1800-talets slut; det förekommer flera liknande berättelser om skrämda gummor som associerar till demoner när cyklister passerar förbi. Berättelser om cyklande demoner fångar inte bara generations- och könsskillnader, utan också en spänning mellan det moderna och traditionella samhället (Männistö-Funk 2010:5–6). Samtidigt visar berättelsen cykelns potential att väcka uppmärksamhet och med tanke på cykelns "demoniska" potential så var det kanske viktigt att cykla med värdigt lugn även i Finland, i synnerhet om man hade prästrocken på sig.

ATT ERÖVRA RUM OCH FÄRDIGHETER

I mitt bidrag har jag med utgångspunkt i några exempel undersökt hur cykeln påverkade vardagens rum under 1900-talet, hur cykeln möjliggjorde annektering av kulturella rum, hur Finland och finlandssvenska områden upptäcktes och upplevdes, samt hur cykeln destabiliserade sociala konventio-

Cykeln förknippades med frihet och en möjlighet för människor att utforska det egna landet. Sommaren 1934 poserade Mirjam Männikkö och en okänd ung kvinna med bagage på cyklarna i korsningen av Tavastehusvägen och Nurmijärvivägen i Koskenmäki, Tusby.

ner. I teoretisk mening betonades att ny teknologi inte enbart påverkar hur vi rör oss i geografiska rum, utan de har också inverkan på hur vi skapar eller vidmakthåller kulturell ordning. Ordningsskapande processer är situerade eller färgade av tidsliga och rumsliga sammanhang; när vi väljer rutter är dessa val formade av kulturella föreställningar. I mötet med omvärlden, andra människor eller nya platser, kan dessa föreställningar bekräftas, men också rubbas. I mötet får vi, i synnerhet om något oväntat inträffar, syn på oss själva och de värderingar eller normer som påverkar oss. Kulturell erövring handlar på så vis om rumslig ordning, men också om identitet.

I ljuset av detta åskådliggör cykelfärderna 1933 och 1950 några gemensamma teman. För det första tillhandahöll cykeln en möjlighet för unga kvinnor att erövra rum på egen hand, vilket i båda fallen uppfattades som något exceptionellt. För det andra följde upptäcktsfärderna i vissa avseenden bildningsresans kulturella grammatik. Man lärde känna det finska folket och dess seder (rökbastun) och lät sig hänföras av den vackra naturen. Man färdades genom ett delvis obekant och mytiskt landskap där, i synnerhet 1933, rummets historiska avlagringar var viktiga; cykelfärden som pilgrimsfärd.

För det tredje var rörelserna i det finska respektive svenska Finland koppelade till en upptäckt av cyklisterna själva: man prövade sina krafter och ett liv utanför normerna, man prövade alternativa sätt att vara och utmanade därmed också sociala konventioner.

Som framgått var utmaningen av sociala konventioner också kopplad till andra vardagliga aspekter. När cykeln slog igenom förändrades såväl stadsbilden som landsbygden genom bland annat allt fler cykelbud och cyklande gårdfarihandlare. Det finns därvidlag rikligt med minnesbilder i arkiven, även om dessa är utspridda i olika undersökningar. Cykeln var inledningsvis en tämligen dyr investering och kunde vara problematisk att hantera. Kvinnornas relation till cykling har nämnts, men även för kyrkans män kunde cykeln vara en utmaning. Runt om i världen förekom debatter om huruvida präster borde cykla. Somliga menade att detta stred mot de kyrkliga företrädarnas upphöjda lugn, särskilt som cykling förknippades med omoral och kommersialism. Situationen var snarlik i Finland, vilket fick en del präster att utveckla en slags kamouflage: man undvek att cykla till kyrkan iklädd prästkläder. Men det finns andra exempel som möjligtvis tyder på att cykeln kunde användas demonstrativt i syfte att väcka uppmärksamhet. Cykeln var på detta sätt en modern teknologi som formade och omformade vardagens rum.

Susanne Österlund-Pötzsch

Brevet – en ingång till vardagens rum

Mer än några andra händelser påverkade krigen och migrationen vardagslivet i Finland under 1900-talets första hälft. Eftersom många skickades som soldater till fronten eller emigrerade skildes familjer och vänner åt. Brevskrivning var ett sätt att försöka överbrygga de geografiska avstånden och hålla kontakten med de frånvarande. För många hade korrespondensen mellan hemmet och fronten, eller det nya hemlandet, en enorm betydelse. Breven var en källa till nyheter, känslor av gemenskap, tröst, uppmuntran och underhållning, men kunde även vara en förmedlare av sorgliga budskap eller ge upphov till hemlängtan. Exceptionella omständigheter har ofta lett till att personer utan tidigare skrivvana blivit flitiga brevskrivare. Under den senare delen av 1900-talet bidrog den ökade läs- och skrivkunnigheten, de förbättrade postkommunikationerna och mer fritid till att brevskrivningen blev en vardaglig kommunikationsform och populär hobby.

Brevskrivning är en av de tidigaste formerna av litterär verksamhet. Syftet med att skriva ett brev är att förmedla ett budskap – den sociala kontexten är därmed grundläggande. Det är kulturella värderingar och handlingsmönster som ger aktiviteten dess betydelse. Brev är en litterär genre med enorm bredd och många olika varianter. Två huvudkategorier av korrespondens är privat brevväxling och officiella skrivelser till och från olika myndigheter, men det finns en stor flora av mellanformer som rapporter, tidningsinsändare och affärskorrespondens (Barton & Hall 2000:1–5). I det här avsnittet behandlas den personliga och privata korrespondensen som en del av ett vardagligt läs- och skrivbruk. Min text är huvudsakligen baserad på Svenska litteratursällskapets frågelista "Skriva brev" (SLS 1895) från 1997.

Brevskrivning var under 1900-talet det vanligaste sättet att kommunicera med släkt och vänner boende på annan ort, även om telefonanvändningen ökade stadigt under seklets senare del (se Nilssons bidrag om telefoni). Korrespondens är en materialform som är tämligen välrepresenterad i kulturhistoriska arkiv. Privata brev doneras ofta av familjemedlemmar och släktingar som gärna ser dem sparade för framtiden – eller helt enkelt inte vet vad de skall göra med dessa personliga dokument som det kan kännas fel att kasta bort. För forskare är brev en spännande källa som kan ge individuella perspektiv på händelser och strömningar i tiden (se t.ex. Planck & Steinrud 2017). Men brevskrivning är också i sig själv en betydelsefull aktivitet för studier av vardagen och inte minst som alldaglig kommunikationsform och utbyte av tankar. Arkivmaterial om korrespondens och villkoren för brevskrivning finns bland annat genom frågelistan "Minnen om posten förr och nu" (SLS 1031) som skickades ut av Svenska litteratursällskapet 1971. Frågelistan, som tillkom i samarbete med Postbanken, handlade bland annat om brevbärare och posttransport. Samlingen omfattar 55 svar och sammanlagt 653 sidor. Att brevskrivning var något som engagerade under hela 1900-talet visar det faktum att frågelistan från 1997 med temat "Skriva brev" (SLS 1895) fick 445 svar, det största antalet som någon frågelistsamling vid Svenska litteratursällskapet dittills inbringat. Samlingen omfattar 3127 sidor text och innehåller även flera brev och kopior på brev. Frågelistan tar bland annat upp frågor om hur man introducerades till brevskrivandet och hur det följt en genom livet.

Frågebrev, som ofta hade formen av pristävlingar, var sedan Folkkultursarkivets (SLS) grundande 1937 en av de främsta metoderna för arkivets insamling (se faktaruta i kap. I). Arkivet engagerade en grupp med Ortsmeddelare som agerade representanter för sina respektive hemorter och dess invånare. Från 1980-talet framåt har de som svarat på frågebrev i allt högre grad förväntats tala från sitt eget perspektiv och om egna erfarenheter. De traditionsarkiv som använt sig av frågelistor och fasta meddelarnätverk har gärna sett att en kontinuitet upprätthålls genom att informanterna fortsätter att svara på utskickade frågebrev (Hagström & Marander-Eklund 2006:13). I många fall har det skapats personliga förhållanden och långvariga förbindelser mellan engagerade frågelistsvarare och arkivarierna. Dessa kontakter har upprätthållits i främsta hand via korrespondens. Många informanter har skrivit följebrev eller hälsningar utöver sina svar på frågelistan – och arkivarierna har i sin tur ofta fogat in personliga kommentarer eller hälsningar i sina tack- och svarsbrev (se t.ex. Nylund Skog 2018). Att hålla kontakten via brevutbyte har uppfattats så pass viktigt av många trogna informanter att de skrivit en ursäkt till arkivet om de inte svarat på ett aktuellt frågebrev eller gett en för-

klaring ifall svaret kunde uppfattas som "magert". Även i övrigt kan frågelistvaren uppfattas som en genre inom brevskrivningen under 1900-talet. Många svar följer en klassisk brevstruktur med en hälsning (riktad till arkivet eller till arkivarien personligen), några inledande rader följt av själva texten, det vill säga svaren på frågebrevet. Avslutningsvis har många skrivit några mer personligt hållna kommentarer och en avskedshälsning som "högaktningfullt" och den egna namnteckningen. Att just ett frågebrev om brevskrivning lockar extra många svar är inte förvånande eftersom man kan anta att arkivets informanter även gärna skriver brev.

POSTVÄGAR OCH POSTFÖRMEDLING

Brevväxling, i bemärkelsen att försändelser fysiskt skickas mellan personer, är beroende av ett system för att breven skall nå sin avsedda mottagare. Under historiens lopp har postförmedling skett genom en mängd olika metoder och initiativ från myndigheter och privatpersoner. Längre var det enda alternativet för de flesta att skicka sitt meddelande med privata resenärer och hoppas att det nådde sin destination. År 1636 grundades det första postverket i Sverige, ungefär samtidigt som i flera andra europeiska länder. Den första postlinjen genom Finland etablerades 1638 och gick från Stockholm via Åland till Åbo och vidare längs sydkusten fram till Narva. Först under 1700-talet började postlinjer inrättas för de inre delarna av landet. Postgången sköttes länge av en budkavlekedja av postbönder (Pietiäinen 1988).

Postbondesystemet, som var både långsamt och osäkert, ersattes i mitten av 1800-talet med postiljoner som använde sig av gästgiveriskjutsar. Stegvis vidtogs även andra åtgärder för att göra postnätverken billigare och effektivare. På landsbygden förbättrades postförhållandena genom att expeditioner inrättades på flera tätorter, och från och med 1890 brevutbärningslinjer för att bland annat betjäna den växande skogsindustrin. Den ökande sociala mobiliteten ställde stora krav på postgången. Flyttning inom landet och omfattande emigration ökade behovet av att kommunicera via brevväxling. Innovationer som ångloken och ångfartygen gjorde mycket för att utveckla kommunikationerna och därmed även posttrafiken. På många orter i Finland delades dock posten ut till fots eller med hästskjuts långt in på 1900-talet (se avsnittet om färdmedel i kap. VI). Under 1920-talet började bilar efter hand användas för posttransport. Bussar, som även tog passagerare, togs i bruk av det finska postverket under 1920- och 1930-talen. Med motoriseringen blev postgången snabbare och säkrare fram till 1930-talet, då de växande postmängderna gjorde att utdelningseffektiviteten inte längre ökade. Mängden post blev stadigt större, och speciellt under andra världskriget ökade antalet brev betydligt (Pietiäinen 1988:42, 49).

Cykeln är ett viktigt hjälpmedel i postiljonens arbete. Här postiljon på posttur i Kaskö 1982.

Svaren på frågelistan "Minnen om posten förr och nu" (SLS 1031) vittnar om att postgången påverkade mångas liv, för såväl postanställda som folk i allmänhet. Postutdelningen gav struktur åt dagen och var en händelse man väntade på – under en stor del av 1900-talet delades posten ut dagligen. Posten fördes inte alltid fram till mottagarens dörr utan hämtades från olika stationer. Att gå efter posten kunde vara en central social aktivitet i sig berättar en informant från östra Nyland:

På 1910-talet hade vi dessutom postförbindelse till och från Helsingfors under sommarmånaderna med ångfartyget "Lovisa" som anlöpte Warlaxbrygga på södra ändan av Emsalö. Här fanns sommargäster redan då och det kom ganska mycket post. Det var då också Haxalö och Havsuddens folk som fick sin post alla dagar då. Jag skötte den sysslan 5 somrar från 1918–1922. På morgonen kl. halv 9 skulle brev och kort stämplas med Warlax, och postsäcken skickas, och på kvällen kl. halv 6 skulle posten tas emot och delas ut. Där samlades sedan alla för att få sin post. Det var det enda nöjet de hade på den tiden. Det gick ganska mycket frimärken åt också, alla skrev träget, det var ju ett nöje också att få brev. (Kvinna f. 1899, SLS 1031)

Postutdelningen fyllde med andra ord flera funktioner. I form av publikt evenemang var det inte endast förhoppningen om att få motta en försändelse som drog folk till utdelningsplatsen. En man (f. 1908) från Österbotten berättar följande minne från sin barndom: "Att fara till posttåget var ett sätt att framhäva bildning och uppfostran och man for i möjligast god tid för att synas och se vem som infann sig. Var vädret vackert så promenerade man på perrongens kullerstenar." (SLS 1031) Mannen återger hur de som samlats för posttågets ankomst gav noga akt på vem som fick brev och drog sina slutsatser härav – detta kunde sedan berättas vidare, till exempel att "den och den hade fått amerikabrev". Det fanns en kommunikation, eller kanske snarare ett informationsvärde, i att observera brevets resa – varifrån det skickats och vem som mottog det. Samtidigt som postutdelningen var del av en vardagsrutin, visste alla att det budskap som ett brev innehöll även kunde påverka mottagarens livssfar. Trots att de flesta brev är av alldaglig natur finns det en inbyggd dramatisk potential i ett anlant brev.

ATT FATTA PENNAN

En av de viktigaste aspekterna av brev riktade till familj och vänner är att förmedla ens livsomständigheter och sammanlänka tid och plats. Utmärkande för denna typ av brev är att de är utformade som bidrag till ett samtal.

Både författaren (brevets jag/vi) och den avsedda läsaren (brevets du/ni) är närvarande i brevet, åtminstone i hälsningsfrasen och i underskriften, men vanligen även i själva texten. Korrespondensforskarna David Barton och Nigel Hall betonar tid och rum som avgörande faktorer för brev, eftersom rumsligt avstånd ofta är orsaken till brevskrivning och det förlöper en viss tid mellan skrivandet och läsandet av brevet. Brevet anknuter med andra ord till två olika tidsrum: författarens här och nu samt läsarens här och nu (Barton & Hall 2000:6–7).

Brev var det allmännaste och under lång tid det enda sättet för amerikamigranterna att hålla kontakt med sina hembygder. Under 1900-talets första decennier var skriv- eller läskunnigheten fortfarande bristfällig. I sådana fall var det vanligt att anlita någon som kunde hjälpa med både skrivande och läsande av brev. En tidigare amerikamigrant, som även mindes sin barn-dom då hans far var i Amerika, berättar följande i sitt svar på en frågelista om emigrantminnen:

Man höll kontakt [från Amerika] genom korrespondens med föräldrar eller maka. Förut hände ju att ena parten ej var skrivkunnig, han måste då anlita en skrivare, som läste upp de anlända brevet och skrev svar. Folk-skolläraren Anders [?] Svedberg i Pensala var en mycket anlita skrivare. Han kunde avsluta brevet så här. "Nu har jag skrivit 7 stugor full, skriv du nu 8 stugor". [...] När jag kom till Bingham hann jag ej skriva många brev förrän postgången med Finland avbröts till krigets slut. Det var jag glad åt, ty jag hade märkt att brevskrivning skulle bli ett tungt arbete för mig. Det blev tre gånger i året som man växlade brev. Men det fanns sådana som ej lät höra av sej, även fast de var gifta och hade barn. Man sände hem fotografi för att visa hur amerikaniserad man såg ut i den nya stassen. På anmodan sände jag hem pengar till min syster så hon kunde köpa en velociped och senare en orgel. Jag minns att så fort jag [som barn i Finland] kunde börja skriva skrev jag till min far i Amerika att han skulle skicka pengar till ett piano. Brevet blev ej avsänt, ty min bästa flickvän skrattade åt de många skrivfelen. (Man f. 1898, SLS 990)

För åtskilliga var komponerandet av ett brev en ovan aktivitet, vilket ofta resulterade i kortfattade och enkelt utformade texter. Det stereotypa innehållet i många av de tidiga amerikabreven reflekteras i en kommentar av en frågelistsvarare som beklagar att han förlorat den stora mängd brev hans far skickade sin hustru (informantens mor) från Amerika, men tillade att han dock väl mindes innehållet eftersom alla brev var ungefär likadana: "Man skrev: 'min tjära maka nu medan jag har tid så skall jag skriva några rader som tack på ditt senaste brev jag har dryft efter dig min tjära maka så du

kan inte tro det går bara och väntar på den dag när jag får stiga på båten och komma hem till dig min tjära maka.” (Man f. 1894, SLS 990)

Brev är emellertid mer än bara ord och text. Brevskrivning som genre har en speciell kommunikativ effekt där brevet i sig har en betydelse utöver innehållet (Barton & Hall 2000:6–7). Även ett valhant formulerat brev med många felstavningar kan sålunda vara fyllt av mening för mottagaren. Brevets existens som fysiskt ting betyder att en person har tagit sig tid och möda att sätta ihop försändelsen. Den konkreta materialiteten agerar därmed som en länk mellan mottagaren och den person som skrivit det. I tider av oro kan ett ankommet brev för familjemedlemmar eller vänner fungera som bevis för att författaren är vid liv och har hälsan. Flera informanter i arkivmaterialet vittnar om hur enormt stor betydelse korrespondensen hade under krigsåren just av denna orsak:

Så kom vinterkriget ... [...] men mina bröder var kvar vid fronten. De behövde och ville ha brev, för att få veta hur vi flickor klarade oss nu när vår pappa dött. Ja, det var inte lätt med jordbruksarbetet och korna m.m. Mamma hade mycket att sköta om på gården och småsyskonen. Vi väntade på brev från fronten och det fick vi regelbundet till vår stora glädje. Men oron för deras liv låg som en tjock dimma, men skingrades när breven kom. Vilken lättnad! (Kvinna f. 1922, SLS 1895)

En närståendes handstil ger en personlig förankring och är en betryggande faktor när frånvaron skapar tomhet och oro (Gerber 2006:2). Under kriget korresponderade man dock inte bara med familjemedlemmar utan skickade även brev och paket till okända soldater. ”Det var nånting av en fosterländsk plikt att skriva till fronten för att uppmuntra och styrka pojkarne därute”, berättar en frågelistsvarare (kvinna f. 1919, SLS 1895). Brevskrivning var ett av de få nöjen som stod till buds vid fronten, påpekar en annan svarare och konstaterar att ”krigsåren var en brevskrivandets tid, också för dem som aldrig förr skrivit brev” (kvinna f. 1923, SLS 1895).¹ Men även under mindre traumatiska omständigheter har brevskrivning fungerat som ett sätt att bevara familjeband och vara i kontakt med närstående personer efter att de lämnat sin hembygd. Många svarare berättar att de efter att ha flyttat till sin studieort fick brev från föräldrarna, ofta med förmaningar och goda råd, och att svarsbrev om deras egen vardag i den nya miljön var önskad. En tonåring som besvarade frågelistan 1997 använde brevskrivning som ett sätt att hantera en för henne ny situation borta från hemmet: ”Just nu betyder

¹ För en studie om brevskrivnings betydelse under fortsättningskriget, se Sonja Hagelstam, *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944* (2014).

det massor för mig att skriva och få brev eftersom jag ju nu första gången i mitt liv är längre tid borta från min hemstad. Man finner tröst i breven då hemlängtan är för jobbig, och det är ju också att man har nått att göra då det är som tråkigast." (Kvinna f. 1979, SLS 1895) Via breven kan man skapa en form av dubbelrumslighet, det vill säga frammana ett "hem-rum" i en främmande miljö.

Det var vanligt att skriva till sina vänner när de var borta hemifrån. En kvinna född 1933 berättar i sitt frågelistsvar:

Till mina ungdomskamrater har jag skrivit när de varit borta från hembyn i skolor. En kamrat gick i Seminariet i Ekenäs, och en gick i Diakonianstalten i Helsingfors. När jag själv gick i Folkhögskolan i Vasa fick jag många brev av flickorna i hembyn, de dikterade breven tillsammans när de satt tillsammans på lördagskvällarna. (SLS 1895)

När studierna var avklarade höll man gärna kontakt brevledes med kurs- och studiekamrater efter att alla återvänt till sina hemtrakter. Många av frågelistsvararna berättar att de brevväxlade med folkhögskolekamrater i

Genom att posta sitt brev har brevskrivaren avslutat sin kommunikation för denna gång. Väntan på ett svarsbrev kan börja.

åratal. Ibland träffade man vännerna sommartid på exempelvis sångfester och läger, medan man vintertid höll kontakt genom brevskrivning. Speciellt under ungdomstiden tycks korresponderandet ha varit mycket livligt inom vänkretsar. Det var viktigt att hålla sig ajour med vännernas liv även när de befann sig på annan ort:

Redan under min gymnasietid åkte många ungdomar utomlands under somrarna. De besökte släktingar eller deltog i språkkurser. Många av oss åkte också på "finnbete", i alla fall skildes man åt och breven var det som höll vänskapen vid liv. Även under studietiden åkte väninnorna utomlands för längre eller kortare perioder. Jag var den som underrättade om vad som skedde på hemmafronten, vem som sällskapade med vem, hur det var på årsfesten etc. I gengäld fick jag höra om livet i New York, London och Paris. Mellan au-paires suck över besvärliga barn fick jag läsa om intressanta nya bekantskaper, konstutställningar och aftonskolor. (Kvinna f. 1937, SLS 1895)

I arkivmaterialet förekommer flera berättelser om hur korta bekantskaper under besök eller tillfälliga vistelser på annan ort ledde till en långvarig vänskap genom brevväxling. I breven kunde samtalen fortsätta, och i många fall fördjupa vänskapen. Under sista hälften av 1900-talet fanns olika typer av brevklubbar och brevnätverk bland vänner och före detta klasskamrater som ville hålla kontakten med varandra. Man kunde till exempel enligt överenskommelse låta ett häfte cirkulera eller i roterande ordning skriva ett brev som kopierades och skickades till alla i gruppen. Resultaten var ett gemensamt samtalsrum i rörelse – med en liknande funktion som dagens Facebook- eller Whatsappgrupper.

BREVSKRIVNING SOM HOBBY

Att brevskrivning var en populär hobby under 1900-talets senare del märks tydligt i de många frågelistsvar som inkom. Många av de äldre svararna berättar att de första breven de skrev som unga var till emigrerade släktingar i Amerika eller till familjemedlemmar som bodde på annan ort inom Finland. Med tiden blev det allt vanligare att söka sig nya brevvänner utanför släktkretsen – även personer man aldrig tidigare träffat och som dessutom kanske bodde i ett annat land. Många tidningar och tidskrifter, bland annat *Eos* och *Kamratposten* för barn och ungdom, hade speciella sektioner för hugade brevskrivare som sökte nya vänner att korrespondera med. Många finlands-svenska brevskrivare har fått sina brevvänner via dessa forum:

*"S-kriv, -nart, -var, -öta du!"
Brevet som personaliserad
gåva och privat samtalsrum.*

Jag var tio år när jag upptäckte att det här med brev-
växling kunde vara något för mig. Min mamma
beställde på Allers och i Lill-Allers sökte jag upp
flickor i samma ålder. Jag fascinerades av namnen
och valde gärna någon med vackert namn. Jag skrev breven helt själv
och efter hand som brevvännerna ökade blev det så att jag skrev brev
nästan varje dag. Det var roligt att komma hem från skolan och kolla
vad som fanns i postlådan. [...] Alla brevvänner jag haft och har, har jag
fått via tidningar eller någon klubb. Jag har brevvänner både i Finland
och utomlands. Jag har skrivit mest på svenska men även på engelska.
Den jag brevväxlat längst med bor i Sverige och vi har nu brevväxlat i
27 år. Vi har aldrig träffats, däremot har jag träffat flera andra av mina
brevvänner. Jag var 16 år när jag träffade min brevvän från grannstaden
Jakobstad första gången, vi träffades hemma hos henne [...] vi blev med
tiden goda vänner och har även träffats sen vi bildat familj. Jag har även
träffat en brevvän från Sverige som bodde nära mina släktingar. Vi träffa-
des hemma hos henne och umgicks med hela familjen en dag. Som vuxen
har jag skaffat mig en kvinnlig brevvän som jag även träffat en gång.
(Kvinna f. 1960, SLS 1895)

Ett brev kan liknas vid en present där kuvertet utgör omslagspappret. Brev-
växling är ett ömsesidigt utbyte av gåvor som, i de flesta fall, stärker bandet

mellan personerna. Om brevväxlingen fortsätter en längre tid är det inte ovanligt att brevvännerna besöker varandra för att få träffas. Men att träffas i fysisk form är inte en förutsättning för en stark och långvarig vänskap via brev. Brevskrivningen skapar i sig ett unikt mentalt mötesrum för samtal och utbyte av tankar. Omtanke och en önskan att glädja brevpartnern uttrycks inte bara i ord, utan genom utformningen av brevet och extra gåvor av olika slag:

I 10-årsålder hade jag hört att man kunde skriva till en skola någonstans i Sverige och be att få en brevvän, många av kamraterna hade gjort så. Sagt och gjort. Ganska snart fick jag brev av Karin i Härnösand, och nu började en ljuvlig tid. Vi hade så mycket att berätta för varandra, hennes brev doftade så gott, och var skrivna på vackert papper med blommor eller djur, kuverten var fodrade, det var som en dröm att något så fint kunde finnas. Det enda som störde var den lilla remsan med "öppnad för valutakontroll", men det översåg vi med. Vi hade inga tankar på pengar när man kunde uppleva en sådan lycka. Vi bytte foton, glansbilder som hon kallade bokmärken, ja t.o.m. paket bytte ägare. Hon skickade godsaker, livsmedel, upprepat garn, och jag i min tur sände någon flickbok, träsaker som var populära gåvor och något litet enkelt smycke. Vi hade kontakt ända till vuxen ålder, men träffades aldrig, Sverige var så långt borta den tiden, och inga pengar fanns till sådana extravaganser som utrikesresor. (Kvinna f. 1933, SLS 1895)

Brev är en specifik skriftlig genre. Det finns etablerade konventioner för hur brev skall se ut. Några informanter i arkivmaterialet berättar att de lärde sig skriva brev i skolan ("hur mår du? jag mår bra"), ofta i samband med att eleverna erbjöds möjlighet att korrespondera med jämnåriga i någon annan skola. Trots vedertagna uppfattningar om regler för brevskrivning finns det ett stort utrymme för att uttrycka sin egen personlighet via brev – även utöver själva texten. Basförutsättningarna för brevet, som brevpapper, val av penna, den personliga handstilen, valet att skriva på skrivmaskin eller dator, textupplägg och disponering av skrivarken, ger redan många indikationer om brevskrivaren.

Michel de Certeau (1984) uppfattade motstånd som en naturlig del av vardagslivets praktiker. Även handlingar där personer passivt verkar konsumera och följa föreskrifter kan utgöra sfärer för självständigt agerande och personliga val, menar de Certeau. Brevskrivning är just en sådan vardaglig praktik där individen kan göra egna val och manipulera reglerna. Att medvetet gå emot konventioner, som att skriva brev på blankvers utan hälsnings- och avskedsfraser eller att skriva spegelvänt, kan till exempel vara ett artistiskt

ställningstagande eller en gemenskapsstärkande överenskommelse med mottagaren. Att producera text är för många en form av njutbart vardagligt skapande. "Att skriva är för mig fest och äventyr och har varit det ända sedan jag i småskolan lärde mig att skriva bokstäver och sätta ihop dem till ord", förklarar till exempel en ivrig brevskrivare (kvinna f. 1928, SLS 1895). Genom brevskrivandet får man utlopp för sitt skrivbehov. Det är en välkommen, eller kanske till och med nödvändig, tillflykt att få sätta sig ner och "skriva av sig" påpekar flera av frågelistsvararna.

I brevskrivningen finns en stor potential för att uttrycka estetik och kreativitet. Brevet har en mångfald sinnliga aspekter och kommunicerar via färger, utsmyckningar, dofter, papperskvalitet, tyngd med mera. Estetiken är för många en viktig del av brevväxlingen. En del brevskrivare dekorerar gärna sina brev med illustrationer av olika slag. En frågelistsvarare berättar att hon ofta klipper ut en bild från någon tidning och limmar högst upp på pappret, men hon preciserar noga att bilden inte kan föreställa vad som helst utan "skall ha någon anknytning till tiden eller vara aktuell på något annat sätt" (kvinna f. 1943, SLS 1895). Det finns många uppfattningar gällande kriterium för brevens utförande. En brevskrivare (f. 1962) förklarar till exempel följande: "Det var viktigt med brevpapper, inte gick det för sig att det skulle vara endast vitt. Nej, olika färger och olika motiv. Och så måste det antecknas vad man skrivit på senast för att det inte skulle bli två gånger samma brevpapper. Det fanns många oskrivna lagar om brevpappret." (SLS 1895) Även kuverten används för att kommunicera estetiska poänger: "[Jag] varierar kuvertens färg efter årstiden och limmar gärna något på dem. Även frimärkena är av stor betydelse. Jag använder aldrig klistermärken och köper helst frimärken i häften så att motiven varierar", berättar en kvinna född 1960 i sitt frågelistsvar (SLS 1895). Brevpappret och kuvertet är alltså en essentiell del av brevskrivningen, vilket speglas i att brevpappersset var en populär födelsedagsgåva bland flickor och ofta fanns med på önskelistor för julklappar under senare hälften av 1900-talet.

ATT KORSA TID OCH RUM

Sen jag först lärde mig läsa och skriva, vid 6 års ålder, har jag skrivit brev. En helt ny värld öppnade sig för mig. Jag hade ju sett brev som kom och blev avsända, och det var så spännande och lockande, att jag beslöt att minsann, det skulle jag också börja med. (Kvinna f. 1933, SLS 1895)

Brevväxling öppnar fönster och bygger broar till nya världar. Just denna aspekt av korrespondens är vad många brevskrivare fascinerar av – att berätta om sitt liv och sedan skicka i väg denna berättelse till en person på annan

ort, för att därefter i retur få ett kuvert med sitt eget namn, ett kuvert som eventuellt färdats långa vägar över land och hav och som innehåller en annan persons tankar och berättande specifikt ämnat för ens egna ögon. "Då jag kommer hem från arbetet går jag alltid via postlådan, oj, vad glad jag blir de dagar då där finns ett brev med bland tidningarna", skriver en frågelistsvarare (kvinna f. 1943, SLS 1895). Ett personligt brev är något som förgyller vardagen, en glimt av världen utanför det egna hemmet. För majoriteten av dem som har brevskrivning som hobby är aktiviteten ett sätt att utvidga rummet utan att själv resa – ett sätt att lära känna människor och andra platser. Brevvännerna är en aktiv del av deras liv och vardag:

Som 14-åring arbetade jag som barnflicka på sommaren, och fann en dag i vedlådan en stor rikssvensk dagstidning med en hel sida adresser till utländska ungdomar som ville brevväxla. Jag frossade, studerade, valde och vrakade och när jag valt ut två stycken, så delade jag ut de andra till mina skolkamrater. Jag fick två trogna vänner, tyska Christel som hade upplevt kriget i Berlin, men som ändå såg förtröstansfullt mot en bättre framtid, vi tappade kontakten i slutet av 50-talet, och Elisabeth i Danmark som än i dag är min käraste brevvän, nästa år kan vi fira 50-års jubileum.

Vi skriver flera brev och kort i månaden, skickar presenter, skriver av dikter och följer varandras liv i både glädje och sorg. Tre gånger har hon besökt oss med sin familj men jag har ännu inte varit i tillfälle att resa till Danmark. Hon har berikat mitt liv med danska böcker, konstkalendrar, akvareller och keramik som hon själv har gjort, och jag i min tur har gjort henne bekant med finländska diktare, främst Edith Södergrans dikter, rysk och finsk musik, gjort smycken av silver och slipade finländska spektroliter. (Kvinna f. 1933, SLS 1895)

Att ha brevvänner från olika länder var populärt under senare hälften av 1900-talet. En utländsk brevvän var dels en möjlighet att lära sig om andra samhällen och kulturer, dels ett tillfälle att öva sina språkfärdigheter på ett motiverande sätt. Att brevväxla har för många varit ett enkelt och icke-kostsamt sätt att vidga sina horisonter. "Vår barndomsvärld var ganska liten", motiverade en kvinna (f. 1946, SLS 1895) sitt flitiga brevskrivande under uppväxten på den finländska landsbygden på 1940- och 1950-talen. Men även personer som i sitt frågelistsvar beskrev sin vardag i slutet av 1900-talet menade att ensamhet på grund av boende i glesbygden kunde uppvägas socialt av livlig korrespondens. "Jag tror jag skulle ha blivit tokig om jag inte haft mina brevkontakter runt om hela världen", konstaterade en brevskrivare (kvinna f. 1962, SLS 1895).

Brevläsning kan vara en delad aktivitet.

Av svaren till frågelistan framkommer att den intensiva korrespondensen med ungdomsårens brevvänner ofta stannade av med tiden, men att den var mycket uppskattad så länge den varade. Precis som med "vanliga" vänner, förklarar en svarare, fanns det dessutom vissa brevvänner som det går bra att korrespondera med mera sällan och ändå känna att man är goda vänner – och till en del brevvänner kan man skriva om nästan vad som helst. I de flesta fall tycks de finlandssvenska brevskrivarna berätta om sitt vardagliga liv och allra helst skriver man direkt och spontant utan att göra en förlaga. Ett tämligen typiskt svar lyder: "Jag funderar nog lite i förväg vilka saker jag skall skriva om, men inte gör jag upp utkast. Jag bara sätter mig ner, oftast vid köksbordet med papper och penna och så låter jag tankarna flyga. Oftast är det helt vardagliga saker jag skriver om, hur jag har det på arbetet, vad sysslar mina barn med nuförtiden o.dyl." (Kvinna, SLS 1895) Sådana brev utgör egna mikrokosmos (Gerber 2006:4). De skapar titthål in i någons värld. Visserligen är det en selektiv del av en verklighet som serveras i tolkning av författaren, men inom en långvarig brevväxling kan ett generöst utbyte av tankar och vardagshistorier leda till en god kännedom om varandras liv.

Om korrespondenterna redan känner varandra väl kan de mest ordinära detaljer vara exakt vad som önskas för att bjuda in läsaren i vardagens rum. En kvinna (f. 1946) som tillbringade en stor del av sina tonår vid en skola borta hemifrån berättade hur viktigt det var att följa med familjens liv hemma via mammans brev. Deras brevväxling handlade "om allt som hände: vilka kor som kalvat, om gudstjänster, förkylningar, vart pappa varit på sammanträden, att Hildings Eva väntade barn, att de städat åt farmor, att de sytt nya kläder, hämtat hö med hästen och om faster varit hemma. Jag skrev om läxor, provresultat, resor, vävning, nya kamrater och vädret." (SLS 1895) En man (f. 1954) förklarar att orsaken till att han skriver brev är att han är mycket slätkär och vill veta hur hans bästa vänners dagliga tillvaro ser ut, "om deras förhållanden inom familj, arbete och livet i stort". Han tillägger: "ibland kanske man behandlar i skrift sådant som man inte vill tala om i telefon" (SLS 1895). För många är en viktig motivation till att skriva brev med andra ord att kunna vara närvarande i närstående personers vardagsliv trots att man är frånvarande.

BREVET SOM SAMTAL OCH REFLEKTION

I en diskussion om korrespondens inom antikens filosofiska tradition beskriver Michel Foucault brevet som ett sätt att visa sig för den tilltänkta läsaren. Brevet fäster "blicken" på läsaren samtidigt som skrivaren genom sin text träder fram inför läsarens ögon – något som Foucault liknar vid ett möte ansikte mot ansikte. Brevet gör brevskrivaren närvarande (Foucault 1997:216–217). Denna aspekt av möte och samtal via brevskrivning framträder även tydligt i frågelistsvaren. En kvinna likställer brevskrivningen med en "pratstund" (kvinna f. 1928, SLS 1895), en annan svarare framhåller att brevväxling är ett sätt att umgås:

De personer jag skriver flitigast till är mina systrar. Fastän vi ofta talar i telefon med varandra skriver vi också brev. Det kan bli ett brev i veckan när vi är om flitigast, sällan går det två veckor utan att jag skriver och får brev. Ibland blir det så att man sänt iväg ett brev och kanske redan samma kväll talar i telefon och berättar det mesta som står i brevet. Oftast skriver vi nog i tur och ordning, men väldigt ofta händer det att breven går i kors. Det att skriva brev till sin syster är ett sätt att umgås. Inte behövs det alls något extra material för att man skall kunna skriva. Det är helt vanliga vardagliga funderingar och händelser som jag skriver ner i mina brev. Ofta väntar jag riktigt på dessa "stunder" av brevskrivande. Jag kanske kokar mig en kopp kaffe, tänder ett ljus på bordet, sätter på bra musik och så börjar jag "brevprata" med min syster. Det känns bra. (Kvinna f. 1943, SLS 1895)

Även om telefonen under slutet av 1900-talet generellt tog över brevskrivandet som medel att hålla kontakt med släkt och vänner är det ett antal svarare som påpekar att de föredrar brev framom att ringa upp någon eftersom brevet som samtalsform ger större frihet både åt skrivaren och mottagaren. Flera flitiga brevskrivare understryker att man kan sitta ner och läsa brev när det passar en själv och likaså skriva brev när man själv är på humör för det. Det finns även många andra fördelar med att kommunicera via skrift menar svararna. Trots att telefonen ingalunda var någon lyxvara under slutet av 1900-talet var det ändå många som uppfattade brevväxling som ett mer ekonomiskt fördelaktigt alternativ. Men för många är det själva kommunikationsformen man föredrar – när man skriver hinner man formulera sina tankar utan att någon avbryter eller kommer med motargument. "Det blir så ytligt i telefon", påpekar en man född 1954 (SLS 1895). Vissa saker är det lättare att förmedla i brevform än i ett samtal, menar flera brevskrivare. Det kan till exempel handla om att uttrycka empati och stöd till någon. En kvinna (f. 1933) som skrivit tröstande brev till vänner när de haft det tungt berättade att breven varit uppskattade och att flera av mottagarna sagt att de läst breven många gånger:

Man kan ju också ringa upp och tala men ett brev är nästan bättre, det räcker att läsa många gånger i svåra stunder. När jag ringer är det jag som bestämmer tiden, men genom ett brev kan mottagaren själv bestämma tiden och stunden han eller hon bäst behöver tröst och omtanke. När jag skriver har jag bättre tid att tänka mig in i den andras situation och kan då skriva ut den tröst jag vill ge, särskilt andlig tröst kan jag ge rikligare i brev än i samtal. (SLS 1895)

Ibland är det den egna situationen som är betungande. Brevskrivning kan då vara en kanal för att uttrycka egna känslor och problem som man kanske inte har möjlighet att tala om i sin närmiljö. Brevväxlingen upplevs av många som ett tryggt rum och en i vissa sammanhang bättre samtalssfär där svaren inte behöver pressas fram utan man hunnit tänka igenom det. Trösten finns i det uppriktiga utbytet av tankar och upplevelser, berättar en kvinna (f. 1960):

En speciell tidsperiod när brevväxlingen betytt mycket för mig var när jag som 26-åring blev ensam med en två-åring och en tre månaders baby. Min sambo och jag hade brutit vårt förhållande och med två små barn blev det så att man var hemma mycket. Av en slump hittade jag en annons i Kuriren och började brevväxla med en jämnårig kvinna från Åland. Hon i sin tur levde i ett äktenskap med en svartsjuk make. Brevväxlingen blev ett andningsrum för oss båda två. Till henne kunde jag skriva om allt som

tyngde mig och det blev ibland flera sidor. För henne var det detsamma. Än idag är hon den enda som jag skriver till om mina känslor och på så sätt bearbetar dem själv. Brevten till henne kompenserar på sätt och vis en dagbok. (SLS 1895)

Det verkar även finnas en terapeutisk effekt i själva skrivandet som aktivitet. "Jag tror det skulle vara viktigt för var och en av oss att skriva brev nu och då. Är man stressad så lugnar brevskrivandet ner en på ett speciellt sätt", kommenterar en frågelistsvarare (f. 1962, SLS 1895). Att formulera vad som tynger en genom att skriva ner det på papper och skicka i väg det är inte nödvändigtvis en lösning på problemet, men kan vara ett sätt att både dela bördan och att göra något konkret i en situation man upplever som svårhanterlig. Foucault lyfter fram att filosofen Seneca ansåg att brev fyller en dubbelfunktion: när man skriver läser man samtidigt vad man själv skriver. Därmed, menade Seneca, är det naturligt att brevskrivaren ger tröst och råd till sig själv i det att hen ger tröst och råd åt sin vän (Foucault 1997:214–215). En informant (f. 1943) förklarar att hon ofta skriver brev för att utbyta tankar med syskon och vänner men att skrivandet även gör att hon börjar fundera på saker och "får kanske en förklaring för mig själv redan då jag skrivit ner tankarna". Brevskrivning är en möjlighet till reflektion:

Att skriva brev är att lära sig om sig själv, att informera andra, att meditera med sina tankar, att tänka på sina vänner, att tänka på livets gång, att vidga sina vyer via andras tankar och så vidare. Det är mycket som det gäller. Det skulle vara fattigt utan brevvänner. Då man träffas går man inte så lätt till djupet. Man har väl sällan tid att koncentrera sig i en djupare mening. (Kvinna f. 1943, SLS 1895)

Senecas egen korrespondens innehåller detaljerade beskrivningar av författarens dagliga rutiner. Det faktum att inget speciellt händer för att bryta rutinerna är i sig själv betydelsefullt – och gagnar det stoiska idealet att granska dagen och därmed även utvärdera sin livsföring (Foucault 1997:218). Vardagslivets natur kännetecknas av flyktighet och osynlighet. Brevskrivning, när man i skrift försöker förmedla aspekter av sitt liv, är för många ett tillfälle att stanna upp och betrakta den undflyende vardagen.

BREVEN SOM DOKUMENTATION OCH MINNESOBJEKT

Jultiden är postens högsäsong. Många som sällan skriver kort eller brev skickar julpost. Till julen skickar man även ofta brev till personer man inte annars brevväxlar med. En speciell typ av korrespondens är julbrevet där

det gångna året summeras, ofta för en hel familj. Frågelistsvararnas inställning till de julbrev som kopieras upp och skickas ut till en stor mängd personer är delad. Några uppskattar att få veta vad som hade hänt i vänners och släktingars liv, medan andra finner de kopierade breven opersonliga och tillrättalagda. Ett antal svarare berättar att de skriver en stor mängd personliga brev till julen och upplever det som en fin tradition motsvarande en julgåva:

Jag tycker att julbreven hör till det bästa med julen. Att en kväll i december sitta vid ett ljus och skapa kontakt med nära men på annan ort boende vänner och ge dem förutom en julhälsning också en kort resumé över året som gått, det känns fint. Då ger du ju också dina vänner av din tid och det är ibland det bästa du kan ge. (Kvinna f. 1937, SLS 1895)

Julbrevens upplägg är krönikans, en tillbakablick på det gångna året. Men även den ordinära brevväxlingen har en sammanställande och historieberättande dimension. Brevskrivningen har för många en liknande roll som dagboken i form av skriftlig dokumentation av ens liv och vardag. Brevens funktion som tidsdokument är något som flera brevskrivare reflekterat över. Att läsa gamla brev blir en resa i tiden. Brev sparas ofta och många skapar egna arkivsamlingar av sin brevväxling. "Jag har samlat brev som jag fått i en mapp", berättar en brevskrivare (kvinna f. 1933, SLS 1895), medan andra förvarar sina brev i skokartonger. Få sparar dock all korrespondens utan väljer och sorterar enligt egna arkivaliska kriterier: "Alla brev från släktingar och vänner sparas. Jag har idag hundratals brev från fem decennier. Brev bevaras i buntar med rosett om. I en gammal kista", beskriver till exempel en man född 1954 (SLS 1895).

Eftersom breven till sin karaktär är knutna till specifika tidsrum är de minnesföremål inte enbart som objekt utan även till sitt innehåll. Brev skrivna av närstående personer som gått bort får därför ett speciellt värde:

Min mor har skrivit till mig när jag gick i Folkhögskolan och i Hemsystemskolan, de breven är dyrbara för mig nu sedan hon gått bort. Hon skrev om allt de gjorde därhemma och om det som hände i hembyn, om sjukdomar och dödsfall, om resor till stan, om möten och predikningar som hållits i byn. Hon undertecknade alltid med "Mamma". (Kvinna f. 1933, SLS 1895)

Den sparade korrespondensen kan skänka tröst:

I en stor pappkartong finns breven från ungdomsvännerna som – tack och lov – alla är mina vänner fortfarande. Man lär känna varandra bra genom att brevväxla. För några år sedan dog en nära vän till mig. Under

de dagar då jag nästan enbart tänkte på henne grävde jag fram den bunt brev som jag för 30–40 år sedan fått av henne. Det var på något vis tröstande att läsa de livfulla, humoristiska utläggningarna och kunna konstatera att hon engång verkligen levat, fullt och helt, med alla sinnen vidöppna. (Kvinna f. 1937, SLS 1895)

Breven är samtal man kan återvända till, minnesrum med glimtar och bilder av en vardag som är förbi. Ett gammalt brev anknyter fortfarande till två olika tidsrum, men medan författarens här och nu är låst i texten, är läsarens här och nu alltid ett annat.

BREVETS ANATOMI OCH UNIVERSUM

Brevskrivning består av flera komponenter, nämligen aktiviteten, deltagarna, texten/budskapet och brevet som föremål. Dessa komponenter ingår alltid men relevansen och betoningen av dem kan variera beroende på kontext. Ofta är det brevet som text som lyfts fram, ibland är det artefakten som står i centrum. Brevet kan vara en sammanlänkare av personer genom handling, budskap och objekt som bekräftar gemenskap. Att hålla ihop nätverk och upprätthålla kontakter är en av brevväxlingens viktigaste funktioner. Ibland är det handlingen, själva skrivandet av brevet, som upplevs som betydelsefull och utgör motivationen. Brevskrivandet är en viktig form av vardagligt litterärt skapande. Därtill är brevet ett fönster ut mot världen och en möjlighet att utvidga det egna rummet. "Själva ordet 'post' förde med sig en fläkt av spänning, äventyr och förväntan", konstaterar en svarare till frågelistan om posten (man f. 1908, SLS 1031). Ett representativt citat från en svarare speglar varför så många personer har ägnat arbete och tid åt att skriva brev:

Ett vet jag, och det är att utan brevskrivningen skulle mitt liv ha varit oändligt mycket fattigare. Genom den har jag fått många goda vänner och lärt mig mycket som jag kanske inte annars fått lära mig. Fantasin har fått vingar och flugit till alla de platser som jag själv inte kunnat resa till. Fortfarande är papper och penna mina viktigaste redskap och jag hoppas att jag i många år ännu skall ha möjligheten att skriva och dela med mig av mig själv och få ta del av andra. (Kvinna f. 1933, SLS 1895)

För arkiven är brev en ovärderlig källa som forskningsmaterial och tidsdokument. Brevväxling speglar sociala och kulturella förhållanden. Exceptionella händelser som krig och migration har splittrat familjer och motiverat personer att skriva som kanske annars inte skulle ha producerat text. Immigrantbrev är även i ett internationellt perspektiv den största katego-

rien av skrivande (Gerber 2006:6). Ord, berättelser och tankar präntade på papper som ger en unik möjlighet för läsaren att ta del av andras vardag i tid och rum.

Under 2000-talet har många av brevets funktioner ersatts av nya kommunikationsmöjligheter. Förmånliga telefonsamtal (t.ex. Skype och annan IP-telefoni), sociala medier, bloggar, e-post och textmeddelanden via mobilen erbjuder snabbare och enklare alternativ att kommunicera, även med stora mängder människor samtidigt. Ingen av dessa innovationer har dock fullständigt ersatt brevets alla dimensioner, framför allt inte brevets "tinglighet" – många av dagens kommunikationsformer kännetecknas tvärtom av sin förgängliga natur, i motsats till en samling sparade brev sammanhållna av sidenband. Talande nog är symbolen för elektronisk post fortsättningsvis ett klassiskt brevkuvert, och ett "öppnat" kuvert betecknar lästa meddelanden.

Fredrik Nilsson

Telefonin – en oundgänglig och hotfull teknologi

1800-talets senare del och 1900-talets inledande decennier präglades av acceleration. En rad moderna kommunikationsteknologier såsom telefon, bil och cykel utvecklades. Därmed etablerades annorlunda förhållnings-sätt till omvärlden, hävdar historikern Stephen Kern: platser som tidigare tycktes långt borta och tidskrävande att nå föreföll plötsligt inom räckhåll (Kern 2003 [1983]:111). Telefonen var särskilt anmärkningsvärd eftersom den med omedelbarhet komprimerade det geografiska rummet, vilket gav upphov till fantasier och framtidsdrömmar. Telefonen förväntades exempelvis knyta samman nationen; den skulle lägga grunden för en mer intim, nationell gemenskap (Marvin 1988:201, 209). Men drömmar är inte alltid enkla att förverkliga. I föreliggande bidrag undersöks på vilka sätt telefonen skapade nya vardagliga rum i Finland under 1900-talet. Materialet består huvudsakligen av svar på frågelistan "Taltråden" som skickades ut 1995 (SLS 1833). Materialet har inte tidigare varit föremål för en systematisk analys, men har översiktligt behandlats i en kortare artikel (Villstrand 1995). De 115 svar som skickades in ger en uppfattning om hur vardagens rum förändrades, i synnerhet för landsbygdens folk, då telefonlinjer drogs genom landet. De som svarade på "Taltråden" hade emellertid inte enbart varit med om telefonens genombrott, utan också telefonsvararens och mobiltelefonens utveckling. I avsnittets senare delar undersöks därför vad som hände när gamla telefonkompetenser stod i begrepp att bli föråldrade till följd av en ny våg av teknikutveckling.

FRÅN LYX TILL VARDAG

Telefoner förekom redan under senare delen av 1800-talet, men det dröjde innan telefonen var en allmänt förekommande teknologi i Finland (Immo-

nen 2002:34). Till viss del bromsade ekonomiska villkor utvecklingen. Abonnenten förväntades själv betala för stolpar, tråd och apparat, något som medförde betydande kostnader. En informant minns till exempel att han fick betala både "tråd och telefonskåp" och att detta var dyrt (man f. 1913, SLS 1833:167). På grund av de förhållandevis höga kostnaderna förknippades telefonen på 1930-talet med status och överklass: "Telefonen betraktades som en stor nymodighet förbehållen de mera välsituerade." (Kvinna f. 1919, SLS 1833:115) I bredare folklager definierades telefonen dessutom som "en lyxvara, något man kunde undvara och inte borde skaffa sig innan andra behov var fyllda." (Man f. 1927, SLS 1833:141) Finland avviker därvidlag inte från det mönster som noterats i internationell forskning. Telefonen var en exklusiv teknik som primärt användes av överklass och myndigheter (Garnert 2005:37). "Vi var för fattiga för att kunna unna oss denna lyx", konstaterar en svarare (man f. 1945, SLS 1833:2). Genom att telefonen definierades som lyx kunde det också uppfattas som anmärkningsvärt när någon installerade telefon: "Många ansåg att telefonen var ett utslag av högmod, men kanske var det bara avundsjuka grannar som själva inte hade någon telefon, som tyckte så?" (Man f. 1936, SLS 1833:254)

Ekonomiska faktorer var således en anledning till att det dröjde innan telefonen blev en självklar del av vardagens rum i bredare folklager, men fördröjningen var också ett resultat av en diffus osäkerhet inför ny teknologi.

HÖGTIDLIGT OCH OSÄKERT

När nya teknologier såsom telefonen slog igenom uppstod oro och rädsla; de moderna teknologierna påverkade nedärvda, självklara, uppfattningar om världen och människors handlingsmönster (Marvin 1988:3–5). Här finns det anledning att påminna om att facit saknas när nya tekniska system introduceras. Eftersom ingen med säkerhet vet vad utvecklingen ska leda till närmar sig olika grupper i samhället nya teknologier på olika sätt. Somliga omfamnar dem, andra intar en mer försiktig, prövande hållning (jfr Blomkvist & Kaijser, red. 1998:9–10). Detta var en anledning till att telefonens genomslag dröjde i Sverige, men även i Finland (Lundin & Nilsson 2015:155–162; Immonen 2002:34). Osäkerheten återkommer i många svar, men tar sig delvis olika uttryck. En informant berättar om när telefonen kom till byn 1929:

Det var ju inte så allmänt med telefon på landsbygden. Man har hört berättas hur det var när en apparat installerades och gårdsfolket blev uppmanat att provprata, men ingen var hågad att försöka. Då var det en gammal kvinna som steg fram. Hon sa bara att hon är nog så gammal så det är nu sak samma hur det går. (Kvinna f. 1920, SLS 1833:29)

Emanerade osäkerheten ur en rädsla för att göras till åtlöje i andras ögon eller var gårdsfolket oroliga av någon annan anledning? Det är tänkbart att berättelsen om gumman ingick i folkloren, inte minst som informanten använder frasen "man har hört berättas". Andra svarare har dock egna minnen av osäkerhet: "För min farmor som bodde hos oss var telefonen både märkvärdig och kanske litet farlig. Jag minns att hon var riktigt nervös om alla andra var ute och hon kände sig tvungen att svara i den." (Kvinna f. 1937, SLS 1833:532) Förvisso kan även barndomsminnen vara omtolkningar av det förflutna, men mängden svar som uppehåller sig vid osäkerheten antyder att känslan var utbredd. För en del framstod telefonen som en exceptionell eller mystisk teknologi och därmed svår att närma sig: "Nog var ju talapparaten en närmast helig och närmast obegriplig företeelse för vanliga dödliga." (Man f. 1920, SLS 1833:422) Det var som om telefonen krävde en vördnadsfull respekt som resulterade i en avvaktande hållning: "Det var nog en högtidlig förrättning att tala i telefon och det var många som ville ha hjälp när de kände sig osäkra." (Kvinna f. 1920, SLS 1833:30)

En ytterligare anledning till osäkerhet var avsaknaden av kompetenser: hur skulle man till exempel göra när telefonen ringde? Inledningsvis var detta inte någon självklarhet och det trycktes därför särskilda telefoninstruktioner (Immonen 2002:25). Det var alltså ingen enkel sak att tala i telefon, vilket också återspeglas i arkivmaterialet: "Ett par gånger minns jag hur skrattretande det var när någon inte visste vilken ända av luren man skulle trycka mot örat. Ja, det hände t.o.m. en gång att en äldre kvinna vägrade att tala i telefon, så att min äldsta syster måste agera förenande länk." (Man f. 1925, SLS 1833:191) I efterhand ter sig även förberedelser inför samtal något komiska:

Alla som var ovana med telefonen fick allt förbereda sig och i förväg gå igenom vad de skulle säga. Min mellersta syster [...] gav mig många roliga stunder ända upp i tjugooårsåldern. Att ringa inom byn gick bra, men så fort hon hade ärende till stan [...] gick hon i förväg igenom vad hon skulle säga: "Först säger jag god dag. Sedan säger jag: Det här är Vera Backholm i Sundom. Sedan säger jag att jag vill ha tid för mottagning för att lappa en tand. Vad säger jag sedan? [...]". Mor ringde ytterst sällan, men när hon gjorde det var det samma sak med henne. Hon gick i förväg igenom vad hon skulle säga ord för ord. (Man f. 1925, SLS 1833:194)

Sådan osäkerhet tycktes hos somliga sitta kvar långt in på 1990-talet: "Ännu tycker jag det är lite pirrigt när man ska beställa tid hos doktorn och går igenom före vad jag ska säga." (Kvinna f. 1931, SLS 1833:79)

Även om osäkerheten var både utbredd och påtaglig, så var den inte förlamande och telefonen blev succesivt en del av vardagen. Det var en tekno-

logi som bröt såväl social som geografisk isolering och som därmed bidrog till att omorganisera och förtäta vardagens rum.

ATT (ÅTER)SKAPA GEMENSKAPER

I en studie av telefonens genombrott i Sverige påpekar Jan Garnert att telefonens förmåga att överföra ljud och röster framstod som märklig, nästan drömsk (2005:111). Troligen var situationen snarlik i Finland, vilket i så fall kan förklara varför den nya teknologin emellanåt överskattades:

Den andra historien, antagligen gjord, fastän min folkskollärare försäkrade att den var sann, handlar om gumman som blev uppringd av sin son i Amerika. Sonen hade kommit upp sig där borta, men saknade äkta finländska pjäxstövlar, som han bad modern sända honom. Hon köpte då ett par stövlar, skrev en lapp och lade i den ena stöveln "Till min son i Amerika" och hängde dem på grannens telefonråd. Historien är nog för bra för att vara sann. (Man f. 1925, SLS 1833:196)

Historien indikerar att telefonens förmåga att knyta samman platser ansågs så revolutionerande att berättelser som denna kunde uppstå. Rummet tycktes vara i omvandling och för somliga återskapade telefonen en förlorad bygemenskap: "Efter storskiftet låg gårdarna så spridda i byn, med flera km på sina ställen. Så jag tror nog att alla var positivt inställda [till telefonen]." (Kvinna f. 1919, SLS 1833:115) För andra erbjöd telefonen en möjlighet att återknyta eller bibehålla sociala band. I arkivmaterialet förefaller detta i synnerhet gälla för kvinnor som lämnat sina hemtrakter i samband med äktenskapet: "Mamma som var en glad sällskapsmänniska upplevde säkert med stor glädje den dag då vi fick egen telefon och hon kunde börja ringa till släkt och vänner runtom i Österbotten." (Man f. 1936, SLS 1833:128) Andra svar betonar på ett liknande sätt telefonens betydelse för den sociala samhörigheten:

Det var ju klart att telefonen var viktig på en skärgårdsholme utan fast förbindelse till andra öar och fastlandet. Ja, det med andra ord revolutionerade hela samhällets livsstil [...]. Så kunde man ringa och säga att det är dans i Grannas eller martamöte på skolan. Budet gick smärtfritt och snabbt fram tiotals kilometer. (Man f. 1920, SLS 1833:423)

Den rumsliga kompressionen var även viktig eftersom den skapade trygghet. Det gick betydligt snabbare att kontakta exempelvis doktorn, hälsosystemen, barnmorskan eller att ringa efter hjälp om en eldsvåda inträffade.

Telefonen bekräftade gemenskap även på andra sätt. Ny teknik kan alltid användas på ett sätt som statsmakten inte förutsett eller önskat (Andersson-Skog 1998:277) och ett subversivt bruk av telefonen är ett sådant exempel. Under andra världskriget kriget hade bybor en skyldighet att meddela staten hur mycket kreaturen mjölkade och hur många kalvar som föddes. Informationen skulle användas för att avgöra vad staten kunde göra anspråk på. Enligt en svarare var det emellertid inte alltid som byborna var villiga att lämna ifrån sig varken mjölk eller kalvar. Rapporterna till staten var därför inte helt sanningsenliga, något som ställde krav på snabb handlingsberedskap i samband med oannonserade kontroller:

När så kontrollanten dök upp i byn gick genast larmet! Alla telefoner ringde och som spindeln i nätet satt hon som hade hand om telefoncentralen och spred ut sin varning om vad som var i faggorna. Och på den givna signalen grep byns kvinnor mjölkhinken och sprang ut i hagen och mjölkade av korna en skvätt så att mängden skulle överensstämja med den uppgivna! Nog var telefonen en välsignat bra apparat att ha då! (Man f. 1936, SLS 1833:255)

Bybornas agerande stred förstås mot reglerna, men följde en lokalt förankrad logik och telefonlinjen skapade därvidlag en ännu tätare gemenskap. Även här finns det anledning att påminna om att berättelsen rymmer ett genrespecifikt element, nämligen ett folkligt berättande som med humoristiska inslag gör makten till åtlöje (jfr Nilsson 2014). Flera svar bär spår av denna genre, såsom berättelsen om en kvinna som var känd i lokalsamhället för sin hembrända sprit. När länsmannen ämnade göra ett tillslag ringde han först en kollega, men eftersom telefonledningarna hade trasslat ihop sig gick "budet till flera på samma gång". En av kvinnans kunder som råkade höra samtalet varskodde henne och därmed hann spriten och hembränningsapparaten gömmas undan. Som om detta inte räckte så lurade hon, enligt berättelsen, länsmannen och polisen att dricka urin som de trodde var sprit. "Nykviston berättade själv episoden vid kaffebordet hos oss", avslöjar informanten (man f. 1936, SLS 1833:152–153). Oavsett om berättelsen återger en verklig händelse eller om utsagan betraktas som en skröna så tycks byborna också här agera med utgångspunkt i en lokalt förankrad moral och återigen tillskrivs telefonen en betydelsefull roll i vidmakthållande av gemenskapen.

Telefonen användes emellertid inte enbart för att lura staten, utan också för att hantera andra hot. I ett svar berättas att de röda under inbördeskriget 1918 ofta kom som "en tjuv om natten", men den som skulle gripas varnades i regel genom snabba telefonsamtal: "Men alltid var det någon som bodde vid stationen, och såg det och visste, vart de var på väg." Vid

något tillfälle fallerade varningssystemet: den som skulle ringa visste inte hur mikrofonen skulle hanteras och varningen gick därmed inte fram (man f. 1913, SLS 1833:167–168). Förmågan att hantera den moderna tekniken var här en fråga om liv och död. I materialet är det vanligare att denna inkompetens tillskrivs dem som stod utanför gemenskapen. I ett svar framgår det exempelvis att de röda under förvåren 1918 hade tagit kontroll över telefoncentralen i en mindre by. Ett par män hade fått i uppdrag att ”övervaka och avlyssna” telefonsamtal som gick via centralen, men misslyckades eftersom de saknade kunskaper om den nya teknologin:

Nu hade ju centralluren en liten finess, en fjäder som skulle tryckas in när man ville lyssna på ett samtal. Mormor brydde sig inte om att nämna om fjädern och pojarna klagade över att de ingenting hörde. ”Dom har väl slutat” sade mormor lakoniskt och därvid blev det. (Kvinna f. 1916, SLS 1833:521)

I berättelsen träder mormodern, som vanligtvis skötte arbetet i telefoncentralen, fram som en lokal hjälte; i motsats till de röda behärskade hon den moderna tekniken.

IDEALA SAMTAL OCH SKVALLER

Telefonen krävde tekniska kompetenser, men också nya sociala färdigheter. Det sistnämnda kunde vara särskilt utmanande eftersom samtalet fördes med någon som fysiskt sett inte befann sig på samma plats. Eftersom det dröjde innan nya kompetenser etablerades förefaller gamla vanor inledningsvis ha suttit i och den nya tekniken möttes emellanåt på ett sätt som kan te sig humoristiskt:

Många vuxna var väldigt artiga, när de avslutade sina samtal. Bland annat en husbonde lyfte alltid på mössan och bugade, när samtalet var slut. Några av värdinnorna neg, när de slutade samtalet. (Kvinna f. 1923, SLS 1833:710)

Succesivt utvecklades dock särskilda telefonkompetenser och en idé om ett idealt telefonsamtal, baserat på affärsvärldens och myndigheternas kulturella logik, formades – telefonsamtal skulle vara korta, koncisa och endast uppta viktiga saker (jfr Garnert 2005:37). Långa samtal om triviala ting eller skvaller var inte önskvärda (Immonen 2002:65). Det finns en tämligen enkel anledning till att idealet hämtades från dessa sektorer, det var ju här som telefonen först vann mark. I svaren på frågelistan träder detta samtalsideal fram med tydlighet:

Något som också hörde till det absoluta levnadssättet med telefonernas användning, var att det skulle inte användas i onödan. Det var inte att telefonera om alla små saker till sina grannar och vänner. Nej, det var nog endast viktiga ärenden som skulle uträttas genom telefonen [...] Vidare gick det inte heller för sig att närboende grannar ringde till varandra för att prata bort en stund såsom man gör idag många gånger. (Man f. 1927, SLS 1833:291)

En annan informant påpekar att just dessa vanor lämnade bestående avtryck; hon blev aldrig någon "stor telefonpratare fast jag föddes i en telefoncentral". Telefonen skulle endast användas till viktiga samtal: "Att alltid tänka på att inte ringa i onödan, att inte uppehålla linjen med skräpprat eller skvaller. Tänka på att någon annan med ett viktigt ärende kanske ville fram och fick vänta i onödan." (Kvinna f. 1916, SLS 1833:523) En snarlik internalisering av samtalsnormerna återkommer i en annan berättelse: "Mina telefonsamtal blir av gammal vana lika korta som mina brev blir långa och många." (Kvinna f. 1922, SLS 1833:705) I en del fall tycks emellertid det korta koncisa samtalet vara nödvändigt av andra orsaker. Såväl telefonlinjer som telefonapparater var sköra, vilket påverkade samtalen: "Med tanke på att hörbarheten inte alltid var den bästa så kan man fråga sig om samtalen alltid blev lyckade. Det gällde nog att vara lyhörd och ha förmåga att tala tydligt och distinkt." (Kvinna f. 1916, SLS 1833:521) Samma tema återkommer i en annan berättelse: "Det var inte lätt att höra alla gånger [...] Man framförde sitt ärende så kort som möjligt." (Kvinna f. 1922, SLS 1833:93)

Även om en norm tidigt utvecklades kring hur man talade i telefon så är det uppenbart att samtalspraktikerna var komplexa. I många svar indikeras att långa samtal var vanliga: "Den här tiden pratades det ofta och långa perioder. Säkert också mycket skvaller och kallprat." (Kvinna f. 1919, SLS 1833:116) Skvallrets betydelse för den sociala gemenskapen ska inte underskattas, sådant bekräftar ofta delade värderingar och moral (Hammarlin & Jönsson 2017:93). Under vissa perioder intensifierades dessutom denna samtalsform. Avgiften för lokala samtal var lika hög oberoende av samtalets längd, så det var vanligt att folk kunde sitta och tala i timmar i telefonen på kvällen, särskilt under vintermånaderna när man ändå satt inomhus (t.ex. man f. 1935, SLS 1833:345). Telefonen skapade sålunda en umgängesform som var viktig, även om den bröt mot normen.

TELEFONTERRORE OCH GRÄNSDRAGNINGAR

Frågan om telefonkompetenser rymde också andra dimensioner, som hur man skulle hantera tekniken i sociala sammanhang. Internationell forsk-

ning om telefonens genomslag betonar att teknologin skapade gemenskap över geografiska avstånd, men också att den nyetablerade närheten kunde resultera i oro: telefonen sågs som ett hot mot privatlivets fredade zon (Kern 2003:88, 185–187). Carolyn Marvin (1988:6) argumenterar i liknande banor: "The telephone was the first electric medium to enter the home and unsettle customary ways of dividing the private person and family from the more public setting of the community." Finland tycks inte heller i detta avseende avvika från mönstret. I flera svar återkommer meddelarna till att telefonen har medfört oroande intrång i privata rum. "I och med att telefonen har blivit var mans egendom har också telefonterrorn ökat", påpekar en svarare och fortsätter: "Förr stördes man av nasare, idag uppvaktas man per telefon av diverse affärsmän, försäljare och gallupundersökare. Tyvärr kan det också i bekantskapskretsen finnas personer som lider av mundiarré och inte kommer sig för att avsluta ett samtal. I sådana fall brukar jag försynt påpeka att det knackar på dörren. Knepet är vanligen effektivt." (Man f. 1932, SLS 1833:791) Exemplet ingår i en flora av berättelser som på olika sätt åskådliggör att gränsen mellan det privata och offentliga hotades:

Att förgäves tvingas [...] att vänta på ett samtal är själslig tortyr. Men att fortsätta att tvinga sig på en person med ideliga samtal är dubbel tortyr. Förutom att det är förödmjukande att bli avspisad, tvingas den avvisande förr eller senare att säga rent ut vad han anser om fridsstöraren, vars självkänsla antingen helt rasar eller så blir han rasande och bränner slutgiltigt propparna – bägges – och broarna. Knappast vet ens polisen hur utbredd telefonterrorn är med samtal dag och främst natt, eftersom det ofta gäller interna relationer som man ändå inte vill utelämma. (Kvinna f. 1922, SLS 1833:704)

Svaren ovan härrör från tiden efter automatiseringen då telefonsamtalen inte längre behövde kopplas via en telefonväxel. Gränsen till det privata var emellertid utmanad redan tidigare. De som hanterade telefoncentralerna, oftast kvinnor, var i detta avseende särskilt utsatta eftersom centralen fanns i privatbostaden och samtalen skulle kopplas även om dagen hade övergått i kväll, kanske även natt: "I varje by fanns det någon 'suput', drinkare. De hade den obehagliga vanan att ringa på nätterna och prata i det oändliga bara strunt och inte kunde man stänga av dem. Det var att hålla ut. Men en stor plåga var det." (Kvinna f. 1915, SLS 1833:125) Kvinnorna i centralerna framstår på detta sätt som en slags offer för den teknologiska utvecklingen. Offerrollen konkurrerar dock med en annan:

Aina Svens (f. Nygård) skötte telefoncentralen i Vörå och kallades därför "Central-Aina". Kvinnorna som skötte telefoncentralerna hade en framskjuten position i lokalsamhället och visste allt om alla, vilket återspeglas i minnesmaterialet.

Ofta nog hände det att nån ko fick sexuella önskemål så då var det att ringa till en granne och fråga [om de hade en oxe]. Så hände det också ofta att folk fick liknande känslor som just nämnda ko så då var det bara att ringa och göra träff på överenskommen tid, men här kom nu in ett allvarligt störningsmoment. Man skulle komma ihåg Central-Sandra som kände till hela länets kärleksaffärer. Harmfullaste kunde det bli om man hade många järn i elden. (Man f. 1920, SLS 1833:423)

Kvinnorna som bemannade centralerna lyfts alltså även fram som ett problem. Det var som om telefonen skapade ett lite för intimt rum med få hemligheter: "De kvinnor, vilka skötte om by-centralerna var ofta nyfikna och lyssnade flitigt på samtalen, trots att detta minskade hörbarheten. Sådana visste allt vad som hände i byn [...]. Ibland var det bra att få höra nyheter, men i de flesta fall var det retligt och störande." (Man f. 1913, SLS 1833:168) Det uppstod en fantasirik berättelseflora om kvinnor som på detta sätt använde telefonen på fel sätt.¹ Anledningen till att denna uppfattning grep omkring sig är komplex, men delvis kopplad till kulturella föreställningar om manliga respektive kvinnliga egenskaper. I likhet med annan modern teknologi knöts telefonen tidigt till en manlig domän (jfr Andersson-Skog 1998:286): telefonen skulle huvudsakligen användas till viktiga och brådskande affärssamtal. Kvinnor saknade, enligt denna föreställning, rätt telefonkompetenser, och detta speglas bland annat i en rik mängd populärkulturella skildringar av kvinnor som pladdrar i telefon (Marvin 1988:22–29).² Eftersom kvinnor förmodades sakna rätt samtalskompetenser uppstod berättartraditionen om skvallrande telefonoperatörer, vilket alltså kan ha påverkat informanternas minnesberättelser. Oavsett sanningshalten så förefaller denna oönskade intimitet ha resulterat i att särskilda färdigheter utvecklades i syfte att bibehålla den privata sfären intakt, såsom att välja sina ord med omsorg under samtalen:

Då alla samtal inom det egna telefonandelslaget var avgiftsfria hände det att pratsjuka skvallerkärringar tillbringade timmar i sträck i telefonen och spridde ut sina "sanningar". Och den som var mest välinformerad var naturligt nog hon som hade hand om centralen. Hon lyssnade på i princip allt som avhandlades och det var knappt så hon gav sig tid att äta i lugn och ro utan satt och tuggade medan hon lyssnade och det kunde ju de andra höra. Nu var det ju så att alla visste om detta så det gällde att välja sina ord med omsorg. (Man f. 1936, SLS 1833:255)

Avlyssning eller överhörning kunde emellertid också uppstå genom att telefonledningarna kom i kontakt med varandra (Immonen 2002:27). Konsekvensen var att "halva samhället eller byn" kunde höra någon annans samtal om de råkade lyssna i sin egen telefon. I sådana situationer räckte det inte att välja sina ord med omsorg, utan man skulle helst "prata i gåtor för att vilseleda eventuella lyssnare, man skulle kamouflera ett samtal om man kan

1 Det bör påpekas att frågelistan också rymmer svar som lyfter fram motsatsen: "Myterna om de lyssnande och skvallrande telefonisterna är nog mycket överdrivna! Också mormors efterträdare var ett under av tillknäpphet, inget skvaller där inte!" (Kvinna f. 1916, SLS 1833:520)

2 Detta är något paradoxalt eftersom telefoncentralerna huvudsakligen bemannades av kvinnor eftersom de ansågs ha den sociala kompetens som behövdes (Immonen 2002:31).

uttrycka det så, men det gällde också för den man talade med att vara införstådd med det vi pratade om” (man f. 1927, SLS 1833:292).³ Det fanns ytterligare andra sätt att dra gränser mellan det privata och offentliga:

Man kunde ana att någon annan lyssnade och så kunde man säga ”att var vänlig ni som lyssnar och sätt på luren”. Det hördes ett knäpp och hörbarheten blev bättre. Ibland kunde man börja tala illa om någon förmodad lyssnare, vilket ibland hjälpte. (Man f. 1920, SLS 1833:37)

Samtalets innehåll spreds emellertid inte bara vidare genom att någon lyssnade på avstånd, utan i en del fall fanns det också en rent fysisk närvaro som behövde hanteras. De som skaffade telefon tidigt kom inte sällan att fungera som en formell eller informell telefonstation (Immonen 2002:32). Det var, menar en informant, ”praktiskt taget en alldaglig företeelse att någon kom till oss för att låna telefonen”. I dessa sammanhang etablerades en åtminstone chimär gräns till det privata:

Ibland gick vi finkänsligt ut, när någon kom för att ringa (vi visste ju för det mesta vad samtalet skulle handla om) men för det mesta stannade vi alla inne och låtsades inte alls höra vad den telefonerande sade, trots att vi naturligtvis lyssnade med öronen på helspänn. (Man f. 1925, SLS 1833:190)

OTÄLIGHET OCH LÄNGTAN EFTER OMEDELBAR KONTAKT

Telefonen förändrade således människors relation till rum. Geografisk och social isolering kunde brytas samtidigt som rumslig förtätning kunde skapa problem. Som vi ska se i detta avsnitt påverkades även relationen till tid. Innan telefonen slog igenom härskade lugnet på landsbygden, åtminstone förmedlas en sådan bild i minnesberättelserna: ”Ingen hade så värst bråttom. Man hann muntligen eller brevlades meddela det som var viktigt.” (Man f. 1945, SLS 1833:5) Telefonen förändrade situationen. Nu kunde man idealt sett kommunicera över stora avstånd, utan fördröjning. Ett nytt tidsmodus tog därmed form där snabbhet värderades högt (Garnert 2005) och snabba telefonoperatörer kunde få en särskild status i lokalsamhället:

Axel Blomkvist gjorde sig uppskattad med att sköta centralen på ett förträffligt sätt. Han var ytterst snabbtänkt och kvick att förmedla samtalen

³ Vanan hade satt sig i kroppen på informanten, som uppger att han ännu på 1990-talet talade i gåtor: ”man talar oftast på hälft många gånger, detta för att eliminera eventuella lyssnare. Så inrotat är det ännu trots den moderna och säkra telefontekniken.” (SLS 1833:292)

mellan abonnenterna. Därför var det allmänna talesättet om honom "att han kopplade samman alla samtal på en gång", detta sagt i positiv bemärkelse därför han var rask att koppla samtalen. Detta i jämförelse med de andra centralernas arbetstider på den tiden, när en abonnent skulle vänta på att komma fram i flera minuter. (Man f. 1927, SLS 1833:289)

Kanske var det kravet på snabbhet som gjorde att expedieringen emellanåt gjordes alltför hastigt. En kvinna som arbetat i telefoncentralen berättar att hon kände igen alla röster: "Det blev nästan så man kunde veta vem som andades i luren" och med utgångspunkt i detta kopplades samtalet. Vid något tillfälle ledde denna intuitiva, snabba förmåga till misstag:

Jag kommer ihåg en man från vår grannstad som ofta ringde till ett företag. En dag då grannstadens nummer ringde hörde jag endast ett funderrande: "mmmm". Det var många samtal som väntade så jag hade bråttom. Jag hörde på lätet vem det var så jag förenade honom till det vanliga stället han ofta ringde till. Om en stund ringde han på nytt och sade: "Ni är snabba där som förenar fast man inte säger vart man skall, men nu skulle jag faktiskt till handelslaget". (Kvinna f. 1943, SLS 1833:102)

Det tidiga 1900-talet kännetecknas av acceleration och telefonen bidrog till ett höjt tempo, men den snabbhet som telefonen representerade motsvarades inte alltid av en lika snabb vardagspraktik (jfr Immonen 2002:27). Telefonens tidsmodus alstrade därmed också otålighet och frustration: "Telefonfröken fick naturligtvis både dela glädje och sorg med alla ringande människor, som inte sparade på fula ord när man ville snabbt 'komma fram' men det hela inte lyckades." (Man f. 1936, SLS 1833:127) Långsamma rutiner provocerade: "I slutet av 1940-talet och början av 1950-talet rådde ett utbrett missnöje bland abonnenterna över den långa väntetiden [...]. Det var ju inte alls ovanligt att man fick vänta i flera timmar på ett samtal." (Man f. 1932, SLS 1833:111) Det är oklart om väntetiden verkligen sträckte sig över flera timmar, men känslan av långsamhet (och otålighet) återkommer i svaren: "Detta väntande kunde ibland vara irriterande i synnerhet om det var något samtal som det var viktigt och skyndsamt med." (Man f. 1927, SLS 1833:291)

Det finns flera anledningar till att det uppstod en känsla av långsamhet och otålighet. Korta telefonsamtal var normen, men utdragna samtal med vardagligt skvaller följde inte denna norm och därmed uppstod väntan. En annan anledning var relaterad till de teknologiska förutsättningarna: eftersom telefoner inte installerades samtidigt i alla hem var det länge nödvändigt med ett kompletterande budsystem som drog ned tempot:

Telefonägaren måste också gå med telefonbud till sådana som saknade telefon. I Särkimo var det värst. Avstånden var så långa och vägar saknades. Ofta måste man använda båt för att föra fram ett telefonbud. (Man f. 1927, SLS 1833:141)

Kravet på hög hastighet kom i en del fall även att påverka budsystemet: "Till oss ringdes det också rätt ofta när man hade något viktigt budskap som borde frambefordras till någon telefonlös granne." Barnen i familjen fick vid sådana tillfällen agera telefonbud. Inte nog med att budet om samtal skulle föras fram kvickt, mottagaren förväntades också följa snabbhetens imperativ:

Det hände väldigt ofta att den uppringande väntade i telefon tills grannen kom och svarade. Sådana gånger var det bråttom både för budbäraren och den som skulle komma i telefon. Det var bara att hux flux lämna allt man hade för händer och rusa iväg. (Man f. 1925, SLS 1833:191)

Brådskan innebar att grytor glömdes på spisar och folk trillade när de i brådskan "slant på steniga stigar mellan gårdarna". Trots sådan snabbhet innebar budsystemet alltså fördröjning och väntan.

De som svarade på frågelistan "Taltråden" hade varit med om telefonens genombrott och ett nytt tidsmodus. När frågelistan skickades ut befann sig samhället ånyo i en brytningstid: telefonsvarare hade blivit allt vanligare och mobiltelefonen var på väg att bli en vardaglig teknologi. Följande två avsnitt fokuserar på vilka känslor som cirkulerade när gamla telefonkompetenser stod i begrepp att bli föråldrade.

"TELEFONSVARARE ÄR ETT OTYG"

Det fanns en påtaglig osäkerhet inför telefonsvararen under 1990-talet och i en del fall uttrycktes obehag och nervositet: "Det känns lite obehagligt att svara i en sådan. Har bara gjort det en gång. Var lite nervös att inte få till det efter pipet." (Kvinna f. 1931, SLS 1833:72) Den oro som fanns när telefonen bröt fram tycks alltså återkomma i relation till telefonsvararen. Av svaret framgår att informanten trots obehaget lyckades bemästra tekniken; ett meddelande talades in och något senare blev hon uppringd. I andra svar återkommer oron, men dold i sturska ordalag: Telefonsvarare "avskräcker inte mig". Anledningen till självsäkerheten var att gamla kompetenser återanvändes: "Ifall jag råkar ut för en telefonsvarare lämnar jag mitt meddelande kort och koncist. Sen är det mottagarens sak ifall han/hon hör av sig." (Man f. 1945, SLS 1833:11)

Det korta, koncisa meddelandet var, som framgått, ett ideal som tidigt knöts till telefonen. Hos andra omgavs telefonsvararen av en annan uppsättning känslor, men även dessa hanterades genom en återgång till en äldre samtalspraktik:

Telefonsvararna har jag ännu inte blivit riktigt du med. Man känner sig fånig, då man sitter och pratar för sig själv i luren. Risken för att bli missförstådd ligger också för handen, så jag brukar slå på luren och ringa upp senare. Men det finns dom, som nästan alltid har telefonsvararen påkoppad. Om jag har något viktigt ärende, har jag skrivit upp på papper exakt vad jag vill säga och då går det lättare. (Man f. 1927, SLS 1833:659)

Det kan tyckas en smula märkligt att telefonsvararen omgavs av oro, osäkerhet och obehag, men den representerade en till viss del radikal förändring. När telefonen slog igenom bidrog den till att etablera ett intimt socialt rum. Denna intimitet utmanades av telefonsvararen: den som ringde tvingades nu tala med en maskin i stället för en människa. Telefonsvararen gav därmed upphov till en känsla av social utglesning: "När det gäller telefonsvarare lämnar jag inte meddelande om det inte är absolut nödvändigt. Jag tycker att det blir så opersonligt den kontakt man skall ha med personen ifråga." (Man f. 1936, SLS 1833:155) Liknande oro uttrycks i andra svar: "Telefonsvarare är ett otyg, dom avskyr jag, hur nödvändiga de än är för dem som är i farten [...]. Vore jag ung hade jag kanske en, men nu tycker jag inte om att tala in i ett tomrum, till en som inte finns där." (Kvinna f. 1913, SLS 1833:633) Om telefonens genombrott kunde bryta social eller geografisk isolering så tycktes alltså telefonsvararen avsluta denna epok: nu talade människor inte längre med varandra, utan med maskiner.

YUPPIENALLEN OCH "PRÄPPLANDETS" KULTUR

Under 1980-talet intensifierades globaliseringen, individualiseringen och samhällets marknadsorientering. Yuppien och yuppienallen blev i samtiden symboler för denna förändring och omgavs inte nödvändigtvis av ett positivt skimmer (Nilsson 2003:113–114; jfr även Kasesniemi & Liikala 2003:15). Frågelistans informanter befann sig därmed vid en brytpunkt, vilket de var medvetna om: "Framtiden kommer ytterligare att förenkla telefontrafiken. Det har redan dagens 'yuppienallar' visat. Ännu för en ca 5 år sedan var dessa portabla petmojar tämligen sällsynta." (Man f. 1945, SLS 1833:14) Den "portabla petmojen" var måhända mer vanligt förekommande än tidigare, men den delvis negativa laddning mobiltelefonen hade fått under 1980-talet hade klibbat fast: "Dessutom vill ju många spela stora direktörer och herrar när

När mobiltelefonin slog igenom innebar det en gradvis förändring av vardagen, vilket väckte etnologernas intresse. År 1999 skickade Etnologiska institutionen vid Åbo Akademi ut frågelistan "Mobiltelefonen". På frågelistans pärmbild poserar tf professorn Kurt Genrup och studenten Kajsa Wikman med mobiltelefoner.

de kramar sin yuppienalle i mån portgång." (Man f. 1945, SLS 1833:14) Svaret konstaterar lakoniskt att mobiltelefonen representerade en tid som han inte kände sig hemma i. Användningen av mobiltelefonen kunde även provocera på andra sätt, i synnerhet när användaren ansågs sakna vett och etikett:

Men ve och fasa, dessa evigt "präpplande" viktiga personer som går på gator, sitter på barer, blockerar ingångar (det hände häromdagen då jag faktiskt kände lust att be mannen flytta sig 3 meter till vänster), står teaterföreställningar, kör bil med ena handen och håller luren i den andra, är allt detta faktiskt nödvändigt? (Kvinna f. 1937a, SLS 1833:575)

Alla tycktes inte ha uppövat rätt kompetens i relation till den nya teknologin: samtalen tycktes sakna substans och fördes dessutom på fel platser. I en del fall verbaliserades irritationen på drastiskt vis:

Jag väntar bara på att en yuppiesalle skall ringa i den dödes ficka vid en begravning. Detta otyg borde på något sätt stävjas. Folk saknar idag stil- och etikettskänsla. Man tror att det är helt okej att mobiltelefonen ringer under en gudstjänst. (Man f. 1945, SLS 1833:18)

Här finns det anledning att återigen påminna om att olika kulturella logiker bryts mot varandra i frågelistans svar. Informanternas relation till telefonen hade formats under teknologins genombrottsperiod. Idealt sett skulle telefonen användas för att föra fram viktiga budskap och helst skulle detta ske med diskretion eller åtminstone i den privata sfären. Mobiltelefonen representerade eller banade väg för en annorlunda kulturell logik där den privata sfären sträcktes ut i det offentliga på nya sätt (jfr Kasesniemi & Liikala 2003:26). Det ska därför inte överraska att informanterna reagerade.

I en del fall knyter de kritiska svaren dessutom indirekt an till en äldre tanketradition där människan uppfattas som ett viljelöst offer för teknikutveckling (jfr Nilsson 2003:16–20). En förtätad relation mellan människa och maskin kan i enlighet med detta tyckas problematisk: "Allt ska ske med måtta, människan skall inte bli teknikens slav utan använda tekniken i sin nödiga tjänst." (Kvinna f. 1937a, SLS 1833:575) En annan informant påpekar på ett snarlikt vis: "Jag skulle känna mig som en slav med mobilen i väskan." (Kvinna f. 1919, SLS 1833:644) I flera andra svar uttrycks också oro över att den yngre generationen tycktes förlora sin självständighet i relation till den nya teknologin: "På något sätt tycker jag att telefonen inkräktar på hans [svärsonens] lediga tid och att han inte riktigt kan slappna av och lämna tankarna på jobbet." (Kvinna f. 1920, SLS 1833:415) En snarlik oro kommuniceras i relation till försäljarens vardag; de får aldrig "en stunds frid", utan ska "vara till tags hela tiden". Inte ens måltidsstunderna är fredade zoner: "du får ju inte ens äta ifred" (kvinna f. 1937b, SLS 1833: 536). Det bör påpekas att den äldre generationen inte helt avfärdade den nya teknologin. Precis som fallet var med den fasta telefonen kunde mobiltelefonen representera trygghet:

Jag har varken mobil- eller ficktelefon, men kommer kanske att skaffa mobiltelefon i sommar. Min fru vill inte längre att jag skall vara ensam på vårt sommarställe utan tillgång till telefon efter ett par inträffade incidenter. (Fallit av stege, fått en lindrig hjärtattack, låst bilen med nycklarna kvar på insidan). (Man f. 1925, SLS 1833:197)

SAMMANFATTNING

Utvecklingen av telefoni inleddes redan på 1800-talet, men det dröjde till 1900-talets mitt innan telefonen blev en självklar del av vardagen i de flesta

hushåll. Till viss del bromsade ekonomiska villkor utvecklingen; i bredare folklager definierades telefonen länge som onödig lyx. Fördröjningen var också ett resultat av osäkerhet: Hur skulle man göra när telefonen ringde? Hur inledde man ett samtal som man själv initierade? Hur avslutade man ett samtal med en människa som inte befann sig på samma fysiska plats? När den nya teknologin så sakteliga integrerades i människors vanor påverkades vardagens kulturella rum. Telefonen bröt en känsla av isolering och medförde att förlorade bygemenskaper återskapades, sociala kontakter bevarades och värdegemenskaper bekräftades. Teknologin kunde emellertid samtidigt uppfattas som en hotfull kraft som trängde in i den privata sfären på ett oönskat sätt. Dessutom förmodades skvallrande telefonoperatörer smyglyssna på samtal. För att bibehålla den privata sfären intakt utvecklades särskilda färdigheter. Ord skulle väljas med omsorg och i en del fall utvecklades ett kodspråk. Samtidigt som telefonen på detta sätt laddade vardagens rum med kulturell mening så påverkades även tidsmodus.

Telefonen kunde öka intensiteten i kommunikationen, men potentialen till omedelbar kontakt utmanades av oändliga väntetider. Det långa, skvallrande samtalet tycktes i perioder dominera framom det ideala korta samtalet, och budsystemet orsakade med nödvändighet ett långsammare tempo.

Telefonen omgavs av en påtaglig ambivalens som också gjorde sig påmind i relation till telefonsvararen och mobiltelefonen. De som svarade på frågelistan "Taltråden" hade varit med om telefonens genombrott och nu befann de sig åter i en brytningstid. Telefonsvarare hade blivit allt vanligare och mobiltelefonen var på väg att bli en vardaglig teknologi. Telefonsvararen representerade en radikal förändring genom att den som ringde var hänvisad till att tala med en maskin i stället för en människa. En känsla av social utglesning knöts därmed till telefonsvararen, alltså raka motsatsen till det intima sociala rum som telefonen hade skapat. På ett snarlikt vis tycktes mobiltelefonen utmana inövade vanor. Informanternas relation till telefonen hade formats under teknologins genombrottsperiod då telefonen idealt sett användes för viktiga och brådskande samtal. Mobiltelefonen representerade en annorlunda kulturell logik. Människor tycktes nu föra substanslösa samtal i offentliga rum, vilket samtidigt – genom att samtalen inte gick att undvika – uppfattades som oönskade intrång i en privat sfär. Dessutom föreföll mobilen att skapa en förtätad relation mellan människa och maskin där människan tycktes förlora sin självständighet. Mobiltelefonen representerade en tid som man inte kände sig hemma i. Telefonen i dess moderna, mobila skepnad reorganiserade och omladdade på detta vis åter vardagens olika rum.

VI.

Borta och hemma

Vardagslivet är ett centralt forskningsfält och ett begrepp som ofta tagits för givet inom traditionsvetenskaperna. Det finns en allmän uppfattning om vad som utgör vardagen – inte ens inom vetenskapliga studier anses det vanligen nödvändigt att närmare definiera vad som avses. Försök att precisera begreppet visar likväl att vardag som företeelse och gemensam förståelse är både undflyende och utan klara avgränsningar. Ett sätt att hantera begreppets vaghet är att fästa uppmärksamheten på att vardagen alltid utspelar sig någonstans. Det är i praktiker och miljöer som vardagslivet tydligast framstår för oss och det är genom dessa ingångar som etnografiska beskrivningar och analyser vanligen görs. Platser och rumsliga uppfattningar är alltså fundamentala för vardagen som studieobjekt.

Få spatiala begrepp är mer laddade än beteckningen "hem". Begreppet används för att beteckna konkreta geografiska platser, vanligen i form av hus, lägenheter eller gårdshelheter, men även som en rumslig dimension med betoning på upplevelsen – att "känna sig som hemma". I andra volymen av *Vardagens föränderliga rum* analyseras hemmet utgående från interiörerna och den materialitet som utgör ett hem, i detta kapitel diskuteras hem i relation till den plats man bor på, men även hur man förhåller sig emotionellt till hembygder och hur man skapar nya hem på andra orter. Turism framstår som en speciell form av bekräftelse av såväl "hem" som "vardag": man lämnar det "vanliga" bakom sig för resans upplevelser och återvänder till hemmet, och vardagen, många erfarenheter rikare.

Hemmet har varit en av de viktigaste rumsliga kategorierna för traditionsvetenskaperna. Det var via relativt små och avgränsade

enheter i form av familjehemmet, gården och byn som folkkulturen undersöktes och förstods. Rörlighet och migration var inte del av det folkliga ideal som utformades i den tidiga etnologin och folkloristiken. Det önskvärda i att folket var bofast har inte endast varit en fråga om att bevara traditioner, utan historiskt sammanbundet med att makthavare lättare kunde kontrollera sina undersåtar om de bodde, arbetade och betalade skatt på en specifik ort. Mobilitet förknippades med suspekta individer och marginalitet (Cresswell 2001). Den negativa inställningen till geografisk rörlighet förstärktes ytterligare av den idealisering av (det stabila) hemmet som växte fram i västvärlden under 1800-talet.

Den franska teoretikern Henri Lefebvre ägnade en stor del av sitt verksamma liv till att utveckla en genomgripande kritik av vardagslivet (*Critique de la vie quotidienne* 1947–1981). Vardagen är tid och plats, öppna för möjligheter och förändring, menar Lefebvre. Samtidigt som vardagen är ambivalent genom att vi samtidigt är både i och utanför den, är det ändå vardagen som utgör myllan för alla våra aktiviteter och strävanden (Lefebvre 1991). Det är en sfär för kreativitet som kännetecknas av rörelse snarare än beständighet. Utveckling, förändring, möjlighet – en sådan dialektisk rörelse hör till den konkreta mänskliga verkligheten, framhåller Lefebvre (Sheringham 2006:146–147).

Lefebvre lyfter fram rummets fundamentala betydelse för mänsklig tillvaro och argumenterar samtidigt att rum skapas av socialt görande. Något som i synnerhet kan sägas gälla hemmet som huvudarena för det som vi uppfattar som vardag. Antropologen Mary Douglas har konstaterat att även om hem är rumsligt lokaliserat är det inte alltid fixerat till en specifik plats, utan handlar om att utöva rumslig kontroll via beteendemönster och tidsstrukturer (Douglas 1991). Praktiker, göranden och rutiner är alltså de grundpelare som upprätthåller såväl hemmet som vardagen. Turism är en kontrast till, och till och med flykt från, vardagen, men har även kommit att bli en årlig rutin för många. Massturismen som växte fram i Finland under senare hälften av 1900-talet har ett mångfasetterat förhållande till vardagens rum. Ofta etableras en form av vardag även i resandet och på turistorten.

Under en så lång period som ett sekel sker många förändringar. Globala företeelser influerar det lokala, ny teknologi och nya sätt att tänka introduceras och påverkar samhällen och deras invånare i högre eller lägre grad. Modernitet och modernisering innebär per definition förändring. Vardagen blir en arena för en dynamisk process: att försöka göra det obekanta bekant och att anpassa sig till

nya sätt att leva (Highmore 2002:2). Några av de långsiktigt mest revolutionerande förändringarna smyger sig på oss och inkorporeras utan att vi egentligen reflekterar över hur de påverkar grundläggande strukturer och möjlighetshorisonter i vår vardag (se exempel i kapitel IV–VI). En ort eller plats är vid olika historiska tidpunkter å ena sidan *samma* plats, men kan samtidigt vara en mycket *annorlunda* plats – möjligen en helt *annan* plats? Diskrepanser i fråga om platser i tid eller rum ger utrymme för nostalgi och idealiseringar, vilket ofta aktualiseras i samband med hembygdsromantik och migration, men kan även utgöra en grund för turism. Samtidigt är det viktigt att påpeka att all flyttning inte ger upphov till hemlängtan, att turistens drivkraft kan vara nyfikenhet snarare än idealisering och att hembygdssträvanden kan vara pragmatiskt fokuserade på nuet och framtiden.

När sekelskiftet 1900 kontrasteras mot sekelskiftet 2000 skymmer den drastiska utvecklingen av digital masskommunikation, globala nätverk, urbanisering och accelererade mobilitet lätt det faktum att kommunikationsinnovationer, migrationsströmmar och turismformer har uppstått under hela 1900-talets lopp – samt att dessa företeelser konstant har påverkat och präglat vardagslivet under seklet. Järnvägsnätet möjliggjorde framväxten av turism under 1800-talet, men stod även för den populära turismformen Interrail under 1970- och 1980-talen. Utflyttning å sin sida, har, trots de tidiga folklorensamlarnas ideal om en stabil landsbygdsbefolkning, varit en fluktuerande men definitivt betydelsefull del av en finlandssvensk verklighet under det långa 1900-talet. Flyttningsströmmarnas mål har varierat. Under tidigt 1900-tal emigrerade många svensktalande finländare till andra sidan Atlanten, medan det under 1960-talet var vanligare att söka arbete i Sverige (se Henriksson & Österlund-Pötzsch, vol. 3).

För att undersöka och förstå folklig mobilitet är det nödvändigt att göra perspektivbyten mellan makro- och mikronivåer. Migration och kommunikationsteknologi har ofta studerats på ett makroplan med betoning på samhällsliga och globala implikationer. Men globala fenomen har en avgörande inverkan på vardagslivet *in situ*, inte minst vad gäller grundläggande aspekter som gruppidentitet, värderingar och uppfattningar om rum och regioner (se även kap. IV). För att belysa vardagens komplexitet behövs sålunda ett mikroperspektiv för att uppfatta skiftningar i lokala handlings- och rörelsemönster. Med andra ord: för att analysera hur individer förhållit sig till och agerat i vardagens ständigt förändrade förhållanden.

Susanne Österlund-Pötzsch

Susanne Österlund-Pötzsch

Migration och det utvidgade rummet

Amerikamigrationen hade en konkret närvaro i det svensktalande Finland under det tidiga 1900-talet. Det var inte första gången som svensktalande finländare sökte sig bort från hemtrakterna. Under 1800-talet lockade både metropolen Sankt Petersburg och det gamla moderlandet Sverige med arbetsmöjligheter både permanent och säsongsmässigt. Arbetsrelaterad utflyttning har en lång tradition på många orter i Svenskfinland, vilket brukar ges som en av grundförklaringarna till varför den finländska utflyttningen till Nordamerika från 1880-talet framåt ökade specifikt i svensktalande trakter.

Migration innebär ett uppbrott från vardagen och bekanta miljöer. De allra flesta finländare som sökte sig till Nordamerika under den intensivaste emigrationsperioden från 1880 till 1930 hade begränsad kännedom om amerikanska förhållanden. Många lockades att flytta av emigranter som mer eller mindre verklighetstroget beskrev möjligheter och miljöer i det stora landet i väst. De flesta saknade grundkunskaper om språk, kultur och samhälle när de påbörjade sin resa till Amerika, men föreställningen om förbättrade livsvillkor och rikare liv var starkare än betänkligheterna. Hemlängtan, etablerandet av ett nytt hem i den främmande miljön, förhållandet till familj och släkt i "gammellandet" hanterades på olika sätt av migranterna. Även de följande generationerna, migranternas barn och barnbarn, har förhållit sig på varierande sätt till den finlandssvenska bakgrunden och skapandet av egna etniskt-kulturella rumsligheter. Utgående från några exempel ur ett omfattande arkivmaterial bestående av brev, intervjuer och svar på frågelistor diskuteras här hur vardagen i det gamla hemlandet påverkades av migrationen och hur olika former av nya finlandssvenska rum och regioner skapades i det nya hemlandet.

MATERIAL OM MIGRATION

Emigrationen från det svensktalande Finland till Nordamerika är relativt väl dokumenterad i arkiven via flera olika typer av material, insamlingar och donationer. Under första hälften av 1900-talet skedde den aktiva dokumentationen främst indirekt genom att temat upptogs i sammanhang och fråge- listor som gällde andra företeelser. På 1960-talet, då forskarna insåg att den generation som var med om den stora emigrationsvågen i början av seklet var på väg att försvinna, gjordes flera större satsningar att samla in migrationsberättelser vid Svenska litteratursällskapets arkiv. Pristävlingen "Storinsamling av emigrantbrev" 1963 var ett samarbete med Finlands svenska ungdomsförbund. Uppropet, som arrangerades av professor Olav Ahlbäck (f.d. dialektologisk amanuens vid Folkkultursarkivet) och Kurt Zilliacus (dialektologisk arkivarie vid Folkkultursarkivet), resulterade i en samling med 123 emigrantbrev donerade av 11 personer.

Några år senare utfördes en ambitiöst upplagd insamling via pristävlingen "Utvandrarna. Minnen om emigrationen" (1970) med ett frågebrev uppgjort av Bo Lönnqvist. Här efterfrågades minnen, berättelser och erfarenheter om migrationen både av tidigare emigranter och av dem som blev kvar i Finland. Resultatet var omfattande med 170 svar och sammanlagt 1800 sidor anteckningar. Ett av syftena med insamlingen var att bidra med bakgrundsmaterial till den stora insamlingsresa, "Amerikaexpeditionen", som planerades. En forskargrupp bestående av Ragna Ahlbäck (Folkkultursarkivet), Ann-Marie Ivars (Folkmålskommissionen), Lars Huldén (Helsingfors universitet) och Mikael Reuter (Helsingfors universitet) reste genom Nordamerika från den 2 mars till den 21 maj 1971 och besökte ett stort antal samhällen som mottagit större grupper av migranter från Svenskfinland. Insamlingsresan resulterade i omkring 600 intervjuer och 384 inspelade band. Det huvudsakliga syftet med expeditionen var att tillvarata den muntliga traditionen kring utvandringen samt att samla in ett material för undersökningar av emigranternas språkbruk.

I Svenska litteratursällskapets arkiv finns även emigrantforskaren Anders Myhrmans samling (SLS 1049) med manuskriptet för monografen *Finlandssvenskar i Amerika* (1972). Förutom de ovannämnda samlingarna har Svenska litteratursällskapets arkiv även ett antal mindre samlingar med brev, fotografier och levnadsteckningar som berör emigrationen och emigrantöden. Under årtiondena kring millennieskiftet gjordes ett antal insamlingar om migration, även med inriktning på den stora mängd finlandssvenskar som flyttat till Sverige. Här skall tilläggas att det finns mycket material som berör migrationen från Svenskfinland i andra arkiv, i synnerhet i Handskriftssamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek (t.ex. Anders Myhrmans samlingar),

Ålands emigrantinstitut och landskapsarkiven. Det senaste bidraget i ämnet är Ann-Mari Ivars *Amerikaminnen. Återvandrade och invandrare berättar* (2020).

MIGRATIONEN OCH VARDAGEN I SVENSKFINLAND

Det som var en omvälvande händelse för emigranterna blev på grund av migrationens omfattning en form av vardag på ett flertal orter i Svenskfinland. "Man levde verkligen i emigrationens skugga", konstaterar en svarare på frågelistan om utflyttningen (man f. 1899, Kronoby, SLS 990). Han fortsätter:

[...] nästan dagligen kom man på ett eller annat sätt att beröras av denna stora moderna folkvandring. Än var det någon släkting eller nära bekant som reste bort, än återvände någon, än anlände ett med spänning motsett brev från någon bortavarande, brev som kunde bringa både glädje och sorg åt anhöriga. (SLS 990)

På liknande sätt beskriver en kvinna från Geta, född 1905, resorna mellan Amerika och Åland som "en oavbruten ström": "De har varit några år borta, kommit hem och försökt arbeta här men tillgångarna har varit dåliga jämfört med inkomsterna [i Amerika], för att inte tala om den stora skillnaden på levnadsstandarden." (SLS 990) Denna typ av upprepade emigration, när migranten flyttade fram och tillbaka ett antal gånger, blev vanligare i och med att trafiken över Atlanten utvecklades. Förbättrade kommunikationer och ökad skrivkunnighet bidrog också till att kontakterna mellan Finland och Nordamerika blev tätare. Trots detta var stämningen naturligt nog vemodig när migranterna lämnade sina hembyar. Det uppstod traditioner och praktiker för hur uppbrottet skulle hanteras. Det hörde till att den blivande amerikafararen gick runt i granngårdarna och tog adjö före avfärden, besöken kunde försiggå under flera dagar. Ofta ordnades även avskedsdanser i någon av de större bondgårdarna (man f. 1899, Kronoby; man, Replot, SLS 990). En frågelistsvarare från Malax beskriver hur avskedet vanligen gick till:

Före avresan, två dagar i förväg, började den som skulle resa gå i gårdarna och "ta adjö". Man tog inte adjö förrän alla i stugan var församlade. Då gick den som skulle resa och tog alla i hand, gammelfar, de yngre husbondsfolket, ungdomarna och till sist barnen. Även barnet i vaggan tog man i hand, mumlade några ord, och skyndade sig omedelbart bort från gården för att inte blotta sin rörelse [...] man bjöd alla i gårdarna farväl, och man gick inte förbi någon gård, oberoende om man umgåtts tidigare eller ej. (Man f. 1907, Malax, SLS 990)

"Harald, 17 år, är på väg till Amerika. Esse 1925" – många emigranter var mycket unga när de lämnade sitt hemland.

Utflyttningen från svensktalande Finland har till övervägande del haft ekonomiska orsaker. I vissa fall och under vissa perioder framstod migrationen som den enda utvägen då familjerna var stora och arbetsmöjligheterna få.

Samtidigt var emigrationen när den väl kom i gång delvis självvullande – ett etablerat alternativ som speciellt ungdomar ställdes inför. Oron över att bli "lämnad kvar" eller gå miste om en chans speglas i många uttalanden i arkivmaterialet. "Vi skulle alla till Amerika" (SLS 1859, 1971:241) konstaterar en informant, medan en annan finner det svårt att ange grunden för sitt beslut: "Varför jag reste? Det vet jag inte, det var väl i släkten." (SLS 990:870) Många svar vittnar om påverkan av tidigare emigranter, genom amerikabrev eller uppvisat välstånd under besök i hemtrakten:

Min bror sade att jag skulle stanna kvar på gården, men då alla andra var i Amerika [...]. Pappa ville inte att jag skulle resa men jag fick brev efter brev. Det var amerikafeber på den tiden. Alla skulle fara vare sig man behövde eller inte. (SLS 1859, 1971:319)

Med tiden började migrationens effekter synas på vardagen hemma i Finland – både genom att gårdar övergavs och senare genom att hemvändande amerikafarare inlöste hemman och hämtade hem innovationer och nya tankemönster. Att ha "lyckats" i Amerika gav status. Det var inte endast materiella tillgångar som hemvändarna stoltserade med, berättelser om äventyr och märkliga förhållanden väckte också uppmärksamhet: "Berättelserna jag i barndomen hörde var nog mest fantasi, men de var fina. Att vi småpojkar beundrade dessa hjältar är ju klart", noterar en man i sitt frågelistsvar (SLS 990). I många trakter hade emigranterna en direkt inverkan på sina hembygder:

Av dom 15 gårdarna som fanns här i Palibyn i min barndom var det inte en enda som inte hade någon i Amerika. Det berättas ofta om hur husfadern i många gårdar reste bort för någon tid. Kom sedan hem och köpte sig ett hemman för dom hårt förvärvade och sparade Amerika dollarna. Jag tror man gott kan säga att 40 procent av hemman-köpen först på 1900-talet här i Övermark betalades med Amerikapengar. (Kvinna f. 1910, Övermark, SLS 990)

De som emigrerat från Terjärv är i hundratal [...] De som reste ut bara för att förtjäna pengar och hade tur, kom tillbaka om något år. Byggt sig gårdar eller villor i amerikansk stil att bygdens struktur förändrades [...] de hemkomna betraktades förr som herrskap av ortsbefolkningen. Som småflickor skulle vi niga nätt när vi mötte en hemvänd emigrant. De var mera självsäkra. Äldre män när de hemvände var klädd i mörk kostym [med] vitt skjortbröst, mörk eller brun s.k. knall på huvudet, pipa i munnen med långt skaft. De yngre männen [hade] ljus kostym, "Panama" hatt, låga skor om det var sommar. [...] En bonde som återvände hem köpte den första slårtermaskinen i byn. En annan hemvändande köpte den första damcykeln till sin dotter. (Kvinna f. 1902, Terjärv, SLS 990)

Genom den med tiden effektivare postgången mellan Nordamerika och Finland påverkade och influerade emigranterna sina hembygder även i sin frånvaro. Transaktionerna kunde vara livliga, förutom brev sändes pengar, subventionerade biljetter, fotografier och föremål av olika slag över Atlanten. Genom att många migranter bosatte sig permanent i Nordamerika och bildade familjer uppstod släkt nätverk som omfattade både Svenskfinland och Nordamerika. I flera fall fortsatte kontakterna efter att den ursprungliga generationen var borta:

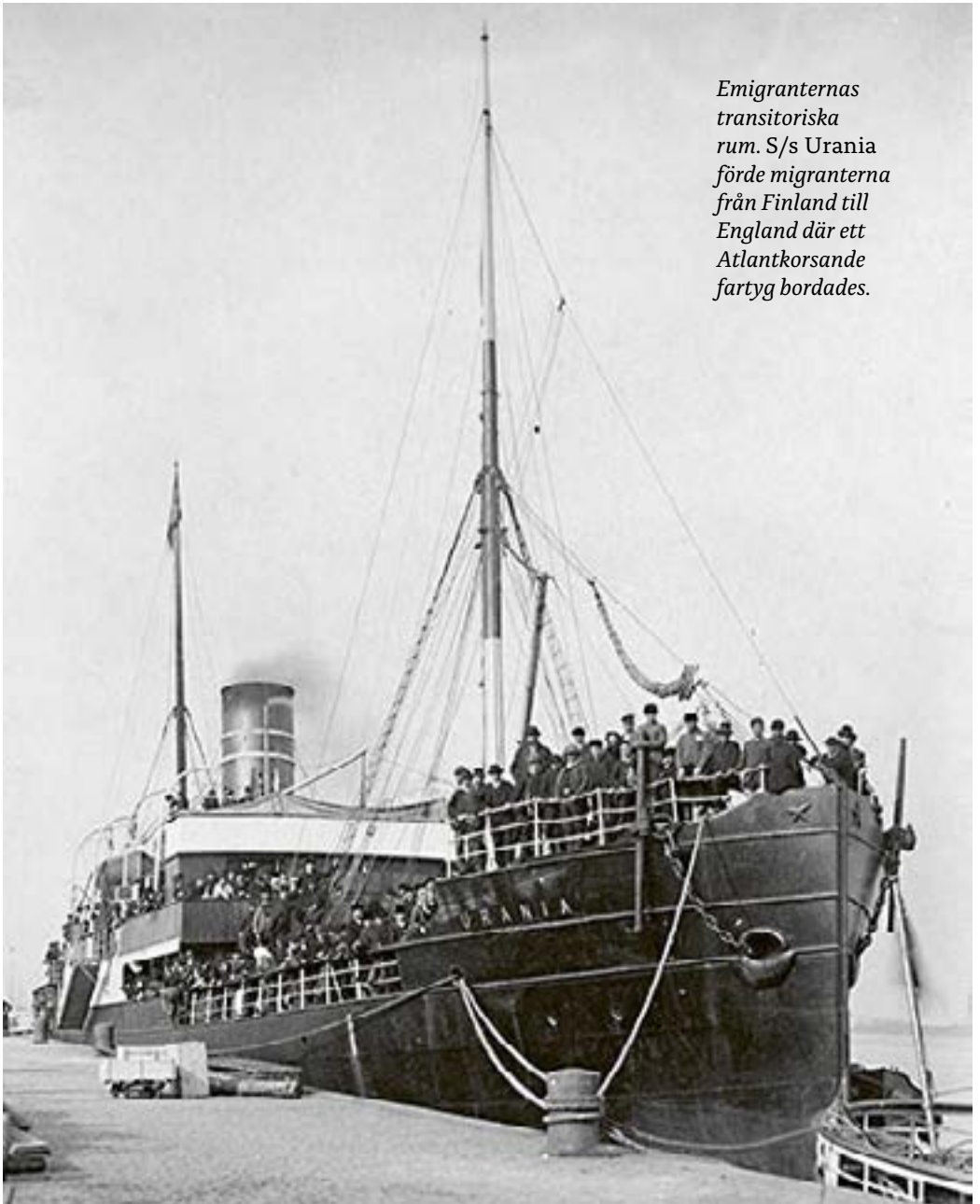
Så länge jag kan minnas, har jag hört talas om emigranter. Min far, mina fastrar, en väldig mängd andra släktingar och bekanta var Amerika-farare. [...] När jag var ungefär tre år kom faster Ida på besök från USA med kusinerna Dagmar och Else. De medförde gåvor åt oss, en guldkimrande vas och en porslinsdocka. Det hela var spännande på något sätt – det var då de vuxna skrattade åt mig, när jag började tala svenska med amerikansk brytning som kusinerna [...] de flesta som reste till främmande land skrev hem till sina släktingar och vänner. Hos oss har det alltid funnits både gamla och nya kort av alla de slag. Kontakten med fastrarna upprätthölls hela tiden. De skrev på svenska. Sedan de har gått bort har vi haft kontakt med kusinerna [...]. De äldre kusinerna har kunnat bättre svenska än de yngre. (Kvinna f. 1922, Dickursby/Österbotten, SLS 990)

Många finlandssvenska hem har fortfarande föremål som guldklockor, gamla grammofoner, väggur med pendel, dekorationer och amerikatrunkar som minnen av släktingars tid i Amerika. De amerikanska tingen hade högt symboliskt värde och länkade hemmet till en större internationell sfär. Äldre personer minns även de efterlängtrade amerikapaketen som skickades från familjemedlemmar speciellt efter krigsåren. Paketen kunde innehålla kläder eller leksaker åt barnen, amerikanska produkter som Jell-O-pulver eller, kanske mest eftertraktat av allt efter ransoningarna, *äkta* amerikanskt kaffe.

ATT KOMMA TILL RÄTTA OCH SKAPA NYA RUM I NORDAMERIKA

Det var vanligt att emigranter från Svenskfinland avreste i större grupper. Många hade en förbetald biljett och möttes vid ankomsten till Amerika av en kontaktperson som genast förde dem till deras nya arbetsplats. I vissa fall hade emigranten endast fått instruktioner om vilket tåg de skulle ta från New York för att nå sin destination. På grund av den livliga kedjemigrationen uppstod större finlandssvenska bosättningar på flera Nordamerikanska orter. I New York fanns till exempel många migranter från Åland, Närpes och Terjärv, och på västkusten var före detta Munsalabor välrepresenterade i staden Olympia (Washington), och före detta Karleby- och Öjabor i Coos Bay (Oregon).

Den norska folkloristen Tove Fjell har i en studie av brevväxling mellan norska amerikamigranter och deras hembygd identifierat skapandet av mentala regioner som inte är fysiskt avgränsade, utan utgörs av olika versioner av förhållandet Amerika–Norge som uppstått genom migrationen. I breven pendlar brevskrivaren mellan det nya landet och platser i hemlandet, och sålunda, menar Fjell, flätas platser samman och en mental region skapas

*Emigranternas
transitoriska
rum. S/s Urania
förde migranterna
från Finland till
England där ett
Atlantkorsande
fartyg bordades.*

(2016:109, 119). En liknande process kan sägas ha försiggått i brevväxlingen mellan Nordamerika och Svenskfinland. Emigranterna beskriver ofta vardagliga situationer i sin nya tillvaro och jämför eller kontrasterar dem med hemorten. Den mentala regionen verkar här bli ett sätt att hantera och uttrycka hemlängtan. När en emigrant från Närpes hösten 1900 skriver hem till sin familj från Worcester (Massachusetts), ibland kallat "Lilla Närpes",

berättar han att han "har under denna vecka träffat bekanta ty det är så många här från Närpes så man kommer nestan intet i håg alla." (SLS 975) Samme man hade i ett tidigare brev uttryckt sin hemlängtan vid midsommar som han tillbringade i ett skogsläger i East Douglas (Massachusetts): "[Det] var den dåfvaste midsommaren som jag haft [...] jag tenkte nog om jag hade varit hemma visst hade man haft någon treflighet, men här är det som man skulle vara på en feboebacka i skogen [...] Hemma har ni det vackert och trevligt nu." (SLS 975) Frånvaron av de ljusa nordiska sommarnätterna är något som flera migranter noterar i sina brev hem till familjen. De fysiska miljöerna och förhållandena var ofta radikalt annorlunda än vad man var van vid hemifrån. En österbottnisk man som anlände till Butte City (Montana) en sommar under tidigt 1900-tal för att jobba inom gruvdriften beskriver det så här:

För en som kom direkt från en österbottnisk bondby så var som att komma till en annan värld. De ljusa nätterna som vi har ännu i juli så fanns inte. Men en rik gatubelysning hade de, och en mångfald skyltar som strålade i elektrisk belysning. Mest av alla skyltar förekom "bar" och "saloon", som båda betyder krog. (SLS 990)

Många av de finlandssvenska emigranternas röster vittnar om att familjen och hemtrakten var saknad. En kvinnlig migrant i Connecticut, där det bodde många skandinaver och svensktalande finländare, upplevde speciellt de stora helgerna som vemodiga:

Högtider som jul ville man nog fira hemma trots att affärerna var öppna till kl. 23 på julafton. Vi tre systrar var alltid tillsammans hos den ena eller den andra. Lutfisk och gröt, tomte och julklappar hade vi alltid. Då gick våra tankar hem till mor. Uttryck som "undrar hur mamma har det i kväll. Om mamma nu ska ha hunni få julgån" [sic!] osv. Ofta krossades någon tår i ögonvrån. Man ville ju inte gråta och förstöra julglädjen för de andra. (Kvinna f. 1910, Övermark, SLS 990)

De tre emigrerade systrarna från Övermark höll nära kontakt med sin mor via regelbundet brevskrivande. Vid ett tillfälle var modern speciellt olycklig över sin ena dotters hemlängtan och skickade ett brev med ett pulver till en av de andra systrarna: "Någon hade lagt om¹ för längtan. Hon skrev att försök att få det här i T så att hon inte vet om det. Det skulle inte göra någon

¹ Lägga om: laga botemedel inom folkmedicin.

nytta om jag visste om det". Informanten berättar att hon tyvärr inte hade varit närvarande när brevet kom, men att hon och systemen hade haft roligt åt det hela och kommit överens om att skriva åt modern att pulvret getts enligt anvisningar (kvinna f. 1910, Övermark, SLS 990).

Många immigranter från Svenskfinland lärde sig snabbt engelska och blev en del av det amerikanska samhället. Men det var även vanligt att de höll sig huvudsakligen till andra svensktalande. De många migranter som hade värvats direkt för jobb i amerikanska skogsbruk eller gruvor anlände ofta till arbetslag som bestod av personer från hemlandet. Man arbetade och bodde tillsammans och i gruppen fanns det ofta någon som kunde lite engelska och klarade av att kommunicera med arbetsledaren, förklarar en tidigare emigrant (man f. 1905, Föglö, SLS 990). En annan finlandssvensk migrant gav en liknande bild av att till stor del leva sitt liv på svenska på skandinavtåta orter:

På så gott som alla arbetsplatser fick man höra svenska, och i sällskapslivet talade man bara svenska. Jag hade för vana att tala svenska då man var utom hörhåll för icke svenska talande. Var man däremot i blandat sällskap hörde det till artigheten att tala ett språk som alla förstod. (SLS 1859, 1970:891)

Även utanför gruv- och skogslägren umgicks många av de svensktalande finländarna huvudsakligen med sina landsmän. På många orter med en större finlandssvensk närvaro uppstod en aktiv förenings- och församlingsverksamhet: "Vi var 42 från Åland som for. Vi var som bröder och systrar. Vi hade en Ålandsförening i New York och hade alltid dans efter mötena", berättade exempelvis en åländsk kvinna (SLS 1859) om sin första tid i New York. Vid tiden för insamlingsresan i början av 1970-talet fanns ännu gott om första generationens finlandssvenska migranter (personer som själva emigrerat) och en stor del av föreningarna var fortfarande aktiva, även om många av de intervjuade påpekade att föreningsverksamheten inte längre var så livlig som tidigare och att det numera talades mera engelska än svenska i de skandinaviska församlingarna.

1920- och 1930-talen var det finlandssvenska föreningslivets glansperiod i Nordamerika. Det största förbundet, Runebergorden, uppstod 1920 genom att det finlandssvenska nykterhetsförbundet och sjukhjälpsförbundet slogs ihop. Runebergorden är uppdelad i distrikt med underavdelningar eller loger. Medan sjukhjälpsförbundens roll hade varit att fungera som en försäkring vid arbetsoförmögenhet, gick Runebergordens verksamhet i högre grad ut på att upprätthålla sociala rum för sina medlemmar. Körsången kom att inta en speciell position i förbundets verksamhet och var en starkt bidragande orsak till flera av logernas framgång. Körsång hade redan tidigare etablerats

Runebergsorden erbjöd sina medlemmar ett socialt rum i Nordamerika, i många fall även fysiskt rum i form av egna lokaler. Här Runeberg Hall i Norwood, Massachusetts, med aktiva medlemmen Ethel Balduf i förgrunden, 1971.

som en populär verksamhet i svensktalande Finland under slutet av 1800-talet, inte minst via stora sång- och musikfester som arrangerades på svenskspråkiga orter (se Lönnqvist 2001).

Att just körverksamhet hade en stor betydelse för den första generationens finlandssvenska migranter är alltså inte särskilt förvånande. Härtill kommer körsångens potential att skapa en identitetsstärkande och gemenskapsfrämjande arena: förutom den kollektiva kroppsliga insats för ett delat mål som körsjungande innebär, var körsången ett tillfälle att skapa ett (finlands)svenskt rum fyllt med finlandssvenska röster och välbekanta toner. Runebergköerna gjorde flera besök i Finland och deltog bland annat i den stora finlandssvenska sång- och musikfesten i Vasa 1960. En annan populär del av Runebergordens verksamhet var danstillställningar som ordnades i större skala flera gånger under året och, i vissa fall, efter varje möte (Myhrman 1972; Österlund-Pötzsch 2003). Föreningarna var inte den enda formen av organiserad gemenskap. En anmärkningsvärd stor del migranter som i Finland inte varit speciellt kyrkligt engagerade kom att delta aktivt i sin församling i Nordamerika. Detta förhållande fick en svarare att konstatera att "emigranter som åkt till Amerika blev religiösa, faktiskt alla jag känner till" (SLS 990, 1970:1563). I de fall underlaget räckte till grundade migranter från Svenskfinland ibland egna församlingar, men det var också vanligt att de gick med i rikssvenska församlingar.

Förenings- och församlingslivet spelade en enormt viktig roll för emigranterna. Eftersom det amerikanska socialskyddet var bristfälligt under 1900-talets början var det till sina landsmän man vände sig om man råkade i svårigheter. Föreningarna gav också praktisk hjälp för nyanlända emigranter. Men finlandssvenskarna hade även behov av sociala rum där man kunde träffa personer från hembygden och tala svenska. För en stor del av emigranterna var sällskaps- och fritidslivet helt och hållet knutet till föreningarna.

En annan typ av viktigt kontaktnät för emigranterna var tidningar, av vilka *Finska Amerikanaren* var det viktigaste forumet. Tidningen utkom i Brooklyn, New York. "Den innehöll 8–10 sidor med nyheter från hemlandet samt skildringar av emigrantlivet i olika delar av Amerika. Man kan väl säga att Finska Amerikanaren var en kontaktlänk mellan emigranterna på olika orter", konstaterade en före detta emigrant (man f. 1892, Oravais, SLS 990). Även Runebergorden hade sitt informationsorgan för medlemmar, månadstidningen *Ledstjärnan*, vars namn vid nationalkonventet 1946 angliciserades till *Leading Star* (Myhrman 1972).

Att ha sina rötter i Svenskfinland skapade ett samband för emigranterna i Amerika även om de inte känt varandra från tidigare: "Vårt hus var öppet för folk från det gamla landet", berättade en åländsk kvinna boende i Norwood, Massachusetts, för Amerikaexpeditionens intervjuare (kvinna f. 1891, Finström SLS 1859). Norwood var en av de orter som hade en mycket stor representation av svensktalande finländare. När en dotter till åländska emigranter såg tillbaka på sin barndom i denna stad under 1920- och 1930-talet mindes hon en sfär genomsyrad av det finlandssvenska:

A big concentration of the Swedish people and the *ålänningar* was actually Chapel street [...]. I've got a picture of all the ladies in Saunder's road sitting on the stairs of the Peterson house. They were all good friends, and they probably all belonged to the ladies' song circle at church. It is amazing, my mother and my aunt and mrs Peterson and mrs Anderson. Almost all of them were *ålänningar*, the ladies. (Kvinna f. 1924, Norwood, ÅEI 29)

En man född på amerikanska västkusten vars farföräldrar emigrerat från Åland hade en mycket liknande minnesbild: "I don't know how old I could say I was before I realized that there were people who *weren't* Peterson, Anderson, Svedberg, Svensson, Carlson, Swanson – the Petersons and the Andersons, that was Lagerqvist and all that. They stuck together!" (man f. 1942, Oakland CA, ÅEI 12) För ett barn där umgängeskretsen bestod av finlandssvenskar, det svenska språket användes i familjära sammanhang och nordiska traditioner upprätthölls gav det skandinaviska en norm och en vardaglig trygghet.

Immigranter från Svenskfinland hade många fördelar i Nordamerika. På grund av det svenska språket kunde de knyta an till de övriga skandinaviska nationerna som redan var etablerade etniska grupper i det amerikanska samhället. Över lag tenderade finlandssvenskarna att relativt snabbt lära sig engelska och anpassa sig till lokala förhållanden. I många fall undlät migranterna att lära sina barn svenska för att de inte skulle ha sämre utgångsläge på grund av en utländsk accent. Redan den så kallade andra generationen var sålunda väl integrerad i det amerikanska samhället. Efter andra världskriget anlände inte längre nya immigranter från Svenskfinland i någon större omfattning och de som anlät med den stora emigrationsvågen började nu bli till åren komna. Finlandssvenska sammanhang, såsom Runebergordens picknickar, där alla talade finlandssvenska var självklara under första hälften av 1900-talet, men började under andra hälften av seklet bli allt sällsyntare. Återväxten i föreningarna var dålig. För finlandssvenskarnas barn – vita, protestantiska och engelsktalande medborgare – fanns inga större sociala barriärer för att delta i det amerikanska samhället. Behovet av enskilda etniska rum minskade och för migrantättlingarna stod många andra valmöjligheter till buds. Därtill kom en förändrad arbetsbild att splittra många av de tidigare tätt sammanhållna emigrantsamhällena och den geografiska spridningen av de finlandssvenska ättlingar ökade (Österlund-Pötzsch 2003). De sociala finlandssvenska rum som hade varit en del av den första migrantgenerationens vardag blev således sällsyntare. Detta betyder emellertid inte att etniska finlandssvenska rumsligheter inte producerades under 1900-talets senare del. Man kan däremot konstatera att rummens karaktär förändrades och började uppvisa en större mångfald.

En av de kanske främsta förändringarna vad gäller europeiska immigrantidentiteter under 1900-talet är att etnicitet i allt högre grad kom att betraktas som en privatsak som hör till hemmets sfär. Denna trend tycks återspeglas hos de finlandssvenska ättlingarna. En kvinna med finlandssvenska far- och morföräldrar förklarade att trots att hon var mycket stolt över sitt ursprung uppfattade hon det som något som främst gällde familjen: "I think that if you have a very special cultural background and if you just carry it on in your family, this very special vein, it doesn't need to fit into any picture larger than our family." (Kvinna f. 1932, Olympia, Washington, SLS 2017) I och med att de etniska elementen i ens liv är förknippade med hemmet är de inte heller något som stör ens livsstil som amerikansk eller kanadensisk medborgare. Hemmet kan, utan att det påverkar uppfattningen av en person i offentliga sammanhang, göras till en finlandssvensk eller skandinavisk arena. Hemmet uppfattas ofta som en form av uttalande som speglar de personer som bor

där (Gullestad 1992:79). Med andra ord antas vårt val av inredning, de föremål vi omger oss med och hur vi organiserar vårt hem säga något om oss själva. En skandinavisk inredning kan alltså för en migrant eller en migrantättling uttrycka något som har betydelse för hen och iscensätta en bekant sfär förknippad med barndomen. En kvinna född på amerikanska östkusten vars morföräldrar kom från Svenskfinland beskrev sin förtjusning över skandinaviska föremål:

Everybody says: "Wait until you see Edith's Swedish house!". I like it. I like blue, I like green. Ikea is here now and it is very easy [...] I have a rya-rug and all these things. You like to keep in touch with your background. At least I do. My daughter likes Swedish things, likes the kaffe-pots and that stuff. To me it is just that I see that stuff in my house – it makes me feel comfortable. I feel comfortable amidst it. (Kvinna f. 1926, Bronx, SLS 2017, 2001:45)

Förutom föremål hör mat och matlagning till de vanligaste sätten att inkorporera ett skandinaviskt element i vardagen. Den etniska maträtten kan även bli något speciellt för familjen och för ens egen matlagningskonst: "I'm a specialist in [Ålands grynlåda], oh yes, when we have special birthday parties, Christmas or what have you, there always have to be a dish of Ålands grynlåda", berättade en andra generationens ålänning med stolthet (kvinna f. 1924, Norwood, ÅEI 29). Citatet lyfter också fram en annan tendens i såväl de finlandssvenska migrantättlingarnas identitet som europeisk etnicitet i Nordamerika över lag, nämligen att etniska traditioner, inte minst mattraditioner, främst kommit att förknippats med högtider och fester. För de finlandssvenska ättlingarnas del gäller det i första hand julhelgen. Även familjer som i övrigt sällan uppmärksammar sina skandinaviska rätter kan fira en "Scandinavian Christmas". Ofta är det ett antal specifika element som används för att skapa en skandinavisk jul-rumslighet i hemmet: "Christmas is very Scandinavian in our house. We decorate the *julebock* and the straw decorations and the star and my wife does *köttbullar*" (man, Alma, Washington, SLS 2027, 1999:93), berättade exempelvis en tredjegerationens finlandssvensk. En annan ättling suckade lätt när hon beskrev allt som familjen gjorde för julhelgen:

Christmas Eve you have to do certain things. The presents are opened on Christmas Eve [...] And we have to bake cardamom bread. My mother did a lot more, I don't know how she did all she did. And Swedish meatballs and pickled beets and pickled cucumber. We still do all of that. (Kvinna f. 1926, New York, SLS 2027, 2001:45)

För många av familjerna har det etniska helt enkelt blivit sammanflätat med familjetradition. Några intervjuade ättlingar påpekade att de inte alltid visste om deras traditioner var vanliga i Skandinavien eller om de var något som endast var typiskt för deras familj. De skandinaviska traditionerna kan samsas med de amerikanska. Många ättlingar berättade till exempel att de firar en skandinavisk jul på julaftonen och sedan en amerikansk jul med kalkon och sötpotatis på juldagen – "the best of both worlds" kommenterade en informant.

Etnisk mat är inte enbart ett sätt att skapa en länk till rötterna i hemmiljön, den är också ett populärt inslag på olika typer av offentliga festivaler. Tillfälliga etniska arenor som festivaler är ett enkelt och underhållande sätt att uppleva en skandinavisk tradition. En tredje generationens migrant förklarade att han gärna höll kontakten till sina farföräldrars kultur och att festivaler var en bra möjlighet att göra det och samtidigt få familjen involverad:

I try to get my daughter interested, but she is like me when I was a kid so I understand that, but when there are food festivals and things like that I can always get people to go and do different foods. We love to do different types of food. They'll do folk dancing and my wife likes to watch folk dancing so we'll go and visit when that happens. (Man f. 1951, Minneapolis, SLS 2027, 2002:35)

En annan ättling berättade att han alltid deltar i arrangerandet av det omfattande Lucia-firandet i sin församling. De var både en församlingsfest och en skandinavisk fest:

We serve all the traditional foods for the supper, and the cardamom bread and lots of good coffee. And the *tomte* comes in and dance, and then the ginger-bread cookie, the *pepparkaka*-dancers come in and dance. And there's a choir for the men and women of the church that are singing traditional Swedish songs. (Man f. 1934, Minnesota, SLS 2027, 2001:44)

Denna typ av tillfälliga skandinaviska rum står utanför vardagen men associerar ofta till ett vardagligt kulturarv. Det finns en form av delad förståelse för vilka element som gör ett tillfälle skandinaviskt. Festivaler är i regel "lågtröskelevenemang" som kan ge en känsla av gemenskap och av att höra till en speciell grupp och kulturell sfär – utan att man förbinder sig till ett långsiktigt engagemang som medlemskap i en förening. En liknande typ av rumslig eller situationsberoende känsla av etnisk tillhörighet kan även finnas på platser med någon form av skandinavisk anknytning. Många

ättlingar berättade till exempel att de gärna besökte Ikeas varuhus och då kände stolthet över skandinavisk design, och de passade samtidigt på att äta svenska köttbullar i cafeteria.

En stor del av de tidigare tätt sammanhållna finlandssvenska samhällena är i dag borta, men det finns fortsättningsvis några orter i Nordamerika med en tydlig skandinavisk prägel. Flera informanter berättade att de gärna uppsökte dessa platser för att få uppleva atmosfären. En finlandssvensk ättling som var bosatt i Alaska men ofta besökte Seattle passade vid varje sådant tillfälle på att besöka den skandinaviska stadsdelen Ballard. Han förklarade: "I love it here in Ballard. You know, you come to a Scandinavian area, and it is fun to go into the stores and see the stuff that is also familiar to us." (Man f. 1938, Seattle, SLS 2027, 2002:50) För andra har ett skandinaviskt grannskap ersatts av ett mentalt nätverk av skandinaviska vänner. Något som framträdde i kommentarer som: "A good many of our friends have Scandinavian background" (man f. 1933, Norwood, SLS 2027, 2001:51) och "we have pretty much stuck with the Scandinavians I would say as far as friends were concerned" (man f. 1923, New York, ÅEI 19).

En annan typ av mentala finlandssvenska rum är de minnesbilder som många av ättingarna bevarat. I flera fall rörde sig dessa bilder om platser i Finland som deras emigrerade föräldrar talat mycket om. Några av de intervjuade ättingarna berättade att de när de själva för första gången besökte Finland kunde känna igen platser från de historier de så ofta hade hört. Att ha möjlighet att besöka platser som de burit med sig som minnesbilder från barndomen var ofta en starkt känslösam upplevelse:

When we went the first time, see my mother never went back, and I wish that she could have. When we went the first time [...] when I could see the islands I just cried. And my mother's [house] – we grew up with pictures of that little house. And of the church. So that was very emotional. (Kvinna f. 1922, Norwood, ÅEI 26)

It was overwhelming for me to go there the first night [...] it was funny, I thought for sure that as soon as I got there I would start crying, you know, having seen it in real life, but I didn't, I came close [...] when I walked into the old summerhouse [because] that was so vivid in my mind. (Man f. 1951, Norwood, SLS 2027, 2001:50)

Tillfälliga etniska rum kan även uppstå utan att personen själv söker upp dem. En kanadensisk informant med finlandssvenska föräldrar berättade att hon som ung inte hade varit särskilt intresserad av att bevara banden till finlandssvensk kultur, men att hennes föräldrar hade varit noga med att

upprätthålla traditioner från sina hemtrakter. Det var först som äldre som hon själv märkte att det hade en djup betydelse också för henne:

There was always a glimmer in the thoughts of those days and those cultures after my mother and my father died. You go down a street and hear a familiar Swedish song and it will stop you cold. Or smell something in a bakery that you recognize as Scandinavian. And it really startled. It was really important. (Kvinna f. 1923, Burnaby, SLS 2027, 2002:47)

De temporära finlandssvenska rummen är ofta nostalgiska och sammanhängande med sensoriska minnen. Sinnena fungerar här som en nyckel till en kedja av associationer och hågkomster. På samma sätt som en etnisk sfär kan skapas medvetet via kulinariska signaler med doft och smak, kan även andra sinnesintryck öppna dörrar till personliga minnen och ens förflutna:

I got a CD [...] for Christmas, a Swedish one [...]. I listened to these things and I said that it makes me sad. And [my husband] said, well don't listen to it if it makes you sad. And I said, no, I just really like it. Like "*När ljusen skall tändas därhemma*" – they are all sad. All these things, they are close to me. They touch me in some way my son or my daughter won't think, they don't pay attention to it. All that music, I remember all the music! (Kvinna f. 1927, Seattle, ÅEI 17)

När vi reagerar instinktivt som följd av ett sinnesintryck kopplat till en minnesbild verkar det säga något om vem vi är och var vi kommer ifrån. Etniska rum, såväl fysiska som mentala, är med andra ord relationella. De förhåller sig till varandra och kan i vissa fall vara en förutsättning för varandra. Att de "givna" finlandssvenska rummen på det stora hela försvunnit med den stora vågen av emigranter i början av 1900-talet betyder inte att finlandssvenska rumsligheter inte längre skapas och upprätthålls, men under senare delen av seklet var det alltmer individens valfrihet, inställning och intresse som styrde. De "finlandssvenska rummen" har allt oftare blivit tillfälliga och ett mer uppenbart självvalt inslag i den amerikanska finlandsättlingens liv.

DIGITALA OCH VIRTUELLA RUM

Under senare år har nya typer av gemensamma rum med finlandssvenska förtecken öppnats i Nordamerika. Det mest betydande av dessa är *The Swedish Finn Historical Society* (SFHS) som grundades 1991 i Seattle i delstaten Washington. På några år växte föreningen från en lokal krets till att ha med-

lemmar över hela USA och även i Kanada, Sverige och Finland. Föreningen beskriver sig som en intresseorganisation med syfte att bevara det finlandssvenska kulturarvet bland migranternas ättlingar. Föreningen har ett eget kontor med ett litet arkiv och bibliotek och arrangerar i viss mån sociala aktiviteter för medlemmarna, som föreningens årliga "Annual Luncheon". Föreningens huvudsakliga arena är dock inte geografisk eller fysisk utan på nätet. Fyra gånger om året publiceras tidskriften *The Quarterly* med artiklar om genealogisk forskning, finlandssvensk kultur och familjeberättelser. Via föreningens Facebook-grupp och the SFHS Finlander discussion board finns även en möjlighet till socialt utbyte inom ett internationellt finlandssvenskt nätverk.

Släktforskning hör till föreningens främsta profilområden. Genealogi är i dag en av Nordamerikas populäraste hobbyer. I synnerhet efter att en stor del av de viktigaste genealogiska källorna digitaliserats och finns tillgängliga på nätet har intresset exploderat: "It is something fun I can do from home on my own computer", bekräftar till exempel en finlandssvensk ättling (man f. 1951, Minneapolis, SLS 2027, 2002:35). Incitamentet till släktforskning bland de finlandssvenska ättlingarna varierar. För de allra flesta är hobbyn självfallet driven av ett intresse av att få veta mer om den egna familjen. Men medan några har en stor entusiasm för finlandssvensk kultur generellt är det för andra egalt vilket etniskt ursprung familjen har – i stället är det forskningen i sig som upplevs som spännande. Också graden av engagemang skiljer sig mycket bland olika släktforskare. För en stor del är det främst något man ägnade sig åt privat, för några är det ett mer brinnande intresse som man ägnar mycket tid åt i vardagen genom att delta i olika sociala forum och diskussioner på nätet eller genom att sammanställa ett kompendium, ibland även böcker, om en viss släktgren.

SFHS erbjuder både handledning, hjälp via volontärer och resurser online för släktforskare. Samtidigt öppnas en möjlighet att få kontakt med andra finlandssvenska ättlingar och lära sig mera om sin bakgrund. Detta är ett koncept som passar många ättlingar. Ett medlemskap i SFHS har en personlig anknytning men kräver inte ett djupgående eller långvarigt engagemang om man så inte önskar. Intervjumaterialet visar att ett stort antal finlandssvenska ättlingar via sin släktforskning har återknutit kontakten till sina släktingar i Finland, något som ofta lett till besök över Atlanten och korrespondens via e-post (och på senare år även Facebook). Flera ättlingar påpekade att det var en stor fördel att den finlandssvenska emigrationen ligger så nära i tid att det fortfarande är möjligt att hitta nulevande närstående släktingar i Finland. För många är således den utvidgade familjen det viktigaste finlandssvenska rummet.

Återvända emigranter påverkade ibland konkret sin hembygd genom att introducera innovationer och bygga hus i amerikansk stil. Fotografiet är från Petalax 1913.

SFHS tidigare ordförande Syrene Forsman framhåller i en intervju från 1999 att föreningens syfte från början har varit att sprida information snarare än att ordna sammankomster eller evenemang. Hon tillägger:

The real goal of SFHS is that when our Swedish Finnishness has disappeared totally and you couldn't find a single person who was completely Swedish Finnish, that there will somewhere be an archive that maintains this now extinct culture. At least a small evidence of that, here in America, where there have been so many. (Intervju med Syrene Forsman 11.2.2002)

Utöver att ge praktisk information och väcka intresse för det finlandssvenska finns det med andra ord också en mera långtgående ambition: att skapa en form av monument eller permanent finlandssvenskt minnesrum som kan existera även om själva ursprunget för det har försvunnit.

ATT FRAMSTÄLLA RUM

En omfattande migration förändrar det sociala landskapet. Migration skapar även nya rum. En direkt konsekvens av utflyttningen från Svenskfinland var att finlandssvenska rum uppstod utanför Finlands gränser. För många familjer och släkter har det inneburit att släktnätverket sträcker sig över flera kontinenter. Kontakt upprätthålls via korrespondens, besök och släkträffar.

Men även via exempelvis fotografier och andra minnesföremål i hemmen. En finlandssvensk ättling som införskaffat många föremål och souvenirer under resor till Finland förklarade att det inte var tingen i sig som var viktiga för honom utan att de symboliserade samhörighet med släkten i Finland: "the physical things aren't important, it's the people that are important" (man f. 1932, Chignik, Alaska, SLS 2027, 2002:45). De symboliska aspekterna har stor betydelse när det finlandssvenska iscensätts av emigranter eller deras ättlingar.

Den franska filosofen Henri Lefebvre (1991) karaktäriserar rumslighet som en pågående produktion av spatiala förhållanden. Lefebvre menade att denna sociala produktion av rum kan förstås på tre olika nivåer: rumsliga praktiker (den kroppsliga erfarenheten och hur vi uppfattar rum), representationer av rum (föreställningar och visioner kring rum) och representationernas rum (uppfattningar om rum baserad på erfarenheter och minnen). Lefebvres triad kan, löst applicerad, visa på den mångfald och sammankoppling som finns i framställandet av finlandssvenska rum som uppstått genom migration. I arkivmaterialets frågelistsvar och intervjuer finns berättelser om konkreta fysiska rum och om upplevelsen av dessa. Där finns även abstrakta idéer och ideal kring finlandssvenska spatiala gemenskaper. Minnen och erfarenheter har tydligt spelat en stor roll för skapandet av känslan av "finlandssvenskhet". Allra viktigast är kanske vardagen, eller det levda rummet, där både det mentala och det fysiska existerar, och där rummet uppstår i dialog mellan individen och omgivningen. Trots att många av de beskrivna rummen i arkivmaterialet kan verka efemära och ytliga kan de ändå ha stor betydelse för individen – som en latent känsla eller något man upplevde att man bar med sig, som personlighetsdrag eller minnen, som en del av det dagliga livet.

Anna-Maria Åström

Med tåg i Europa

Under 1900-talet blev resandet ett fenomen vars proportioner ingen hade kunnat förutse i början av seklet. Om vi går hundra år tillbaka i tiden var det tåg och båt som gällde för ett fåtal turister. Främst reste man till olika länder i Europa för att uppleva ett annat klimat, en annan kultur eller för att bese klassiska sevärdheter. Resandet tog tid och skedde sällan spontant och improviserat. I det här bidraget ska tågturismen från Finland undersökas, främst med fokus på efterkrigstiden. En aktuell fråga i dag är om resandet med flyg, som ökade explosionsartat i slutet av seklet och ytterligare in på 2000-talet, trots oroande klimatrapporter kommer att fortsätta i samma omfattning som efter covidpandemin på 2020-talet. Vi kan fråga oss om tågresandet har andra fördelar som kan få dess roll att växa.

Oberoende av hur framtiden gestaltar sig är det intressant att utforska hur tågturismen utvecklades efter andra världskriget då också flygtrafiken kom i gång och sedermera blev helt dominerande. I den historien finns tre intressanta skeden: hur tågresandet fortsatte i gamla banor på 1950-talet, hur fenomenet interrail på 1970-talet blev ett sätt för ungdomar att upptäcka Europa med tåg och slutligen hur ett nyvaknat intresse för att resa med tåg av miljöskäl väcktes redan vid seklets slut. Tågturismen är i dag en marginell och nästan otidsenlig turismform, men har ändå en lång historia. Om man inte själv tog sig ut i Europa med interrail, hade man säkert någon vän eller släkting som gjorde det.

Inom turismforskningen anses tågresandet i sig vara en form av *slow travel* som rymmer både nostalgi och har fokus på färd sättet som något egenartat. Tågresandet kan föra tankarna till sekelskiftet 1900 och till tider med stora klasskillnader eller handla om egna barndomsminnen (Dickenson & Lumsdon 2011:118). Den moderna tågturismen är i sin tur nutidsfokuserad och skyggar inte för de svårigheter och olika negativa och otrevliga händelser som kan dyka upp under vägen. Tågresa är inte bara en resa mot något, utan

också något i sig. Tåget är både ett medel för att nå ett mål, och en destination i sig – man är ”på tåget”. Till tågupplevelserna hör inte bara tågen utan även stationerna med deras ofta imponerande arkitektur, tunnlar och passager och den omedelbara omgivningen kring stationen (Dickenson & Lumsdon 2011:105). Tågresan blir därför som en serie passager, där den viktigaste etappen sker i det slutna rum som tåget utgör. Den övriga världen är momentant avskuren men i stället öppnar sig en inre värld i tågen. Den yttre kan man bara betrakta från tågfenestret.

Tågresan ger resenären oförutsedda känslor och upplevelser. Resan blir något man delar med andra, med tillfällena att observera medresenärerna – utöver landskapet – men också ett tillfälle att ta det lugnt och ha tid för sig själv (Dickinson & Lumsdon 2011:112). Tågen finns inte primärt till för turister, i dem reser man av olika skäl, men just detta att olika typer av resenärer blandas, gör att resan inte enbart är ”turistisk”.

Den här speciella utlöparen av turism, tågturismen i allmänhet och även interrail-resandet, ska här pejlas gentemot de allmänna trenderna inom turismen. Det traditionella tågresandet beskrivs i den mån det finns nedtecknade minnen om detta i arkiven. Mitt bidrag baserar sig på tre insamlingar: Svenska litteratursällskapets insamlingar ”Fritid och semester” (SLS 1948), som gjordes 1998, och ”Ungdomars reseminnen” (ÖTA 63, 1990–1991) samt Museiverkets samling ”Resor till södern och andra utlandsresor” (MV K28/1981). Därtill hänvisas till artikeln ”Flickor på resa” av Carsten Bregenhøj (Bergenhøj 1991), som bygger på den nyss nämnda samlingen i SLS arkiv (ÖTA 63), liksom även till ett par andra finska källor. Sommaren 2022 hade dagstidningen *Helsingin Sanomat* en tredelad reportageserie av Irina Hasala om interrail-resor sammanställd utifrån minnen i anledning av interrails 50-årsjubileum (Hasala 2022). Finska Litteratursällskapet (SKS) gav också 2022 ut en omfattande bok baserad på interrail-minnen (Manka 2022).

I början av 2000-talet riktade sig finländarnas resor till följande resmål: grannländerna inklusive Baltikum 42 %, Medelhavsområdet 35 %, Västeuropa 15 %, Öst- och Mellaneuropa 3 %, och fjärran resmål 5 %. Tio år tidigare, på 1980-talet, var grannlandsturismen som lägst, bara 30 %. Det var efter den starka Norden- och Sovjetinriktningen, och före Estlandsboomen på 1990-talet. Behovet av temporär avkoppling från vardagslivet ökade samtidigt som tillhörighet till en viss klass, etnisk grupp eller generation minskade i betydelse för individens handlande. Detta betydde att individen hade större möjligheter att gestalta sitt liv – och sin fritid – efter eget gottfinnande (Wolf 2008:6–7). Kort före covidpandemin, som bröt ut våren 2020, hade de utomeuropeiska resmålen börjat locka alltmer, men även de varierade beroende på resetrender, politiska fluktuationer och oroshärdar ute i världen.

Pionjärer och utvecklingslinjer inom den finländska turismen

Pionjärer inom turismen i Finland var de privata resenärer som under 1800-talet företog bildnings- och kurortsresor till Europas städer och kurorter. Italien och Grekland var länder man speciellt föredrog, men också mellaneuropeiska städer berömda för sina bad var populära resmål. Resorna var förbehållna ett fåtal som hade råd med dem (Syrjämaa 1994; Hollsten & Åsvik 2021:8, 10–11; Jylhä & Rosenström, red. 2021:16). Det var först under mellankrigstiden som antalet turister från Finland sakta började öka, men någon massturism var det ännu inte fråga om vid den tiden. Finland levde i en förturistisk period utan någon organiserad turismnäring ända fram till andra världskriget. Jämför man antalet utlandsresor 1939 med exempelvis 1979 framgår förändringarna i storleksklassen tydligt. Toppåret inför kriget 1939 reste 50 000 finländare utomlands, 1979 var siffran kring 600 000. År 1987 hade antalet utlandsresor redan ökat till över en miljon (1 180 000). År 1997 gjordes nästan två miljoner utlandsresor (1 288 000 resor längre än 4 dagar, 627 000 1–3 dagars resor).

Massturismen i Finland har indelats i fyra faser. Den första fasen, som inleds efter krigsåren och som egentligen utgör ett stillsamt initialskele förlagt till åren 1946–1959, kallas perioden då

förutsättningarna för massturismen skapades. Den följande perioden, 1960–1969, utgör den verkliga massturismens förstadium och sammanfaller med den starka inre migrationen och urbaniseringen i Finland på 1960-talet. År 1958 hade de nordiska länderna blivit ett gemensamt passområde. Utlandsresorna ökade småningom och vid slutet av 1960-talet hade antalet resor stigit till kring 250 000. Till att börja med var det framför allt de mera välbärgade som reste utomlands. Men förutsättningarna att resa blev bättre för allt fler. De står nämligen att finna i reella förändrade samhällsvillkor och stigande levnadsstandard (Jokinen 1987:35–39; Kostiaainen 2004). Nu erbjöds också färdiga paketresor både för krävande resenärer till utvalda mål och billigare alternativ, till att börja med resor till Spanien, Kanarieöarna och Svarta havet (Selänniemi 1996; Kostiaainen 2008:45). Ett första steg för att möta det främmande togs redan vid utgången av 1960-talet, då samhället också i övrigt genom ökad internationalisering och inre politisk rörlighet befann sig i ett visst jäsningsskede (Kostiaainen 2008:49).

Den stora expansionen inom turismen ägde rum under det ekonomiska uppsvinget 1969–1974. Antalet utlandsresor ökade markant. Tre fjärdedelar av befolkningen föredrog dock fortfarande

Går vi tillbaka i tiden till 1950-talet var det Norden och den europeiska kontinenten som dominerade.

I texten kommer det minskande tågresandet efter andra världskriget, interrail-resandet från och med 1970-talet och det ökande tågresandet på senare tid att granskas som var sin speciella fåra. På grund av detta ägnas turistutvecklingen i Finland en översyn i vidstående ruta. En annan inkörsport till ämnet är hur i synnerhet den etnologiska turismforskningen behandlat turismen och turister som resenärer.

TURISMFORSKNING

Turismforskningen har främst ägnat sig åt turismens orsaker, hur attraktiva olika resmål är, vistelsen på resmålet och de kulturkontakter som sker i och med resandet. Turismen betraktas över lag som någonting positivt och blev under 1900-talets lopp en av de främsta näringarna i världen. Samtidigt fanns

att stanna i hemlandet. Men massturismen hade kommit för att stanna. Intresse för omvärlden och en konsumtionsbejakande livsstil var orsaker till massturismens expansion (Jokinen 1987:36–40). Det största hindret för turistandet – att inte våga och inte kunna – undanröjdes av de nya resebolagens koncept. Med de möjligheter charterresorna erbjöd, där resan, inkvarteringen, programmet, guidningen och omsorgen om turisterna var planerat in i minsta detalj, var det lätt för envar att också för en anspråkslös summa resa bort och stilla sin nyfikenhet på det främmande (jfr Kostiainen 2004).

Utbudet på resor kom en outtalad efterfrågan till mötes. Denna efterfrågan byggde mycket på den rastlöshet som omstruktureringen under 1960- och 1970-talen hade inneburit i kombination med ökad betalningsförmåga hos bredare samhällsskikt. En demokratisering i resandet skedde härmed och den överrepresentation av personer ur högre samhällsklasser som tidigare funnits bland resenärerna försvann så småningom. Att massturismen följer de ekonomiska trenderna blev klart redan under den första stagnationen 1975–1981 (Jokinen 1987:40–42). Härefter har turismen ständigt ökat för att snabbt avta vid ekonomiska nedgångsperioder. En differentiering

bland resenärerna har också skett, beroende på resepreferenser och tillgångar.

När turismen sedermera blev inkörd så att resandet för många kom att ingå i en årsrutin, växte också intresset för nyheter, vilket turistbyråerna noggsamt noterat med utredningar om olika målgrupper och deras eventuella behov. De populäraste resmålen för finländarna har varierat. De närmaste grannländerna Sverige, Norge och Ryssland, eller tidigare Sovjetunionen, stod för cirka 45 % av resorna under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet, det västliga Europa för kring 20 %, Mellan- och Östeuropa för cirka 10 % och Sydeuropa, Främre Orienten och norra Afrika för omkring 20 %, och andra fjärran länder för 4–5 %. Näst efter olika städer i grannländerna var det vanligaste turistmålet vid denna tid en turistort i Spanien (ofta Kanarieöarna) eller Grekland. Under 1980-talet inträffade en tydlig förskjutning från grannländerna mot Medelhavsländerna så att procentalen förbyttes till ca 30 % för grannländerna och hela 40 % för Medelhavsländerna. Turistmålen häremellan, främst olika städer i Europa, höll sig kring 25 %.

tecken på en oro för turismens inverkan, främst på grund av det slitage, också socialt, som den kan innebära. Här bidrog den kritiska turismforskningen till att begreppet *hållbar turism* kom att fungera som motstrategi för stark exploatering av turistorterna. Över lag är den nutida turismforskningen mångvetenskaplig med betoning på lokalplan, rumslighet och upplevelser. Ett globalt perspektiv är numera givet (Kostiainen 2008:50–52).

När etnologin och folkloristiken som kulturvetenskaper närmat sig turismen som fenomen, har det skett både med respekt för turisten som med sitt resande söker uppnå vissa mål och med respekt för lokalbefolkningens strävanden inom turismnäringen. Starkt fokus har lagts vid upplevelser, både de som turisten upplever och det som erbjuds. Vissa orter har rentav betecknats som "magiska" (Kramer & Lutz, red. 1993; Odell & Billing, red. 2005; Picard 2011).

Även kulturmötena, hur ytliga de än kan verka, har studerats. Fokus har legat på strävan hos mottagarländerna eller -orterna att presentera sin kultur,

och hur turisterna uppfattar den. Man undersöker vad det är turisterna är ute efter: rekreation, avkoppling, nöjen, ökad bildning och förståelse eller kulturkontakt med fokus på den historiska eller den samtida kulturen, eller en blandning av detta (Kramer & Lutz, red. 1993; Kostianen 2008:46). Man har även identifierat ett helt spektrum av olika "turisttyper", där en del söker rekreation medan andra vill ha upplevelser som berikar livet på olika sätt. En mera radikal variant är den som letar sig bortom de turistiska stråken, söker autenticitet i upplevelserna och vill distansera sig från den organiserade massturismen. Denna turisttyp går i forskningen under benämningen "postturist" (Wolf 2001; 2008, 7).

För etnologerna blir dagböcker, vykort, souvenirer och svar på frågelistor källor för forskningen. De för oss in på olika kulturellt viktiga frågeställningar om upplevelsernas art, om hur man minns sitt resande och hur man strävar efter att *bevåra* upplevelserna. I turistbeteendet, och i synnerhet i tågturistandet, finns liksom i övrig konsumtion också drag av att försöka "spara" och komma över "fynd", här kanske i form av speciella platser och lyckade resrutter.

En ytterligare dimension att undersöka är turisternas egen turistkarriär, vilka typer av resor man har gjort i ett långt perspektiv. Det är ofrånkomligt att turismen i dag speglar både besökarnas och mottagarnas kultur. Turismen har blivit en så integrerad del i vardagen att det inte bara är turisterna som betraktar besöksorterna med den turistiska blicken, utan ibland också ortens egna invånare. Samtidigt väljer tågturisten ofta att vara så "lite turist" som möjligt och strävar efter att möta det autentiska på de olika orterna.

MINNESVÄRDA TÅGRESOR – TILLBAKABLICKAR PÅ RESOR

Med den korta översikten om turismen i Finland som bakgrund är det lättare att förstå varför olika frågeställningar valts gällande tågresenärerna. Massturismen nyttjade flyg och charterresor från slutet av 1960-talet, medan turistbyråerna fortsättningsvis kunde arrangera privata resor med flyg, tåg och bokningar av hotell. Turistens vardag är i alla former av turism mycket materiell. I allmänhet läggs stor vikt vid komfort, på hotell, badstränder, pooler och på restauranger. Det är dock mycket av detta som tågturisten inte behövt och kanske rentav velat avstå från av olika orsaker.

Efter krigsåren fanns i synnerhet bland unga ett uppdämt behov att resa ut i Europa. För dem som hade möjlighet till det utgjorde tågresor ett alternativ. Vid den här tiden befann sig massturismen i ett initialske. För finländare inleddes då ett vardagligt tågresande på den europeiska järnvägen som höll i sig ännu på 1970-talet. I citatet nedan beskrivs barn- och ungdomsminnen från en tågupplevelse kort efter kriget, där även det nostalgiska får utrymme

Medelhavet var slutmålet för många tågresor på 1950-talet. Här badstranden i Cannes. I bakgrunden Hotel Carlton.

genom beskrivningen av återbesök. Främst var det fråga om att "ta sig ut", att uppleva den europeiska kontinenten:

Min första semesterresa var 1949 till Alpes Maritimes, Sydfrankrike på ett internationellt flickscoutledarmöte. Resan gick självklart då med båt till Stockholm och därifrån vidare med tåg (minns inte ens om jag hade liggvagn om natten) till Paris. Efter ett uppehåll där, då jag bodde på ett scouthärbärke, fortsatte färden igen med tåg till mötet. Efter mötet turistade jag på egen hand i Provence. Under ett par senaste år har jag gjort nostalgiska färder till flera av de platser jag besökte då... 1998 blir det en vinresa till Schweiz och Tyskland (Angelique Troupp f. 1916, Åbo, SLS 1948)

Här skymtar också nya former av rundresor som vinresan vid seklets slut, resor som ofta företogs med buss. Följande skribent valde att resa med båt och tåg i början av 1950-talet:

Min resa skulle gå till tysktalande länder eftersom jag lärt mig tyska som barn och fortsatt med brevkurser och brevväxling. Redan vid påsktiden 1953 skaffade jag mig pass, biljetter och prospekt (fr. en resebyrå i H-fors), anhöll om visum, och gjorde med byråfolkets hjälp upp en noggrann resplan. Jag skulle resa mol allena, jag hör till individualisterna och jag ville ha mycket vattenvägar med... Det blev Hfors-Antwerpen. (Kontorist f. 1916, Liljendal, MV K28:426)

Båtresan gick bra och resenären hann med "en kort titt på staden". Så for hon vidare över Aachen till Düsseldorf som var den första anhalten:

Jag bytte tåg i Aachen och hamnade på det mest häpnadsväckande lilliputtåga a la Lovisa-Vesijärvi järnväg vid seklets början. Men fram kom vi, 0,15 på natten. 8.7 gick jag sight seeing i Düsseldorf i väntan på att mina vänner skulle komma hem från dagens jobb. På alla små resandehem hade man den gamla tidens svällande dunbolster, dynor och duntäcken. Inga bekvämligheter på rummet, men snyggt och rent. Jag brukade ta det nästbilligaste och det gick bra alla gånger. Och aldrig blev jag utan nattkvarter om jag så dök upp mitt i natten [...] Den 14.7 åkte jag vidare till Köln och imponerades av Domens mäktiga resning och dess underbara skatter av guld, silver, elfenben och ädelstenar [...] Från Köln skulle jag ännu åka tåg till förbundshuvudstaden Bonn. Bonn var en ren, vacker stad. Bundeshaus stort, vitt och väldigt. Vackra planteringar [...] Här började den finaste delen av resan. Med båt förbi alla dessa slott och borgar, vinberg och annat sevärt. Pyttesmå åldriga städer, med strandhugg här och där på de finaste platserna. (Kontorist f. 1916, Liljendal, MV K28:426)

Skribenten fortsätter med en skildring av allt hon ser från båten och beskriver sedan resan hemåt:

Skandinavienexpressen ger signal för avgång. Den långa tradiga resan per tåg genom hela Tyskland har börjat. Jag har ensamhytt och får försöka sova. Men det går inte så bra alla gånger. Tågpolisen tittar in, det är rörelse i korridorerna – prat och skratt. Men tåget är snabbt och förrän man vet ordet av är vi i Köpenhamn – och tro inte annat – mitt i natten igen. Återigen taxiräddning via information och turistbyrå [...] Resans sämsta logi, men strunt i det. Och sedan blev det Nordpilen mot Stockholm och Finlandskajen. Hem – ljuva hem! (Kontorist f. 1916, Liljendal, MV K28:426)

I de olika städerna köpte skribenten översiktskartor för att kunna ströva i dem. Hon hade reslektyr och handarbete med sig och dessutom skrev hon

resebrev hem till en liten finländsk veckotidning. Parlörerna som hon haft med sig hade hon ingen nytta av. Hon hade mycket litet kontanter med sig, men däremot resecheckar, som kunde lösas ut på bank. Hela resan var betald på förhand. Hon skickade vykort hem (MV K:28:426). En annan rese- när redogör för Marthaförbundets resa till Italien 1953, där första etappen var en båtresa till Köpenhamn:

Med tåg genom Tyskland. Det var varmt och trångt. Vi skrattade så när bara en del behövde uppvisa biljett. Det blev roliga episoder av sånt. Tågbyte vid schweiziska gränsen i Basel, där det var pass- och resgods- kontroll. Vårt fina tåg susade genom Schweiz. Med nacken på led såg vi uppåt Schweiz mäktiga landskap, ibland susade tåget in i tunnlar, den längsta St Gotthards passet, som är 3000 m över havet och som det räcker 20 minuter att passera. Där kändes det redan att luften tar slut och många kippade redan efter andan. 22.10 kring midnatt anlände vi till Rom. Det var en festlig känsla då tåget saktade farten och vi tyst gled in i den stiliga stationsbyggnaden, som var byggd efter kriget. (Kvinna f. 1899, MV K28:724) [min övers. från finskan]

Den första långa tågresan kan också ge upphov till minnen av städerna vid järnvägsstationerna:

Min första utlandsresa var en skolresa till Köpenhamn sista klassen i mellanskolan år 1961. Vi reste med Bore III till Stockholm och gjorde en båttur under broarna. Tågresan genom Sverige var en upplevelse för en som aldrig varit längre än till Åbo och att stiga av på Hovebangården kändes som att vara ute i stora världen. I Köpenhamn bodde vi på Pro- vinsbörns ferieophold och fick lindblomste till frukost. (Inger Pietiläinen f. Söderlund 1942, Pernå, SLS 1948)

Ofta var tågresan en transportsträcka mot något bestämt mål, som en infor- mants resa till Paris 1951. Men väl på orten kunde också upptäcktsfärder i olika riktningar företas, som samma informants resa 1957 till Wien med tåg. Därifrån gjordes besök till Salzburg och München och sedan hem via Ham- burg (kvinna f. 1899, MV K:28). Hennes turistkarriär utsträckte sig sedermera till Egypten, Jordanien, Israel, Syrien och Libanon.

Provence verkar ha varit målet för många resenärer. Från en resa till Greno- ble år 1960, som var en kombinerad studie- och rekreationsresa, minns en informant hur han som ung språkstudierande under påsklovet på egen hand kunde bekanta sig med trakten omkring:

Sovvagn i svenskt tåg på 1950-talet.

Under det frikostigt tilltagna påsklovet hade jag också möjlighet att resa runt i Sydfrankrike. Besöka Nizza, Monte Carlo och Monaco och även göra en avstickare till Italien, San Remo, Genua, Milano, Turin och åter till Grenoble. Som färdmedel använde jag tåg [...] Jag reste till Grenoble med tåg via Malmö, Köpenhamn, Hamburg, Basel till Geneve där jag övernatade. Övernattningen i Geneve hade ordnats av resebyrå. Efter natten i Geneve reste jag direkt till Grenoble. Jag kom att dela kupé med en dam som kom från Lausanne. Hon sade sig vara kusin till en lärarinna som undervisade utlänningar i franska vid universitet i Grenoble. Den lärarinnan – visade det sig snart – kom att bli den som ledde min grupp vid universitetet. (Uffe Virta f. 1940, SLS 1948)

En sedermera mycket berest resenär bjöd sin mor och femåriga dotter på en resa till Europa 1975. Resrutten valde hon så att hennes mor skulle få se så mycket som möjligt. Det var fråga om en rundresa i Europa med buss i Tyskland, Österrike, norra Italien och Jugoslavien. Men först åkte sällskapet med färja till Stockholm och därifrån med tåg via Köpenhamn till Fredericia på Jylland, därifrån den "egentliga resan", bussresan, skulle vidta. Resklädseln var densamma för berättaren som för de tidiga interrailarna ("själv gick jag klädd i jeans på den tiden, så jag behövde bara några blusar", men bussresan med många anhalter fordrade också någon bättre klänning). Tågresan blev fylld av svårigheter, men efter en strapatsrik färd kunde man anträda bussresan i Fredericia. Hågkomsterna ger också en bild av förbindelserna före de stora brobyggena då stora tåg kördes in på färjorna eller då passagerarna steg av tåget för att efter resan på färjan ta ett väntande tåg på andra stranden.¹ Sådana färjor fanns före Öresundsbron mellan Helsingborg och Helsingör.

I förhållande till övrigt resande var tågresor dock sällsynta på 1970-talet. I Museiverkets svar på en frågelista från 1981 om södern och andra utlandsresor förekommer sporadiska omnämningen om tågresor, exempelvis en konstintresserad informants resa 1977 till Tyskland med båt och därefter med tåg till Geneve, Nice, Antibes, Paris, Bryssel, Amsterdam och Hamburg

¹ Citatet ger korta glimtar från den strapatsrika färden med tåg. I Stockholm "köpte vi normal biljett, frukt och limonad varefter vi väntade på tåget en stund. Det kom och avgick enligt tidtabellen kl. 9.30. Tåget hade dock el-svårigheter så det stannade ideligen och vi började undra om vi skulle hinna i tid till järnvägsstationen innan bussen till Fredericia skulle avgå. [sällskapet missade bussen] Ett tåg till Fredricia gick kl. 8.00 och mormor och Nina hoppade på det medan jag växlade valuta för biljetter [då missade berättaren tåget]. Jag hoppade på följande tåg som gick 8.15 och undrade hur många äventyr vi ännu skulle uppleva [...] Jag försökte sätta mig bekvämt och koncentrera mig på det förbiillande landskapen [...] Tåget saktade nu in för att köra ombord på en färja över Stora Bält (mellan Själland och Fyn). Jag tittade förstört på tåget som körde in på spåret bredvid, och vem ser jag inte i fönstret om inte mormor, Nina och nalle samt en söt flicka och en järnvägstjänsteman. De vinkade och vi var naturligtvis alla glada. Jag flyttade över till deras tåg. Vi firade återföreningen med kaffe, limonad och smörgås på färjan över Stora Bält. (Siv Björklöf-Johansson f. 1945, Esbo, SLS 1948)

varefter resan hem gjordes med färjan Finnjet (kvinna f. 1936, Helsingfors, MV K:28).

Här har dessa resenärers tågresor valts ut för att belysa tågresandet som ett sätt att "ta sig till Europa". Men resenärerna har också besökt länderna i Europa med buss. Efter båtfärd till Travemünde, kunde bussresorna förläggas som långa rutter från stad till stad eller som rundresor i ett visst land. Berättelserna tar oss på vindlande färder, där också den omgivande naturen väcker förundran.

Reseminnena följer nogsamt de trender som ovan nämnts. Utbudet av flygresor skapade en efterfrågan som gjorde att det äldre sättet att resa, med båt och tåg, närmast föll bort. Ännu under 1970-talet ordnade Scandinavian Student Travel Service (STSS), en föregångare till resebyrån Kilroy, kombinerade flyg- och tågresor för ungdomar, ofta med flyg till Köpenhamn och därifrån med tåg till olika destinationer. År 1973 ordnade resebyrån över 700 000 flygresor för skandinaviska ungdomar.

INTERRAIL FÖR UNGDOMEN

Interrail-eran påbörjades 1972, alltså vid samma tid som massturismen ökade. Att interrailresandet sker med tåg och färjor var därvid en motreaktion mot de ökande flygresorna. I det följande ska fokus ligga på interrail, som är en förhållandevis marginell företeelse inom ungdomsturismen. Det som kommer att behandlas är hur en starkt avskalad materialitet och ett ytterst vardagligt resande under slutet av 1900-talet gestaltade sig. Inom interrailturismen fanns också från begynnelsen en strävan till närhet i turismupplevelsen på ett liknande sätt som hos "postturisten", som stävar till autenticitet och omedelbarhet i upplevelsen.

När möjligheten att interraila kom i början av 1970-talet var den ett utslag av europeisk samgång mellan järnvägsbolagen både i väst och öst. Den internationella järnvägsunionen UIC ville fira sitt femtioårsjubileum med en gåva till ungdomen. Ungdomar under 21 år fick en möjlighet att "erövra Europa" med en tågbiljett som var i kraft en månad och som var förmånlig – till exempel i Finland kostade den bara 270 mark. Tanken var att erbjuda unga människor ett sätt att ta sig ut i världen på ett både billigt och tryggt sätt. Det främjade också den demokratiska rättigheten att kunna resa med en mindre resebudget och var därtill ett sätt att motverka liftandet som var ett vanligt resesätt för unga. Rättigheten utökades 1976 till att gälla ungdomar under 23 år och 1979 ungdomar under 26 år. År 1989 slopades 26-årsgränsen i Norden helt och hållet och mot slutet av seklet utökades interrail till att gälla olika åldersklasser, även personer över 60 år. Vid det laget erbjöd 33 länder i Europa interrailkort eller -pass. Kortet skulle och ska alltid köpas i det land

man bor i och ger rättighet att åka vilka tågsträckor som helst i andra klass. I Finland köptes 12 000 kort det första året, 1972, och efter det såldes det under de bästa åren 20 000 kort, för att mot 1990-talet minska till omkring 15 000. (Jeisy & Myllylä 1992:22–26)²

Två interrailresenärer i Wien det första året för ungdomens tåg-resor 1972.

Elina Grundström, som undersökt ungdomars interrailresor, har konstaterat att det är fråga om ett "kulturellt resepaket, med särskilda handlingsföreskrifter, outtalade regler, myter och rituella föremål" (Grundström 1991:114). Enligt interrailmyten är det fråga om en initiationsrit för trasigt klädda ungdomar med fyllda ryggsäckar, som övernattar på tågen och tågstationerna. Interrail innebar enligt andra forskare "spänning, frihet, faror, ett steg från ung till vuxen" (Jeisy & Myllylä 1992:27). Ungdomarna lärde sig internationa-

² Under 2000-talet ville aktivister utöka rättigheten till interrail så att den skulle vara gratis och 2018 kom en möjlighet för 15 000 ungdomar under 29 år att via stipendier få denna möjlighet med målet att kunna upptäcka "the continent's rich cultural heritage, get in touch with other people, learn from other cultures, and discover what unites Europe". Sådana målsättningar fanns med också i begynnelsen 1972.

lism, språk och att självständigt klara av situationer, hävdar Grundström (Grundström 1990).

Minnena från interrail är inte speciellt väl dokumenterade i de etnologiska arkiven. En farmor som iakttagit sin sondotters resor skriver:

Liisa, min sondotter är en verklig globetrotter. Hon har besökt alla länder som man kan besöka med interrail-biljetten. "Det är bäst att resa ensam" [anser hon]. Man ser mera och kan bekanta sig med folkets vardag. När jag frågar Liisa hur hon kan och vågar ge sig i väg ensam svarar hon "Om man kan läsa, finns mycket tydliga tåg-tidtabeller på stationerna i varje land. Och att ha ögonen öppna, så att man inte stiger på fel tåg. Liisa behärskar fem språk så varför inte. På avfärds morgonen är rinkan [ryggsäcken] färdigpackad, 20 kg på ryggen, en handvinkning och så "Hej då". Och jag blir kvar och säger Trevlig resa. Så här har Liisa gett sig av varje sommar när universitetet stänger och det gör hon väl ännu några år till. (Kvinna f. 1894, MV K:28, 689) [min översättn.]

När ungdomar under de första åren av interrail köpte sin biljett fick de av Statens järnvägar ett interrailpass. Det var ett litet häfte med plats för egenhändigt ifyllande av rutter, från en station till en annan. Passet stämplades av konduktörerna på de olika sträckorna. Med i paketet fanns också en karta över Europa och dess järnvägar och ytterligare en karta över vandrarnhem och resandehem i de olika städerna, ofta med adresser till dem. Med dessa möjligheter till bokningar var det bara att anträda resan. För Finlands del utgjorde färjorna till Stockholm ofta den första etappen och interrailpasset berättigade till 50 % rabatt. Det viktigaste dokumentet var nationspasset. Researrangörerna uppmanade resenärerna att under resan förvara både pass och interrailpass i särskilda påsar som hängdes i band runt halsen. Utan legitimation var man illa ute. Liksom vid övriga resor var resehandlingarna viktiga, men här absoluta och obligatoriska.

De ungdomar som reste det första året 1972 var högst 21 år gamla. Enligt deras minnen av resorna var planeringen viktig. Det gällde såväl vilka tågsträckor man ämnade åka och vilka städer eller andra orter man planerade besöka. En del ungdomar tog äventyret mera bokstavligt och satte sig på tåget utan att ha beslutat vart man skulle färdas under interrailmånaden. Men för alla gällde det främst att besluta sig för vad man skulle ta med i sin packning, som övervägande stuvades ner i stora ryggsäckar eller vandringsryggsäckar ("rinkor"). Då var det viktigaste att packningen skulle vara så lätt som möjligt, men ändå innehålla så mycket i kläd- och hygienväg att resan kunde upplevas som lustfylld. Nämda informant berättar att sondottern Liisa medtog:

Det var rinkan, sovsäcken, kompass, en kniv, några klädombgångar, nål, tråd och några knappar, en sax, tandborste, tandkräm, tvål, handduk, bandage och plåster. Och kamera och det var allt. (Kvinna f. 1894, MV K:28, 689) [min övers.]

Oftast rymdes bara kläder för tre byten och två par skor samt minimalt med hygienartiklar. Sovsäcken hörde till det viktigaste i packningen, för den gjorde övernattning möjlig nästan var som helst. Viktigt var å andra sidan också penna och brevpapper, möjligen en dagbok och en kamera, medan information om orterna införskaffades på stationerna. I interrail-guiderna uppmanades ungdomarna att tänka på försäkringar och rabattkort och att förutom kartor skaffa tågtidtabeller, göra upp budget och ta med sig resechecker. Listor på allt annat man skulle ta med fanns i guiderna, även vilken typ av ryggsäck som var att föredra. Också rutter rekommenderades och som allmänt råd gavs "att inte gapa efter för mycket" (Jeisy & Myllylä 1992:29).

Det kom att utges otaliga guider om interrail, i Finland skrevs den första av Pekka Haavisto 1979. Inhemska och tyska guider utkom i synnerhet på 1980-talet och på engelska utkom *Europe by train* av Katie Wood och George McDonald 1991 (Jeisy & Myllylä 1992:165–166). Det vanligaste var att två eller tre kamrater beslöt sig för att tillbringa en månad med resor härs och tvärs genom Europa. Kartorna var utgångspunkten för hela resan och trots deras stora omfattning var de oftast i flitig användning. Detta var före internet och mobiltelefoner. Telefonnät fanns över hela Europa, men telefonsamtal skulle endast göras i nödfall. Däremot fungerade postgången väl och via besök på Poste Restante-diskar vid huvudpostkontoren i de olika städerna kunde man genom att uppvisa sitt pass göra förfrågningar om man fått några brev från hemlandet. Liisas farmor berättar att Liisa skickat kort från ett tiotal länder där hon beskriver landet och folket och deras liv (MV K:28, 689).

Packningen var som nämnt avskalad. Resenären hade på detta sätt hela sin värld, eller nästan sitt "hem" med sig. Övernattningarna var inte bokade utan det man bar på skulle garantera resans yttre bekvämlighet. Resten skulle ske efter hand, tågresor, övernattningsställen och turistlandet i olika städer med ryggsäcken som enda trygghet. Detta sätt att resa, som även gäller fenomenet "backpacking", är avskalat genom att man oftast lämnar ett någorlunda välstånd därhemma. Man ska möta världen utan "onödigt bagage".

Interrailarna tog sig från stad till stad i Europa. Man kunde stiga på i ett land och stiga av i följande eller rentav åka igenom många länder i nattens mörker. Passkontrollerna var inte särdeles strikta utom då man for till öst-europeiska länder.

För att resa billigt sov man vanligtvis på tågen, för då behövde man inte ta in på vandrarhem eller billiga hotell. Sovandet på tågen innebar särskilda

kutymer. I de europeiska tågen med kupéer för sex personer med sittplatser mot varandra, kunde ett nattläge behändigt ordnas genom att stolarna drogs ut till sängar över mittgången så att de sex personerna kunde lägga sig ner och sova. Säkerheten var inte garanterad och det utgjorde ett spänningsmoment. Med tiden blev rutinerna ändå en del av resandet. Ett tämligen hårt underlag, ett pustande tåg och främmande resenärer bredvid borgade för att resan blev djupt materiell, samtidigt som intimsfären minimerades.

För interrailturisten blev stationerna viktiga institutioner. Där uppsökte resenärerna informationsdiskar så snart de anlant till en ort. Då var det natthärbärgen man sökte. Utöver detta var stationerna förstas noder i själva resan; här fick man information om tågtidtabeller och om huruvida det var obligatoriskt med sittplatser på tåget. I förhållande till sevärheterna i de olika städerna blev stationerna, precis som postkontoren symboler för den egna världen, resandet och kontakten till hemmet.

Hela Europa täcktes av ett nät med ungdomshärbärgen (vandrarhem) och resandehem, som det var möjligt att kontakta per telefon när man kommit till en ny stad. Ungdomarna hittade härbärgen främst genom tips de fått på järnvägsstationerna. De var billiga, men så erbjöd de också bara en sängplats. Ibland hittade man rum via tips av andra ungdomar, som här, på 1990-talet:

Medan vi satt där kom det hela tiden ungdomar som delade ut reklam och adresser till olika hotell och rumsuthyrningar. Bland annat kom en kille på rullskridskor och med korkskruvlockigt hår rullande och satte sig bredvid mig. Han frågade genast "Are you looking for a room?" och när jag inte kunde neka till detta satte han in hela övertalningsoffensiven, gav mig karta till hans rumsuthyrning och sade hur bra det var. (Bregenhøj 1991)

Övernattning skedde både i mindre och större sovsalar med plats för tio till åttio personer. Det är klart att det var svårt att få en privat sfär. Trots att man försökte hålla ägodelarna så nära sig som möjligt kändes det osäkert. Det positiva var att få tak över huvudet och en plats där man kunde träffa andra ungdomar. Under övernattningarna på ungdomshärbärgena behövde man behärska de kollektiva kutymerna och det var också på så sätt man kunde komma i kontakt med andra ungdomar. Vissa gånger fick man hela rum för sig, men trivsamt var det inte, inte ens på 1990-talet:

Vi hade kanske inte haft så stora förväntningar på rummerna, men att det skulle vara så fult och enkelt inrett hade vi aldrig trott. Mörka blåmålade kala väggar, pappskivor för fönstren och madrasser med stickiga armeringsfiltar på golvet. I taket hängde en enkel glödlampa och den enda "pryd-

naden” var en trasig tv i ena hörnet. Det fick duga för en natt och när allt kommer omkring var det ju en typisk interrailövernattning, försökte vi intala oss. (Bregenhøj 1991, 26)

När det gäller kontakterna med ortsbefolkningen anser den tidigare nämnda Liisa ”att folk i alla länder är vänliga, men man måste se till att passet och pengarna är i behåll, att man inte tappar dem eller att någon obehörig får tag på dem” (MV K:28, 689). [min övers.]

Både på tågen och på de viktiga platserna i de olika städerna – stationen, härbärgen, restauranger, museer och andra ”sevärdheter” – var det också vissa beteenderegler som man lärde sig behärska. Trots uppgjorda resplaner kunde resan plötsligt ändra riktning och avstickare till olika orter göras. Detta var friheten i tågresandet och med interrailbiljetten var hastiga ombyten inte svåra. Det behövdes inga ombokningar och övernattningar kunde ombesörjas när man väl var på plats.

Resereklamen, guiderna, berättelserna och interrailarnas egna historier skapade föreställningen om en helt egen resstil (Jeisy & Myllylä 1992:28). I guiderna uppmanas resenärerna att sänka sina förväntningar och Pekka Haavisto uppmanar ungdomarna att resa ”så länge en genomvakad natt inte ändrar matsmältningen och man fortfarande kan ordna sitt natthärbärge på stationsgolvet eller i tågens korridorer utan att vara rädd för att pressveckan slätas ut” (Jeisy & Myllylä 1992:28). Jussi Jauhiainen (1989) konstaterar dock att mytbilden är överdriven och att det oftast varit fråga om att ta Europa i besittning på ett planerat sätt. I efterhand och som en del av interrailmyten är det framför allt just det asketiska i resan som poängteras: interrail är ett arbete och en pina, det fordras tålamod under resan. Men resan innebär också frihet och är ett äventyr utan platsbiljetter (Jeisy & Myllylä 1992:153).

I brist på flera berättelser av svenskspråkiga informanter riktas härnäst intresset mot 1980- och 1990-talets tågturism, som verkade öppna sig för nya målgrupper och som givit mera berättelser att stöda sig på.

ETT VÄXANDE INTRESSE FÖR INTERRAIL – ÄVEN FÖR VUXNA

Inom interrail är det alltid fråga om att resa på ett personligt sätt, oftast med en god vän eller partner, ibland som familj eller i grupper på tre–fyra personer som planerar resan tillsammans. De vuxnas interrailresor kännetecknades av ”målinriktning, planerad sorglöshet, äventyrlig trygghet och begränsad impulsivitet” (Jeisy & Myllylä 1992:57). Jeisys och Myllyläs undersökning baserade sig på 204 enkätsvar och 14 temaintervjuer. Merparten av dem som svarade på enkäten var välutbildade och nästan 60 procent var kvinnor (Jeisy & Myllylä 1992:47, 52).

Med resandet kunde de vuxna interrailarna snarast komplettera sin i övrigt goda vardag. Resan var ett sätt att frigöra sig från vardagens rutiner. Med resan gavs möjlighet att se nya saker och uppleva nya orter, att öka sitt "kulturella kapital" (Jeisy & Myllylä 1992:69):

Man får så oerhört mycket nya intryck, sinnesförnimmelser, upplevelser. Alla sinnen är alerta. Man kan t.o.m. minnas smaker och dofter. Man samlar på upplevelser från omgivningen. Från konstmuseernas unika konst; hela kulturen, mänsklighetens historia blir levande. (Man 32 år, efter Jeisy & Myllylä 1992:69) [min övers.]

Eftersom de vuxna interrailarna i allmänhet söker upplevelser på kulturens område, anser Jeisy och Myllylä dem vara "bildningsturister", som kan välja både hur tiden används och vilken rutt de tar. Ett särskilt intresse verkar vara att ta del av städernas restaurangutbud (Jeisy & Myllylä 1992:71). Också för de vuxna var biljettpriserna och den frihet resandet gav avgörande för valet av färdstätt. Själva tågresandet sammanfattar forskarna på basen av svaren så här:

Tågen har sin egen charm. De flesta tog upp praktiska orsaker, man kunde äta egen välgkost eller gå till restaurangvagnen. Man kunde koncentrera sig på att vara på resa. Det var också bekvämt att kunna röra sig i tåget, vara fri. Där kunde man beundra landskap och iaktta medpassagerarna. Resandet skedde "naturligare". (Jeisy & Myllylä 1992:71) [min övers. från finskan]

Iakttagelserna stämmer väl överens med *slow travel*-forskningens utgångspunkter. Också tågresandets krav på att turisten bör vara aktiv var något som konstaterades och bejakades (Jeisy & Myllylä 1992:97–100). Med det växte individens frihet. Samtidigt blev tågvardagen rutiniserad genom att man ständigt uppsökte mat och dryck, övernattningsplats och tågbyten, och på sätt och vis också inriktad på kroppen, dess föda, vila och förflyttning. Valde man att sova på tåget var sovvagn ett måste. Resan, ofta i form av en rundtur, var något man planerat, genomfört och slutligen vid hemkomsten kunde minnas som lyckad eller ibland som en glad överlevnadshistoria.

De vuxna sökte inga stora äventyr och visste att man på så pass korta resor inte kan tränga in i ett lands kultur eller se allt man vill. Många äldre resenärer valde tåg utan att använda sig av interrail, antingen för att ta sig till orter belägna längre bort eller för att från någon bestämd ort göra korta tågresor i omgivningen. En resenär ville med sin hustru se Nederländerna och Belgien under tio dagar 1993, varom här några glimtar:

Amsterdam var vårt första mål. Hotellet Rembrandt Karena låg vid Herengracht kanal. Till allra först gjorde vi en tur med sjöbuss längs kanalerna, för att känna den rätta stämningen. Vi gjorde långa promenader i staden [...] Man kommer snabbt från ett ställe till ett annat med tåg. På järnvägsstationen bekantade vi oss i förväg med rutter och tider.

En fantastisk upplevelse blev resan till Keukenhof, ett 28 ha stort område bestående av lökblomsterodlingar och rabattarrangemang, främst tulpaner och hyacinter [...] Enthuizen [resenärens släktingar hade i tiderna bott i byn] blev följande resmål. Enthuizen har alltid varit viktigt för fisket, i hamnen låg en massa fiskebåtar. Vi åt en god lunch på en fiskrestaurang [...] Nästa morgon tog vi tåget till Antwerpen, resan gick snabbt och bekvämt. Stationshuset är det vackraste jag sett i den genren. Hotell Eden där vi bodde, låg alldeles i närheten. Staden föreföll mycket ren och prydlig jämfört med Amsterdam. Antwerpen var detta år Europas kulturhuvudstad och det kände man verkligen på sig. Staden Lihir hade lekt i tankarna i många år och dit tog vi äntligen tåget [...] Utanför kyrkan tog Silja ett foto på Lihir i Lihir [...] Den europeiska gemenskapens hus i Bryssel och endel annat ville vi se och tog tåget till till Bryssel. Vid Grand Place imponerades vi av det vackra Gillehuset. (Bengt Lihir f. 1927, Helsingfors, SLS 1948)

Även i den här mycket avskalade formen ger berättelsen en inblick i hur mycket det var möjligt att se utgående från fritt valda resor med tåg i olika riktningar. Berättarens intresse för sin egen släkts härstamning kommer väl till synes, men också hur den arkitektoniska miljön imponerar på honom. Tågresorna kommenteras inte, men de verkar ha förlöpt utan problem. När en kvinna berättar om sitt besök i Polen med tågresor från Gdansk till Ljublin och därifrån till Krakow beskrivs inte heller själva resorna med tåg, förutom genom beskrivningar av landskapet utanför:

Landskapet mellan Gdansk och Ljublin var ganska platt, nästan som mitt eget Österbotten. Här och där fanns små hus, en del ganska nätta, andra sjaskiga och nedslitna, men på alla gårdar verkade det finnas höns. Man höll på med skördarbetet och man såg lika ofta hästar på åkrarna som traktorer. (Gun Marie Åkerman f. 1965, Vasa, ÖTA 63, 41:1)

Samma resenär som hade sitt stora tågäventyr 1975 vid Stora Bält, reste 1985 till Grosseto i Italien med tåg via Köpenhamn, Hamburg, Frankfurt och Genua. Resan ordnades av Roms järnväg och Järnvägarbetarnas reseförening (Rautatieläisten Matkailuyhdistys ry). Resan "var omväxlande och tog tid, vi var på resande fot i tre dygn åt bägge hållen". I Marina di Grosseto, där

resenären skulle bo, utlovades ett trivsamt hotell med rena rum och goda måltider, kanske något att uppskatta efter en tung tågresa. År 1989 företog hon en resa till Taschkent och Samarkand som inleddes med en tågresa till Moskva, som var "intressant och annorlunda" (Siv Björklöf-Johansson f. 1945, Esbo, SLS 1948).

Provence var fortfarande ett lockande resmål för många. Oberoende av hur man tog sig dit, var det möjligt att röra sig i trakten med buss eller tåg. En resenär som under 1990-talet bodde en vecka i Diano Marina i Italien beskriver sitt intryck av det närbelägna Nice och Monaco:

Vi bodde i Diano Marina ca 1 ½ timmes bussresa från Nice. Jag tyckte vägen till Diano Marina var underbart vacker, och vilka fjärlar i magen då Monaco syntes därnere i havsbukten. Jag hade nått mina drömmars mål [...] Under veckan åkte vi på egen hand kors och tvärs med tåg eller buss, både västerut och österut. Till Monaco och Nice var vi med på den resa som resebyrån hade ordnat, annars rörde vi oss på egen hand. Då får man besöka de platser man vill. Jag var helt betagen av Monaco, palatset, de lyxiga båtarna i hamnen, katedralen, Casinot m.m. (Siv Holmström f. 1955, Virkby, SLS 1948)

En del vuxna tog som synes vara på de möjligheter interrail erbjöd. Tågresorna kunde vara mycket berikande men också fulla av missöden. Ett par som 1991 planerat en två och en halv veckas vistelse på kontinenten var efter två dagars färd med färjor och tåg framme i München och skulle därifrån ta sig till Zürich, där det dock inte fanns lediga rum. De tog sig till Luzern och överraskades på sin väg till en campingplats av ett skyfall och tvingades sova på ett bord under ett tak på en uteservering nedbäddade i sina sovsäckar. Sedan var de tvungna att snabbt resa vidare:

Färden mot Italien gick rätt över Alperna, höga berg och djupa dalar, tiotal tunnlar att ta sig igenom, otroliga vyer, speciellt för oss "plattlänningar". Milano klarades snabbt av för vi skyndade bara till nattåget till Brindisa i Syditalien, varifrån färjan till den grekiska ön Korfu skulle gå [...] Vi satte oss ned för att vänta de 14 timmarna tills färjan skulle gå. Det blev jobbiga timmar. Det var stekhett och vindstilla, säkert 35 grader i skuggan. Efter att ha tillbringat en natt ombord på färjan kom vi äntligen till vårt huvudmål, Korfu. (Fredrik Eriksson f. 1968, Jakobstad, ÖTA 63, 11:91)

När resenären noterar landskapen som flimrar förbi gör han det intressant nog ofta genom en jämförelse med hemlandets landskap. Tågfönstret blir som ett tittskåp ut mot den övriga världen. Vistelsen på stationerna skildras

helt kort och passagera mellan tågresorna, när man är ute i världen, kan kännas påfrestande. På hemvägen besökte paret ännu Venedig, Luxemburg, Berlin och ett kaotiskt Paris:

Kaos på en av de sex parisiska järnvägstationerna. Långa köer till all information, biljettförsäljning, bagageinlämning etc [...] vi tog in på ett närbeläget hotell. Senare for vi in till det "riktiga" Paris. Efter en drygt 10 km:s promenad hade vi avverkat Louvre, Eiffeltornet, Triumfbågen, Champs Elysée och oräkneliga sevärdheter kände vi oss trötta men nöjda och sov gott i en riktig säng. Dagen därpå såg vi ännu t.ex. Notre Dame, Sacre Ceur och Montmartre. (Fredrik Eriksson f. 1968, Jakobstad, ÖTA 63, 11:91)

Det var inte ovanligt att man som vuxen ville visa något av Europa för sina barn eller barnbarn. En skribent som reste med sin 13-åriga son räknade med att en tiodagars tågresa med Interrail inte skulle bli så dyr, men med "övernattningar, mat, souvenirer, expresstillägg och sittplatser" blev resan ändå dyrare än planerat. Resan, som företogs 1997, föregicks av grundlig planering: böcker från bibliotek, kontakt med turistbyråer och med vänner på orterna de skulle besöka. Turen gick från Hamburg till Dresden och därifrån till Prag. Resan förlöpte väl och resenären bjuder på några reflexioner:

Nästa gång jag reser Interrail tar jag med helt andra saker. Inga handdukar, inte så många T-shirts, men ett par bekväma skor. Tyvärr måste man bära med sig en jacka och en varm tröja eftersom man aldrig vet hur vädret blir. Medicin behövde vi tack och lov inte men vi var försiktiga med vattendrickandet och åt inga sallader [...] Konstigt hur annorlunda man kan leva under en semester långt borta. Det behövs inte alla dessa cremer, nagellack och puder. Bara vatten och lite tvål. (Gunn Wallin, f. 1948, SLS 1948)

Att tågresande kunde vara berikande på olika sätt också för yngre bekräftar informantens efterhandsanalys:

Den första dagen tyckte min son att det var otroligt jobbigt och tråkigt – med ryggsäck och till fots – men småningom lärde han sig en hel del. Hur man åker spårvagn, hur man beställer, var man kollar tågtider osv. Även om man i den åldern inte ännu förstår allt så tror jag det är nyttigt att uppleva andra länder och seder – dvs. resandets mödor men även allt det positiva [...] I dagens [1990-talets] läge kan man gott rekommendera tågresande i 2 klass. Vi har nästan bara åkt med InterCity eller EuropeCity och varit mycket nöjda. Sedan kan man diskutera den tid det tar jämfört med flyg, men man kan gott vila ut på tåg och komma fram avstressad,

för det mesta mitt inne i stan – och ta del av omgivningen på vägen [...] Skall man åka färja lönar det sig att ta reda på vilken rabatt man kan få via Interrailkortet [...] Aldrig hade jag trott att jag vid min ålder skulle sätta mig på tåget och åka runt i Europa under semestern. Efter 10 dagar kan jag säga: Det kan alla göra. (Gunn Wallin f. 1948, SLS 1948)

Även interrailresorna för ungdomen fortsatte. De nationella tågbolagen var inte oreserverat förtjusta i de stora skaror av ungdomar som reste och ibland övernattade utan sovplats på tågen. I synnerhet i södra Europa hindrade ungdomarna med sitt interrailresande ordninära resenärer som betalade fullt pris från att resa, hävdade järnvägsbolagen där. Tågturismen sågs alltså inte på alla håll som hållbar turism eftersom den inkräktade på övriga resenärers trivsel. De kritiska järnvägsbolagen gick ändå med på att fortsätta med interrail efter ett möte 1990 (*Helsingin Sanomat* 14.11.1990).

I Finland var 1990 ändå ett toppår och för första gången såldes över 20 000 interrailkort (*Helsingin Sanomat* 14.11.1990). Färdsättet var detsamma som på 1970-talet, men med något högre krav på komfort, som sällan kunde tillgodoses. Nedan används svar ur frågebrevet "Reseminnen" (1990).

Ibland kunde man ha nytta av att vara en tågloffare från Finland:

Tåget nästan proppfullt av interrailare och andra resenärer och vi fick stå i gången [...] När vi stannade vid den italienska gränsen välde det in en hop italienska passpoliser i vagnen, som med hög röst ropade "passport, passport". När en av dem såg vårt finländska pass, sade han ah, finlandese, drog upp närmaste kupedörr, väckte upp två sovande interrailkillar som brett ut sig och sa "här är fler som vill sitta, upp med er". Sen vände han sig till oss och sa att vi skulle sätta oss där. Det har sina fördelar att vara finländare ibland. (Åsa Bäck f. 1970, Monäs, ÖTA 63, 44:1)

Fram till 1990 hade sammanlagt 230 000 interrailkort anskaffats i Finland. Mot slutet av seklet planades ålderskurvan ut och interrail blev ett färdsätt bland andra, fortfarande marginellt, men med en egen användarskara. Ungdomarna lämnade eller minskade på sitt interrailande redan vid mitten av 1990-talet. Det som tågbolagen länge fruktat, att flyget skulle börja dominera resandet, gällde därför åtminstone ungdomen.

Att gå emot turisttrender på det här luffande sättet svarar kanske ändå mot en äventyrlust, att lita på sig själv och möjligen ett visst mått av civilisationskritik. Med en hänvisning till Norbert Elias anför Elina Grundström att i det moderna livet leder också lidande och påfrestning till tillfredställelse. En sådan tillfredställelse söker människan under kontrollerad spänning under fritiden, som till exempel via interrail (Grundström 1991:117–118).

Under 2000-talet möts resenären ofta av samma centrala stationsbyggnader i de europeiska huvudstäderna som under 1900-talet, men också av nybyggen, som här i Wien.

TÅGEN OCH MASSTURISMEN

År 2005 gjorde finländarna sammanlagt drygt 3 100 000 resor utomlands, varav grannländerna inklusive Baltikum utgjorde 46 %. Hela 737 000 korta resor gick till Estland, en siffra som vida överstiger resorna till andra mål; tvåa på listan är Spanien och Kanarieöarna med 333 000 resor (10,7 % av alla utlandsresor). I början av 2000-talet ökade fjärrturismen markant; 2005 gjordes bland annat 53 000 resor till Thailand. Turistresorna kan grovt sett indelas i kortare resor till grannländerna, solsemesterresor i söder och stadssemesterar till olika populära städer i Europa. Stadssemesterarna var och är ofta förlängda veckoslutsresor med billiga flyg.

Det är bland stadsresorna som de till antalet blygsamma tågresorna kan räknas in. Själva tågfärden är en resa i rummet och vid anhalterna deltar man i det urbana livets rum. Det som verkar förena alla tågresenärer är en känsla av att ha lyckats med sin resa när man ser tillbaka på den. Att det är fråga om turism går inte att ta miste på. Men tågturisten tvingas förhålla sig aktivt till sitt eget resande, att sköta resan själv. Tågturisten är inte säkrad mot olika slags risker och slumpmässighet i sitt resande, utan resan kan bli besvärlig. Också om tågturisten inte är någon upptäcktsresande finns

det en del i resformen som gör att benämningen resenär också passar bra. Tågturisten rör sig bland lokalbefolkningen på tågen och på gatorna – och åtminstone strävar de vuxna interrailarna efter att inte skilja sig från mängden. En vilja att ta avstånd från ”vanliga turister” finns med, trots att de flesta ändå ser sig som turister. Nyfikenheten på kultur delar tågturisten med många stadsturister. Tågturisten företar sin resa på ett personligt sätt och kan smälta in i miljöerna, vilket också är en av avsikterna med resan (Jeisy & Myllylä 1992:138–141). En sådan partiell delaktighet och möjlighet till egna upptäcktsfärder svarar mot önskan att upptäcka det autentiska och lokala. På det viset är tågturisten en alternativ turist. Det är hållbar turism som eftersträvas. Tågturisten är ofta också en målinriktad ”bildningsturist” eftersom det är nya vyer man söker.

Avsikten med mitt bidrag har varit att återge vad informanterna tagit upp gällande sitt tågresa. Fokus har legat på hur resan upplevts, hur resenärerna förberett sig för resan, vad de beslutat att ta med sig, vilka rutten de valt, vad de velat se och hur resan förlöpt ur olika synvinklar.

För dem som valt och väljer att resa med tåg är tåget, som tågforskningen hävdar, kanske inte alltid en *plats*, men det är ändå mera än bara ett tåg. Tåget är själva resans hölje, där det färdas genom landskapen. Tåget utgör både en trygghet och en källa till oro, men väl inne i tåget kan passageraren ta det lugnt och resan kan börja. Samspelet, stämningen på tåget och de miljöer man passerar bildar en omedelbar helhet och blir därför en del av upplevelsen av själva resandet.

I dagens värld verkar det som om Europas järnvägar har vaknat till insikt om att tågresandet kan stå inför en ny renässans. På 2020-talet inrättas hela tiden nya nattåg mellan de europeiska städerna. Det är möjligt att tågresandet igen blir allmännare.

Två informanter får slutligen sammanfatta vad tågresandet har inneburit för dem. Flickan från Liljendal som beskrev sin resa i Tyskland 1953 summerar:

Och mina erfarenheter av resan? Positiva: Den underbara naturen. Alperna. Det klara blå och gröna vattnet i fjälltrakterna. De ålderdomliga, vackert murade husen med sina egendomliga tak. Kyrkornas tak i de mest underbara färgsättningar och mönster. Grönskan, blomprakten i städerna. Grönsakstorgens härliga frukter. Söta, solmogna, drypande av saft. Människornas hjälpsamhet, glad, positiv nyfikenhet. Att det är ett plus att vara från Finland. Känns skönt. Negativt: Krigets härjningar i Tyskland, Det smutsiga vattnet i Rehn, smutsen och röken i industriområdena. Vädret som alltför mycket liknade normalt finskt semesterväder. (Kontorist f. 1916 Liljendal, MV K:28)

Paret som fyrtio år senare, 1991, reste till Korfu med interrail hade liknande upplevelser:

Mitt intryck av Interrail var att det är ett otroligt sätt att se mycket för relativt lite pengar och jag är säker på att det inte dröjer länge innan nästa resa blir av. Man träffar mycket intressant folk, lär sig mycket om världen och hur man skall ta hand om sig själv. Efter en sådan resa har man lika många minnen som det finns dagar på ett år och man önskar uppriktigt att alla borde få möjlighet att se världen. (Fredrik Eriksson f. 1968, Jakobstad, ÖTA 63, 11:91)

Susanne Österlund-Pötzsch

Hembygdens rörelser

I framställningar av finlandssvenskhet intar begreppet hembygd ofta en prominent roll. Inom samlingsrörelsen för det svenska språket i Finland i början av 1900-talet kom begreppet att få symbolisk betydelse som den arena – det vardagens rum par excellence – där finlandssvenskt liv utspelar sig. Med sina många konnotationer är svenskans ”hembygd” svåröversatt till andra språk. Det tyska ordet *Heimat* ligger nära flera av de betydelser som hembygd kopplas till, även om begreppen inte är helt identiska. Liksom *Heimat* har hembygd en mångfald kulturella och ideologiska associationer som kombinerar uppfattningar om geografisk hemvist med känslomässig tillhörighet (Eigler 2012:27). Begreppet kan med andra ord ha en neutral betydelse av ”platsen där man växte upp” men även äga starka affektiva drag som omfattar identitet, lokalpatriotism, nostalgi och såväl positiv självkänsla som xenofobi.

Hembygd som företeelse och emotionellt laddat begrepp aktualiserades under årtiondena kring sekelskiftet 1900. Det starka betonandet av hembygden var en reaktion mot en ökad samhällelig mobilitet i form av utvandring och urbanisering som ansågs urholka den traditionella folk-kulturen och landsbygdssamhällena. Genom en uttalad strävan att bevara och med de idealiseringstendenser som följde inom hembygdskursen kom begreppet att uppfattas som passivt och statiskt, till och med reaktionärt. Senare kulturvetenskapliga studier har emellertid även lyft fram hembygd som ett dynamiskt begrepp och betraktat platstillhörighet som en social process (Kugele & Eigler 2012:3). Enligt sådana synsätt är hembygd inte något givet som man automatiskt hör till utan något man tillägnar sig (Greverus 1978). Utgående från Henri Lefebvres (1991) tes om rum som socialt framställt kan hembygd beskrivas som ett aktivt förhållningssätt till plats och lokala gemenskaper. Hembygd är alltså kopplat till både landskap och kultur.

I detta bidrag diskuteras hembygd som ett vardagligt rum utgående från svar på frågelistan "Min hembygd". Frågelistan skickades ut 1981 av Svenska litteratursällskapets arkiv och fick en god respons med 195 svar. Materialet är omfattande och innehållsmässigt rikt – det är uppenbart att det är ett ämne som många av svararna har känt starkt för. Informanterna fick ge svar på var de hade sina rötter, vad som kännetecknar deras hembygd och vilka aktiviteter som finns där. Det frågades även efter förlust av hembygd, utflyttades kontakt med hembygden och familjen och hemmet.

Hermann Bausinger, som i sin omfattande forskning belyst *Heimat*-begreppets processuella och föränderliga karaktär, konstaterar att hembygd inte längre skall förstås som kuliss utan som ett livssammanhang, som en faktor inom aktiv debatt (Bausinger 1980:21). Det är i denna dynamiska förståelse som jag här vill använda mig av hembygdsbegreppet. Att tillämpa rörelse som ingång till det stora och mångbottnade arkivmaterialet fungerar som ett sätt att lyfta fram hur hembygd aktivt produceras, upprätthålls och upplevs i svararnas berättelser, i motsats till uppfattningen om hembygd som något statiskt och givet. I mitt avsnitt kommer jag att ta upp fyra olika rörelserelaterade teman, nämligen (1) hur hembygden uppfattas via rörelse och avstånd i rum (utflyttning) eller i tid (barndomens värld), (2) hur hembygden upplevs genom att man fysiskt rör sig i landskapet, (3) den sociala dimensionen, hur hembygden skapats genom hembygdsrörelsen samt återproduceras i föreningar och sociala sammanhang, och slutligen (4) sinnesrörelse – hur hembygden som ett affektivt begrepp berör och motiverar på ett djupt personligt plan. Eftersom dessa olika rörelseaspekter ofta är tätt sammanbundna kommer jag inte att behandla dem i någon specifik ordning eller se dem som separata från varandra, utan diskutera dem som olika sidor av processer, förändring och engagemang.

"HÄR HAR JAG NÖTT MINA BARNASKOR" – BARNDOMENS LANDSKAP

Där man som barn lekt och sprungit är alltid ens hembygd, där finns den djupaste hembygdskänslan. (Man f. 1936, SLS 1390)

Även om jag här betonar rörelsens betydelse för begreppet hembygd, är en upplevelse av hemmets stabilitet och permanens givetvis viktig för de flestas hembygdskänsla. Min utgångspunkt är att det inte finns ett givet motsatsförhållande mellan rörelse och stabilitet i detta sammanhang utan att det handlar om olika aspekter av hembygd som företeelse. Kulturgeografen Yi-Fu Tuan, som i sin forskning ofta behandlat frågor gällande platstillhörighet och hemkänsla, menar att upplevelsen av permanens och stabilitet tilltalar människor som en kontrast till människolivets förgänglighet

(Tuan 2012:231). Eftersom hembygd ofta används som synonym för "den plats man föddes och/eller växte upp" är det inte märkligt att de flesta förknippar hembygden specifikt med barndomens landskap. För barn som växer upp på en och samma plats tas hembygden vanligen för given. Det är, som en svarare observerar, en "hembygdskänsla [som är] en självklar sak i ungdomen och som man inte reflekterar över före man skiljs från den" (man f. 1914, SLS 1390). Barndomshemmets upplevda permanens och hembygdskänslan flätas sålunda ofta samman. Hembygd står för trygghet. Flera svarare kontrasterar sin hembygd mot den "stora världen" och global turbulens: "Min hembygd är en skön idyll i en orolig värld", kommenterar en kvinna (f. 1910, SLS 1390) uppvuxen i en landsby.

Ytterligare en orsak till att många sätter likhetstecken mellan barndomens miljöer och hembygdskänsla är barnets upptäckarglädje. Tuan påpekar att barn, förutom att vara beroende av hemmets omsorger, har ett mer omedelbart sätt än vuxna att engagera sig i sin omvärld. Barns värld är mer taktill och full av dofter, medan vuxna tenderar att prioritera syn- och hörseltryck (Tuan 2012:228). Studier har visat att doftminnen spelar en viktig roll för att sammanlänka personliga minnen med platser, och att dofter man upplevt i samband med specifika platser och situationer blir en nyckel till minnen av händelseförlopp i sin helhet. Doftintryck som förekommer tillsammans med taktila sinnesförnimmelser skapar en undermedveten association mellan dem i form av ett relationellt minne starkt kopplat till emotionella register (White et al. 2015:345–346). Att många av svararna till frågelistan "Min hembygd" byggt upp en intim sensorisk kännedom om sin uppväxtort framstår tydligt i materialet. En man (f. 1916) beskriver sin barndoms landskap som en form av äventyrspark. Det är landskapet som aktivitet som frammanas:

På Hyppeis fanns de mest fantastiska vilda berg, djup mörk granskog, svåröverkomliga kärr, och långa svåra berg- och stenstränder, små holmar på lämpligt avstånd, platser där vattnet tidigt blev varmt för ett dopp. Bryggor med met-abor, holmar med höängar och lador där man fick hoppa, kärr som lade sig tidigt för att gå "bågnis" och åka skridsko före snön kom. Ja, jag kan knappast minnas allt. (Man f. 1916, SLS 1390)

Liknande minnen framträder även i andra svar:

Min kunskap om hembygden har jag fått småningom och ända från barnåren. Redan som liten parvel lär jag ha gått runt och bekantat mig med folket i gårdarna. Som lite äldre strävade vi pojkar omkring i skog och mark och gjorde alltid nya intressanta upptäckter även långt utom hemgårdens knutar. Vi var 4–6 pojkar som höll ihop i vått och torrt. Vi

gjorde utflykter till fots [...] utanför byn men höll oss inom vårt område.
(Man f. 1912, SLS 1390)

Denna intensiva interaktion med omgivningarna satte även fysiska spår, bland annat i form av "smutsiga armar och händer, såriga knän och fötter", men gav även en upplevelse av "frihetskänsla" (man f. 1916, SLS 1390). Barndomens rörelsemönster, präglade av nyfikenhet, skapade en grundläggande känsla för hemtrakterna menade många: "Som barn rörde vi oss fritt ute i skog och mark. Vi utforskade bergen (som låg nära hemmet) med dess klyftor och olika formationer. Jag tror det skapade både hembygdskärlek och kanske också någon kunskap." (Kvinna f. 1919, SLS 1390) Kännedom om en miljö inger en känsla av trygghet, vilket uppmuntrar till fortsatt interaktion med platsen. Det är till stor del de områden man vistas inom på daglig basis som uppfattas som hembygd, vilket gör att ens domän kan vidgas från hemmets omedelbara närhet i takt med att man blir äldre och börjar röra sig över större ytor. Vardagliga resor skapade hembygdskänsla, berättar en svarare från Föglö:

Flisöby med närmast omkringliggande holmar är i första hand min hembygd. Småningom när jag började gå i småskola i en lillstuga i Hummersöby och sedermera i den nybyggda folkskolan, utökades hembygdskänslan till att omfatta även denna by. Men även Degerby, där butiken och postkontoret fanns och kyrkan och vägen dit blev tidigt inrotade begrepp i min hembygdskänsla. (Man f. 1905, SLS 1390)

Den vanligaste förståelse av hembygdsbegreppet är som en synonym till den plats där man växte upp, både i konkret och känslomässig bemärkelse. Många associerar säkerligen hem-bygd med hem. I en utpräglat nostalgisk uppenbarelse är hembygden fixerad till hemmet och familjesfären i barndomen.

EN ELLER FLERA HEMBYGDER

Nostalgi var under 1700-talet en medicinsk diagnos för soldater (ursprungligen schweiziska) som led av en förtärande, till och med livshotande, hemlängtan när de var i fält långt borta från hemtrakterna. Ordets betydelse har genomgått många förändringar. Nostalgi började användas för att beteckna mindre allvarliga tillstånd och har i allt högre grad kommit att stå för en längtan efter en viss *tid* snarare än en viss *plats* (Johannisson 2001). För flera svarare verkar begreppet hembygd ha en liknande tidsdimension förknippad med barndom och familj: "För mig är hembygdskänsla en serie värdefulla brokiga minnen från min tidiga barndom till jag som 17-åring for ut i

världen”, beskriver en man (f. 1905, SLS 1390) och konstaterar att hembygd kanske börjar betyda mera när man flyttat från den. Mannen återger även det lidande han själv upplevt av att vara långt borta hemifrån när han som tonåring under 1920-talet låg svårt sjuk på fullriggaren Grace Harwar i Kari-bien: ”Det omättnliga avståndet till hembygden plågade mig i min feberheta ensamhet.” En stor del av svararna betonar att det är specifikt den plats där de växte upp som är hembygd för dem:

Hembygden är nog alltid för mig födelseorten. Jag har bott på flera platser, och verkligen trivts på dessa, men aldrig skulle jag ha kunnat kalla dem för hembygd. Trots att jag idag bor nära min födelseort skulle det inte falla mig att säga att jag bor i hembygden. (Man f. 1949, SLS 1390)

”Jag har bott 45 år i vackra Ekenäs, men känslan för staden är inte känslan för den hembygd som är min”, konstaterar en kvinna (f. 1918, SLS 1390). Några informanter som bott största delen av sina liv i en kommun endast 20 km från den ort där de vuxit upp menar att det ändå är barndomslandskapet som är hembygden: ”Jag är född på Finnö [Sottunga]. Jag har inte vistats på någon ort längre [tid] än Seglinge, 1941–1974. Likväl känner jag mer för min barndomsholme Finnö.” (Kvinna f. 1915, SLS 1390) En man upplever sig splitt-rad mellan sin nuvarande boendeort och födelseorten: ”[Jag var] tvungen att flytta från Replot till Vasa, känner mig mest hemma i Vasa men känner mer för Replot. Att gå de gamla stigarna i Replot – då är hembygdskänslan starkast.” (Man f. 1915, SLS 1390) För andra är gränsdragningen ännu tydligare – hembygden är en enda specifik geografisk plats:

Trots att jag på grund av bortflyttning lämnade min hembygd, så anser jag att jag aldrig har glömt den eller förlorat kontakten med den. Jag äger fortfarande den känsla av gemenskap som jag alltid känt för min hembygd. Endast där känner jag mig hemma, ingen annanstans är luften så klar, dofter av skog och mark så underbara som där, människorna så vänliga och hjälpsamma som där. (Kvinna f. 1924, SLS 1390)

Men alla informanter är inte lika konkreta i sina avgränsningar. Hembygd fungerar ofta som ett elastiskt begrepp. Man kan uppfatta att det inte enbart är den specifika ort där man växte upp utan att det även innefattar en större region. Framför allt åländska och österbottniska svarare uppger att de upplever hela regionen som sin hembygd. Flera påpekar även att ju längre bort från hemmet man är desto generösare blir man med sin definition, så att ”fosterlandet” och kanske till och med Skandinavien och Norden är ens hembygd när man är utomlands. Att ha flexibla eller töjbara gränser för vad som

utgör ens hembygd i olika sammanhang är vanligt. En man som flyttat från Hitis till Helsingfors som vuxen betecknar huvudstaden som sin hembygd, men preciserar sin definition: "Min hembygd omfattar i vidare bemärkelse Helsingfors, Hitis och Sibbo samt stora delar av Svenskfinland. Genom mitt äktenskap har min hembygd utvidgats även till Sibbo, där vi har en veckoändstuga." (Man, SLS 1390)

Om hembygd definieras emotionellt är det inte alls givet att det är den plats man vuxit upp på eller som man tillbringat största delen av sitt liv på, utan det kan vara en trakt där man känner sig hemma. Hembygd är en rumslig dimension som man förvärfvar genom en kreativ process (Greverus 1979). För flera svarare är hembygden en plats man engagerat sig i och känner sig som hemma i även om man flyttat dit som vuxen: "Min starkaste hembygdskänsla har jag för det distrikt där jag bott i 50 år och arbetat med barn och vuxna i helg och söcken och där jag känner varje hjortronmosse och skogsstig och varje kobbe i havet", kommenterar en man (f. 1907, SLS 1390) som flyttat från sin födelseort till sin nuvarande hemort som 22-åring. Att investera arbete i ett samhälle och att ha kännedom om en plats är en god grund för en stark hembygdskänsla. Tuan påpekar att vardagsrutiner understöder upplevelsen av hem, men en känsla av platstillhörighet kräver emellertid inte att man bott länge på en ort utan att man på avgörande sätt kan relatera till platsen (Tuan 2012:229). Vardagliga praktiker ger en ram av trygghet och ger en möjlighet för individen att skapa ett (nytt) sammanhang och en samhällelig förankring. Speciellt enligt senare uppfattningar har begreppet hembygd blivit mindre statistiskt knutet till födelseorten och mer förknippat med områden man flyttat till under sitt vuxna liv.

En kvinna som flyttat från sin födelseort i Österbotten till sin mans hemort i Nyland berättar att hon upplever bägge platser som sin hembygd. Hennes nya hemort lärde hon känna genom att aktivt engagera sig i olika lokala föreningar: "Hembygdskänslan har sakta vuxit fram [för den nya orten], men man känner starkt för sin födelseort", noterar hon (kvinna f. 1940, SLS 1390). En annan informant som flyttat många gånger men nu bott en längre tid i Oravais berättar att hon förstod hon blivit Oravaisbo "med själ och hjärta" när hon efter en resa anlände hem och hennes bröst "fylldes med en känsla av lycka" – "dock står födelsebygden i en skild dager, men det går att kombinera dessa känslor på ett riktigt sätt" (kvinna f. 1927, SLS 1390). En man som bott 50 år i Helsingfors säger sig ha en mycket stark hemortskänsla där, medan kärleken till födelseorten Vörå har en annan karaktär med drag av romantik. Känslan för barndomsplatsen kräver dock ett visst mått av engagemang för att upprätthållas, det vill säga förhållandet till hembygden är en pågående process:

Jag besöker barndomsbygden regelbundet för att jag har mina rötter och tidigaste minnen där, och ändå har Vöråtrakten ändrats sedan jag levde där. Den är inte längre isolerad och outvecklad. De som bor där följer med sin tid [...]. Min hembygdsromantik är förenad med de tidigaste upplevelserna och händelserna i hemmet, hembyn och hemsocknen [...]. Förändringen av barndomsbygden har lämnat en viss känsla av främlingskap. Det har ibland kommit över mig att jag medvetet eller omedvetet försöker komma bort från denna alienationskänsla genom olika hembygdsaktiviteter [...]. (Man f. 1903, SLS 1390)

I och med den ökade mobiliteten under 1900-talet blev det allt vanligare att personer flyttade mellan orter, huvudsakligen från landsbygden till städer och större bosättningscentrum. Detta demografiska faktum framträdde även i frågelistmaterialet. Många bodde i en annan trakt än där de var födda eller vuxit upp. Att känna speciella band till hemsocknen är vanligt men några av informanterna understryker att även om man upplever sig ha tillhörighet och rötter på en viss plats behöver det inte vara kopplat till nostalgi eller hemlängtan. Andra berättar att de ser sina barndomstrakter i ett idylliskt skimmer. Många fördelar sin tid mellan olika orter, till exempel genom ett sommarboende eller genom att besöka den gamla hemorten under semesterrarna. Upplevelsen av att ha flera hembygder beskrivs av de flesta som tämligen oproblematiske – man har helt enkelt olika känslor och förhållanden till olika platser.

STRÖVTÅG I NATUREN

Inom hembygdsromantiken som konstnärlig och litterär genre spelar naturen och landskapet en central roll. Både i folklivsskildringarna och i den mer renodlade bygdelitteraturen har landsbygden ofta kommit att stå som en (idealiserad) motvikt till den förmodat skadliga moderniteten och urbaniseringen. Här skapades även en modell för hur hembygd kan beskrivas, upplevas och, inte minst, kopplas till identitet. En tråd som ofta finns med i hembygdsgenren är tanken att en människa obehagligen är präglad av det landskap man vuxit upp i. Tanken kommer delvis även till uttryck i svaren: "en skärgårdsbo kan aldrig komma till rätta där icke fjärdar och hav äro synliga [...] man känner sig instängd [på andra orter]", påpekar till exempel en man (f. 1914, SLS 1390). I denna bemärkelse innebär hembygdskänsla en speciell typ av kunskap som man har tillgodogjort sig om man vuxit upp på en specifik plats. En informant menar till exempel att allemansrätten är till skada för skärgården, eftersom utomstående ofta inte vet hur man skall röra sig där: "om man inte är född där förstår man inte".

Vägen hem till byn? Hembygds känsla förknippas ofta med lokalkännedom och vana att röra sig på orten. Akvarellmålning av Maria Wiik.

I många berättelser sätts likhetstecken mellan hembygden och dess natur. Flera svar beskriver hembygdskärlek som en kärlek till landskapet: "Nog har jag väl hembygdskärlek. Jag tycker Finnö är jordens vackraste och ljuvligaste plats." (Kvinna f. 1915, SLS 1390) Naturen i detta sammanhang omfattar det kulturhistoriska landskapet, vilket innebär att det också är naturens skönhet och förfädernas arbete som uppskattas:

Hembygden har blivit mig kär bl.a. för att här har mina fäder bott, kämpat och trott på den Gud som leder allas våra öden. Här har de brutit åker ur den stembundna marken för att få sin utkomst och trygghet. Som ett monument över denna nybyggarmöda ser vi ännu stenmururar av ovanliga mått kring de små åkertäpporna. Men de har liksom vi sena tiders barn kunnat njuta av en vacker natur. Här finns grönskande kullar och dalar, där hägg och rönn under blomstringstiden fröjdar ögat och tjusar sinnet. De sextio insjöarna glittrar i sommarnatten och ger på hösten goda möjligheter för bygdens folk att på skrinnskor få njuta av vackra vyer. Även den lilla ån som förbinder många sjöar, slingrar sig likt ett pärlband i naturens labyrinter. Ur sjöar och bäckar har man kunnat fånga fisk som välbehövligt tillskott i den mången gång torftiga födan. I min hembygd är det just den vackra naturen som ger en känsla av harmoni och trivsel. Det är den yttre inramningen av lummig natur och välskötta gårdar som gör att man alltid längtar tillbaka hit. Till dessa barndomens smultronställen, som ännu idag är verklighet. (Man f. 1910, SLS 1390)

Att ofta ha rört sig i ett område och därigenom lärt känna miljön beskrivs som en grund för hembygdskänslan. Den fysiska kontakten med landskapet stärker kärleken till hembygden:

En orsak till att känslan för hembygden för undertecknad har vuxit starkare är att jag under det senaste årtiondet har rört mig mycket ute i skog och mark i hemkommunen. Jag skidar årligen runt 1500 km och till fots under sommardelen av året blir sträckan något kortare. Under strövtågen i naturen där kameran samt svamp- och lingonkorgen ofta är med blir det så att man har tid för meditationer och tankegångar om nästan allt här i världen. Då kommer ofta en tacksam känsla fram över att man finns till, över att man är fri, att man har ett hem och en hembygd. Där i vår underbara natur föds det lätt lyriska och sentimentala tongångar [...]. (Man f. 1922, SLS 1390)

Kärleken till hembygdens natur är något som berör djupt känslomässigt. Inte sällan antar informanternas svar ett hänfört och poetiskt tonfall när de beskriver sin hembygds landskap:

Hembygdskärlek går knappast att beskriva. Men då jag ser vitsippor och gullvivor i vårgrönska, solglitter över viken och lummig grönska på holmarna i fjärden, då blir hjärtat överfyllt av tacksamhet till den makt som danat vår hembygd så skön. (Kvinna f. 1910, SLS 1390)

Om jag står vid havsstranden i Täcktom och ser ut mot havet en stormig dag. Allt är mig lika kärt. Då förstår man de stora skalder som besjungit vårt land, och jag är stolt att jag kan vara medlem och innebyggare i en sådan trakt. (Man f. 1915, SLS 1390)

Många beskriver ungdomen som en tid då man började uppskatta hembygden i och med att rörelseområdet utökades från hemmets omedelbara sfär. Det kunde handla om ett kollektivt upptäckande med jämnåriga vänner: "Med läskamraterna gjorde jag cykelturer i omgivningen. Där fanns vackra bondgårdar, välodlade åkrar, hagar med betande hästar och kor." (Kvinna, SLS 1390) Men det kunde även röra sig om upplevelser på egen hand: "I min ungdom gick jag mycket ensam och njöt av de vackra omgivningarna", berättade en annan informant (kvinna f. 1918, SLS 1390). En person skildrar i sitt svar det exakta ögonblick när hembygdskänslan väcktes i ungdomen:

Jag har ännu idag ett klart minne från midsommaren 1943, då det här – låt oss kalla det för hembygdskärlek – rotade sig i mitt inre. Jag var på sjön på den här tiden (förresten en mot-min-vilja-påmönstring för att slippa tvångsarbete på jordbruket) och tursamt nog anlöpte fartyget Helsingfors på midsommaraftonen, så att jag hann ta sista tåget hem. Getbergstationen och bygden runt om låg sovande tyst när jag började ta mina steg ner mot Båtvik. Grönskan, dofterna, insekter, grodor och allt som hör en vacker och varm sommarafteon till strömmade välkomnande emot mig när jag ensam vandrade med en tung resväska mot hemmet. Att nejden låg tyst berodde på att folk hade sökt sig till den traditionella lad-dansen i Båtvik, men det visste jag först då jag var hemkommen. För under vandringen var det bara ett kanske? med ett stort frågetecken för dans var ej tillåtet. Ett annat kanske var att man lika väl kunde ha stor sorg i bygden just nu, tänkte jag. För allt verkade ovanligt lugnt, då ingen människa syntes till under den 3 km långa vandringen. Denna afton, under denna vandring, var ett ögonblick i mitt unga liv som väckte mig att värdesätta hembygden. Det var också då som jag "drömplanerade" att om jag överlevde havets och krigets faror så

skulle jag en dag bosätta mig i Helsingfors, arbeta där, men Båtvik skulle bli min fritids- och sommarvistelseort – och den natursköna udden vid gårdsrån skulle bli min en dag, kosta vad det vill. (Man f. 1927, SLS 1390)

Det är tydligt att för många svarare som beskriver naturen som en avgörande del av hembygdskänslan spelar sinnesintrycken en stor roll: "Det är ofta så att det som ligger närmast ögat, det som handen kan röra vid ger de varmaste känslorna, har den klaraste färgen och ger de sprödaste och mest nyansrika tonerna", förklarar en svarare (man f. 1922, SLS 1390). För många är alltså hembygden något kroppsligt och sinnligt.

... OCH HISTORIEN

Sevärdheter, minnesmärken och "vackra platser" nämns i svaren som stärkande för hembygdskänslan och hembygdstoltheten. Många upplever hembygden som en kombination av traktens miljö och människor, men ofta framkommer även att det är berättelser om äldre tider som ursprungligen väckt hembygdsintresset. Ett flertal informanter lyfter fram en fascination för gamla berättelser, seder, bruk och lokalhistoria som grundläggande för deras hembygdskänsla:

Min kunskap om hembygden har jag fått genom att jag redan som 17-åring började teckna upp byberättelser, ord och uttryck. Många av min fars "historier" lade jag också på minnet och skrev på basen av dem korta skådespel för Gammelgård ungdomsförening, där jag förutom självklart medlemskap också var sekreterare i tre års tid. I nämnda förening var min mor sekreterare i trettio års tid och min far kassör i tjugo år. (Kvinna f. 1922, SLS 1390)

Speciellt de äldre informanterna påpekar att deras hembygdskännet, och delvis även hembygdskärlek, grundlades i skolan. Lärarna gav kunskap om hembygden och dess natur och historia, men även hur man skulle förhålla sig till och uppskatta hembygden. Hembygden fick ofta stå som en representant för fosterlandet (t.ex. man f. 1916, SLS 1390). Att sjunga fosterländska sånger var ett vanligt sätt att ta del av och inskolat i känslan för hembygden: "När jag som 22-åring äntligen fick börja delta i ungdomsarbetet [...] hade vi en fin lärarinna som ordförande. Varje möte eller sångövning avslutades med 'Jag älskar min hembygd'" (Kvinna f. 1918, SLS 1390) Många nämnde specifikt hembygdsvisor och fosterländska sånger som något som både frammanade och uttryckte deras hembygdskärlek: "När jag i olika sammanhang stämt upp 'Jag älskar min hembygd' så är det inte bara med munnens ord och toner, utan det har kommit från hjärtat med en tår i ögonvrån", medgav

en svarare (kvinna f. 1915, SLS 1390). Det man lärde sig i skolan kombinerades med de praktiska erfarenheterna man gjorde: "Redan från barndomen fick man hembygdskänslan. I folkskolan lärde man sig att älska hembygden. Den långa skolvägen – fem km – gjorde oss bekanta med trakten och naturen." (Kvinna f. 1910, SLS 1390)

När informanterna beskriver sin hembygd lyfts ofta lokala historiska aspekter fram – äldre tider i form av forngravar, men även samtida historia, exempelvis vägbyggen eller betydelsefulla personer som bott i trakten. En svarare som flyttat mellan flera orter menar att lokalhistoria är ett bra sätt att komma in i ett samhälle och aktivt skapa sig ett förhållande till en ny hembygd: "För att bli vän med en bygd bör man göra utflykter i de närmaste omgivningarna först [...]. Vad jag tänker främst på är att lära känna gången tid, med händelser och människor som betytt en del för bygden." (Kvinna f. 1927, SLS 1390) Den historiska dimensionen i hembygdskänslan är för några sammankopplade med större skeenden och traktens allmänna historia medan andra tar fasta på den personliga släkthistorien och de egna rötterna på en viss plats:

När jag besöker kyrkan där jag blev konfirmerad, när jag går till förfädernas gravar och vandrar på kyrkogården där varje namn på kors och gravstenar är bekant, när jag står på den höga kyrkbacken och ser ut över den stilla bygatan med ån som flyter fram – då känner jag att detta är min hembygd, här har jag mina rötter! Och för stunden fylls jag av ett soligt lyckorus. Detta är min definition av hembygdskärlek, hembygdskänsla. (Kvinna f. 1918, SLS 1390)

Hembygdskänsla anses ofta kännetecknas av en stor dos patos och sentimentalitet, men några informanter är noga med att understryka att kärlek till hembygden handlar om en konkret och vardaglig upplevelse:

Tycker nog att jag har "hembygdskärlek" i den bemärkelsen att jag har fäst mig vid den plats jag bor. Det är en konkret känsla och inte något tomt svammel. Hembygdskärlek är inte "knutpatriotism", dvs. att allting är "störst, bäst och vackrast" just här. Hembygdskänslan innebär psykisk och fysisk trygghet i den mån det är möjligt i dagens sannerligen oroliga värld. Någoting så ytterst vanligt som att komma hem en mörk vinterkväll och se husets upplysta fönster skymta fram eller att gå ner till sjöstranden en ljus sommarnatt och se på solnedgången och simma ut i sjön. Den vackra naturen fanns här när vi kom, men genom våra händers arbete har vi försökt hjälpa till att göra en orörd skogstomt till ett mera öppet, parkliknande landskap. (Kvinna, SLS 1390)

Att betrakta det kulturhistoriska landskapet och läsa in förfädernas liv och arbete i det är ett återkommande tema i beskrivningarna av hembygdskänslan. I citatet beskrivs även den personliga interaktionen med landskapet som del av hembygdskärleken och som ett sätt att skriva in sig själv i landskapet.

HEMBYGDSRÖRELSER OCH SOCIALA RUM

Hembygd är ett rumsligt-socialt begrepp som ger ramar för ett närsamhälle representerande trygghet och överskådlighet och där man känner att man kan agera med tilltro, alltså motsatsen till främlingskap och alienation (Bausinger 1980:20). Den sociala dimensionen har en grundläggande betydelse för upplevelsen av hembygd. I några frågelistsvar utgår hela definitionen av hembygd från den kollektiva basen: "Min hembygd uppfattar jag hela socknen, det är ej en större kommun än att man känner alla", konstaterar en kvinnlig informant. Även andra tog fasta på tryggheten i det bekanta som avgörande för hembygdskänslan: "Det bästa med min hembygd är att

De sociala aspekterna är viktiga i framställandet av hembygd. Sång och toner, samt visuella aspekter som folkdräkter och traditionella miljöer är populära inslag vid hembygdsfester som många kan samlas kring. Bengtsgården, Närpes.

alla känner mig, och jag känner alla. Med andra ord, det är mitt hemfolk. Vi har samma seder och bruk, och det känns mycket tryggt att bo här.” (Kvinna f. 1945, SLS 1390)

En stor del av de vanligaste sammansättningarna med ordet hembygd har någon form av social denotation, som till exempel hembygdsförbund, hembygdshistoria, hembygdsgård och hembygdsverksamhet. Hembygd fungerar således både som kollektiv och individuell identifikation. Årtiondena kring sekelskiftet 1900 kom hembygd att bli ett nyckelbegrepp både för ungdomsrörelsen och för den växande svenska samlingsrörelsen. Ungdomsrörelsens syfte var att fungera som en kanal för att öka folkbildningen och styra ungdomen mot vad som uppfattades vara sunda fritidssysselsättningar, bland vilka hembygdsarbete ansågs vara en naturlig del. För svensketsrörelsen å andra sidan var allmoge, region och tradition värdebegrepp för att sammanföra svenskspråkiga i Finland under en och samma fana. Inom bägge strömningar kom hembygd att etableras som ett ideal och en gemensam angelägenhet. De föreningshus som ungdomsföreningarna på många orter lät uppföra blev en bas för verksamhet och samling på lokal nivå. Hembygd fungerar här, som Kugele och Eigler (2012:5) noterar gällande begreppet *Heimat*, i intersektionen av kollektivt minne, tillhörighet och rum.

Hembygdsintresset på olika orter går i vågor och hänger inte sällan samman med engagerade individers drivkraft. För ett antal informanter är det specifikt i aktiva handlingar som hembygds känslan uttrycks. Frågor gällande hembygden berör och sätter personer i rörelse på ett konkret plan. Flera svarare kopplar samman hembygds känslan med en vilja och en beredskap att agera för att försvara den mot vad man uppfattar som negativa förändringar: ”Ni frågade efter vad hembygds känsla är. Jo, det är helt enkelt det att min hemtrakt för mig är den värdefullaste och vackraste av bygder och att jag vill göra mitt bästa för att bevara dess kultur- och naturvärden.” (Kvinna f. 1920, SLS 1390) För flera svarare kommer hembygdstillhörigheten med ett ansvar och en plikt känsla:

Nog känner man hembygdskärlek så det gäller att kämpa, vara aktivt med, skriva inlagor och brev, samla namn, uppvakta fullmäktige grupper, nämnder och förtroendemän, sällan något roligt men man måste. Mitt inre säger mig att det är min skyldighet som bysbo. (Kvinna f. 1928, SLS 1390)

Förlust av hembygd och ökad rotlöshet utpekade ofta som symptomatiskt för det moderna livet. Många hembygdsföreningar verkar dessutom redan på 1980-talet ha märkt av det som man mot slutet av 1900-talet börjar tala om som föreningsdöden – allt färre förefaller beredda att lägga ner sin tid på långsiktigt föreningsarbete. Många föreningar har en längre tid stått inför

en åldrande medlemskår och dålig återväxt. Situationen uppmärksammas av några svarare:

De många nyinflyttade har ingen hembygdskänsla för sin nya bostadsort, för de har sina hemorter någon annanstans i Finland. Men förändringen har medfört att hembygdskänslan på något sätt försvagats. Visst finns det ännu några föreningar som försöker hålla hembygdskänslan vid liv, men den flämtar nog mycket ansträngt. (Man f. 1915, SLS 1390)

Men det finns också svar som uttryckte ett nytt intresse för det lokala och stolthet över det regionala. Vissa föreningsaktiviteter tycks även attrahera många utövare och deltagare, åtminstone lokalt. Några svarare har noterat tendenser till ökat engagemang kring hembygden i sin omgivning:

Jag tycker och tror mig veta att samhällets förändring har påverkat hembygdssarbetet i positiv anda. Särskilt under de senaste tio åren har den s.a.s. kulturella hembygdsandan vuxit ut och fått en allt större spridning. Sångköror och musikgrupper kommer till som svampar ur jorden och de har ofta en lokal färgton, vill gärna låta omvärlden veta varifrån de är hemma. (Man f. 1922, SLS 1390)

En märkbar förändring under 1900-talet är att allt fler bor i urbana miljöer. Medan det under det tidiga 1900-talet rådde en uttalad oro över att urbaniseringen skulle förstöra den kollektiva hembygdskänslan, talas det mot slutet av 1900-talet om lokalaktivism och staden som en hembygd (se t.ex. Gunnemark 1998:295–298). Några av svararna menar ändå att det känns främmande att beteckna en stad som hembygd: "Min hemstad är Helsingfors, jag känner mig som helsingforsare och kan inte tänka mig att bo någon annanstans. Jag tycker ordet hembygd passar illa när det rör sig om en stad." (Kvinna, SLS 1390) Andra informanter, både inflyttade och infödda, uppgav däremot att de ansåg Helsingfors som sin hembygd – eller som en av sina hembygder.

På samma sätt som på landsbygden verkar de personliga rörelsemönstren och förhållandet till omgivningen vara avgörande för hembygdskänslan i urbana miljöer. En infödd helsingforsbo berättar att hennes stads-kännedom växte fram genom att hon som barn gick till fots till skolan och andra platser eftersom familjen inte hade pengar till spårvagn, men att hon på detta sätt lärde känna gatumiljöerna väl: "Vi gick till skolan med start från Fabriksgatan, Jungfrustigen till att börja med till Bangatan och Bulevarden och till sist Fabiansgatan – och detta gällde i ur och skur." (Kvinna f. 1904, SLS 1390) Senare insamlat arkivmaterial från 2018 ("Platser i föränd-

ring”, SLS 2325) bekräftar att utvecklingen gått mot att hembygdstanken har blivit en del av nutida stadskultur. Exempelvis invånare i den nybyggda stadsdelen Busholmen i Helsingfors har grundat en egen aktiv byaförening inom vilken man jobbar för gemensamma frågor och arrangerar lokala evenemang (“Busholmen – byn i stan”). Här framträder hembygden som ett socialt rum, det som människor kollektivt skapar (Greverus 1979). Förändringar av olika slag aktualiserar gemensamma värderingar och vardagliga beteenden (Gunnemark 1998:299) och kan få både individer och grupper att reagera och agera.

Hembygden som socialt rum innebär någon form av gränsdragningar – vad och vem som hör till gemenskapen och vad och vem som inte gör det. Denna typ av uteslutningsmekanismer kan, som Bausinger påpekat, skapa förutsättningar för inkludering eller, tvärtom, alstra en tendens att exkludera (1990:89). Strävan efter trygghet integrerad i hembygdstanken kan på så sätt slå över i rädsla för det främmande och oförståelse för det annorlunda. I frågelistmaterialet var det huvudsakligen positiva konnotationer som lyftes fram i samband med begreppet hembygd, men några informanter berättar också om när de inte upplevt hembygdskänsla eller när de upplevt att de inte inkluderats i den kollektiva hembygdskänslan:

Naturen, och det vackra som finns där, är väl det stora dragplåstret som människan faller för. Och för mitt vidkommande är det just det vackra i Ekenäs om lockade mig hit och delvis hållit mig kvar. När jag 1958 hade bott här en månad och befann mig på tjänsteresa till H:fors, vandrade jag i misstag, i tankarna av gammal vana, till min forna bostad. Och hur korta H:fors besöken än kunde vara – så kort stund hann jag aldrig vara där – så grep hemlängtan till Ekenäs. De var de första Ekenäs åren. Numera känner jag inte helt på samma sätt. Varför vet jag ej. Kanske för att man inte är inföding? För att riktigt vara accepterad bör man vara född Ekenäsbo och helst ha generationer släktled bakom sig som stöd. Personligen har jag visserligen fått några genuina infödingars välsignelse; att jag får kalla och räkna mig som Ekenäsbo – då jag nu en gång har stannat så länge som jag har gjort. M.a.o. ”det må nu gå den här gången, men sköt dig”. Underförstått kan man och bör man även tänka sig att infödingen vill ha sagt något i den stilen till sin inkräktare. (Man f. 1927, SLS 1390)

En kvinna född i Helsingfors som flyttat till Borgå berättar att det inledningsvis var svårt ”att komma in i klickarna”, men att hon börjat trivas bättre efter hand när hon aktivt engagerat sig i föreningar och lärt känna folk. En man som flyttat in till Helsingfors från landsbygden menar att det faktum att befolkningen i storstaden endast till en mindre del är urinvånare och till

största delen kommer från olika delar av landet gör att "att man som inflyttad ej behöver känna sig som utböling, vilket kunde vara fallet på landsorten eller i en småstad".

VAR ÄR HEMBYGDEN? ETT BEGREPP I RÖRELSE

"Begreppet hembygden är för mig mycket omfattande. Det är inte bara fråga om barndomens bygd, det gäller också andra trakter där jag bott. Begreppet hembygd innefattar ett personligt identitetsproblem, viktigt att erkänna och utreda" – så inleder en av informanterna (man f. 1903, SLS 1390) sitt svar. Frågan om hur man uppfattar hembygd leder ofta till djupgående reflektioner om identitet, tillhörighet och familjehistoria. Hembygd är långt ifrån ett självklart begrepp och alla skapar, under påverkan av livsomständigheter och personlighet, sitt eget förhållande till konceptet.

Hembygd kan ha en oklar geografisk utsträckning (Bausinger 1990:77) men förknippas med en viss mån av vardaglighet. Att hembygden är ett vardagligt rum behöver dock inte innebära att man för närvarande tillbringar mycket tid där, utan att platsen i något skede av ens liv har uppfattats som "hemma" och förknippas med beteendemönster som känns naturliga. De vardagliga aktiviteterna förankrar och skapar en tillhörighet till det lokala rummet.

Utgångspunkten för detta bidrag är att hembygd inte är något statiskt utan tvärtom aktivt framställt i tid och rum (Lefebvre 1991) och därför har haft olika innebörder och tjänat olika intressen under 1900-talet. Även för individen kan hembygden ha olika innehåll och betydelse under skilda livsfaser (Gunnemark 1998:25). Ett mycket vanligt konstaterande i svaren på frågelistan 1981 var att hembygden blir kärare när man blir äldre. Man kan ha flera hembygder och en hembygd kan innebära många olika saker. Hembygd är inte alltid ett positivt begrepp utan kan uppfattas med likgiltighet, ambivalens eller utpräglad negativa känslor. För majoriteten av informanterna var hembygd dock en högt värderad plats som förenar barndomsminnen, intresse för lokalhistoria, deltagande i lokala föreningar, uppskattning av och en kännedom om det lokala landskapet, en känsla av att ha rötter och höra hemma någonstans: "Hembygdskänslan innebär följande för mig: minnena av mina föräldrar, mor- och farföräldrar och allt vad de berättat för mig. Församlingens gamla kyrka och allt vad det innebär och alla gamla fornminnen och naturen i övrigt", summerar exempelvis en svarare (kvinna f. 1932, SLS 1390). Hembygd är alltid en rumslig dimension skapad i en nexus av historia, miljö och sociala beteendemönster.

Källor och litteratur

Nilsson: Förord

Litteratur

- Ahlbäck, Ragna 1945. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Atia, Nadia & Jeremy Davies 2010. "Nostalgia and the shapes of history". *Memory Studies* 3:3, 181–186.
- Bengtsson, Åsa & Kimmo Grönlund 2005. *Den finlandssvenska väljaren*. Vasa: Samforsk.
- Brøndum-Nielsen, Johs., Otto von Friesen, Magnus Olsen & Sigurd Erixon 1931–1956. *Nordisk Kultur*. Stockholm: Bonniers.
- de Certeau, Michel 1988. *The practice of everyday life*. Trans. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- Christensen, Søren, Astrid P. Jespersen, Signe Mellemegaard & Marie Sandberg (red.) 2017. *Kultur som praksis. Etnologiske perspektiver på individualitet og fælleskab, kultur og historie*. Köpenhamn: Hans Reitzels forlag.
- Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen & Camilla Mordhorst (red.) 2009. *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Darnton, Robert 1987. *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- Demo, Anne Teresa & Vivian Bradford 2012. *Rhetoric, remembrance and visual form. Sighting memory*. New York & London: Routledge.
- Ekrem, Carola, Pamela Gustavsson, Petra Hakala & Mikael Korhonen 2014. *Arkiv, minne, glömska. Arkiven vid Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–2010*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Fornäs, Johan 2012. *Kultur*. Malmö: Liber.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber Läromedel.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflutna: etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. [Diss.] Lund: Lunds universitet.
- Hedberg, Charlotta 2006. "Finlandssvenska 'ansikten'. Migrationskulturer och livsbanor". Marianne Junila & Charles Westin (red.). *Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 149–180.
- Himmelroos, Staffan 2020. "Attityder till det svenska – kontakthypotesen som förklaringsmodell". Staffan Himmelroos & Kim Strandberg (red.). *Ur majoritetens perspektiv. Opinionen om det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 101–118.
- Junila, Marianne & Charles Westin (red.) 2006. "Inledning". *Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 13–45.
- Junkala, Pekka & Elina Kiuru (toim.) 1998. "*Toinen*" sivilisaatio. *Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Junkala, Pekka & Jari Määttä (toim.), 2002. *Paikallisuuden juuret ja versot. Jatkuvuuksia Judinsalons maalaismaisemassa*. Jyväskylä: Atena.
- Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.) 2017. *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

- Karjalainen, Pauli Tapani 1997. "Aika, paikka ja muistin maantiede". Tuukka Haarni, Marko Karvinen, Hille Koskela, & Sirpa Tani (toim.). *Tila, paikka ja maisema. Tutkimusretkiä uuteen maantieteeseen*. Tampere: Vastapaino, 227–241.
- Klinkmann, Sven-Erik 2011. *Ifänrikarnas, martallarnas och dixietigrarnas land. En resa genom det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Klinkmann, Sven-Erik 2017. "'Svenska talande bättre folk' – mellan ironi, stereotyp och humor". Sven-Erik Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger (red.). *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 301–328.
- Klinkmann, Sven-Erik, Blanka Henriksson & Andreas Häger (red.) 2017. *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Kuczynski, Anna-Liisa 2017. *Minoritetsgrupper och möten i trängda situationer. Identifikation och kulturell gemenskap*. [Diss.] Åbo: Åbo Akademi.
- Lillbroända-Annala, Sanna 2010. *Från kåk till kulturarv. En etnologisk studie av omvärderingen av historiska trästadsområden i Karleby och Ekenäs*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Löfgren, Jakob 2018. ... *And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'*. *Intertext and folklore in discworld-fandom*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Lönnqvist, Bo (toim.) 2000. *Arjen säikeet. Aikakuvia arkielämään, sivilisaatioon ja kansankulttuuriin*. Jyväskylä: Atena.
- Lönnqvist, Bo 2001. "Retoriken i den etniska mobiliseringen". Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävande i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 16–25.
- Lönnqvist, Bo, Ivar Nordlund, Monica Ståhls & Katia Båsk 1997. *Industrisamhälle och arbetarkultur. En etnologisk studie över Tolkis cellulosafabrik i Borgå landskommun 1893–1975*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lönnqvist, Bo & Laura Aro (toim.) 2006. *Autenttinen ihminen. Tulkintoja irtautumisen etnografiasta*. Jyväskylä: Atena.
- Marander-Eklund, Lena & Fredrik Nilsson 2018. "Under ytan. Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala". Lena Marander-Eklund & Fredrik Nilsson (red.) *Under ytan. Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala*. [Specialnummer av *Budkavlen. Tidskrift för etnologi och folkloristik* 97], 1–10.
- Marander-Eklund, Lena & Ann-Catrin Östman (red.) 2011. *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Meinander, Henrik 2016. *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Miller, Daniel 2008. *The comfort of things*. Malden, MA: Polity Press.
- Nikander, Gabriel (utg.) 1919. *Det svenska Finland. 1 Bygden*. Helsingfors: Schildts.
- Nikander, Gabriel (utg.) 1922. *Det svenska Finland. 2:1 Folket och odlingen*. Helsingfors: Schildts.
- Nikander, Gabriel (utg.) 1923. *Det svenska Finland. 2:2 Folket och odlingen*. Helsingfors: Schildts.
- Nilsson, Fredrik 2018. "Under ytan, bakom fasaden. En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moraliska geografier". Lena Marander-Eklund & Fredrik Nilsson (red.). *Under ytan. Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala*. [Specialnummer av *Budkavlen. Tidskrift för etnologi och folkloristik* 97], 13–37.
- Nilsson, Fredrik 2000. *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.

- Nilsson, Fredrik 2021. "Ett ämne blir till". Fredrik Nilsson & Anna-Maria Åström (red.). *Nordisk etnologi 1921–2021. Ett ämne i rörelse*. Åbo: Åbo Akademi förlag, 17–33.
- Paterson, Mark 2006. *Consumption and everyday life*. New York and London: Routledge.
- Pels, Dick, Kevin Hetherington & Frédéric Vandenberghe 2002. "The status of object. Performances, mediations, and techniques". *Theory, Culture & Society* 19:5–6, 1–21.
- Radley, Alan 1990. "Artefacts, memory and a sense of the past". David Middleton & Derek Edwards (eds.). *Collective remembering*. London: Sage.
- Roberts, Les (ed.) 2012. *Mapping cultures. Place, practice, performance*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Sandell, Karin 2022. *Parasiter och "bättre folk". Affekt i näthat mot det svenska i Finland*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Stanley, Liz 2013. *Documents of life revisited. Narrative and biographical methodology for a 21st century critical humanism*. Burlington, VT: Ashgate.
- Storå, Nils 1990. *Fem etnologier. Etnologin i Finland i finlandssvenskt perspektiv*. Åbo: Åbo Akademi.
- Svensson, Birgitta & Anna Walette (red.) 2012. *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*. Göteborg: Makadam.
- Talve, Ilmar 1979. *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Thor Tureby, Malin & Jesper Johansson 2020. *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*. Lund: Nordic Academic Press.
- Wright, Patrick & Jeremy Davies 2010. "'Just start digging': Memory and the framing of heritage". *Memory Studies* 3:3, 196–203.
- Vuorela, Toivo 1975. *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Vuorela, Toivo 1976. *Suomen kansankulttuurin kartasto. Atlas der Finnischen Volkskultur. Atlas of Finnish Folk Culture. 1. Aineellinen kulttuuri. Materielle Kultur. Material Culture*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Åström, Anna-Maria & Jonas Lillqvist 2012. *Stadens hjärta. Täta ytor och symboliska element i nutida nordiska städer*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Åström, Anna-Maria, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist 2001. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Lönnqvist & Åström: Den kultiverade naturen - en introduktion

Tryckta källor och litteratur

- Ahlbäck, Ragna 1945. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ahlbäck, Ragna 1955. *Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärssocken*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ahlbäck, Ragna 1983. *Bonden i svenska Finland. Teori och praktik inom åkerbruk och boskapsskötsel*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Atlas över svensk folkkultur 1. Materiell och social kultur* 1957. Sigurd Erixon (red.). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Atlas över svensk folkkultur 2. Sagen, tro och högtidssed* 1976. Åke Campbell & Åsa Nyman (red.). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Bastl, Beatrix 2002. *Europas Aufbruch in die Neuzeit 1450–1650. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*. Darmstadt: Primus Verlag.

- Braun, Karl, Claus-Marco Dieterich & Angela Treiber (Hg.) 2015. *Materialisierung von Kultur. Diskurse Dinge Praktiken*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Bringéus, Nils-Arvid 1971. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund: Gleerup.
- Climo, Jacob J. & Maria G. Cattell 2002. *Social memory and history. Anthropological perspectives*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- de Certeau, Michel 1988. *The practice of everyday life*. Transl. Steven Rendall. Berkeley, London & Los Angeles: University of California Press.
- Dahl, Hjördis, Pekka Toivanen & Bo Lönnqvist 1980. *Kustbygd*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Fischer, Norbert 2008. "Landschaft als kulturwissenschaftliche Kategorie". *Zeitschrift für Volkskunde* 104:1, 19–39.
- Hellspång, Mats & Orvar Löfgren 1974. *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: Gleerup.
- Katalog över Folkkultursarkivets och Folkmålskommissionens samlingar, SLS1–1000* 1978. Ivar Nordlund (red.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Korkiakangas, Pirjo, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.) 2016. *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*. Helsinki: Ethnos. ry.
- Liby, Håkan 2019. *Vardagsbestyr på Grönsö. Människor och arbete bakom den representativa fasaden*. Enköping: Grönsö Kulturhistoriska Stiftelse.
- Lönnqvist, Bo et al. 1997. *Industrisamhälle och arbetarkultur. En etnologisk studie över Tolkis cellulosafabrik i Borgå landskommun 1893–1975*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lönnqvist, Bo 2001. "Retoriken i den etniska mobiliseringen". Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.). *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhåvdelse i kulturalistiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- May, Sarah 2018. "Holz. Ökonomien, Politiken, kulturwissenschaftliche Potenziale". *Zeitschrift für Volkskunde* 114:2, 236–258.
- Nikander, Gabriel (red.) 1919–1923. *Det svenska Finland*. Helsingfors: Schildt.
- Nordlund, Ivar & Bo Lönnqvist (red.) 1974. *Fiskare och fiskemiljöer. En etnologisk undersökning av fisket i Malax*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Osterhammel, Jürgen 2009. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.
- Rosell, Johan 2007. *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Räsänen, Matti 1985. *Kaskö. Kontinuitet och förändring i en småstad*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Sarmela, Matti 1994. *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sommerschield, Finn Edvard & Karl Bruhn 1940. *Den svenska folkstammen i Finland*. Helsingfors: Nordiska förlagsaktiebolaget.
- Talve, Ilmar 1979. *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Troels-Lund, Troels Frederik 1908–1914. *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede I–XIV*. København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- Trummer, Manuel 2018. "Das Land und die Ländlichkeit. Perspektiven einer Kulturanalyse des Ländlichen". *Zeitschrift für Volkskunde* 114:2, 187–212.
- Wallin, Sigurd 1946. *Bohag, heminredning och dräkt*. Stockholm: Skoglund's Bokförlag.
- Vuorela, Toivo 1975. *Suomalainen kansankulttuuri*. Helsinki: WSOY.
- Vuorela, Toivo 1976. *Aineellinen kulttuuri. Suomen kansankulttuurin kartasto 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Åström, Anna-Maria 2011. "Den etnologiska forskningsprocessen – en djupdykning i mentala och materiella sfärer". Pirjo Korhokangas, Pia Olsson & Helena Ruotsala (toim). *Polkuja etnologian menetelmiin*. Helsinki: Ethnos, 25–42.
- Åström, Anna-Maria & Jonas Lillqvist 2012. *Stadens hjärta. Tättytor och symboliska element i nutida nordiska städer*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Åström, Anna-Maria, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist 2001. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävvelse i kulturalanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

I. TEMAT VARDAG - EN EXPOSÉ

Tryckta källor och litteratur

- Ariès, Philippe & Georges Duby 1992–1998. *A history of private life. Volume I–V*. Transl. Arthur Goldhammer. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
- Ariès, Philippe 1988. *Zeit und Geschichte*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Becker, Karin 1997. "Das Bildarchiv und die Konstruktion von Kultur". *Zeitschrift für Volkskunde* 93:2, 235–253.
- Brednich, Rolf 2001. *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Burke, Peter 1992. *Annales-skolan. En introduktion*. Övers. Gustaf Gimdal & Rickard Gimdal. Göteborg: Daidalos.
- Burke, Peter 2004. *What is cultural history?* Oxford: Polity.
- de Certeau, Michel 1988. *The practice of everyday life*. Transl. Steven Rendall. Berkeley, London & Los Angeles: University of California Press.
- Daniel, Ute 2001. *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dressel, Gert 1996. *Historische Anthropologie. Eine Einführung*. Wien: Böhlau Verlag.
- Elias, Norbert 1989. *Sedernas historia I*. Andra uppl. Övers. Berit Skogsberg. Stockholm: Atlantis.
- Fischer, Norbert 2008. "Landschaft als kulturwissenschaftliche Kategorie". *Zeitschrift für Volkskunde* 104:1, 19–39.
- Gadamer, Hans Georg & Paul Vogler (Hrsg.) 1973. *Neue Anthropologie. Band 4. Kultur-anthropologie*. Stuttgart: Georg Thieme Verlag.
- Greverus, Ina-Maria 1978. *Kultur und Alltagswelt. Eine Einführung in Fragen der Kultur-anthropologie*. München: C. H. Beck.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflytna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museet.
- Kuczynski, Jürgen 1967. *Arbetarklassens uppkomst*. Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Kuczynski, Jürgen 1980. *Geschichte Des Alltags Des Deutschen Volkes. Studien I. 1600–1650*. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Lüdke, Alf 2003. "Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs". *Historische Anthropologie* 11:2, 278–295.
- Orte des Alltag. Miniaturen aus der europäischen Kulturgeschichte* 1994. Heinz-Gerhard Haupt (Hrsg.). München: Verlag C. H. Beck.
- Schmidt, Andrea 2018. *Befragung des Alltags 5. (Praxis und Kultur)*. Göttingen: Cuvillier Verlag.
- Åström, Anna-Maria, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist 2001. *Gränsfolkets barn. Finlands-svensk marginalitet och självhävvelse i kulturalanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

II. SKOGEN - NATUR OCH BYTE

Tryckta källor och litteratur

- Erixon, Sigurd 1955. *Nordisk Kultur. Fångst, jakt och fiske. Teknisk kultur. XI–XII*. Stockholm: Bonniers, 110–114.
- Lehmann, Albrecht 1996. "Wald. Über seine Erforschung aus volkscundlichen Fachtraditionen". *Zeitschrift für Volkskunde* 92:1, 32–47.
- Schriewers, Klaus 1998. "Die Gesichter des Waldes. Zur volkscundlichen Erforschung der Kultur von Waldnutzern". *Zeitschrift für Volksunde* 94:1, 71–90.
- Schvindt, Theodor 1905. *Finsk etnografisk atlas I. Jagt och fiske*. Helsingfors: Finska jaktmuseet.
- Storå, Nils 1968. *Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. En etnologisk undersökning av fångstmetoderna*. Åbo: Åbo Akademi.

Lönnqvist: Jakt på varg, björn och fåglar

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS 760 Jakt i Lappträsk (Ragna Ahlbäck), 1942 (Även uppgifter om fågeljakt med bulvan, fångst av räv med sax)

Tryckta källor och litteratur

- Allardt, Anders 1920. *Lappträsk socken*. Helsingfors: Söderström.
- Allardt, Anders 1935. *Liljendals sockens historia*. Helsingfors: Söderström.
- Andersson, Valter 1935. "Jakthistorier från Björkkulla/Borgå". *Hembygdsminnen samlade av Elevförbundet vid Borgå folkhögskola XIII*. Borgå, 46–48.
- Bengts, Josefina 1915. *Från vargtider och vallpojksår. En samling minnen från forna dagars Östra Finland*. Helsingfors: Söderström.
- Danielsbacka, Linnea 1933. "En björnjakt i Liljendal." *Hembygdsminnen samlade av Elevförbundet vid Borgå folkhögskola XI*. Borgå, 95–97.
- Ekman, Sven 1910. *Norrlands jakt och fiske*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Finlands svenska folkdiktning II. Sägner. 1. Kulturhistoriska sägner* 1928. V. E. V. Wessman (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 393–409, 534–536.
- Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970* 1978. Under ledning av Bo Lönnqvist beskriven av Maria Bruncrona, Elias Härö, Anna Maria Reinilä, Marianne Schauman och Sinikka Segerståhl. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Henriksson, Heidi 1975. "Ett klassifikationssystem för folklig jakt". *Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd*. Stockholm: Nordiska museet, 107–127.
- Keyland, Nils 1906. "Om svenska allmogens jakt". *Fataburen. Kulturhistorisk Tidskrift*. 1–16, 115–125.
- Lönnqvist, Bo 2007. *En finsk adelssläkts öden Standertskjöld – Standertskjöld-Nordenstam*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Rosenholm, Gunnar 1965. *Solfsockens historia 2. Allmogekulturen i Solf-byarna med Munsmo*. Vasa: Solf kommuns förlag, 167–183.
- Schriewers, Klaus 1998. "Die Gesichter des Waldes. Zur volkscundlichen Erforschung der Kultur von Waldnutzern". *Zeitschrift für Volksunde* 94:1, 71–90.

- Sirén, Olle 1981. *Pernå sockens historia II:2*. Borgå: Pernå kommun.
- Smeds, Helmer 1935. *Malaxbygden. Bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svenskbygd*. Helsingfors: Ernst Ingelius.
- Storå, Nils 1968. *Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. En etnologisk undersökning av fångstmetoderna*. Åbo: Åbo Akademi.
- Topelius, Zacharias 1897. "Gamla baron på Rautakylä". *Vinterqvällar. Tredje cykeln. Senare delen. Berättelser, skildringar*. Helsingfors: G. W. Edlund.
- Wessman, V. E. V. 1910. "Åventyr med rovdjur. Uppteckning i Sibbo". *Hembygden. Tidskrift för svensk folkkunskap och hembygdsforskning i Finland*.
- Åström, Anna-Maria 1993. "Sockenboarne". *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Lönnqvist: Älgjakt

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 1191 Älgjakt och älgjaktslag i Svenskfinland (1975–1976). (Ivar Nordlund)
Helge Englund, Bennäs
Bo Sandström, Eugmo, Larsmo
Bror Kevin, Bromarf

Tryckta källor och litteratur

- Back, Rose-Mari 2006. *Älgjakten i Sydösterbotten på 1990-talet – organisering, utförande och betydelse*. [Oppublicerad pro gradu-avhandling.] Åbo: Åbo Akademi.
- Pedersörenejdens jaktvårdsförenings hemsida, <https://www.pedersore-jvf.fi/> (hämtad 20.1.2024).
- Schriewers, Klaus 1998. "Die Gesichter des Waldes. Zur volkskundlichen Erforschung der Kultur von Waldnutzern". *Zeitschrift für Volkskunde* 94:1, 71–90.

Huldén: Pälsdjursfarmningen - en föränderlig näring

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 1598 74–75 Intervju med August Nyby, Monäs 23.7.1986
SLS 1598 72–73 Intervju med Elmer Sundqvist, Monäs 23.7.1986
SLS 1598 76–77 Intervju med Valdemar och Gertrud Häggman, Monäs 30.7.1986
SLS 1598 78–79 Intervju med Paul Storgård, Hirvlax, 31.7.1986

Åbo Akademi

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

- KIVÅ 29 B M Om odling av mink och räv
KIVÅ 29 B FM Minkin ja ketun kasvattaminen

Tryckta källor och litteratur

- Arolainen, Teuvo 14.9.1998. "Eläinaktivistien laittomuudet harvalukuisen ydinryhmän työtä". *Helsingin Sanomat*.
- Berggren, Camilla 30.8.1998. "Inget från djurriket över deras läppar". *Hufvudstadsbladet*.
- Bruun, Henrik 4.3.1998. "Ta djurskyddsaktivismen på allvar". *Hufvudstadsbladet*.
- Dahl, V. 9.3.2018. "Lättare blir det inte för den österbottniska pälsnäringen". *Vasabladet*.
- Sirén, Ellinor 2017. "Därför ska du välja ekologisk ullfleece istället för polyesterfleece!", bloggen Ekotipset, <https://www.ekotipset.se/blogg/2017/9/27/drfr-ska-du-ullja-ekologisk-ullfleece-istallet-fr-polyesterfleece?rq=polyesterfleece> (hämtad 13.2.2024).
- Flannery, Tim 2018. *Europe. The first 100 million years*. London: Penguin books.
- Granér, Otto M. (red.) 1967. *Svenska Österbottens pälsdjursodlarförening r.f.:s 30-års och Ostrobotnia päls ab:s 20-års festpublikation*. Vasa.
- Huldén, Niklas 1998. "Kan pälsdjur odlas?". *Etnografi på hemmaplan*. Åbo: Åbo Akademi. *Ilkka* 11.10.1982.
- Klinkmann, Bertel 1986. *Pälsriket*. Vasa: [B. Klinkmann].
- Klinkmann, Bertel 1989. *Pälsnäringen. Koloss på lerfötter?* Vasa: [B. Klinkmann].
- Kuhn, Gabriel (ed.) 2010. *Sober living for the revolution. Hardcore punk, straight edge, and radical politics*. Chicago: PM Press.
- Lampén, Mikael 2.3.1998. "Stora rubriker i Jakobstads tidning – 'Pälsstrid blossar upp inom SU'". *Svensk Framtid* 2.
- Lehtonen, Marko-Oskari 3.2.2016. "Muistatko heidät? Kettutyttöjen 20 vuoden velkavankeus päättyy", *Iltalehti*, https://www.iltalehti.fi/uutiset/2016020221056903_uu.shtml (hämtad 17.01.2024).
- Mononen, Jaakko 1996. *Resting platforms and nest boxes for farmed blue foxes (Alopex lagopus) and silver foxes (Vulpes vulpes) – the extent of use, reasons for use and welfare effects*. [Diss.] Kuopio: Kuopion yliopisto.
- Niinivaara, Susanna 11.9.1998. "Tutkijat selvittävät turkiseläimen lyhyen elämän viihtyisyyttä". *Helsingin Sanomat*.
- Nordin, Ingemar 2001. *Animals don't have rights – a philosophical study*. Linköping: Linköpings universitet.
- Regan, Tom 1988 [1983]. *The case for animal rights*. 2nd edition. London: Routledge.
- Rogers, Everett M. 1983. *Diffusion of innovations*. 3d edition. Rev. ed. of *Communication of innovations* 2nd ed. 1971. New York: Free Press.
- Sahlgren, Karl 29.1.1998. "Pälsnäring och ekologi – äkta pälsar förbrukar mest". *Hufvudstadsbladet*.
- Siltamäki, Tuija 2019. "Kettutyttöjen paluu". *Helsingin Sanomat Kuukausiliite* 9.
- Silvennoinen, Sara 2019. "Berättelsen om blåräven Otto som rymde från pälsfarmen och fick en andra chans till livet", <https://svenska.yle.fi/a/7-1419931> (hämtad 23.10.2019).
- Singer, Peter 1990 [1975]. *Animal liberation*. 2nd edition. New York: Avon books.
- Storå, Nils 1986. "Från pälsdjursjakt till pälsdjursodling". *Svenska Österbottens pälsdjursodlarförening r.f. 1936–1986*. Vasa: Svenska Österbottens pälsdjursodlarförening r.f.
- Sundqvist, Jarl 19.2.1998. "De gröna lärde sig rävfarmning". *Hufvudstadsbladet*.
- Suomen maatalouden historia. 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle* 2003. Viljo Rasila (toim.). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suomen maatalouden historia. 2. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle* 2004a. Matti Peltonen (toim.). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Suomen maatalouden historia. 3. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen 2004b. Pirjo Markkola (toim.). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Särs, Ulf 29.1.1998. "Båda har rätt att leva". *Hufvudstadsbladet*.
- Tammenmaa, Corinna 2.3.1998. "Alltför många farmare bryter mot reglerna". *Svensk Framtid* 2.
- Tyynelä, Tapani 2007. *Kukkulan kettu ja kuopatut minkit. Turkistarhaus Lappajärvellä 50 vuotta*. Lappajärvi: [Tapani Tyynelä].
- Vainio, Riitta 8.9.1998. "Tarhauksen vastustus lisää luomuturkisten kysyntää". *Helsingin Sanomat*.
- Wenzel, George 1991. *Animal rights, human rights – ecology, economy and ideology in the Canadian arctic*. London: Belhaven Press.
- Wester, Holger 1986. "Pälsdjursfarmning i svenska Österbotten". *Svenska Österbottens pälsdjursodlarförening r.f. 1936–1986*. Vasa: Svenska Österbottens pälsdjursodlarförening r.f.

III. SKOGEN - LIVSFORMER OCH ARBETSKULTURER

Tryckta källor och litteratur

- Allardt, Erik & Christian Starck 1981. *Språkgränser och samhällsstruktur. Finlands-svenskarna i ett jämförande perspektiv*. Stockholm: AWE/Geber.
- Højrup, Thomas 1989. *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. København: Museum Tusulanum.
- Schatzki, Theodore 2008. *Social practices. A Wittgensteinian approach to human activity and the social*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schriewers, Klaus 1998. "Die Gesichter des Waldes. Zur volkswissenschaftlichen Erforschung der Kultur von Waldnutzern", *Zeitschrift für Volkskunde* 94:1, 71–90.
- Törnudd, Klaus 1978. *Svenska språkets ställning i Finland*. Helsingfors: Schildts.

Lönnqvist: Skogsliv och kulturmönster

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 789 Ortnamnen i Strömfors (Bo Lönnqvist), 1963
- SLS 810a, band 1964:3 Minnen av kolbränning, behov för byn och gårdssmedjorna. Informant i Liljendal f. 1881 (Bo Lönnqvist), 1964

Tryckta källor och litteratur

- Bauman, Zygmunt 2017. *Retrotopia*, Cambridge: Polity Press Ltd.
- Eklund-Back, Eivor 2017. "Finland firades med tjärbränning och hembygdsfest i Övermark". *Hembygden* 4, 24–26.
- Greverus, Ina-Maria 1972. *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Greverus, Ina-Maria 1978. *Kultur und Alltagswelt. Eine Einführung in Fragen der Kulturanthropologie*. München: C. H. Beck.

- Greverus, Ina-Maria 1979. *Auf der Suche nach Heimat*. München: Verlag C. H. Beck. *Hufvudstadsbladet* 6.9.2017, annons för "Skogens svarta guld".
- Johannisson, Karin 1984. "Det sköna i det vilda. En aspekt på naturen som mänsklig resurs". Tore Frängsmyr (red.). *Paradiset och vildmarken, studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm: Liber Förlag.
- Linde-Laursen, Anders 1995. *Det nationales natur. Studier i dansk-svenske relationer*. [Diss.] København: Nordisk ministerråd.
- Lindeberg, Henrik & Sigbritt Backman (red.) 2011. *Torparliv. En skildring av torpväsendet på Sjunby gård*. Sjundeå: Hembygdens Vänner i Sjundeå r.f.
- Lindqvist, Yrsa (red.) 2008. *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lindqvist, Yrsa (red.) 2008. "Inledning". *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 9–20.
- Lowenthal, David 1997. *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge: Cambridge University. Press.
- Luukko, Armas 1976. *Suomen kansankulttuurin kartasto 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lönnqvist, Bo 1991. *Folkkulturens skepnader. Till folkdräktens genealogi*. Helsingfors: Schildt.
- Nikander, Gabriel 10.06.1933 och 17.06.1933. "Tjärbruket i det gamla Österbotten". *Pedersöre-Jakobstads Tidning*.
- Nikander, Gabriel 1959. "Tjärbruket". *By och bonde i Svenskösterbotten*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Nordmann, Petrus 1912. *Furu-Jutte. Trettio berättelser från de svenska bygderna i Finland tillagnade våra folkskolors elever*. Helsingfors: Svenska Folkskolans Vänner.
- Nylund, Glen 1996. "Tjärbränning i Överpurmo hembygdsförenings regi 1976–1986–1996. Sammanställd på basen av Rurik Nylunds berättelse över tjärbränningen i Purmo 30.6.1976 jämte dess förberedelse". Henry Nygård (red.). *Tjärbränning i Purmo*. Överpurmo: Överpurmo Hembygdsförening.
- Ordbok över Finlands svenska folkmål III* 2000. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken.
- Osterhammel, Jürgen 2011. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.
- Smeds, Helmer 1935. *Malaxbygden. Bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svenskbygd*. [Diss.] Helsingfors: Ernst Ingelius.
- Tegengren, Helmer 1943. *Kronoby sockens historia*. Åbo: Kommunalnämnden i Kronoby.
- Topelius, Zacharias 2011 [1845–1852]. *Finland framställt i teckningar*. Jens Grandell & Rainer Knapas (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Topelius, Zacharias 2013 [1872–1874]. *En resa i Finland*. Katarina Pihlflyckt (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Villstrand, Nils Erik 1992a. *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Åbo: Åbo Akademi.
- Villstrand, Nils Erik 1992b. "Med stor möda i en hop gropar i marken. Tjärbränning kring Bottniska viken under svensk stormaktstid". *Historisk Tidskrift för Finland* 1, 31–72.
- Villstrand, Nils Erik 1996. "En räddande eld. Tjärbränning inom det svenska riket 1500–1800". Henry Nygård (red.). *Tjärbränning i Purmo*. Överpurmo: Överpurmo Hembygdsförening r.f.
- Villstrand, Nils Erik 2000. "Skogen, bonden och tjäran". Jessica Morney (red.). *Bottnisk kontakt X. Maritimhistorisk konferens*. Vasa: Österbottens museum.

- Villstrand, Nils Erik & Petri Karonen (red.) 2017. *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2019*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Zilliacus, Clas 2000. "I martallsskogen". Clas Zilliacus (utg.). *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 37–38.
- Åström, Sven-Erik 1978. *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia*. Ekenäs: Söderström & Co Förlags AB.

Lönnqvist: Skogsfolket

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 793 Uppteckning av ortnamnen i Helsinge (Bo Lönnqvist), 1963
- SLS 794 Anteckningar om folklivet i Helsinge socken. Bandinspelningar med Richard Falck 1963:13–15 och 1970:73–74 samt Artur Söderberg 1964:18

Privat ägo

- Brev av Ralf Toppar (viceordf. i Vörå släkt- och hembygdsforskare) december 2017 angående skogsbyarna i Vörå

Diskussioner med Ragna Ahlbäck på Folkkultursarkivet 1963–73 och senare

Tryckta källor och litteratur

- Bengts, Josefina 1915. *Från vargtider och vallpojksår. En samling minnen från forna dagars Östra Finland*. Helsingfors: Söderström.
- Finlands svenska folkdiktning VII. Folketro och trolldom. 1. Övernaturliga väsen* 1919. Gunnar Landtman (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 622–644.
- Finlands svenska folkdiktning VII. Folketro och trolldom. 2. Växtlighetsriter* 1925. Gunnar Landtman (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 257–268.
- Folkloristiska och etnografiska studier I*. 1916. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Granlund, John 1975. "Julita godsorganisation 1871–1940". *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museet, 79–132.
- Gylling, Edvard 1909. "Några drag ur torparförhållandena i Savolax för hundra år sedan". *Folktribunen* 3.
- Göttsch, Silke 2017. "Ländlichkeit als sinnliche Erfahrung. Zu einem Wahrnehmungsparadigma der Moderne", Karl Braun, Claus-Marco Dietrech, Thomas Hengartner, Bernhard Tschofen (Hrsg.). *Kulturen der Sinne. Zugänge zur Sensualität der sozialen Welt*. Würzburg: Königshausen Neuman, 62–77.
- Lindeberg, Henrik & Sigbritt Backman (red.) 2011. *Torparliv. En skildring av torpväsendet på Sjunbygård*. Sjundeå: Hembygdens Vänner i Sjundeå r.f.
- Lönnqvist, Bo (red.) 1978. *Finländskt herrgårdsliv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Mörne, Arvid 1926. *Mörkret och lågan*. Helsingfors: Holger Schildt.
- Rask, Henry 1991. *Snappertuna. En kustbygds hävder. Del I. Forn tid–1809*. Ekenäs: Ekenäs stad.
- Schama, Simon 1997. *Skog. Landskap och minne. En civilisationshistoria*. Övers. Gunilla Lundborg. Stockholm: Gedins Förlag.

- Sirén, Olle 1980. *Sarvlaks. Gårdshushållningen och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Tegengren, Jacob 1904. *Miniaturer*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Virtanen, E. A. 1930. "Urajärven kartanon torppien verot ja veronmaksutavat". *Suomen museo*, Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys, 17–40.
- Åström, Anna-Maria 1981. *Torpare och statare. Gårdsorganisation och lönesystem på Frugård i Jorois*. [Pro gradu-avhandling] Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Åström, Sven-Erik 1978. *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia*. Ekenäs: Söderström & Co Förlags AB.

Lönnqvist: Järnfolket

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland

Traditions- och språksamlingen

- SLS 484 Smide (Amanda Lassus), 1938
 SLS 732 Bysmedjor och smeder, 1960:130–134, Berta Karlberg (f. 1900)
 SLS 822 Smide i Lappträsk (Irja Sahlberg), 1934

Institutet för de inhemska språken, Helsingfors

Folkmålskommissionens samlingar

- FMK 58 Smide i södra Österbotten (Irja Sahlberg), 1931

Åbo Akademi

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

- Etnologiska samlingarna
 Irja Sahlberg, Strömfors bruk
 Martin Ginström 1987–89, Strömfors bruk, 8 intervjuer

Tryckta källor och litteratur

- Bursell, Barbro 1975. *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Nordiska museet.
- Finlands svenska folkdiktning I. A. Sagor, referatsamling* 1917. Oskar Hackman (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finlands svenska folkdiktning I. B. Sagor i urval. Första bandet* 1917. Anders Allardt (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finlands svenska folkdiktning I. B. Sagor i urval. Andra bandet* 1920. Anders Allardt (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finlands svenska folkdiktning II. Sägner. I. Kulturhistoriska sägner* 1928. V. E. V. Wessman (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finlands svenska folkdiktning VII. Folketro och trolldom. 5. Magisk folkmedicin* 1927. Valter W. Forsblom (utg.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970* 1978. Under ledning av Bo Lönnqvist, beskriven av Maria Bruncrona, Elias Härö, Anna Maria Reinilä, Marianne Schauman och Sinikka Segerståhl. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

- Geertz, Clifford 1973. *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Ginström, Martin 1991. *Bruksarbetarliv. En etnologisk studie av levnadsförhållanden och dagligt liv i Strömfors bruk 1900–1950*. [Opubl. pro gradu-avhandling] Åbo: Åbo Akademi.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd 16* 1971. "Smed", "Smedja". Malmö: Allhem, 260–270.
- Lönnqvist, Bo 1976. *Folklivsforskning. En bibliografi över Svenskfinland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Matvejew, Irina 1949. *Fiskars – vår hembygd*. Ekenäs: Fiskars hembygdsförening.
- Nikander, Gabriel 1929. *Fiskars bruks historia*. Åbo: Fiskars Aktiebolag.
- Nordström, W. E. 1962. *Svartå bruks historia*. Svartå: Ab Svartå Bruk Oy.
- Rask, Henry 1991. "Brukspatroner – ståndspersoner, storbönder – småbönder och kapitlet skogen". Knut Drake & Henry Rask (red.) *Snappertuna. En kustbygds hävder. Del I*. Ekenäs: Snappertuna sockenhistorie kommitté.
- Sahlberg, Irja 1949. "Stångjärnsmedjan i Strömfors". *Budkavlen*, 80–97.
- Sirén, Olle 1971. *Strömfors Bruk 1695–1970*. Helsingfors: A. Ahlström.
- Svedlin, Th. 1936. *Dalsbruks järnverk och brukspatroner 1686–1936*. Helsingfors: Aktiebolaget Dalsbruk.
- Tegengren, Helmer 1949. *Billnäs bruks historia*. Helsingfors: Styrelsen för Oy Billnäs Ab.

Lönnqvist: Sågarbetarliv

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS A 873 Skogby sågs arkiv, 1894–1980

SLS 1642 Skogby såg (Katia Båsk, Bertil Bonns), 1987–88

Tryckta källor och litteratur

- Almark, Minna & Pia Santonen 14.06.2022. "Stora planer i Skogby – ett företag vill satsa på båtliv, boende och industri". *Svenska Yle*.
<https://svenska.yle.fi/a/7-10017684> (hämtad 29.02.2022)
- Ariès, Philippe 1988. *Zeit und Geschichte*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag.
- Bergholm, Synnöve 1991. *Liljendal hembygdsbok*. Liljendal: Liljendal hembygdsförening.
- Båsk, Katia 1991. "Patriarkalism och en ny klassmedvetenhet". Anna-Maria Åström & Ivar Nordlund (red.). *Kring tiden. Etnologiska och folkloristiska uppsatser. Vänskrift till Bo Lönnqvist* 29.9.1991. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Båsk, Katia 1993. *Vi smälte järn. Henry Malmbergs teckningar från Dalsbruks stålverk*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Båsk, Katia 1997. "Epilog – en förvirrad förort med en storsåg som granne". Ivar Nordlund, Bo Lönnqvist, Monica Sähls & Nils Erik Villstrand (red.). *Industrisamhälle och arbetarkultur. En etnologisk studie av över Tolkis cellulosafabrik i Borgå landskommun 1893–1975*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Koselleck, Reinhart 2004. *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*. Övers. Joachim Retzlaff. Göteborg: Daidalos.
- Lundqvist, Gunnar 2001. *Skogby bruks historia*. Ekenäs: G. Lundqvist.
- Lönnqvist, Bo 1967. "Etnologins uppgifter i dag", *Finsk Tidskrift* 5, 194–206.
- Lönnqvist, Bo 1964. "Trastossor i svenskbygderna i Finland", *Budkavlen*.

- Lönnqvist, Bo 1981. "Svenskfinland och kulturkrets läran". Ivar Nordlund (red.). *Fynd och forskning. Till Ragna Ahlbäck 17.7.1981*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 69–103.
- Nordlund, Ivar, Katia Båsk, Bo Lönnqvist, Monica Ståhls & Nils Erik Villstrand (red.) 1997. *Industrisamhälle och arbetarkultur. En etnologisk studie av över Tolkis cellulosafabrik i Borgå landskommun 1893–1975*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Pollmann, Judith 2017. *Memory in early modern Europe 1500–1800*. Oxford: Oxford University Press.
- Skarin-Frykman, Birgitta 1985. *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg 1800–1919*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Stenman, Paul 1973. *Sågarbetarliv på Attu i Pargas skärgård. Arbete, miljö och tradition*. Åbo: Åbo Akademi.
- Talve, Ilmar 1979. *Suomen kansankulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

IV. LANTBRUK OCH STADSLIV

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, Kjell, Kenneth Nordberg & Erland Eklund 2015. "Det rurala, det urbana och det mobila". Stefan Sjöblom & Siv Sandberg (red.). *Makten att kombinera. Utmaningar, vägval och handlingskraft i Svenskfinland*. Helsingfors: Svenska kulturfonden, 81–100.
- Hellspong, Mats & Orvar Löfgren 1972. *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö: Gleerups förlag.
- Massey, Doreen & Pat Jess (eds.) 1995. "Places and cultures in an uneven world". *A place in the world? Places, cultures and globalization*. London: The Open University, 215–240.
- Rose, Gillian 2015. "Place and identity. A sense of place". Doreen Massey & Pat Jess (eds.). *A place in the world? Places, cultures and globalization*. London: The Open University, 87–132.

Huldén: Odlingens landskap - sådd och skörd

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS 1013 Jordbrukets förändring under de senaste 70 åren – Lantbrukets mekanisering (Bo Lönnqvist), 1971

Åbo Akademi

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

KIVÅ 25 A Liarna och de första slättermaskinerna (Helmer Tegengren), 1970
 KIVÅ 29 B Slagorna och de första tröskverken (Helmer Tegengren), 1970
 KIVÅ 32 A–C Benämningar på jordbruksredskap och jordbruksmetoder, med kompletteringar (Nils Storå), 1973
 KIVÅ 69 A Jordbruket i nutiden (Anna-Maria Åström, John Hackman & Niklas Huldén), 2005

IF 1978/4 Riagubben, (Guy Björklund), Anders With, f. 1907
KIVÅ L7 (1962) Elis Johansson, f. 1887, Eckerö, Åland
KIVÅ L311 (1974) August Herman Kevin, f. 1901, Tenala

Åbo Akademis bibliotek

Handskriftssamlingarna

J.J. Huldéns samling

Brev från Evert Huldén till Johan Jakob Huldén 15.10.1950

Privat ägo

Brev från Evert Huldén till bröderna Johan Jakob, Alfred, Vilhelm och Emil Huldén
11.6.1966

*Muntliga uppgifter av Lars Huldén och Valde Celvin, Monå 2005, samt Carl Granberg,
Pargas 2012*

Tryckta källor och litteratur

- Ahlbäck, Ragna 1983. *Bonden i svenska Finland – teori och praktik inom åkerbruk och boskapsskötsel*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Anttila, Veikko 1968. *Talonpojasta tuottajaksi. Suomen maatalouden uudenaikaistuminen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkupuolella*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Björklund, Guy 1979. "Två magiska föremål på Jakobstads museum". [Opubl. proseminarieuppsats i Nordisk folkloristik] Åbo: Åbo Akademi.
- Gadd, Carl-Johan 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm: Natur & Kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Huldén, Evert 1951. *Jord och drömmar*. Helsingfors: Holger Schildts Förlag.
- Huldén, Evert 1952. *Hemgården och byn*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
- Huldén, Niklas 1995. "Vetohärkä. Työjuhta joka katosi". Aino Nissinaho (toim.). *Ihmisen maisema. Kirjoituksia yhteisön ja ympäristön muutoksesta Lounais-Suomen rannikolla*. Turku: Turun yliopisto.
- Rönkä, Maj-Len 1993. *Termer för slätter- och skörderedskap. Finlandssvensk ordgeografi i nordiskt perspektiv*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Samarbete 1933. [Osigt.] "Hönsskötseln". Nr 44.
- Talve, Ilmar 1960. *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. [Diss.] Stockholm: Nordiska museet.
- Talve, Ilmar 1961. *Den nordosteuropiska rian. En etnologisk undersökning*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Uppslagsverket Finland 2009. "Åkerreservering". <https://uppslagsverket.fi/sv/sok/view-170045-Aakerreservering> (hämtad 28.2.2019).
- Wasabladet 23.4.1919. [Sign. "M. v. Lofg."] "Trädgårdsodlingens fördelar".
- Wasabladet 8.4. 1922. [Sign. "M. v. Lofg."] "Fåravel föredrogs av Aug. Bertlin".
- Wasab-Posten 16.10.1923. [Osigt.] "Lantmannens bekymmer".
- Wiking-Faria, Pablo 2010. *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. [Diss.] Göteborgs Göteborgs universitet. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/21466>
- Österbottniska Posten 31.1.1919. [Osigt.] "(Fiske)".
- Östman, Ann-Catrin 2004. "Mekanisoinnin ensimmäinen aalto". Matti Peltonen (toim.). *Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 19–134.

Lillbroända-Annala: Småstadens rum i förändring

Arkivkällor

Museiverket, Helsingfors

Byggnadshistoriska arkivet

Arkeologiska kommissionens inventering i Gamlakarleby: Inventeringen av det rutmönstrade området 1971. Kokkolan ruutukaava-alueen inventointi 1971. No. 3/1972

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS 1997 Neristan i Karleby (Sanna Lillbroända-Annala), 2001

Tryckta källor och litteratur

Hufvudstadsbladet

22.7.1953, "Sommarturisterna uteblir alltjämt"

21.1.1967, "Libeckska huset i Glakby blir nytt i gamla former"

4.7.1974, "Stadsmiljö med anor – oas i Ekenäsdyllen"

Vasabladet

30.3.1963, "Sjömansgårdarna i Gkby rivs. Stadens 'Nyyjork' försvinner"

Västra Nyland

5.11.1953, "Gamla stadskvarter gammalförklarar"

8.10.1954, "Gamla staden i Ekenäs skall konserveras i ny stadsplan"

21.12.1954, "Man får gärna modernisera invändigt i gammal stadsdel"

11.4.1957, "Ekenäs bör bevaras. Modernt och gammalt samsas"

2.2.1958, "Det gamla Ekenäs" (Walborg Madsén-Himanen)

18.3.1961, "Stämningen i vår stad bör bevaras"

22.5.1970, "Delar av det Ekenäs som var"

28.5.1970, "Gammalt hus rivs"

30.7.1970, "Ekenäs – en bevarad idyll"

Österbottningen

10.6.1972, "Gamlakarleby stad – centrum för stark expanderande bygd"

28.2.1973, "Gamlakarleby är i början på en sekellång tillväxt"

Ahmas, Kristina 1992. *Byggnadskultur och kulturlandskap i Karleby. Inventering åren*

1983–1991. Övers. Eugen Söderström & Paul Stenman. Karleby: Karleby stad.

Andersson, Håkan & Anna-Maria Åström (red.) 1986. *Liv – arbete – miljö i kuststaden.*

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Arvastson, Gösta & Tim Butler 2006. "Metamorphoses, transformation and European

cities". Gösta Arvastson & Tim Butler (eds.). *Multicultures and cities.* Copenhagen:

Museum Tusulanum Press, 5–17.

Cederlöf, Johannes 1993. *Ekenäs stads historia. IV. 1930–1980.* Ekenäs: Ekenäs stad.

de Certeau, Michel 1988. *The practice of everyday life.* Transl. Steven Rendall. Berkeley,

London & Los Angeles: University of California Press.

- Choay, Françoise 1969. *The modern city. Planning in the 19th century*. London: Studio Vista.
- Forsström, Jutta 1998. "Skeppsbron i Lovisa – Från saltbodar till 'småstadscity'". *Laboratorium för folk och kultur* nr 1, 20–21.
- Franzén, Mats 1992. *Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan krigen*. Lund: Arkiv förlag.
- Giles, Judy & Tim Middleton 1999. *Studying culture. A practical introduction*. Malden (Mass.): Wiley-Blackwell.
- Hellman, Katja 2012. "Naturen, havet och det historiska landskapet". Anna-Maria Åström & Jonas Lillqvist (red.). *Stadens hjärta. Tåta ytor och symboliska element i nutida nordiska städer*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 303–331.
- Jauhainen, Jussi S. 1995. *Kaupunkisuunnittelu, kaupunkiuudistus ja kaupunkipolitiikka. Kolme eurooppalaista esimerkkiä*. Turku: Turun yliopisto.
- Kujala, Marketta 1981. *Kokkola – kaupunkikuvaseelvitys*. Kokkola: Kokkolan kaupunki.
- Lahtinen, Rauno 2009. *Turun puretus talot*. Turku: Turun yliopisto.
- Laisaari, Olavi 1962. *Tehokas kaupunki. The smooth-running town*. Turku.
- Lappi, Tiina-Riitta 2012. "Kyrkparken och gågatan i Jyväskylä". Anna-Maria Åström & Jonas Lillqvist (red.). *Stadens hjärta. Tåta ytor och symboliska element i nutida nordiska städer*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 203–221.
- Larsson, Bo 1994. *Stadens språk. Stads gestaltning och bostadsbyggande i nordiska huvudstäder under 1970- och 1980-talen*. [Diss.] Lund: Sektionen för arkitektur, Lunds universitet.
- Lefebvre, Henri 1996. *Writings on cities*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Lepola, Marcus 1998. "Storgatan i Gamlakarleby. Stadslivet förr och nu". *Laboratorium för folk och kultur* nr 1, 5–8.
- Lillbroända-Annala, Sanna 2010. *Från kåk till kulturarv. En etnologisk studie av omvärderingen av historiska trästadsområden i Karleby och Ekenäs*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Mattinen, Maire 1982. *Puukaupunkien suojele. Ympäristöministeriö kaavoitus- ja rakennusosasto*. Helsinki: Ympäristöministeriö.
- Mikkola, Teija 2003. *Muuttuvat arvot ja uusi keskiluokka. Tutkimus arvojen mittaamisesta ja monitasoisuudesta*. [Diss.] Helsinki: Helsingin yliopisto. [URN:ISBN:952-10-1114-9](https://doi.org/10.1111/9789521011149)
- Nyman, Kaj 2003. *Sinisilmäisyyden aika. Suunnittelun myyttejä 1950–2000*. Helsinki: Rakennusalan kustantajat RAK: Sarmala.
- Radovic, Ranko 1993. *Tie kokemusmaailmana*. Helsinki: Tielaitos.
- Riipinen, Olli-Pekka 1998. "Kaavoitus ja rakennussuojele". Elisa El Harouny (toim.). *Suomalaisia puukaupunkeja. Kokkola*. Helsinki: Edita, 23–43.
- Saarikangas, Kirsi 1993. *Model houses for model families. Gender, ideology and the modern dwelling. The type-planned houses of the 1940s in Finland*. [Diss.] Helsinki: Finnish Historical Society.
- Santaholma, Kaija 1995. "Johdanto". Elisa El Harouny (toim.). *Suomalaisia puukaupunkeja. Kokkola*. Helsinki: Edita.
- Santaholma, Kaija 1995. "Esipuhe". Elisa El Harouny (toim.). *Suomalaisia puukaupunkeja. Kokkola*. Helsinki: Edita.
- Schalin, Mona 1998. "Arkitektur och byggnadskultur 1930–1990". Bengt von Bonsdorff et al. (red.). *Konsten i Finland*. 2 uppl. Esbo: Schildts, 363–395.
- Sjöberg-Pietarinen, Solveig 2004. *Museer ger mening. Friluftsmuseerna Klosterbacken och Amuri som representationer*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Stahre, Ulf 1999. *Den alternativa staden. Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen*. Stockholm: Stockholmia.

- Stenman, Nils-Erik 1973. *Gamlakarleby gamla trädstadsdels saneringsförslag*. [Diplomarbete] Uleåborg: Arkitektavdelningen vid Uleåborgs universitet.
- Suvanto, Anneli 1987. "Kansainvälistet suojelusuoitukset ja rakennussuojelu Suomessa", Jussi Rautsi & Kaija Santaholma (toim.). *Rakennussuojelu*. Helsinki: VAKP.
- Sääskilähti, Nina 1999. "Katu kohtaamisen paikkana". Pekka Junkala & Nina Sääskilähti (toim.). *Kadun risteyksessä. Etnologinen analyysi kaupunkitilasta*. Jyväskylä: Atena, 58–66.
- Toivainen, Hillevi 1994. *Kokkolan kaupungin historia. Osa 4. Kokkola: Kokkolan kaupunki*.
- Tuan, Yi-Fu 1974. *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes, and values*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Tuomi, Timo 2005. *Kaupunkikuvan muutokset. Suomalaisen kaupunkikeskustojen suunnittelun tavoitteiden ja todellisuuden kohtaamisesta toisen maailmansodan lopusta 1960-luvun puoliväliin*. [Diss.] Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Uuskallio, Irma 2001. *Arvostetut asuinsijat. Asuinalueiden arvostuksen sosiokulttuurinen analyysi 1900-luvun Helsingissä ja Tehtaankadulta etelään*. [Diss.] Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.

Hagelstam: Förorten - ett urbant rum i utkanten

Tryckta källor och litteratur

Hufvudstadsbladet

- 25.9.1983, "8 000 finlandssvenskar i tvåspråkigt Åbo: Syns inte, hörs inte, men finns och stannar" (Bo på svenska)
- 3.2.1985, "Åbosvenskarna åldras, bor främst i centrum"

Åbo Underrättelser

- 2.8.1958, "Första elementhuset hade taklagsöl i går"
- 26.2.1961, "Idealmiljö för friluftsfolk och barn i Martins stadsdel"
- 5.3.1961, "I Nummis bor man på landet och har alla stadens fördelar"
- 12.3.1961, "Furusus och bykänsla i fridsamma förorter"
- 22.9.1962, "Ursinsgatan får två nya höghus"
- 19.5.1963, "2 900 lägenheter byggs. Men kulmen har passerats"
- 11.7.1964, "Första skedet under tak på storbygge i tallskog"
- 17.11.1967, "Ny sovstad planeras i Pääskyvuori"
- 5.6.1968, "Bostadsområde i Ilpois byggs för fyratusen"
- 29.9.1972, "Rekordbyggande i Åbo: över 3 500 lägenheter"
- 23.6.1976, "Säj nej till packlådshus!"
- 5.10.1979, "Mindre än en av tre bor nu i rutstaden!"
- 20.8.1980, "Flyttning till döds?"
- 16.9.1981, "Åbosvenskarna flyttar bort"

- Antikainen, Jimi 2012. *Turun lähiöiden suunnittelijat ja arkkitehtoniset erityispiirteet 2012*. Turku: Ympäristö- ja kaavoitusvirasto, Yleiskaavatoimisto.
- Gunnemark, Kerstin 1998. *Hembygd i storstaden. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- von Herzen, Heikki 1946. *Koti vai kasarmi lapsillemme. Asunnontarvitsijoiden näkökohtia asunto- ja asemakaavakäytännöissä*. Porvoo: WSOY.

- Ilmonen, Mervi 2016. "Tulevat lähiöt: segregaatiota vai gentrifikaatiota?". Markku Norvasuo (toim.). *Lähiö ja kaupunki – asuinalueen rajat muutoksessa*. Espoo: Aalto-yliopisto, 101–116.
- Junnila, Hilikka 2001. "Kaupunginosien I–X ja Sataman kaupunginosan nimet 1830–1999". Hilikka Junnila, Iina Paasikivi & Tauno Perälä (toim.). *Turun nimistö 2. Turun I–X kaupunginosien sekä Sataman kaupunginosan asemakaavallinen kehitys vuoden 1827 suurpalosta vuoteen 1999*. Turku: Turun maakuntamuseo, 81–164.
- Kauppi, Sanna 2006. "Tuliko Varissuosta hyvä lähiö? Varissuon rakentaminen ja suunnittelutavoitteiden toteutuminen". Jarkko Rasinkangas & Marjukka Laitinen (toim.). *Varissuon 30 vuotta – tavoitteista todeksi*. Turku: Kirja-Aurora, 15–61.
- Laakso, Veikko 1998. *Åbo stads historia 1918–1970. Första bandet*. Övers. Brita Löflund. Åbo: Åbo stad.
- Lahtinen, Rauno 2013. *Turun purettu talot 3*. Turku: Sammikko.
- Lappi, Tiina-Riitta 2004. "Nature in the city. Remembrances and modern practices". Anna-Maria Åström, Pirjo Korkiakangas & Pia Olsson (eds.). *Memories of my town. The identities of town dwellers and their places in three Finnish towns*. Helsinki: Finnish Literature Society, 235–249.
- Lillbroända-Annala, Sanna 2010. *Från kåk till kulturarv. En etnologisk studie av omvärderingen av historiska trädadsområden i Karleby och Ekenäs*. Åbo: Åbo Akademis förlag. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-551-4>
- Lindqvist, Yrsa 2001. "Den sociala bakgrunden som språkmarkör. Kulturmöten, kontakter och gränsöverskridningar". Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kultur-analytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 72–99.
- Mediekompass. "Reportage". <http://www.mediekompass.se/medieordlista/> (hämtad 17.4.2020).
- Niemi, Marjaana 2006. "Politicians, professionals and 'publics'. Conflicts over green space in Helsinki, c. 1950–2000". Peter Clark (ed.). *The European city and green space. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850–2000*. Aldershot: Ashgate, 207–228.
- Ristilampi, Per-Markku 1994. *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. [Diss.] Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Förlag Symposium.
- Roivainen, Irene 1999. *Sokeripala metsän keskellä. Lähiö sanomalehden konstruktiona*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Saarikangas, Kirsi 2002. *Asunnon muodonmuutoksia. Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Statistisk årsbok för Åbo stad 1980–1981* 1982. Åbo: Åbo stad.
- Statistisk årsbok för Åbo stad 1990–1991* 1992. Åbo: Åbo stad.
- Statistisk årsbok för Åbo stad 2000–2004* 2006. Åbo: Åbo stad.
- Statistisk årsbok för Åbo stad 2017* 2018. Statistikåren 2015/2016. Åbo: Åbo stads koncernförvaltning. https://www.turku.fi/sites/default/files/atoms/files/tilastollinen_vuosikirja_2017_netto_0.pdf
- Stjernberg, Mats 2017. *Helsingin seudun 1960- ja 1970-lukujen lähiöiden sosioekonominen ja demografinen kehitys vuoden 1990 jälkeen*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- TEPA-termbank. Samling av fackspråkliga ordlistor och ordböcker [1991]. Terminological centralen. "Aluerakentaminen" (Områdesbyggande). <https://termipankki.fi/tepa/sv/s%C3%B6k/aluerakentaminen> (hämtad 15.4.2020).
- Uusitalo, Sinikka 1982. *Turun kaupungin historia 1918–1970*. Turku: Turun kaupunki.
- Åström, Anna-Maria 2018. "Standens nya ansikten – att ta förorterna i besittning". Anna-Maria Åström & Laura Kolbe (red.). *Helsingfors stads historia efter 1945. 5. Stadsbornas Helsingfors*. Helsingfors: Edita, 108–125.

Åström, Anna-Maria 2001. "Är en dubbelidentitet möjlig?". Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 37–49.

V. RÖRELSE OCH KOMMUNIKATION

Tryckta källor och litteratur

- Casey, Edward S. 2009. *Getting back into place. Toward a renewed understanding of the place-world*. Bloomington: Indiana University Press.
- de Certeau, Michel 1984. *The practice of everyday life*. Transl. Steven Rendall. Berkeley, London & Los Angeles: University of California Press.
- Frello, Birgitta 2008. "Towards a discursive analytics of movement. On the making and unmaking of movement as an object of knowledge". *Mobilities* 3:1, 25–50.
- Lönnqvist, Bo 1981. "Svenskfinland och kulturkrets läran". Ivar Nordlund (red.). *Fynd och forskning. Till Ragna Ahlbäck 17.7.1981*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 69–103.
- Salazar, Noel B. 2016. "Introduction. Keywords of mobility. What's in a name?". Noel B. Salazar & Kiran Jayaram (eds.). *Keywords of mobility. Critical engagements*. New York & Oxford: Berghahn, 1–12.
- Sheller, Mimi & John Urry 2006. "The new mobilities paradigm". *Environment and Planning A: Economy and space* 38:2, 207–226.
- Sheringham, Michael 2006. *Everyday life. Theories and practices from surrealism to the present*. Oxford: Oxford University Press.

Österlund-Pötzsch: Färdmedel, platser och rum

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 784 Midsommarstänger, feststänger, handelsförbindelser, färdvägar och emigranter (Kurt Zilliacus), 1962
- SLS 990 Utvandrarerna. Minnen om emigrationen från Finlands svenskbygder (Bo Lönnqvist), 1970
- SLS 1031 Minnen om posten förr och nu (Bo Lönnqvist), 1971
- SLS 1185 Land och stad (Bo Lönnqvist & Ivar Nordlund), 1976
- SLS 1530 Berätta om bilen (Guy Björklund), 1984

Åbo Akademi

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

Etnologiska samlingarna

- KIVÅ 12 F Skrinande som ett sätt att färdas (Nils Storå), 1961
- KIVÅ 13 A Skrinande och skridskor (komplettering till KIVÅ 12 F), Sparkkälken (Nils Storå), 1962
- KIVÅ 40 Persontrafiken Borgå–Kervo (Nils Storå), 1977
- KIVÅ 60 Bilen (John Hackman et al.), 1997

Tryckta källor och litteratur

- de Certeau, Michel 1984. *The practice of everyday life*. Transl. Steven Rendall. Berkeley, London & Los Angeles: University of California Press.
- Gibson, James J. 1979. *The ecological approach to visual perception*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman (red.) 2021. *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag.
- Wessberg, Lotta 2002. *Bilen i vardagen. Delaktighet i moderniseringsprocessen på landsbygden i Finland*. [Opubl. pro gradu-avhandling]. Åbo: Åbo Akademi.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2017. "'Few are the roads I haven't travelled.' Mobility as method in early Finland-swedish ethnographic expeditions". Noel B. Salazar, Alice Elliot & Roger Norum (eds.). *Methodologies of mobility*. New York & Oxford: Berghahn, 25–46.

Nilsson: Cykling - upptäcktsfärder och prövande av gränser

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 1999 Minnen och berättelser (Dagbok förd över cykelfärd Kaskö-Nykarleby sommaren 1933, skriven av Seidi Hollfast), 2001
- SLS 2045 Kulturexotism (Pia Lindholm), 2004
- SLS 2312 Kommunicerande konsumtion. Kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940 (Yrsa Lindqvist), 2017

Tryckta källor och litteratur

- Carstensen, Trine Agervig & Anne-Katrin Ebert 2012. "Cycling cultures in northern Europe. From 'golden age' to 'renaissance'". John Parking (ed.). *Cycling and sustainability*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 23–58.
- Dahlbacka, Jakob 2015. *Framåt med stöd av det förflutna. Religiöst historiebruk hos Anders Svedberg*. Åbo: Åbo Akademi.
- Ekström, Anders 2010. *Viljan att synas, viljan att se. Medieumgänge och publik kultur kring 1900*. Stockholm: Stockholmia Förlag.
- Frykman, Jonas 2005 [1993]. "Nationella ord och handlingar". Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.). *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur, 120–201.
- Herlihy, David V. 2004. *Bicycle. The history*. New Haven & London: Yale University Press.
- Ilundáin-Agurruza, Jesús & Michael W. Austin (eds.) 2010. "Getting in gear. An introduction to cykling – philosophy for everyone". *Cycling. Philosophy for everyone. A philosophical tour de force*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Jönsson, Lars-Eric 2009. "Tour de France, cykeln och det mänskliga". *ETN: HOJ*. Lund: Etnologiska institutionen vid Lunds universitet.
- Kern, Stephen 2003 [1983]. *The culture of time and space 1880–1918. With a new preface*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kylliäinen, Mikko 2010. "Riding toward the civil society. Bicycle in nineteenth-century Estonia". *Baltic Journal of European Studies* 1:9, 294–306.

- Leed, Eric J. 1991. *The mind of the traveler. From Gilgamesh to global tourism*. New York: Basic Books.
- Männistö-Funk, Tiina 2010. "Gendered practices in Finnish cycling". *ICON – Journal of the International Committee for the History of Technology* 16, 53–73.
- Männistö-Funk, Tiina 2011. "The crossroads of technology and tradition. Vernacular bicycles in rural Finland, 1880–1910". *Technology and Culture* 52:4, 733–756.
- Nilsson, Fredrik 2000. *Irörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Nilsson, Fredrik 2012. "'Ett ypperligt fortskaffningsmedel i Herrens krig'. Den cyklande Frälsningsarmén och det modernas besvärjelser". *Idrott, historia & samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 2012*, 55–74.
- Runeberg, Johan Ludvig 1861. *Fänrik Ståls sägner. En samling sånger*. Örebro: N. M. Lindh.
- Tinley, Scott 2010. "LeMond, Armstrong, and the never-ending wheel". Jesús Ilundáin-Agurriza & Michael W. Austin (eds.). *Cycling. Philosophy for everyone. A philosophical tour de force*. Oxford: Wiley-Blackwell, 68–80.
- Tomlinson, John 2007. *The culture of speed. The coming of immediacy*, London: Sage.

Österlund-Pötzsch: Brevet - en ingång till vardagens rum

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 990 Utvandrarerna. Minnen om emigrationen (Bo Lönnqvist), 1970
- SLS 1031 Minnen om posten förr och nu (Bo Lönnqvist, samarbete med Postbanken), 1971
- SLS 1895 Skriva brev (Marika Rosenström & Helena Jerman), 1997

Tryckta källor och litteratur

- Barton, David & Nigel Hall (eds.) 2000. *Letter writing as social practice*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- de Certeau, Michel 1984. *The practice of everyday life*. Transl. Steven Rendall. Berkeley, London & Los Angeles: University of California Press.
- Foucault, Michel 1997. *Ethics. Subjectivity and truth*. Paul Rabinow (ed.). New York: New Press.
- Gerber, David A. 2006. *Authors of their lives. The personal correspondence of British immigrants to north America in the nineteenth century*. New York: New York University Press.
- Hagelstam, Sonja 2014. *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund (red.) 2005. *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Nylund Skog, Susanne 2018. "Från Småland till Michigan, och tillbaks igen. Verklighetens fiktiva platser i en svenskamerikans berättelser". *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 141, 75–92.
- Pietikäinen, Jukka-Pekka 1988. *Den finska postens historia 1638–1988*. Övers. Lars Landgrén. Helsingfors: Post- och televerket.
- Planck, Brita & Marie Steinrud 2017. "Eliters brev som mikrohistorisk källa". *Historisk tidskrift* 137:3, 463–474.

Nilsson: Telefonin - en outhärlig och hotfull teknologi

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS 1833 Talträden (Bo Lönnqvist & Nils Erik Villstrand), 1995

Tryckta källor och litteratur

Andersson-Skog, Lena 1998. "De osynliga användarna. Telefonen och vardagslivet 1880–1995". Pär Blomkvist & Arne Kaijser (red.). *Den konstruerade världen.*

Tekniska system i historiskt perspektiv. Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 277–298.

Blomkvist, Pär & Arne Kaijser (red.) 1998. *Den konstruerade världen. Tekniska system i historiskt perspektiv.* Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Garnert, Jan 2005. *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige.* Lund: Historiska Media.

Hammarlin, Mia-Marie & Lars-Eric Jönsson 2017. "Prat i text. Om skvaller som journalistisk metod". Torbjörn Forslid, Patrik Lundell, Anders Ohlsson & Tobias Olsson (red.). *Celebritetsskapande. Från Strindberg till Asllani.* Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 93–113.

Immonen, Kari 2002. *Bridging souls and human minds. A history of the telephone in Finland.* Helsinki: Edita.

Kasesniemi, Eija-Liisa & Hanna Liikala 2003. *Mobile messages. Young people and a new communication culture.* Tampere: Tampere University Press.

Kern, Stephen 2003 [1983]. *The culture of time and space 1880–1918. With a new preface.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Lundin, Johan A. & Fredrik Nilsson 2015. *Spritsmuggling på Östersjön. En kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse.* Stockholm & Göteborg: Makadam Förlag.

Marvin, Carolyn 1988. *When old technologies were new. Thinking about electric communication in the late nineteenth century.* Oxford: Oxford University Press.

Nilsson, Fredrik 2003. *Aktiesparandets förlovade land. Människors möte med aktiemarknaden.* Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Nilsson, Fredrik 2014. "Humor i motståndets tjänst. Överviktigas Riksförbund och kampen mot diskriminering". Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson (red.). *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor,* Lund: Studies in Arts and Cultural Science, 139–156.

Villstrand, Nils Erik 1995. "Mångsidigt om 'Talträden'". *Källan. Svenska litteratursällskapet informerar* nr 2, 20–25.

VI. BORTA OCH HEMMA

Tryckta källor och litteratur

- Cresswell, Tim 2001. *The tramp in America*. London: Reaktion.
- Douglas, Mary 1991. "The idea of a home. A kind of space". *Social research* 58:1, 287–307.
- Highmore, Ben 2002. *Everyday life and cultural theory. An introduction*. London & New York: Routledge.
- Lefebvre, Henri 1991. *The production of space*. Transl. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Basil Blackwell.

Österlund-Pöttsch: Migration och det utvidgade rummet

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

- SLS 975 Emigrantminnen (Marianne Nordin), 1969
- SLS 990 Utvandrarerna. Minnen om emigrationen från Finlands svenskbygder (Bo Lönnqvist), 1970
- SLS 1859 Amerikaexpeditionen (Ragna Ahlbäck, Lars Huldén, Ann-Marie Ivars, Mikael Reuter), 1971
- SLS 2027 Finlandssvenska ättlingar i Amerika. Identitet och etnicitet (Susanne Österlund-Pöttsch) 1999, 2001, 2002

Ålands emigrantinstitut, Mariehamn

- ÅEI 12, 17, 29, Intervjuer med amerikamigranter och ättlingar (Susanne Österlund-Pöttsch), 1999, 2001, 2002

Tryckta källor och litteratur

- Fjell, Tove Ingebjørg 2016. "'Og hvor forunderlig det skulde være at se og tale med hværandre igjen endnu engang i dette Liv.' Om hvordan en mental region formes i en rekke amerikabrev 1895–1904". Gunnstein Akselberg, Randi Barndon & Knut Grove (red.). *Region og regionalisering – perspektiv og praksis*. Oslo: Novius forlag, 105–122.
- Gullestad, Marianne 1992. *The art of social relations. Essays on culture, social action and everyday life in modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Ivars, Ann-Mari 2020. *Amerikaminnen. Återvandrare och invandrare berättar*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lefebvre, Henri 1991. *The production of space*. Transl. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.
- Lönnqvist, Bo 2001. "De finlandssvenska sångfesternas visuella gestalt". A-M Åström, B. Lönnqvist & Y. Lindqvist (red.). *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhåvdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 278–289.
- Myhrman, Anders 1972. *Finlandssvenskar i Amerika*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Österlund-Pöttsch, Susanne 2003. *American plus. Etnisk identitet hos finlandssvenska ättlingar i Nordamerika*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Åström: Med tåg i Europa

Arkivkällor

Museiverket, Helsingfors

MV K:28/1981 Svar på frågebrevet Resor till södern och andra utlandsresor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och lokalhistoriska samlingen i Österbotten

ÖTA 63 Ungdomars reseminnen 1990–1991 (Meta Sahlström & Carsten Bregenhøj), 1991

Traditions- och språksamlingen

SLS 1948 Fritid och semester (Anne Bergman), 1998

Tryckta källor och litteratur

Bregenhøj, Carsten 1991. "Flickor på resa". *Laboratorium för folk och kultur* nr 1, 23–27.

Dickinson, Janet & Les Lumsdon 2011. *Slow Travel and Tourism*. London: Earthscan.

Grundström, Elina 1990. *Helsingin Sanomat*. *Kuukausiliite* 9/1990. [Intervju om interrail].

Grundström, Elina 1991. "Interreilauus on modernia". Jaana Lähteenmaa & Lasse Siurala (toim.). *Nuoret ja muutos*. Helsinki: Tilastokeskus, Opetusministeriön nuorisotoimiston & Nuorisotutkimusseura.

Hasala, Irina 2022. "Kun raitheet avautuivat nuorisolle". *Helsingin Sanomat* 23.7.2022.

Hasala, Irina 2022. "Ennätys, romahdus ja kehitys". *Helsingin Sanomat* 7.8.2022.

Hasala, Irina 2022. "Reissu mullisti koko matkustamisemme täydellisesti". *Helsingin Sanomat* 21.8.2022.

Helsingin Sanomat 14.11.1990.

Hollsten, Laura & Maria Åsvik 2021. "Med kameran som resesällskap". Sanna Jylhä & Marika Rosenström (red.). *Med kamera och koffert. Resefotografier före massturismen*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 8–15.

Jeisy, Arja & Merja Myllylä 1992. *Aikuisten interrail – tyyliturismi työnä*. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylän yliopisto.

Jokinen, Eeva 1987. *Turismi nykyajan kulutuksena – näkökohtia suomalaisten ulkomaanmatkoihin*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Jokinen, Eeva 1988. "Den finska turismens utvecklingslinjer". Jens Kristian Jacobsen (red.). *Friheten i det fjerne. Turismens myter och realiteter*. Aalborg: Nordisk sommeruniversitet/Oppland Distriktshøgskole.

Jylhä, Sanna & Marika Rosenström (red.). *Med kamera och koffert. Resefotografier före massturismen*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Kostiainen, Auvo 2008. "Suomalaisen matkailun historian tutkimus". *Matkailututkimus* 4, 2008:1, 42–67.

Kostiainen, Auvo, Janne Ahtola, Leila Koivunen, Katriina Korpela & Taina Syrjämaa 2004. *Matkailijat ihmeellinen maailma. Matkailun historia vanhalta ajalta omaan aikaamme*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kramer, Dieter & Ronald Lutz (Hrsg) 1993. *Tourismus – Kultur. Kultur – Tourismus*. Münster und Hamburg: Lit Verlag.

Manko, Mikko 2022. *Interrail-muistoja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

O'Dell, Tom & Peter Billing (eds.) 2005. *Experiencescapes. Tourism, culture and economy*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press.

- Picard, David 2011. *Tourism, magic and modernity. Cultivating the human garden*. New York: Berghahn Books.
- Rolshoven, Johanna 2006. "Woanders daheim. Kulturwissenschaftliche Ansätze zur multilokalen Lebensweise in der Spätmoderne". *Zeitschrift für Volkskunde* 102(2), 179–220.
- Selänniemi, Tom 1994. *Pakettimatka pyhään paikkaan. Suomalaisturistit Ateenassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos.
- Selänniemi, Tom 1996. *Matka ikuiseen kesään – kulttuuriantropologinen näkökulma suomalaisten etelänmatkailuun*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Syrjämaa, Taina (toim.) 1994. *Matkakuumetta. Matkailun ja turismin historiaa*. Turku: Turun yliopisto.
- Wolf, Eva 2001. *Med charter till Estoril. En etnologisk studie av kulturell mångfald inom modern svensk turism*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Wolf, Eva 2008. "Från resenär till postturist – metaberättelser om den moderna turisten". *Laboratorium för folk och kultur* 1–2, 4–7.
- Wood, Katie & George MacDonald 1991. *Europe by train 1991. The complete guide to inter railing*. London: Fontana Press.
- Åström, Anna-Maria 1991. "Finländsk turism i utlandet. Några anmärkningar om bakgrundsfaktorer och uttrycksformer". *Laboratorium för folk och kultur* 1, 17–21.

Österlund-Pötzsch: Hembygdens rörelser

Arkivkällor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Traditions- och språksamlingen

SLS 1390 Min Hembygd (Anne Bergman & Bo Lönnqvist), 1981

SLS 2325 Platser i förändring (Pia Lindholm, Yrsa Lindqvist, Sara Rönnqvist, Hanna Strandberg, Bettina Westerholm & Susanne Österlund-Pötzsch), 2018–2019

Tryckta källor och litteratur

Bausinger, Hermann 1980. "Kulturelle Identität – Schlagwort und Wirklichkeit".

Konrad Köstlin & Hermann Bausinger (Hrsg.). *Heimat und Identität. Probleme regionaler Kultur*. 22. Deutscher Volkskunde-Kongress in Kiel vom 16. bis 21. Juni 1979. Neumünster: Wachholtz, 9–24.

Bausinger, Hermann 1990. "Heimat in einer offenen Gesellschaft. Begriffsgeschichte als Problemgeschichte". Will Cremer & Ansgar Klein (Hrsg.). *Heimat. Analysen,*

Themen, Perspektive. Bielefeld: Vestfalen Verlag, 76–90.

Busholmen – byn i stan, <http://www.bynistan.fi> (hämtad 19.6.2019)

Eigler, Friederike Ursula 2012. "Critical approaches to 'Heimat' and 'the spatial turn'".

New German Critique 39:1, 27–48.

Greverus, Ina-Maria 1979. *Auf der Suche nach Heimat*. München: C. H. Beck.

Gunnemark, Kerstin 1998. *Hembygd i storstad. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.

Johannisson, Karin 2001. *Nostalgia. En känslas historia*. Stockholm: Bonniers förlag.

Kugele, Jens & Friederike Ursula Eigler (eds.) 2012. "Heimat". *At the intersection of memory and space*. Berlin: De Gruyter.

Lefebvre, Henri 1991. *The production of space*. Transl. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing.

- Statistikcentralen 2007. "Befolkningsutvecklingen i det självständiga Finland – från decennier av tillväxt mot ett grånande samhälle"
https://www.stat.fi/tup/suomi90/joulukuu_sv.html (hämtat 11.6.2019)
- Tuan, Yi-Fu 2012. "Epilogue. Home as elsewhere". Jens Kugele & Friederike Ursula Eigler (eds.). *"Heimat". At the intersection of memory and space*. Berlin: De Gruyter, 226–240.
- White, Theresa L., Per Møller, E. P. Köster, Howard Eichenbaum & Christiane Linster 2015. "Olfactory Memory". Richard L. Doty (ed.). *Handbook of olfaction and gustation* (3rd ed.). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 337–352.

Bildkällor

- s. 19 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1829 Fotografier från Malax och Solv, foto: Folke Ahlbäck
- s. 23 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 614 Fotografier av folkkultur i Finland
- s. 41 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1432 Ida Malmbergs fotografisamling, foto: Ida Malmberg
- s. 46 Finlands nationalmuseum CC BY 4.0
- s. 49 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1555 Veterinär Bernhard Åströms glasplåtsamling, foto: Bernhard Åström CC BY 4.0
- s. 50 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1555 Veterinär Bernhard Åströms glasplåtsamling, foto: Bernhard Åström CC BY 4.0
- s. 53 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 259 Fotografier från österbottniska byar, foto: Alfred Franzén
- s. 57 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 259 Fotografier från österbottniska byar, foto: Alfred Franzén
- s. 68 Kulturvetenskapliga arkivet Cultura
- s. 74 Museiverket, Etnologiska bildsamlingarna, foto: Matti Poutvaara CC BY 4.0
- s. 78 Svenska litteratursällskapet i Finland, ÖTA 112 Rafael Olins fotosamling, foto: Rafael Olin CC BY 4.0
- s. 81 Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, foto: John Hackman
- s. 92 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 259 Fotografier från österbottniska byar, foto: Alfred Franzén
- s. 97 *Hufvudstadsbladet* 6.9.2017, foto: Bo Lönnqvist
- s. 104 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1126 Herrgårdstraditioner i Sjundeå, foto: Henrik Lindeberg
- s. 105 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1126 Herrgårdstraditioner i Sjundeå, foto: Henrik Lindeberg
- s. 111 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 257 Traditionsuppteckningar, foto: Gabriel Nikander CC BY 4.0
- s. 115 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 257 Traditionsuppteckningar, foto: Gabriel Nikander CC BY 4.0
- s. 119 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1414 Fotografisamling Billnäs bruk
- s. 125 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 388 Fotografier av fiske och båtar, foto: Curt Segerstråle CC BY 4.0
- s. 129 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 822 Smide i Lappträsk, foto: Sven Andersson
- s. 130 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1084 Folktraditioner från Ingå
- s. 138 Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, foto: John Hackman
- s. 145 Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, foto: Paul Stenman
- s. 146 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 833 Folklig klädedräkt under tiden ca 1850–ca 1900, foto: Bo Lönnqvist
- s. 149 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1642 Skogby såg, foto: P.J. Bögelund
- s. 159 Foto: Niklas Huldén
- s. 162 Foto: Niklas Huldén
- s. 178 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Teuvo Kanerva CC BY 4.0
- s. 185 Foto: Sanna Lillbroända-Annala
- s. 193 Åbo museicentral, foto: Veljekset Karhumäki Oy Public Domain

- s. 197 *Åbo Underrättelser* 12.3.1961, Nationalbibliotekets digitala samlingar, digi.kansalliskirjasto.fi
- s. 215 Svenska litteratursällskapet i Finland, ÖTA 112 Rafael Olins fotosamling, foto Rafael Olin CC BY 4.0
- s. 219 Svenska litteratursällskapet i Finland, ÖTA 112 Rafael Olins fotosamling, foto Rafael Olin CC BY 4.0
- s. 223 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Pietinen CC BY 4.0
- s. 232 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 865 Erik Hägglunds fotosamling, foto: Erik Hägglund CC BY 4.0
- s. 238 KAMU Esbo stadsmuseum
- s. 243 Kervo museitjänster (Keravan museopalvelut) Sinkka, foto: Katri Sampola
- s. 248 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1329 Städernas folkkultur, foto: Bertil Bonns
- s. 252 Svenska litteratursällskapet i Finland, ÖTA 112 Rafael Olins fotosamling, foto Rafael Olin CC BY 4.0
- s. 254 Privat ägo, foto: Camilla Englund
- s. 258 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1555 Veterinär Bernhard Åströms glasplåtsamling, foto: Bernhard Åström CC BY 4.0
- s. 273 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 865 Erik Hägglunds fotosamling, foto: Erik Hägglund CC BY 4.0
- s. 279 Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, foto: John Hackman
- s. 288 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1530 Berätta om bilen
- s. 291 Museiverket, Finlands sjöhistoriska museums bildsamling CC BY 4.0
- s. 294 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 1859 Amerikaexpeditionen 1971, foto: Ann-Marie Ivars & Mikael Reuter CC BY 4.0
- s. 302 Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS 258 Fotografier från södra Österbotten, foto: Gösta Carlsson CC BY 4.0
- s. 309 Helsingfors stadsmuseum, foto: Juha Jernvall CC BY 4.0
- s. 312 Kalmar läns museum, foto: Walter Olson
- s. 315 Privat ägo
- s. 325 Mauritius Images/Lehtikuva, foto: Volker Preusser
- s. 335 Finlands Nationalgalleri, foto: Nina Pätilä
- s. 340 Svenska litteratursällskapet i Finland, ÖTA 112 Rafael Olins fotosamling, foto Rafael Olin CC BY 4.0

Medverkande

Sonja Hagelstam är fil.dr i etnologi vid Åbo Akademi. Hon har forskat om brevskrivandets funktioner och betydelser för soldater och deras familjer under andra världskriget. Hennes forskningsintressen har även berört vardagsliv, hem och familj. För tillfället arbetar Hagelstam som amanuens för föremålssamlingarna vid Åbo museicentral.

Niklas Huldén är fil.dr i nordisk etnologi och arkivarie vid Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi. I sin forskning har han intresserat sig för materiell kultur, kulturekologi, innovationsforskning och maritim föremålskultur.

Sanna Lillbroända-Annala är docent i etnologi och universitetslektor i kulturanalys vid Åbo Akademi. Hennes forskningsintressen berör stadsutveckling, kulturarvsfrågor och relationen mellan människa och djur.

Bo Lönnqvist är fil.dr, folklivsforskare, kulturanthropolog och professor emeritus i etnologi vid Jyväskylä universitet. Han har även varit gästprofessor vid Oslo universitet och Westfälische Wilhelms Universität i Münster, Tyskland och är hedersdoktor vid universitetet i Szeged, Ungern. Lönnqvists forskning och författarskap sträcker sig över teman som materialitet, traditionellitet, modernitet, etnicitet och identitet, sinnlighet, kreativitet, semiotik och narrativitet.

Fredrik Nilsson är professor i nordisk etnologi vid Åbo Akademi. Hans forskning är kulturhistoriskt orienterad med ett särskilt intresse för relationen materialitet–människa. Som ett led i detta har Nilsson i flera studier undersökt hur kommunikationsteknologier påverkar människors vardag och på vilka sätt sådana teknologier möjliggör formering av transnationella nätverk.

Anna-Maria Åström är professor emerita i nordisk etnologi vid Åbo Akademi och före detta arkivarie vid Svenska litteratursällskapets folk-kultursarkiv. Hennes forskningsområden har omfattat herrgårdskultur, stads-kultur, ungdomskultur och etnicitet. I sin forskning har Åström särskilt beto-nat sociala och mentalitetsmässiga aspekter på kulturen.

Susanne Österlund-Pötzsch är docent i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi och arkivarie med inriktning på traditions- och språksamlingarna vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Hennes forskning har ofta handlat om olika typer av mobilitet, från migration till vardagligt gående, men har även berört forskningshistoria, matkultur och performans.

